

Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2013

УДК 321+342.3

ББК 66.7

Г 87

За планом цільової комплексної програми «Соціолого-правові та політологічні аспекти дослідження соціальної реальності» (№ 0111и000964)

*Рекомендовано до видання вченою радою Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 10 від 25 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

О. Ю. Панфілов – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі;

Т. В. Панченко – доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. В. Петришин – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», академік Національної академії правових наук України, перший віце-президент Національної академії правових наук України

Колектив авторів:

Г. Ю. Васильєв, кандидат філософських наук, доцент; **В. Д. Воднік**, кандидат філософських наук, доцент; **О. В. Волянська**, кандидат соціологічних наук, доцент; **Л. М. Герасіна**, доктор соціологічних наук, професор; **В. Я. Зимогляд**, кандидат філософських наук, доцент; **Ю. І. Золотарьова**, кандидат філософських наук, доцент; **Г. П. Клімова**, доктор філософських наук, професор; **Н. П. Осипова**, доктор філософських наук, професор; **І. В. Підкуркова**, кандидат соціологічних наук; **В. Л. Погрібна**, доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук**, доктор політичних наук, професор; **О. М. Сахань**, кандидат соціологічних наук, доцент; **М. П. Требін**, доктор філософських наук, професор

Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.

ISBN 978-966-458-564-1

Монографію присвячено дослідженню соціально-філософських, політичних та соціально-правових проблем розвитку громадянського суспільства; визначенню методологічних підходів і понятійних конструктів; з'ясуванню чинників формування та розвитку громадянського суспільства в Україні; ролі права та правової культури в процесі розбудови громадянського суспільства; особливостям взаємодії громадянського суспільства і правової держави в умовах нестабільності.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 321+342.3

ББК 66.7

© Васильєв Г. Ю., Воднік В. Д.,
Волянська О. В. та ін., 2013

© «Право», 2013

ISBN 978-966-458-564-1

Зміст

Передмова (Требін М. П.)	5
--------------------------------	---

Розділ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРИКЛАДНИЙ КОНТЕКСТ

1.1. Теоретичний аналіз концепції громадянського суспільства: історія і сучасний стан (Требін М. П.)	12
1.2. Сутність, формування, структура та чинники розвитку громадянського суспільства (Герасіна Л. М.)	52
1.3. Західна модель громадянського суспільства (Требін М. П.)	68
1.4. Громадянське суспільство в країнах Центральної та Східної Європи (Погрібна В. Л.)	91
1.5. Проблеми розвитку громадянського суспільства країн Європи за умов колізій євроінтеграції кінця ХХ — початку ХХІ століття (Герасіна Л. М.)	113
1.6. Політичні та соціально-правові проблеми розвитку громадянського суспільства на теренах СНД: особливості демократичного транзиту (Требін М. П.)	130

Розділ 2

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Громадянське суспільство в Україні: процес формування та розвитку за роки незалежності (Требін М. П.)	171
2.2. Роль права та правової культури в процесі розбудови громадянського суспільства (Підкуркова І. В.)	203
2.3. Становлення місцевого самоврядування як чинник розвитку громадянського суспільства (Зимогляд В. Я.)	217
2.4. Вплив засобів масової інформації на формування громадянського суспільства (Васильєв Г. Ю.)	248
2.5. Сутність і генеза громадянськості (Осипова Н. П.)	272
2.6. Електоральна культура як показник громадянської активності (Поліщук І. О.)	289

Розділ 3

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Громадянське суспільство і правова держава: історичний та політологічний контекст (<i>Погрібна В. Л.</i>)	331
3.2. Право і соціальний капітал у контексті громадянського суспільства (<i>Золотарьова Ю. І.</i>)	350
3.3. Політико-правові деструкції влади як проблема розбудови громадянського суспільства (<i>Сахань О. М.</i>).....	373
3.4. Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз (<i>Волянська О. В.</i>).....	395
3.5. Профілактика соціальних відхилень у громадянському суспільстві (<i>Воднік В. Д.</i>)	409
3.6. Правове виховання як найважливіша умова формування громадянського суспільства (<i>Клімова Г. П.</i>).....	443
Післямова (<i>Требін М. П.</i>).....	461
Список літератури	467

Передмова

Розбудова демократичної, правової і соціальної держави в Україні на пряму пов'язана з формуванням громадянського суспільства. У сучасних умовах української дійсності інститути громадянського суспільства всього лише формуються, в силу чого не можуть повною мірою здійснювати дієвий контроль над державною владою. Проте вже зараз простежуються тенденції участі та зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства, що все більше зміцнюються, в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Разом з тим інститути громадянського суспільства не повинні повністю поглинути державу, підмінивши здійснення її основних функцій недержавними структурами. Без ефективної реалізації державою її основних функцій неможливі створення і розвиток повноцінного громадянського суспільства в Україні.

Водночас громадянське суспільство є джерелом легітимності політичних сил, що стоять при владі; контакти з організаціями громадянського суспільства є для держави великомасштабним джерелом інформації про стан суспільства, його інтереси, настрої, ставлення до панівної політичної влади; в складні історичні періоди (економічні кризи, війни тощо) громадянське суспільство, як правило, стає потужною силою, що підтримує і солідаризується з державою. Держава, сприяючи формуванню громадянського суспільства в Україні, прагне надати людині максимальний ступінь свободи і право самій ухвалювати рішення про використання чи невикористання того чи іншого конституційного права. В останньому випадку визначальне значення має загальна правова культура населення, підвищенню якої в Україні нині не приділяється належної уваги.

Становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократії в країні тісно взаємопов'язані: чим більше розвинене громадянське суспільство, тим демократичнішою є держава. Передумовами розвитку громадянського суспільства є поява у громадян економічної самостійності при різно-

манітті форм власності і зростання статусу людської особистості. Необхідно залучати інститути громадянського суспільства, в тому числі громадські правозахисні організації, в процесі розроблення і реалізації державної політики у сфері захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина.

Зростання кількості наукових публікацій (монографій, книг і статей у фахових виданнях з філософії, політології, соціології, юриспруденції та ін.) за роки незалежності нашої країни однозначно свідчить про неподільний інтерес вчених і громадськості взагалі до проблеми формування в Україні інститутів громадянського суспільства, їх місця і ролі в механізмі реалізації прав і свобод людини і громадянина. У ХХІ ст. поняття «громадянське суспільство» стало одним із найуживаніших у промовах і працях як практиків, так і теоретиків політичного процесу. З цим поняттям сталося приблизно те ж саме, що і з поняттями «соціалізм» на початку ХХ ст., «демократизація» — у 50-ті і «модернізація» в 60-ті роки минулого століття. Протягом останніх двох-трьох десятиліть поняття «громадянське суспільство» стало синонімом суспільного ідеалу, абсолютного соціального блага. Там, де такий феномен є, життя гармонійне, людина вільна і захищена; де немає — панує деспотизм держави, суспільство страждає від роз'єднаності, а пересічна людина виступає лише як об'єкт маніпуляції олігархічних еліт і мафіозних кланів, країна перетворюється на велику «Врадіївку», де людина безправна і беззахисна, життя будь-якого знаходиться у небезпеці. Формується думка, за якою досягти стану громадянського суспільства приблизно так само важливо, як для доброго християнина увійти у браму раю. Тому й обговорення проблеми наявності чи відсутності громадянського суспільства, його передумов і перспектив у тій чи іншій державі «непершого світу» майже завжди виходить за межі академічної дискусії і перетворюється, як підкреслює російський політолог А. Зубов, на «суперечку про віру». Хто вірить у майбутність демократії, загального благоденства і стабільності в Україні, Росії чи Білорусі, той підтримує можливість формування тут громадянського суспільства, а хто не вірить, — той не погоджується з тим, що громадянське суспільство в цих країнах уже виникло або може виникнути в найближчому майбутньому.

Уся складність питання процесу розбудови демократичної, правової, соціальної держави і необхідності формування громадянського суспільства в Україні і спонукало авторів цієї монографії запропонувати читачеві своє бачення цієї проблематики, розуміючи при цьому, що воно не настільки ж всебічне, як на те заслуговують предмет дослідження, а також політична практика сучасної України. Методологія, структура і основний зміст запропонованої роботи завдані авторському колективу насамперед сучасними реаліями нашої незалежної держави, її здобутками на шляху перетворення на демокра-

тичну, правову та соціальну, а також дійсним станом справ у формуванні інституцій громадянського суспільства, наявної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства, місця і значення права в усіх цих процесах.

Перша проблема, яка, з точки зору авторів, заслуговує на науковий аналіз, — це осмислення теоретичного і прикладного аспекту феномену громадянського суспільства. Автори вирішили це питання завдяки теоретичному аналізу концепції громадянського суспільства в історії соціально-філософської та політологічної думки, починаючи з Платона й Арістотеля та закінчуючи поглядами сучасних дослідників. Надано власне бачення сутності, формування, структури та чинників розвитку громадянського суспільства. Підкреслено, що громадянське суспільство — тип суспільного устрою, відмінна ознака якого — реальна багатосуб'єктність економічного, соціального, культурного і політичного життя. Громадянське суспільство виникає там і тоді, де і коли інститут держави вже не в змозі оптимально виконати функції регламенту суспільних відносин, де визріли передумови громадянського компромісу та світоглядного плюралізму, де складається сукупність суспільних інститутів, що мають власний статус і здатні до рівноправного діалогу з інститутом держави, спроможні протистояти політичній експансії держави, бути її протиполягою; стримувати її прагнення монополії, перетворення із системи забезпечення розвитку суспільства в систему самозабезпечення. Визначено, що відмінними рисами феномену громадянського суспільства є ініціатива знизу, самозародження в малому просторі, переважання горизонтальних зв'язків над вертикальними, вторинність інституційного оформлення порівняно з мотивами поведінки тощо. Розглянуто західну модель громадянського суспільства, яка, з точки зору авторів, у першу чергу базується на парадигмах демократії і лібералізму. Реалізація на практиці цієї моделі дає змогу системно залучати громадян та їх об'єднання до формування та реалізації державної політики в усіх сферах буття. Це дозволяє звільнити державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань із збереженням високих соціальних стандартів для населення (так, у Німеччині залучення громадських організацій дає можливість заощаджувати 30–37 % вартості таких послуг для держави); підвищувати якість політичних і публічно-правових рішень через повніше врахування потреб населення, альтернатив і можливих наслідків рішень (підвищення якості рішень сприяє підвищенню рівня легітимності органів публічної влади); забезпечувати повнішу імплементацію публічно-правових рішень населенням. Як наслідок все помітнішим стає економічний ефект від реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Наприклад, неурядові організації створюють 3–9 % ВВП розвинутих країн (5 % у Бельгії, 7,9 % у Канаді).

Дуже важливими є підрозділи монографії, де аналізуються сучасний стан громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи та проблеми розвитку громадянського суспільства країн Європи за умов колізій євроінтеграції кінця ХХ — початку ХХІ ст. Обґрунтовано, що громадянське суспільство в Європі історично формувалося ще на ґрунті загальних гуманістичних ідей та принципів доби Відродження, яке надало поштовх первісному накопиченню капіталу і становленню раннього капіталізму (економічні свободи, багатоманітність форм власності та ринкових відносин; безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; поступова розбудова правової держави, яка спирається на принципи поділу та взаємодії гілок влади і невтручання держави у приватне життя людей. Доведено, що у країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування. У громадському секторі країн Європейського Союзу працює понад 4,4 % до 14 % працездатного населення або принаймні п'ять осіб із кожних ста.

На окрему увагу заслуговує підрозділ, де проаналізовано політичні та соціально-правові аспекти розвитку громадянського суспільства на теренах СНД. Доведено, що громадянське суспільство на пострадянському просторі формувалося в умовах системної трансформації, під якою розуміють зміну політичної та державної систем, відмову від монополії однієї партії, створення парламентської республіки західного типу, загальну демократизацію суспільних відносин; відновлення економічних основ суспільної системи, відхід від так званої централізованої планованої економіки з її розподільними функціями, орієнтацією на економіку ринкового типу, в інтересах якої проводяться роздержавлення власності і широка програма приватизації, створюється новий правовий механізм економічних і фінансових відносин, що припускає багатокладність форм економічного життя і будує інфраструктуру для розвитку приватної власності, вводить вільні ціни; відмову від соціалістичної загальності праці, ліквідацію системи соціального утримання з одночасним проголошенням стандартних ліберально-демократичних свобод; практичне пристосування до вимог світового ринку, що припускає нові форми зовнішньоекономічної діяльності, переструктурування економіки, тобто зміну її сталих пропорцій і коопераційних зв'язків; зміну духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку.

Друга проблема пов'язана з аналізуванням формування та розвитку громадянського суспільства в Україні за роки незалежності. Доведено, що становлення громадянського суспільства виявляється у формуванні його інсти-

тутів — добровільних громадських об'єднань, громадських рухів, професійних спілок, незалежних засобів масової інформації, громадської думки як соціального інституту, виборах та референдумах як засобах громадського волевиявлення і захисту інтересів, залежних від громадськості елементів судової і правоохоронної систем тощо. Проаналізовано стан розвитку інституцій громадянського суспільства, найактуальніші проблеми формування громадянського суспільства в Україні крізь призму наших євроінтеграційних прагнень. Формування громадянського суспільства в Україні неможливе без активного впливу права і правової культури. Саме вони постають найважливішими формами суспільного буття, породжуючи правовий світогляд людини, правові цінності, відповідні моделі правової поведінки індивідів та в той же час — програми вдосконалення правових відносин, чинних правових систем сучасності. У другому розділі окрему увагу приділено також місцевому самоврядуванню та засобам масової інформації як чинникам розвитку громадянського суспільства. Підкреслено, що у системі самодіяльних організацій населення місцеве самоврядування є найважливішим компонентом громадянського суспільства, формою здійснення народом своєї влади задля самостійного і під власну відповідальність вирішення питань місцевого значення. Також у цьому розділі проаналізовано феномен громадянськості і чинники, що впливають на його змістовну складову. Розділ завершується дуже змістовним підрозділом, присвяченим електоральній культурі як показнику громадянської активності. Влада виявляє інтерес до громадянського суспільства як до частини електорату на виборах, значної в силу її організованості, і дозволяє здійснювати моніторинг суспільних настроїв більшою мірою, ніж виявляти пріоритети розрізнених індивідів. Під електоральною культурою розуміється сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які виявляються у виборчому процесі та транслиуються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал та проступають у діяльності суб'єктів електорального процесу та функціонуванні демократичних інститутів. Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, самоідентифікації себе як прихильника тієї чи іншої партії, політичної сили, реалізації свого права на голос. Іншими словами, електоральна культура — це відносно стійка система знань, оцінювань і норм електоральної поведінки та електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам'ять людей про виборчі процеси.

Заключний, третій розділ монографії присвячено обґрунтуванню особливостей взаємодії громадянського суспільства і правової держави в умовах

нестабільності. Доведено, що суто самостійного життя громадянського суспільства практично немає, у більшості своїх виявів воно переплітається з життям держави, а самі інститути покликані вирішувати або сприяти вирішенню складних державних завдань, зокрема, реалізації гарантованих державою конституційних прав і свобод людини і громадянина. І сама держава зацікавлена в тому, аби її рішення були прийняті (схвалені) громадянами і виконувалися. Тому існування двох паралельних органів управління (один — держава, інший — громадянське суспільство) уявляється марним. Якщо якийсь об'єднання бере на себе місію керівництва життям суспільства, рано чи пізно воно або перетвориться на політичну партію і поряд з керівництвом суспільством прагнучим державних посад; або намагатиметься «від себе» керувати державними органами, однак у цьому разі рано чи пізно державні органи «поставлять на місце» структуру суспільства, що намагається керувати ними. Автори монографії намагаються намалювати ідеальну модель взаємовідносин держави і громадянського суспільства, в якій влада держави повинна відповідати таким вимогам. По-перше, її сфера обмежена настільки, аби громадянське суспільство могло самостійно реалізувати свої ініціативи та діяльність з реалізації приватних інтересів громадян; держава не може перешкоджати здійсненню цієї діяльності, якщо вона не виходить за рамки закону (реалізація ліберального принципу «негативної свободи»). Практично це означає, що правова сфера закріплює певні зони свободи громадян від втручання держави, а держава не порушує встановлені нею правові норми. По-друге, влада держави, що забезпечує здійснення прав і свобод громадян, є досить ефективною, аби гарантувати організаціям громадянського суспільства і громадянам їх права і свободи, а також можливість брати участь у реалізації своїх інтересів у приватній сфері, незважаючи на неминучі спроби інших груп протидіяти цьому через розбіжності їхніх інтересів, цілей та цінностей. Тобто держава має бути здатною долати незаконні (неформальні, нелегітимні) способи впливу на громадянське суспільство з боку її окремих сегментів. У свою чергу потенціал впливу громадянського суспільства на державу в ідеалі передбачає: його відносно рівномірний розподіл серед усіх основних соціальних груп, нейтральність держави (як це описано представниками класичного плюралізму), наявність легальних (формальних) каналів впливу на діяльність держави і ресурсів опору прагненню держави (режиму) монополізації влади. Окрему увагу авторів видання привернули проблеми політико-правової деструкції влади та їх негативного впливу на формування громадянського суспільства в Україні, антикорупційного потенціалу громадянського суспільства, соціального капіталу, профілактики соціальних відхилень і правового виховання.

Безумовно, автори не претендують на всебічне аналізування такого складного феномену, як громадянське суспільство. Будь-який підрозділ цієї книги сам може бути розгорнутий в окрему монографію. Це свідчить про те, наскільки важливо осмислити даний феномен, бо майбутнє людства, в тому числі громадян України, пов'язане з його подальшим концептуальним удосконаленням і перетворенням теоретичних положень на реальне політичне життя.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРИКЛАДНИЙ КОНТЕКСТ

1.1. Теоретичний аналіз концепції громадянського суспільства: історія і сучасний стан

Поняття «громадянське суспільство» — одне з ключових у сучасній політології. Актуальність його теоретичних і практичних аспектів спричинена очевидним підвищенням ролі пересічних громадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог — розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян та їх добровільних об'єднань. Це досягне тільки в достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюваних ними недержавних структур, обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто там, де розвивається і вдосконалюється громадянське суспільство.

Уважається, що поняття «громадянське суспільство» таке ж стародавнє, як і поняття «політична наука»: не можна розділити і окремо вивчати діалектично суперечливу єдність «аполітичного» громадянського суспільства і створеної ним самим політичної організації суспільства, зокрема держави. У працях учених минулого і сучасності ось уже більше двох тисячоліть громадянське суспільство розглядається, аналізується та описується всесторонньо, конкретно і до-

стовірно. Відповідно поняття «громадянське суспільство», вбираючи в себе різні загальнолюдські цінності, набуває все більшої смислової багатоваріантності.

Уперше поняття «громадянське суспільство» зустрічається у філософській спадщині представників епохи Античності. У числі перших мислителів, що відмітили «громадянське суспільство» як самостійну субстанцію, зазвичай називають давньогрецького філософа Платона. Його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти — мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, про ідеальне людське суспільство, його жорстока, хоча і непослідовна, критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства.

Поняття «громадянське суспільство» сходить і до ідеї поліса Арістотеля, ідеї природного права. У творі «Політика» він зазначає: «Держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство»¹. Громадянином, у свою чергу, є той, «хто володіє сукупністю громадянських прав»². Бути членом суспільства означало бути громадянином — членом держави і тим самим зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів і без заподіяння шкоди іншим громадянам. Разом з тим Арістотель аналізував життя громадян і в інших сферах життєдіяльності суспільства: економічній, шлюбно-сімейній, духовній, науковій, релігійній, де державне втручання до певного рівня розвитку продуктивних сил і відносин просто не було потрібне. Тому буде справедливим відзначити у працях Арістотеля певне розділення держави і громадянського суспільства.

Уже в політико-правовому вченні давньоримського мислителя Цицерона йдеться про те, що держава є справою та надбанням народу, а право виступає необхідним констатуючим джерелом державності взагалі. Він використовував словосполучення «громадянське суспільство» (*societas civilis*) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. «Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів»³, — зазначав Цицерон. У його

¹ Арістотель. Політика [Текст] / Арістотель – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – С. 90.

² Там само. – С. 100.

³ Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів [Текст] / Марк Тулій Цицерон. – К. : Основи, 1998. – С. 48.

вченні присутні ідеї республіканізму, народного суверенітету та наголошується на тому, що громадянин та громадянство є правовими категоріями і поняттями, на підставі яких формується поняття про суспільство як про сукупність громадян¹.

Водночас слід наголосити: у працях античних філософів зазначене поняття викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції «громадянського суспільства») на той час не проводили. «Громадянське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою — громадяни могли реалізувати себе тільки у межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне «громадянському» («цивільному») вимірі на ранніх етапах історії людства (в тому числі у Стародавній Греції та Стародавньому Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був «цивільний» статус особи — всі дорослі чоловіки (крім рабів) перш за все були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення стосовно наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю². Як слушно зауважує О. Ф. Лосев, античне суспільство «не знало особистості... у сенсі соціальному та історичному», а отже, «тут ще немає суперечності між особистістю і державою»³. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади.

Традиція мінімізації значення людини у політичному процесі отримала своє продовження у часи Середньовіччя — держава та влада були міцно вбудовані в загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та проголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування у суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможлилювали існування поза компетенцією державної (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини. Разом з тим на відміну від попереднього етапу саме в період Середньовіччя ви-зрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та

¹ Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів [Текст] / Марк Тулій Цицерон. – К. : Основи, 1998. – С. 96.

² Фергюсон, А. Опыт истории гражданского общества [Текст] / А. Фергюсон ; пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 75.

³ Лосев, А. Ф. История античной эстетики: Ранняя классика [Текст] / А. Ф. Лосев. – М., 1978. – С. 60, 109.

держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування у подальшому концепту «громадянського суспільства»¹.

У Середньовіччі одна з передумов розвитку уявлень про наявність певного незалежного від володарів поля людського існування була пов'язана із західною, католицькою релігією. Як зазначає російський релігіознавець Є. Рашковський, сама католицька ортодоксія, об'єктивно вважаючи наявність кордонів властолюбним і честолюбним домаганням своїх же членів і наполягаючи на приматі їх доброї волі, окреслює якесь поле свободи для громадянського суспільства².

У праці «Град Божий» Св. Августин тлумачить сутність держави як інструмент примусу і наслідок людської гордині. Саме з причини гріховності людини, здатності її до зла держава є необхідним утворенням. Державна влада загалом не вдається до втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях поліпшення своєї соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів. Ключову роль тут відіграють церковна спільнота і сім'я. Християнська сім'я покликана знаходити згоду із законами *civitas*, маючи на меті солідарне існування разом з усіма людьми. Як влучно зауважує Джін Б. Елштайн, в Августина «домашній світ має пов'язаність із світом громадянським»³. Загалом Августин висловлював думку про те, що сім'я, родинні стосунки (приватність) є початком, в якому зароджується частина соціального цілого, в тому числі громадянського суспільства⁴.

Якщо Св. Августин подав доволі песимістичну інтерпретацію соціальності, то Тома Аквінський дотримувався аристотелівського розуміння держави та інтерпретував її як соціальність, визначену згідно із добродесністю. Він зацікавлено поставився до концепту громадянського суспільства і присвятив йому чимало сторінок у коментарях до Аристотелевих «Політики» та «Нікомахової етики». «Опираючись на

¹ Громадянське суспільство: історія та сучасність [Текст] : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юрид. л-ра, 2010. – С. 10.

² Рашковський, Е. Гражданское общество: религиозное измерение проблемы [Текст] / Е. Рашковский // Мир. экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 5. – С. 116–129.

³ Елштайн, Джін Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці [Текст] / Джін Б. Елштайн. – К. : Альтернативи, 2002. – С. 78.

⁴ Див.: Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 32.

теорію Арістотеля, Св. Тома стверджував, що природним є не тільки первісне людське суспільство, а й суспільство організоване, або громадянське»¹, — підкреслював Ф. Коплстон. Звідси — істотне зміщення інтерпретації змістовного зв'язку між соціальністю і гріховністю. Люди потребують державної організації з волі Божої, а громадянське суспільство було б потрібне, навіть коли б людина ніколи не грішила, вважав Тома Аквінський². Громадянське суспільство, за Томою Аквінським, чітко включає домашнє господарство з його приватною сферою. Проте держава є первинною відносно дому і приватності. Істотним є також розмежування, яке Тома Аквінський накреслював щодо влади: найвищою за значенням досконалості є влада політична, бо це стан, притаманний лише вільним людям. Далі існує економічна влада, вона стосується домашнього рівня взаємин і є владою над усіма, хто проживає в домі. Нарешті, господарська влада простягається лише над рабами³. Таким чином, ядром «природного» об'єднання людей є поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції.

Процеси релігійної Реформації істотно збільшили ступінь внутрішньої свободи, незалежності людини. Ізраїльський дослідник Адам Б. Зелігман, який вивчав англосаксонську протестантську публіцистику XVII ст., доходить такого висновку: затверджена батьками протестантизму радикальна приватизація ідеї Заповіту досить скоро сама підводить ризику під усілякими мареннями про протестантську теократію і — відносно проблематики цього світу — поволі реабілітує поняття про цінності природного права і природного розуму, підкреслюючи в них приватний, людський, особистісний аспект⁴.

Італійський мислитель Н. Макіавеллі, віддаючи данину часу, вважав, що вищим виявом людського духу є держава, а сенсом і щастям життя — служіння їй. Одночасно він зазначав, що государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насильства, не зловживатиме цим, не порушуватиме майнових і особистих прав підданих, аби не створити в їх свідомості ненависть до себе.

¹ Коплстон, Ф. Середньовічна філософія [Текст] : пер. з англ. / Ф. Коплстон. — К. : Jet-Set, 1997. — С. 137.

² Див.: Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. — К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 32.

³ Аквінський, Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики» [Текст] : пер. з лат. / Тома Аквінський. — К. : Основи, 2000. — С. 99.

⁴ Seligman, A. The Idea of Civil Society [Text] / A. Seligman. — N.Y. : Free Press, 1992. — 241 p.

Таким чином, йдеться про сферу, відмінну від функцій людини як підданого, по суті про ознаки громадянського суспільства. Немало думок висловив Н. Макіавеллі про такі недержавні та неполітичні сфери життєдіяльності людського суспільства, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб. І тут також йдеться про громадянське суспільство¹.

Таким чином, мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження ніби визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних та духовних відносин державно-організованого суспільства наявність громадянського суспільства. Вони зробили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і громадянське суспільство, показали сучасникам, що, крім держави, є щось самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі, тобто громадянське суспільство.

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін.

Томас Гоббс уже використовує поняття «громадянське суспільство» у прямому постановленні, хоча і непослідовно: в одних випадках громадянське суспільство він ніби ототожнює з державою², в інших — роз'єднує. Сам термін «громадянський» Гоббс вживає в його першооснові як цивільний, поєднуючи його з державою і громадянським станом. Але заслуга англійського мислителя, як підкреслює А. Білоус³, полягає у тому, що він один із перших представив стратифікаційну модель громадянського суспільства. Так, у його складі він виділяє: впорядковані групи, тобто групи з певною кількістю представників, і невпорядковані групи; абсолютні, незалежні групи (наприклад, державу) і підвладні, підлеглі групи; політичні групи (укладені на основі повноважень, наданих їм верховною владою) і часткові групи (утворені самими підданими); законні і протизаконні групи. У такий спосіб виокремлюються декілька рівнів громадянського суспільства: а) рівень політичної держави, що поєднує громадян під началом єдиної державної влади (головна цивільна особа); б) рівень громадянських груп та об'єднань громадян (приватні цивільні особи); в) рівень окремих громадян, що є підданими государя (суверена) і представниками приватних груп.

¹ Див.: Зеленько, Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України [Текст] / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – С. 15.

² Гоббс, Т. Бегемот [Текст] / Т. Гоббс. – К. : Абрис, 1996. – С. 331.

³ Білоус, А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина I) [Текст] / А. Білоус // Схід. – 2011. – № 7 (114). – С. 142.

Ідея громадянського суспільства, опрацьована Т. Гоббсом, була підтримана і одержала подальший розвиток у роботах його співвітчизника Джона Локка. Він, активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», проголошував до певної міри примат громадянського суспільства перед державою. Основою суспільства, зокрема громадянського, Локк уважав власність. Виступаючи противником абсолютизму, він писав, що за природним походженням усі люди є вільними, рівними та незалежними. Єдиним шляхом суспільства до цивілізації є добровільна угода з іншими людьми про об'єднання у співтовариство. За його переконанням, «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилася створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і складають єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту»¹. Він проводив межу між суспільствами, які перебувають у громадянському та негромадянському станах. Таким критерієм Локк уважав закон: якщо люди об'єднані спільним законом та судовими установами, це свідчить про те, що вони перебувають у стані громадянського суспільства. Ті самі люди, які не мають таких суспільних установ, все ще перебувають у природному стані, за якого кожен сам є суддею і катом, але це і є справжній природний стан. Коли певна кількість людей так об'єднана в одне суспільство, що кожен із них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, тоді і тільки тоді існує політичне або громадянське суспільство. Політичну владу мислитель тлумачив як право людей створювати закони для врегулювання і збереження власності. Звідси випливає, що ні держава, ні політична влада не є вічними атрибутами суспільства. Вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього об'єднання постає потреба у державі.

Уперше поняття «громадянське суспільство» застосував у назві своєї книги «Досвід історії громадянського суспільства» шотландський філософ, священник Адам Фергюсон. Громадянське суспільство для нього — це насамперед сфера публічної, соціальної активності людини. Сучасне йому англійське суспільство Фергюсон уважав цілком громадянським, але і йому як античному ладу може загрожувати розпад унаслідок відчуження деяких соціальних прошарків. Тому слід усіма силами зберігати свободу і державні інститути Великої Британії та підтримувати громадянську злагоду в суспільстві. «... Великою метою

¹ Локк, Дж. Избранные философские произведения [Текст] : в 2 т. / Дж. Локк. — М. : Соцэкгиз, 1960. — Т. 2. — С. 317.

громадянського суспільства є щастя індивідів: бо як може благоденствувати суспільство, якщо кожен зі складових його членів є нещасним?»¹ — підкреслював Фергюсон.

Дивергенцію між поняттями держави та громадянського суспільства спостерігаємо у працях американського дослідника, уродженця Англії, публіциста Томаса Пейна². У своїх розвідках «Права людини» та «Здоровий глузд» він висловлював думки про те, що люди в змозі налагодити свої відносини і організувати громадське життя без держави. Суспільство, вважав він, створюється нашими потребами, а уряд — нашими пороками. Перше сприяє нашому щастю, заохочує до зближення людей; друге — стримує наші пороки, заохочує неправду. Тому «суспільство в будь-якому його стані є благо, уряд же, навіть найкращий, є лише необхідним злом, а в гіршому разі — злом нестерпним»³. Держава, на думку Пейна, утворилася на основі «суспільного договору». Люди, будучи наділені вадами, не в змозі були зберегти справедливість у відносинах між собою, тому створили державу, а природні права лягли в основу їхніх політичних прав. Громадянське суспільство — це результат того, що індивіди, кожний згідно зі своїм особистим суверенним правом, вступили в договір один з одним для створення уряду; і це єдиний спосіб, яким мають право створюватися уряди, і єдина основа, на якій вони можуть існувати. Чим менше функцій бере на себе держава, тим більше можливостей для самоврядування мають громадяни. А чим більше управлінських обов'язків, стверджував Пейн, покладається на громадянське суспільство, тим менше його потреба в державі. У такий спосіб американський теоретик не тільки обґрунтував, а й у політичній практиці сприяв імплементації ліберально-демократичних принципів громадянського суспільства, доводячи, що для реалізації своїх прав громадяни мають обирати уряд, який мусить функціонувати в інтересах громадянського суспільства. Завдяки цим ідеям у суспільстві Нової Англії зародилася і набула подальшого розвитку практика громадянської політики, що стала сполучною ланкою між народом і владою та допомагає людям реалізовувати свої публічні інтереси в межах громадянського суспільства.

¹ Фергюсон, А. Опыт истории гражданского общества [Текст] / А. Фергюсон ; пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. — М. : РОССПЭН, 2000. — С. 107.

² Див.: Білоус, А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина I) [Текст] / А. Білоус // Схід. — 2011. — № 7(114). — С. 143.

³ Пейн, Т. Избранные сочинения [Текст] / Т. Пейн ; пер. с англ. Ф. Ф. Вермель ; под ред. М. П. Баскина. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — С. 21.

Багато нових думок про громадянське суспільство висловив Шарль Луї Монтеск'є. У творі «Про дух законів» він розглядав громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як ступінь історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей один до одного, яке для запобігання і нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється на державу. Державність внутрішньо притаманна, але не тотожна громадянському суспільству. Він розрізняв закони громадянські, державні (політичні). Громадянські закони регламентують відносини, притаманні громадянському суспільству: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Державні закони регламентують головним чином політичні права і свободи цих же громадян. Монтеск'є підкреслював діалектичну єдність і суперечність законів громадянського суспільства і держави, вважаючи, що зникнення однієї із сторін такої єдності неминуче призведе до великих суспільних потрясінь. Громадянське суспільство, за висновком Монтеск'є, — це найважливіша гарантія від сваволі і диктатури. Він пов'язував панування громадянського суспільства із забезпеченням особистої свободи громадян¹.

Жан-Жак Руссо також показував громадянське суспільство як суспільство, перетворене на державу, уточнюючи при цьому, що цей процес здійснюється за допомогою суспільного договору. В роботі «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» він, проголошуючи народний суверенітет, обґрунтовував право народу на скидання абсолютизму і встановлення демократично обраного уряду. Тут же він сформулював поняття громадянського суспільства, відзначаючи, що сутність політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. Руссо дійшов висновку про те, що завдяки суспільній домовленості людина втрачає свою природну свободу і право власності на все, чим вона володіє. Аби не помилитися у цих взаємних компенсаціях, необхідно чітко відрізнити природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, обмеженої загальною волею, тобто законом. До активу громадянського суспільства теоретик відносив також моральну свободу, яка, на його думку, робить людину володарем над самою собою, оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованого самому собі, рівнозначна свободі»².

¹ Монтеск'є, Ш. Л. О духе законов [Текст] / Ш. Л. Монтеск'є // Монтеск'є, Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтеск'є. — М. : Госполитиздат, 1955. — С. 572.

² Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принцип политического права [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. — М. : Соцэргиз, 1938. — С. 17.

Помітно поглибив уявлення про громадянське суспільство Іммануїл Кант. Його підхід до тлумачення сутності громадянського суспільства є більш діалектичним. Розглядаючи суперечливі якості людської природи: незлагідність, пихатість, жагу до об'єднання і у той же час прагнення згоди, Кант доходить висновку про те, що головний шлях поєднання свободи кожного зі свободою інших — формування громадянського суспільства. За Кантом, громадянське суспільство засноване на таких апіорних принципах: свобода члена суспільства як людини; рівність його з іншими як підданого; самостійність члена суспільства як громадянина. Мислитель був переконаний у тому, що відносини між окремими особами, яких стосується право, полягають в участі їх як вільних істот (носіїв сваволі), котрі зважають на свободу один одного. Індивіди не тільки вільні, вони ще й рівні істоти, їхня рівність (як природжена якість) полягає у тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити»¹. Кант не мав сумнівів щодо прогресу в розвитку суспільства, метою якого є досягнення ідеалу загального правового громадянського суспільства. Так буде досягнутий найбільший ступінь свободи, що дозволить людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель під громадянським суспільством мав на увазі відносно незалежну від держави сукупність окремих індивідів, класів, груп та інститутів, взаємозв'язок яких регулюється цивільним правом. Громадянське суспільство, вважав він, виступає «не як таке, що атомістично розпалося на одиничних осіб і зібралось на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституйовані товариства, громади та корпорації, які таким чином отримують політичний зв'язок»². Він показав, що громадянське суспільство сформувалося в результаті історичної трансформації всього суспільного життя, тривалого діалектичного руху від сім'ї до держави. Соціум, що утворився в результаті цієї генези, включає приватновласницькі відносини, ринкову економіку, соціальні групи, інститути, що забезпечують життєздатність суспільства і реалізацію громадських прав. На відміну від багатьох своїх попередників Гегель розглядав громадянське суспільство і державу як самостійні інституції. Громадянське суспільство існує не в державі,

¹ Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. II. – С. 147.

² Гегель, Г. Ф. Философия права [Текст] / Г. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 346.

а поряд із нею. Громадянське суспільство — це «зовнішня держава»¹, «держава потреби і розуму»². Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його підстави: «держава є загальне перше, всередині якого сім'я перетворюється в громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти»³. Разом із сім'єю громадянське суспільство складає базис і спосіб існування держави. У державі репрезентована загальна воля громадян, громадянське ж суспільство — це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства — поліцейську і судову владу. Він визнавав примат держави над громадянським суспільством. Держава, на його думку, як більш високоорганізована органічна цілісність виступає ніби гарантом дійсної свободи громадянського суспільства і представляє суспільство в його єдності. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, Гегель уважав власність, особисту свободу, загальнообізнаність, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів. Сильне правове підґрунтя, правосуддя та засоби ефективного функціонування законів — необхідні передумови формування громадянського суспільства.

Французький мислитель Алексіс де Токвіль у книзі «Про демократію в Америці» (1832) уперше показав зв'язок і тотожність громадянського суспільства та демократії, сформулював підґрунтя сучасних уявлень про громадянське суспільство як самостійну сферу міжлюдських взаємин. Зосередивши увагу на асоціативній діяльності та її наслідках — утворенні численних, малих і великих добровільних об'єднань неполітичного характеру, які творять громадянське суспільство, Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства⁴. Він показав моральний та соціопсихологічний вплив мережі громадських асоціацій, які формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою⁵.

¹ Гегель, Г. Ф. *Філософія права* [Текст] / Г. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 274.

² Там само. – С. 228.

³ Там само.

⁴ Див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – С. 39–40.

⁵ Токвіль, Алексіс де. *Про демократію в Америці* [Текст] : пер. з фр. / Алексіс де Токвіль. – К. : Всесвіт, 2000. – С. 412–418.

У роботах Карла Маркса термін «громадянське суспільство» вживається в трьох значеннях: 1) для позначення основи будь-якого історичного розвитку, його «природного базису»; 2) як станове суспільство середніх століть; 3) як форма організації буржуазного суспільства, що протистоїть політичній державі. Маркс розумів існування різних значень цього терміна і так писав про співвідношення першого і третього значень: «Громадянське суспільство обіймає все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно обіймає все торгове і промислове життя даного ступеня і остільки виходить за межі держави і нації, хоча, з другого боку, воно знову-таки має виступати ззовні у вигляді національності і будується усередині у вигляді держави»¹. Тут громадянське суспільство розуміється в першому значенні цього слова, тобто як більш широка основа держави і життя даного народу в цілому. Однак «вираз “громадянське суспільство”, — продовжує Маркс, — виник у XVIII столітті, коли відносини власності вже звільнилися з античної та середньовічної спільності. Громадянське суспільство як таке розвивається тільки разом з буржуазією, а проте тим же ім'ям завжди позначалася громадська організація, що розвивається безпосередньо з виробництва та спілкування, яка в усі часи утворює базис держави та іншої ідеалістичної надбудови»².

Уже в ранніх роботах Маркса чітко простежується детермінаційний ланцюжок: характер виробництва — громадянське суспільство — держава. «Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну та споживання, — відзначав він, — і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, — словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви отримаєте певний політичний лад, який є лише офіційним вираженням громадянського суспільства»³. Пізніше (в 1885 р.) Енгельс писав, що Маркс дійшов поглядів, «що взагалі не державою зумовлюється і визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством зумовлюється і визначається держава, що, отже, політику та її історію треба пояснювати економічними відносинами і їх розвитком, а не навпаки»⁴. У висловлюваннях такого роду ми бачимо, як відмічає

¹ Маркс, К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического понимания истории [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Избранные произведения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Политиздат, 1980. — Т. 1. — С. 71.

² Там само.

³ Маркс, К. Письмо П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 27. — С. 402.

⁴ Энгельс, Ф. К истории Союза коммунистов [Текст] / Ф. Энгельс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 21. — С. 220.

В. Сагаатовський¹, по-перше, витоки поширеного в сучасній літературі пов'язання громадянського суспільства з соціальним аспектом життя суспільства в цілому. По-друге, в них простежується думка про економічний фундамент громадянського суспільства: воно є базисом для політичної надбудови (якщо користуватися термінологією, що вживається при характеристиці суспільно-економічної формації) і в той же час воно само має більш глибокий базис. Ця ідея, ще не в розгорнутому вигляді, міститься в такій ранній роботі, як «До єврейського питання», коли Маркс згадує про те, що політична революція «ставиться до громадянського суспільства ... як до *основи свого існування* ... як до свого *природного базису*»². Надалі сутність цього базису буде усвідомлена як система виробничих відносин.

У другому сенсі Маркс використовує термін «громадянське суспільство», простежуючи генезу громадянського суспільства «як такого», тобто в третьому значенні даного терміна, коли громадянське суспільство стає синонімом позадержавних організацій буржуазного суспільства. Ця генеза аналізується в роботах «До критики гегелівської філософії права» та «До єврейського питання». У середні століття, відзначав Маркс, «громадянське суспільство було політичним суспільством, оскільки органічний принцип громадянського суспільства був принципом держави»³. Роздільність же громадянського суспільства та політичної держави існує в сучасному суспільстві, бо в середні століття «стани громадянського суспільства та стани в політичному сенсі були тотожні»⁴. І тільки буржуазна революція «знищила ... політичний характер громадянського суспільства»⁵.

У наш час основний інтерес становить, звичайно, третій сенс терміна «громадянське суспільство», коли Маркс має на увазі певний аспект суспільства буржуазного. Марксів аналіз цього громадянського суспільства здійснюється за такими напрямками. По-перше, розгляда-

¹ Сагаатовский, В. Н. Гражданское общество в философии Гегеля и Маркса [Текст] / В. Н. Сагаатовский // Человек. Государство. Глобализация : сб. филос. ст. / под ред. В. В. Парцвания. – СПб. : С.-Петербург. филос. общество ; Тбилиси : Ин-т политологии АН Грузии, 2005. – Вып. 3. – С. 253–254.

² Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 405.

³ Маркс, К. К критике гегелевской философии права [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 301.

⁴ Там само.

⁵ Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 404.

ються умови його появи. По-друге, вказуються його основні риси. По-третє — наслідки та перспективи. Буржуазна революція розбила громадянське суспільство в середньовічному значенні цього слова «на його прості складові частини: з одного боку, на індивідів, з другого — на матеріальні і духовні елементи, що утворюють життєвий зміст цих індивідів, їх цивільне становище»¹. Зміна економічної ситуації зробила соціальний статус індивідів досить рухомим, замінила жорсткий становий поділ поділом, в якому виразно виявилася його класова сутність. У цих умовах чітко виявилася і класова сутність держави. Вона постала як форма, в «якій індивіди, що належать до пануючого класу, здійснюють свої загальні інтереси» і «всі загальні встановлення опосередковуються державою, отримують політичну форму»². Тут на конкретному історичному рівні зберігається схема гегелівської концепції громадянського суспільства: держава виступає як щось зовнішнє (неорганічне) відносно організації індивідів. Гегелівський підхід проглядається і в характеристиці сутності такого громадянського суспільства. Воно тлумачиться Марксом як світ «потреб, праці, приватних інтересів, приватного права ...»³. Ці складові, однак, не рівноцінні. «Принципом ... громадянського суспільства, — підкреслював Маркс, — є споживання і здатність до споживання ... Сучасне громадянське суспільство є послідовно проведений принцип індивідуалізму, індивідуальне існування є остання мета; діяльність, праця, зміст і т. д. суть тільки засоби»⁴. У цьому суспільстві людина не може бути цілісною, вона ніби розшаровується на різні функціональні, рольові, в сучасній термінології, прояви: «Політична емансипація є зведення людини, з одного боку, до члена громадянського суспільства, до егоїстичного, незалежного індивіда, з другого — до громадянина держави, до юридичної особи»⁵. Зовнішній характер держави посилюється у Маркса тим, що він, на відміну від Гегеля, зводить державу до її класової природи і, отже, не допускає думки про зняття громадянського суспільства,

¹ Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 404.

² Маркс, К. Немецкая идеология [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1988. – С. 74.

³ Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 405.

⁴ Маркс, К. К критике гегелевской философии права [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 312.

⁵ Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 406.

подолання його суперечностей в ідеальній державі. Природно, що при такому розумінні держави людина опиняється в принципі відчуженою від неї.

Але й громадянське суспільство не забезпечує справжньої реалізації людини. «Наш час ... — писав Маркс, — відокремлює від людини як щось зовнішнє ... її предметну сутність. Він не вважає зміст людини її істинною дійсністю»¹. «Практична потреба, егоїзм, — підкреслював Маркс, — ось принцип громадянського суспільства, і він виступив у чистому вигляді, як тільки громадянське суспільство породило зі своїх власних надр політичну державу. Бог практичної потреби і своєкорисливості — це гроші»². У суспільстві егоїзм і споживання людини і все, що вона робить, перетворюються «на відчужувані предмети купівлі-продажу, що знаходяться в рабській залежності від егоїстичної потреби, від торгашества. Відчуження речей є практика самовідчуження людини»³. Громадянське суспільство звільняє людину від пут станового суспільства, але свобода підприємництва, звільняючи від особистої залежності, ставить на її місце залежність речову. Буржуазна свобода обертається на загальне відчуження. Справжня емансипація, за Марксом, можлива лише на шляхах подолання відчуження. «Лише тоді, — стверджував Маркс, — коли дійсна індивідуальна людина сприйме в себе абстрактного громадянина держави і, як індивідуальна людина, у своєму емпіричному житті, у своїй індивідуальній праці, в своїх індивідуальних відносинах стане родовою істотою; лише тоді, коли людина пізнає і організує свої «власні сили» як суспільні сили і тому не стане більше відділяти від себе суспільну силу у вигляді політичної сили, лише тоді здійсниться людська емансипація»⁴. Буржуазне суспільство Маркс убачав лише як необхідний ступінь у переході до справді людських відносин, від грубої особистої залежності до справжньої свободи. Зрозуміло, що при такому погляді на історію буржуазне громадянське суспільство і буржуазна держава виявляються минушими, що підлягають усуненню на новому етапі історичного розвитку. В своїх ранніх роботах Маркс ще говорить про демократію як ідеальну форму державного ладу: «В демократії не

¹ Маркс, К. Критике гегелевской философии права [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 1. — С. 313.

² Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 1. — С. 410.

³ Там само. — С. 412.

⁴ Там само. — С. 406.

людина існує для закону, а закон існує для людини; законом є тут людське буття, між тим як в інших формах державного ладу людина є визначене законом буття»¹. Пізніше, як відомо, він розглядав диктатуру пролетаріату (як класу, позбавленого власності і тому найбільш близького до загальнолюдської «родової природи») як неминучий засіб для забезпечення подальшого відмирання держави та ліквідації громадянського суспільства, заснованого на принципі індивідуалістичного споживацтва.

В. Ленін, слідуючи логіці Маркса, відмовився навіть від самого терміна «громадянське суспільство», а суспільну формацію тлумачив як сукупність виробничих відносин. У повному вигляді цей підхід виявився вже в рамках «марксистсько-ленінської філософії», коли було відмовлено такому громадянському суспільству в праві на подальше існування разом з класовою державою. Фактично ж на зміну комплексу «держави — громадянське суспільство» в колишньому СРСР, наприклад, прийшла тоталітарна або близька до неї псевдосоціалістична держава, підім'явши під себе незалежні громадські структури, яка контролювала всі сторони суспільного, а також особисте життя людини. Відповідно і в суспільній науці радянського періоду дослідження поняття «громадянське суспільство» практично були відсутні.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. з'являються концепції, в яких громадянське суспільство розглядається як форма соціальної інтеграції людей. Подібну точку зору відстоював французький соціолог Е. Дюркгейм. Він використовував поняття громадянського суспільства (*societe civile*) і розглядав його крізь проблему солідарності. «Солідарність, доки вона залишається в стані простої схильності нашої психічної природи, щось надто невизначене, аби можна було її легко виявити. Це недоступна відчуттю можливість, що не дає місця спостереженню. Аби вона набула вловимої форми, треба, щоб певні соціальні наслідки виражали її ззовні»². Саме в цьому Е. Дюркгейм вбачає «можливість ...спостерігати, описувати, класифікувати» моральні факти «і відшукувати закони»³, що їх пояснюють, в їх соціальних наслідках. З метою класифікації різних видів соціальної

¹ Маркс, К. Критика гегелевської філософії права [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 252.

² Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – С. 74.

³ Там само. – С. 39.

солідарності, що становить «винятково моральне явище, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню», Е. Дюркгейм пропонує «замінити внутрішній факт, який вислизає від нашого аналізу, символізуючим його фактом і вивчити перший за допомогою другого», оскільки «там, де існує соціальна солідарність, вона, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному стані, але виявляє свою присутність видимими діями»¹. Для сучасного суспільства, за Дюркгеймом, однаково важливий як індивідуалізм, так і колективна свідомість, колективні спільні цінності, визнання взаємних зобов'язань. Він вважав, що профспілкові, професійні об'єднання, церковні, регіональні центри спроможні залучити своїх членів до нового типу солідарності, головною моральною цінністю якої є індивід².

Не обходили увагою проблему громадянського суспільства і українські суспільствознавці. М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад та громадського життя³. У розробленій М. Драгомановим конституції «Вільна Спілка»⁴ досягнення національних інтересів України вбачається в здобутті політичної свободи та розвитку місцевого самоврядування. Як інтегральний вираз нової системи стосунків між суспільством і майбутньою державою М. Драгоманов розглядав якнайповніше забезпечення прав людини і громадянина, особливо у сфері забезпечення національних прав. Із цього приводу він писав: «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там, де вони сидять»⁵. Виходячи з того, що влада обмежує волю громадян,

¹ Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – С. 71.

² Див.: Селигмен, А. Проблема доверия [Текст] / А. Селигмен. – М. : Идея-Пресс, 2002. – С. 107.

³ Див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні застави й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – С. 45–50.

⁴ Див.: Андрусяк, Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект (Історія написання та поширення «Вольного Союзу» – «Вільної Спілки») [Текст] / Т. Андрусяк // Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Львів : Світ, 1996. – С. 73.

⁵ Драгоманов, М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» [Текст] / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. істор.-біогр. нарису Р. С. Міщук. – К. : Либідь, 1991. – С. 295.

М. Драгоманов уважав за необхідне «збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства...». Отже, на думку вченого, «громада мусить бути спілкою вільних осіб — “без начальства”: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств»¹.

Один із фундаторів української політичної науки В. Липинський вважав, що громадянське суспільство — це люди певної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій і не в змозі безпосередньо здійснювати свої бажання, застосовуючи силу фізичного примусу. Але громадянство — це резервуар сил, який перебуває у стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу. А держава як політична організація людей має схильність до боротьби з поступом до творення твердих, непорушних форм. На думку дослідника, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, засадничим стосовно якого є взаємне обмеження права сильніших правом слабших, і навпаки. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді «нищиться» закон, оскільки право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня. Проте так само «нищиться» закон, коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших². Закон існує за гармонійного співвідношення громадянського суспільства і держави.

До концепції громадянського суспільства звернувся у своїх «Тюремних зошитах» Антоніо Грамші, вже маючи досвід приходу до влади в своїй країні фашистів³. «Громадянське суспільство перетворилося на дуже складну структуру, що витримує катастрофічні “вторгнення” безпосереднього економічного елемента (криз, депресій тощо): надбудови громадянського суспільства в цьому разі відіграють роль

¹ Драгоманов, М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» [Текст] / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. істор.-біогр. нарису Р. С. Міщук. — К. : Либідь, 1991. — С. 301.

² Див.: Левенець, Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства [Текст] / Ю. А. Левенець. — К. : Освітня книга, 2006. — С. 100.

³ Див.: Bobbio, N. Gramsci and the concept of civil society [Text] / N. Bobbio // Civil Society and the State: New European Perspectives / Edited by John Keane. — L., N. Y. : Verso, 1988. — P. 73–99; Nardin, T. Private and Public Roles in Civil Society [Text] / T. Nardin // Toward a Global Civil Society / ed. by Michael Walzer. — Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. — P. 29–34.

ніби системи траншей в сучасній війні»¹, тобто можуть і повинні залишитися формою організації життя, яка не дозволяє в разі їх розвиненості запанувати тоталітарному режиму. Він шукає оптимальні форми співвідношення держави і громадянського суспільства: «... можна було б сказати, що держава = політичне співтовариство + громадянське суспільство», вважаючи при цьому, що «державі судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому суспільстві», тобто «етичній державі або громадянському суспільстві»². А. Грамші був одним із небагатьох мислителів, які використовують концепцію громадянського суспільства при аналізуванні суспільних процесів у першій половині та в середині ХХ ст.

Подальший розвиток досліджень громадянського суспільства продовжився тільки після закінчення Другої світової війни, оскільки попередній період характеризувався безпрецедентним втручанням держави у сфери приватного життя громадян, причому не тільки в тоталітарних державах. Особлива увага в післявоєнний час приділялася переосмисленню поняття громадянських прав, пов'язаним із будівництвом соціальної держави. Громадянство наповнювалося соціальним змістом, перетворюючись на юридично закріплене право громадянина на отримання певної послуги від держави. Такі зміни спричинили зростання утриманських настроїв, зниження стимулу до праці і конкурентної боротьби, у зв'язку з чим деякі теоретики лібералізму (Ф. Хайєк, Л. Мізес, Р. Нозік) виступили проти зростання етатизму і за підвищення впливу ринку, що воскресило інтерес до проблематики громадянського суспільства. Протягом ХХ ст. відбулася наступна трансформація громадянського суспільства: на початку століття воно відіграло роль щита для держави, якій загрожувала революційна стихія, наприкінці століття воно покликане захищати свободу індивіда від надмірного опікування держави.

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас у праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» (1968) сформулював концепцію «публічної сфери» («сфери відкритості»), яка пояснювала, яким чином осередки громадянського суспільства перетворилися на активну суспільну силу та в який спосіб вони впливали на політику в різних країнах³. Він під-

¹ Грамши, А. Избранные произведения [Текст] : в 3 т. Т. III: Тюремные тетради / А. Грамши. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – С. 198.

² Там само. – С. 247.

³ Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] : пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.

креслював, що «громадськість, створюючи нові структури громадянського суспільства, тим самим протистойть зазіханню держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманістичні мотиви і цінності, немеркантильну, високодуховну, моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу і гідність окремої особистості»¹. За поглядами Джін Коген, теорія громадської сфери і громадської відкритості Габермаса становить нормативне ядро концепції громадянського суспільства в його сучасному розумінні².

Нову увагу проблематика громадянського суспільства отримала вже в 70-х рр. ХХ ст., у зв'язку з боротьбою проти радянського режиму в країнах Східної Європи. Є якась іронія в тому, що концепція громадянського суспільства, в розроблення якої здійснили свій внесок багато лівих мислителів, була ефективно використана в 70–80-ті рр. у боротьбі з соціалістичною державою в країнах Східної Європи. При цьому саме громадські структури, осередки громадянського суспільства, що збереглися в незалежності від держави, стали центром кристалізації опору тоталітаризму³. Це стосується насамперед Польщі, де зберегла свою незалежність католицька церква, що стала опорою для клубів католицької інтелігенції, а потім і профспілки «Солідарність». Групи незалежних інтелектуалів в Угорщині, письменницькі спілки в Чехословаччині, члени груп Хартія-77 — всі вони були тими паростками громадянського суспільства, які руйнували основи тоталітарної держави. За думкою польського історика Є. Шацького, ідея громадянського суспільства з'явилася у цих країнах як ідея антидержавницька⁴. Як зазначає у монографії, присвяченій політичній реформі в Росії та країнах Східної Європи, професор Стенфордського університету Майкл Макфол, ступінь успіху процесу політичної модернізації є пропорційною рівню розвитку структур громадянського суспільства в цих країнах до 1989 р.⁵

¹ Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. — М. : Наука, 1992. — С. 18.

² Kohen, Jean L. American Civil Society Talk [Text] / Jean L. Kohen // Philosophy and Public Policy. — 1998. — Vol. 18, No. 3. — P. 14–19.

³ Див.: Bernard, M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe [Text] / M. Bernard // Political Science Quarterly. — 1993. — Vol. 108, No 2. — P. 307–326.

⁴ Шацкий, Е. Постлиберализм: автономия личности и гражданское общество [Текст] / Е. Шацкий // Полис. — 1997. — № 6. — С. 15–20.

⁵ McFaul, M. Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe [Text] / M. McFaul. — Washington, D.C. : The Center for Strategic and International Studies, 1993. — 132 p.

Творці «бархатних революцій» приділяли дуже велику увагу самому феномену громадянського суспільства. Чеський історик-дисидент Я. Тесарж пов'язав прихід до влади тоталітарних режимів з недорозвиненими структурами громадянського суспільства. Він вважав, що демократія і авторитаризм бувають історично сумісними. У кризових ситуаціях демократичні гасла на кшталт «уся влада радам» сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. Лише розвиток громадянського суспільства є, на його думку, надійним запобіжником диктатури¹. Ці самі погляди поділяв письменник, філософ Вацлав Гавел, автор статей про розвиток громадянського суспільства, який потім став президентом Чеської Республіки². Він уважав основною потребою утворення нових громадянських організацій «життя за правдою» і живив поняття «громадянське суспільство» у взаємозв'язку з ідеєю «антиполітичної» активності. В ній Гавел убачав засіб реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямі емансипації суспільства від політичної всепроникності. Отже, йшлося про суспільно-політичний досвід у межах Центрально-Східного регіону, що відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму, запровадженого винятково політичними інструментами. В есе «Сила безсилах» (1978) Гавел обґрунтував концепцію «антиполітики», що забезпечила теоретичне віднайдення засобів для демократичної опозиції в усій підкомуністичній Європі. Джерела спротиву тоталітаризму він убачав у «дополітичній» сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, цінностей життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета «жити за правдою» переростала в «політику правди» і набувала сутнісного соціального значення. Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т. Масарик. Гавел лише наголошував, що розуміння сутності політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни впливають з індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих

¹ Див.: Чувардинський, О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція [Текст] / О. Чувардинський // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 72.

² Havel, V. Anti-Political Politics [Text] / V. Havel // Civil Society and the State. – P. 381–398; Havel, Vaclav. Civil Society After Communism. Rival Visions [Text] / Vaclav Havel, Vaclav Klaus & Petr Pithart // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – No 1. – P. 12–23.

політичних концепцій. «Органічні, значні та довготривалі зміни на краще... не можуть більше бути наслідком перемоги жодної традиційної політичної концепції. Більше, ніж будь-коли, такі зміни мають виходити з людського існування, з фундаментальної перебудови позиції людей у світі, їх ставлення до самих себе і одне до одного, ставлення до універсуму... Краща система автоматично не принесе кращого життя. Навпаки, правда у протилежному: лише створюючи краще життя, можна розвинути ліпшу систему»¹. Дещо пізніше в есе «Політика і сумління» Гавел пов'язав ідею «антиполітичної політики» та активності громадянського суспільства з філософським концептом «життєвого світу» (*Lebenswelt*) як царини, де відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не тільки професійних політиків і партійних діячів. «Правда» має бути основою практикування «антиполітичної» поведінки; вона проростає знизу, виходить «із глибини серця, а не з дисертації чи тези»².

Пізніше концепція громадянського суспільства була використана західними політологами лівого спрямування як нова альтернатива суто ринкової ідеології. Основу для цього склав розвиток поняття громадянського суспільства в роботах А. Грамші, а також те, що це поняття не було дискредитовано радянським режимом, як більшість інших лівих ідей. Як приклад останньої тенденції можна навести монографію «На шляху до глобального громадянського суспільства», опубліковану в рамках серії Фонду Фрідріха Еберта, фонду німецьких соціал-демократів³. Заключний розділ цієї книги прямо озаглавлено «Європейський соціалізм і американська соціальна реформа». У цілому з видання можна зробити висновок про те, що розвиток глобального громадянського суспільства пов'язаний з соціалістичною перспективою, з чим важко погодитися.

Якщо в країнах Східної Європи термін «громадянське суспільство» використовувався в основному як прапор у боротьбі з комуністичним

¹ Havel, V. The Power of the Powerless [Text] / V. Havel // The Power of the Powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe / ed. by John Keane. – N.Y. : M. E. Sharpe, 1985. – P. 52.

² Havel, V. Politics and Conscience [Text] / V. Havel // Havel, V. Open letters: Selected writings, 1965–1990 / ed. by P. Wilson. – N.Y. : Vintage Books, 1992. – P. 271.

³ Toward a Global Civil Society [Text] / Walzer Michael, ed. – Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. – 341 p.

режимом, то західні дослідники розглядали, що ж представляє із себе це суспільство. Так, Майкл Уолцер визначав громадянське суспільство як простір вільних асоціацій індивідуумів, а також набір мереж взаємин, утворених на основі сім'ї, віри, інтересів та ідеології, що заповнюють цей простір¹. Однак, як слушно коментує Террі Нардін², характер цих взаємин залежить від домінуючих цінностей. Тому поняття громадянського суспільства може мати як ліберальну, так і комунітаристську інтерпретацію, залежно від того, чи береться за основу свобода індивідуума або солідарність асоціацій.

Поняття «громадянське суспільство» набуло нового виміру у зв'язку з розвитком сектору некомерційних організацій, або «третього сектору». Під неприбутковим (третім) сектором розуміється сукупність (система) груп населення і організацій, що не ставлять перед собою мету збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп і організацій або через володіння ними. Термін «неприбуткові» означає, що прибуток, який отримується в результаті діяльності таких груп і організацій, не розподіляється між їх учасниками, а йде на реалізацію цілей групи або організації. Перші два сектори — це сукупність державних інститутів і ділових приватних організацій та підприємств. Сучасні американські дослідники К. Маккартбі, В. Ходкінсон та інші³ розглядають третій сектор як сферу активності, що розвивається між сім'єю і більш широкими бюрократичними секторами прибуткового бізнесу та уряду. В рамках цієї концепції йдеться про неприбутковий сектор, сектор добровільної активності, третій сектор, неурядовий сектор. Для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного благополуччя. Головною функцією таких організацій є, тією чи іншою мірою, розширення меж свободи і наділення населення владою, залучення населення до процесу соціальних змін, розвитку соціального захисту.

Зростаюча увага до проблематики громадянського суспільства та діяльності організацій третього сектору притаманна не тільки країнам, що перетерплюють непрості процеси посткомуністичної модернізації,

¹ Walzer, M. The Concept of Civil Society [Text] / M. Walzer // *Toward a Global Civil Society*. – P. 7–27.

² Nardin, T. Private and Public Roles in Civil Society [Text] / T. Nardin // *Toward a Global Civil Society*. – P. 29–34.

³ McCarthy. Summariwalla and Associates. The Nonprofit Sector in the Global Community. Voices from Many Nations [Text] / McCarthy, D. Katbleen, Virginia A. Hodgkinson, D. Russy. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1992. – P. 1–23.

а й країнам зі стійкою демократичною системою. В останньому випадку саме на прикладі недержавних організацій, що ефективно розв'язують складні проблеми, і не мають для себе при цьому прибутку, багато аналітиків намагаються знайти вихід зі старої дилеми: «егоїстичний індивідуалізм — знеособлюючий колективізм».

Важливість «протестантської етики» у становленні капіталістичного суспільства підкреслював ще Макс Вебер¹. Наприкінці минулого століття у США з'явилася концепція «соціального капіталу», наявність котрого, як і капіталу економічного, робить націю енергійною та процвітаючою, і навпаки. При цьому в пошуках «зникаючого соціального капіталу» (буквальний переклад назви однієї зі статей М. Вебера), дослідники звертаються саме до волонтерських неприбуткових організацій, організацій «третього сектору»². Соціальний капітал, за поглядами Р. Патнема (у тлумаченні політолога, це довіра і солідарність), призводить до встановлення більш тісних зв'язків між громадянами, сприяє формуванню ними асоціацій і в кінцевому результаті спричиняє активізацію суспільного життя, підвищує «особисту громадянську компетентність». Тим самим соціальний капітал трансформується у те, що можна позначити як політичний капітал суспільства, необхідний для ефективної взаємодії з державою. Хоча концепція Р. Патнема була зустрінута в науковому середовищі неоднозначно, не можна не погодитися з тим, що довіра та солідарність виступають важливими умовами розвитку мережових відносин громадянського суспільства. Критика Р. Патнема деякими дослідниками полягає у тому, що елементи довіри вбачаються у таких негромадянських відносинах, як патронаж, блат або бартер. Сам же Р. Патнем не поширював довіру на вертикальні відносини «патрон — клієнт», бо бачив у них вияв не взаємності, а залежності і нерівності³. Близьку позицію займає польський соціолог П. Штомпка, для якого патерналізм є заміником довіри, також покликаним дати людині відчуття впорядкованості і захищеності⁴. Подібні відносини лежать в основі негромадянських солідарностей.

¹ Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения : пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — С. 134–200.

² Hoving, John H. F. Corporate Ethics: In Everyone's Self-Interest [Text] / John H. F. Hoving // World & I. — 1995. — January. — P. 422–437.

³ Патнем, Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии [Текст] : пер. с англ. / Р. Патнем. — М. : Ad Marginem, 1996. — С. 217.

⁴ Sztompka, P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society [Text] / P. Sztompka // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / ed. by J. C. Alexander. — Guildford, Surrey : Biddles Ltd., 1998. — P. 199.

Інший напрям суспільної думки, що отримав свій розвиток переважно в США і також намагається вийти за межі «зачарованої» антиномії «індивідуалізм — колективізм», носить ім'я «комунітаризм», яке походить, природно, не від революційної комуні, а від «community», поняття, яке краще перекладається не словом «грумада», а терміном «спільнота». Тут також надається велике значення етичним принципам, носіями яких є добровільні спільноти людей, як правило, пов'язані з їх безпосереднім місцем проживання. Цікаво, що в рамках комунітаризму змогли об'єднатися як праві республіканці, які мріють про відродження дійсно американських духовних цінностей, так і ліві ліберальні демократи, котрі вбачають у комунітаризмі розумну альтернативу ідеям соціалізму, що дискредитував себе¹.

Послідовники Габермаса Ендрю Арато та Джін Коен у своїй об'ємній та багатоплановій праці «Громадянське суспільство і політична теорія»² (1992) запропонували власне бачення категорії «громадянське суспільство». Вони модифікували його зміст, розмежувавши громадянське суспільство як інститут (тобто як його зрілу, інституціоналізовану форму) і як рух (тобто як початкові стадії його зародження, відродження, становлення). Іншим нововведенням було чітке розмежування сфер позадержавного суспільного життя на «економічне суспільство», «громадянське суспільство» та «політичне суспільство». Останнє положення, щоправда, було сприйняте науковою громадськістю неоднозначно. Російський вчений С. Перегудов, зокрема, доводить, що цього не можна робити, бо, маючи складну будову, громадянське суспільство «функціонує як цілісна структура, що взаємодіє з державою і як з інститутом, і як з уособленням порядку і правової культури»³.

Ернест Геллнер у книзі «Передумови свободи: громадянське суспільство та його конкуренти» (1994) до особливостей громадянського суспільства відніс такі його риси, як секуляризованість, прагматичність, неморальність (у розумінні спрямованості на ниж-

¹ Див.: Kallscheuer, Otto. On Labels and Reasons: The Communitarian Approach – Some European Comments [Text] / Otto Kallscheuer // *Toward a Global Civil Society*. – P. 133–145.

² Коэн, Д. Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] : пер. с англ. / Д. Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 783 с.

³ Перегудов, С. П. Гражданское общество: «трехчленная» или одночленная модель [Текст] / С. П. Перегудов // *Полис*. – 1995. – № 3. – С. 60.

чі, матеріальні потреби). «Виникнення громадянського суспільства по суті означало розрив кола, що пов'язувало віру, владу і суспільство»¹. Він також підкреслив унікальність цього суспільства, його безперечну відповідність умовам західних, особливо англосаксонських культур, і сумнівну сприйнятливість до його принципів незахідного світу.

У книзі «Реальне громадянське суспільство» (1998), яка вийшла за редакцією професора Каліфорнійського університету Джеффі Александера, Геллнер візмічає важливість завдань, що постали перед дослідниками громадянського суспільства: 1) відокремити нормативний зміст концепції громадянського суспільства як ідеального типу від описових характеристик реальних громадянських суспільств (останні можуть володіти більшим чи меншим ступенем громадянськості, тією чи іншою комбінацією притаманних йому рис); 2) точніше визначити зміст поняття «громадянське суспільство» як ідеального типу, окресливши його межі та відокремивши від інших суспільних феноменів; 3) виробити методику операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища; 4) вивчити моделі громадянського суспільства через з'ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах. Виконанню цих завдань мають сприяти запропонована Александером періодизація розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, виділення в їх історії трьох стадій — громадянських суспільств -I, -II та -III². Громадянське суспільство-I (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII — до першої половини XIX ст. Громадянське суспільство-II тривало від середини XIX до другої половини XX ст. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство зберігається (а в країнах так званого другого ешелону цивілізації щойно починає утверджуватися). Але у багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри. Суспільство, стверджує Дж. Кін, «дичавіє». Це виявляється в пануванні насильницьких методів

¹ Gellner, E. *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals* [Text] / E. Gellner. – L. : Penguin, 1994. – P. 141.

² Alexander, Jeffrey C. *Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation* [Text] / Jeffrey C. Alexander // *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc. : Sage, 1998. – P. 1–19.

розв'язання конфліктів, «нецивілізованому» поведженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б «олігархами». Як протидія стають популярними соціалістичні концепції «суспільного розвитку». Громадянське суспільство-III як концепція відродилося у другій половині ХХ ст., насамперед завдяки працям німецького філософа та соціолога Ю. Габермаса. Його теорії соціальної комунікації та «публічної сфери» («сфери відкритості») істотно вплинули на подальшу інтерпретацію цього поняття майже в усьому світі, за допомогою чого було розроблено «стратегію трансформування диктаторських режимів»¹.

Сучасне посилення інтересу до ідеї громадянського суспільства і завдання її втілення в життя в умовах ХХІ ст. викликає сукупність соціальних чинників.

По-перше, процес переходу від індустріального до постіндустріального суспільства породжує і відповідні соціоструктурні, політичні та соціокультурні зміни. Зокрема, зміна природи, складу, стану робітничого класу і, ширше, остаточне стирання єдиної розділової межі в суспільстві — грані класової, яка у ХІХ ст. досить виразно виявлялася в системі соціальних відносин капіталістичних країн Європи, хоча і не була настільки категорично різкою, як це передбачалося марксистською постановкою питання; заміна головного вододілу мережею різноманітних контактів і конфліктів безлічі соціальних груп, з їх збіжними і незбіжними інтересами. Звідси — утвердження цивілізованої форми вирішення конфліктів між цими групами не через відкриту (і тим паче непримиренну) класову боротьбу, а через консенсус та конкурентне співробітництво різних соціальних сил, що діють у рамках законних процедур, спираючись на законні інститути.

По-друге, енергійний розвиток у цих умовах найрізноманітніших позадержавних суспільних асоціацій, громадянських інституцій та рухів, постійне і помітне зростання їх ролі в житті соціуму.

По-третє, економічна криза і неефективність моделі державного регулювання економіки, що виявилися в нових умовах. Висування на перший план нових ідеологій, заснованих на пріоритеті особистісного начала над загальнодержавним; широке звернення до неоконсервативної моделі, пов'язаної з відмовою від прямого впливу держави на господарське життя, з передаванням значної частини

¹ Колодій, А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) [Текст] / А. Колодій // Незалеж. культуролог. часопис. – 2001. – Число 21. – С. 8–14.

турбот про соціальний захист населення інститутам громадянського суспільства.

По-четверте, поширення переконання у тому, що світ вступає на новий цивілізаційний щабель, який передбачає якісну зміну співвідношення між громадянським суспільством і державою на користь громадянського суспільства, перетворення держави на його найманого службовця, виконавця «суверенної загальної волі», позбавленої репресивних функцій і можливостей.

Уважний погляд на ці соціальні чинники дозволяє переконатися у тому, що кожен з них є достатньою підставою для того, аби рахуватися з неминучістю подальшого розвитку і зростання впливу громадянського суспільства¹. У сукупності вони створюють міцний фундамент для цього процесу і дозволяють розцінювати його як веління і знамення часу. У той же час розглянуті в зіставленні, вони виявляються чинниками, які є не завжди взаємодоповнюючими, але іноді в чомусь і протистоять один одному, втілюючи різні соціальні тенденції, характерні для сучасної епохи. Так, стикаються один з одним ліберальна і неоконсервативна системи взаємин господарської сфери і держави. В одних випадках стимулом для висунення на перший план ідеї громадянського суспільства є процес переходу від авторитаризму до демократії, в інших — уявлення про сутність і потреби нового цивілізаційного етапу, що вже впритул підступив. Ця різноманітність чинників, що стимулюють сучасний розвиток громадянського суспільства та апеляцію до нього, по-перше, породжує різні форми реального громадянського суспільства. По-друге, поєднуючись з різними соціальними та ідеологічними позиціями, вона стає джерелом різноманітності підходів до проблеми громадянського суспільства і тлумачень самого поняття.

Тому концепція громадянського суспільства зараз інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема, англійським дослідником Дж. Кіном, французькими науковцями Ж. Керманом та Р. Фассаером, американськими політологами Дж. Александером, Е. Араго, Х. Арентдт, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, А. Селігманом, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, німецькими дослідниками Ю. Габермасом, В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Пріллером, В. Ресзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами В. Гавелом, Е. Геллнером, Я. Тесаржом, словацьким

¹ Див.: Бляхман, Б. Я. Концепции гражданского общества в зарубежной литературе конца XX в. [Текст] / Б. Я. Бляхман // Филос. науки. – 2005. – № 6. – С. 18–38.

ученим Р. Рошко та ін.¹ Наприклад, за поглядами Джона Кіна, громадянське суспільство не є чимось, раз і назавжди даним. Воно перебуває у постійній динаміці. Залежно від місця і часу, від конкретних історичних обставин одні його риси зміцнюються, інші послаблюються; міра його «громадянськості» зростає або зменшується. Зрештою, громадянське суспільство може втрачати свої прикмети, свою цивільність і — «дичавіти». І фашизм, і комуністичний тоталітаризм є різновидами здичавіння громадянського суспільства. Кін визнає важливість цивілізованості для успішного функціонування громадянського суспільства, приділяє увагу його культурно-психологічним аспектам².

Дуже ґрунтовною є монографія «Громадянська сфера» (2006) Джеффа-рі Александера, в якій у систематичній формі викладено його підхід до проблем формування, структурування та динаміки громадянського су-

¹ Див., напр.: Кин, Джон. Демократия и гражданское общество [Текст] : пер. с англ. / Джон Кин ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.; Коэн, Д. Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] : пер. с англ. / Д. Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 783 с.; Anheier, H. K. Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy [Text] / H. K. Anheier. – L. : CIVICUS London : Sterling, VA : Earthscan Publications, 2004. – 224 p.; Beiner, R. Liberalism, Nationalism, Citizenship: essays on the Problem of Political Community [Text] / R. Beiner. – Vancouver : UBC Press, 2003. – 240 p.; Brown, L. D. Creating Credibility: Legitimacy and Accountability for Transnational Civil Society [Text] / L. D. Brown. – Sterling, VA : Kumarian Press, 2008. – 182 p.; Burrage, M. Class Formation, Civil Society and the State: a Comparative Analysis of Russia, France, UK and the US [Text] / M. Burrage. – N.Y. : Palgrave Macmillan, 2007. – 454 p.; Cahoon, L. E. Civil Society: The Conservative Meaning of Liberal Politics [Text] / L. E. Cahoon. – Malden : Blackwell Publ., 2002. – 328 p.; Civil Society: a Reader in History, Theory and Global Politics [Text] / editors: John A. Hall and Frank Trentmann. – N.Y. : Palgrave Macmillan, 2005. – 320 p.; Civil Society and Global Finance (Warwick Studies in Globalisation) [Text] / editors: Albrecht Schnabel and Jan Aart Scholte. – N.Y., L. : Routledge, 2002. – 320 p.; Civil Society in Democratization [Text] / editors: Peter Burnell, Peter Calvert. – London : Portland : Frank Cass, 2004. – 256 p.; Comparative Perspectives on Civil Society [Text] / Robert A. Dible (ed.). – Lanham, MD : Lexington Books, 2008. – xix, 319 p.; Eberly, D. The Rise of Global Civil Society: Building Communities and Nations from the Bottom Up [Text] / D. Eberly. – N.Y. : Encounter Books, 2008. – 300 p.; Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector [Text] : Vol. 2 / editors: Lester M. Salamon and S. Wojciech Sokolowski. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 2004. – 368 p.; Heinrich, V. F. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society [Text] : Volume 1: Country Profiles / V. F. Heinrich. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 2007. – 500 p.; Heinrich, V. F. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society [Text] : Volume 2: Comparative Perspectives / V. F. Heinrich, L. Fioramonti. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 2007. – 500 p.; Zimmer, A. Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit-Organizations Work [Text] / A. Zimmer, E. Priller, M. Freise. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 736 p.; та ін.

² Кін, Джон. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення [Текст] / Джон Кін ; пер. з англ. О. Грищенко ; літ. ред. О. Грищенко. – К. : К.І.С., 2000. – С. 113–123.

пільства, розглянуто громадянські інститути та соціальні рухи, а також дано відповідь (зрозуміло, не остаточну) на питання, як можливе в сучасному, складному і суперечливому реальному житті існування громадянського суспільства. Як уважає сам автор, його теорія громадянського суспільства вперше після провалу марксизму знову пропонує всеосяжний проект поліпшення суспільства за допомогою критичного аналізування його фундаментальних основ. На відміну від марксизму, що призвів до тоталітаризму, автор звертається не до пошуку механізму справедливого розподілу економічних багатств суспільства, а до розвитку громадянської солідарності, яка «лежить в основі будь-якої вимоги інституційних реформ, будь-якої історично специфічної вимоги культурної реформації»¹. Він схиляється до комунітаристської інтерпретації громадянського суспільства, беручи за основу солідарність індивідів та їх асоціацій. У той же час, як заявляє автор, він хоче «зрозуміти громадянське суспільство не як арену солідарності, вузько визначену в комунітарному або партикуляристському сенсі, але в універсалістських термінах»². Автор намагається поєднати два протилежні підходи, на яких традиційно будувалися теорії громадянського суспільства, — індивідуалізм та колективізм. За Александером, «громадянське суспільство є формою соціальної та культурної організації, що йде корінням одночасно і в радикальний індивідуалізм, і в безкомпромісний колективізм»³, — комбінація, яку найкращим чином описує введене Габермасом поняття «сфери приватних індивідів, що з'єднуються разом як народ». Обираючи такий інтегральний підхід, Александер, з одного боку, йде в руслі сучасних інтегралістських традицій розвитку соціальної теорії (слідом за Е. Гідденсом і тим же Габермасом), а з другого — оголює ідейну спорідненість своєї концепції з тлумаченням солідарності шотландських моралістів, зі спробами Алексіса де Токвіля з'єднати індивідуум і колективність в інтерпретації сфери публічного демократичного життя та ін. Таким чином, його новий підхід виявляється глибоко вкоріненим у політичній і моральній філософії.

Велике значення цієї роботи полягає в тому, що Александер бере на себе сміливість переосмислити ключове поняття політичної філософії та численних дебатів сучасності — громадянське суспільство. Він показує, як змінюються значення даного поняття у різні історичні епохи,

¹ Alexander, J. C. *The Civil Sphere* [Text] / J. C. Alexander. — Oxford : New York : Oxford University Press, 2006. — P. 550.

² Там само. — P. 43.

³ Там само. — P. 44.

докладно критикує ранні уявлення про громадянське суспільство як про «всі сфери поза державою». З такою самою скрупульозністю автор доводить, що не можна зводити значення громадянського суспільства до егоїстично орієнтованої економічної сфери. Він пропонує переосмислити ідею громадянського суспільства в критичному ключі: громадянське суспільство — це «диференційована сфера справедливості», воно протиставляється з іншими (не громадянськими) сферами та інтересами кожної з цих сфер. За Александером, громадянське суспільство має свій простір існування: «це сфера, яка може бути аналітично незалежною, емпірично диференційованою і морально більш універсалістською порівняно з державою, ринком та іншими соціальними сферами»¹.

Книга завершується гарячим закликком автора «зробити громадянське суспільство фокусом емпіричної і теоретичної думки і, таким чином, повсякденного соціального життя»². Він вважає, що в сучасному світі зростаючих глобальних загроз необхідно розвивати проєкт глобального громадянського суспільства, оскільки тільки в цьому разі можна буде захистити демократію в окремих країнах і у світі, ліквідувати свавілля і насильство. Однак він не береться передбачати, коли таке суспільство може реально з'явитися. Головне для нього — збереження громадянського суспільства як проєкту, що дає надії на майбутній демократичний розвиток.

Проблемам громадянського суспільства приділяють увагу дослідники пострадянського простору. Виділяються декілька напрямів, за якими воно вивчається. Представники першого з них досліджують ідею громадянського суспільства, її еволюцію, теоретичний зміст на різних етапах історії. Ці проблеми досліджують А. Алексанян, В. Біблер, Б. Бляхман, В. Варивдін, В. Вітюк, К. Гаджієв, О. Ганін, І. Лопушанський, О. Орлова, С. Перегудов, В. Хорос, М. Чешков та ін.³ Другий

¹ Alexander, J. C. *The Civil Sphere* [Text] / J. C. Alexander. – Oxford : New York : Oxford University Press, 2006. – P. 31.

² Там само. – P. 551.

³ Див.: Алексанян, А. С. К вопросу об определении понятия «гражданское общество» [Текст] / А. С. Алексанян // *Вопр. философии*. – 2006. – № 12. – С. 60–69; Бляхман, Б. Я. Концепции гражданского общества в зарубежной литературе конца XX в. [Текст] / Б. Я. Бляхман // *Филос. науки*. – 2005. – № 6. – С. 18–38; Ганин, О. Н. Понятие гражданского общества: сущность и содержание [Текст] / О. Н. Ганин // *Фундамент. исследования*. – 2005. – № 2. – С. 93–94; *Гражданское общество: истоки и современность* [Текст] : кол. моногр. / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – СПб : Юрид. центр ПРЕСС, 2006. – 492 с.; Орлова, О. В. *Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты* [Текст] / О. В. Орлова ; акад. прав. ун-т. – М. : МЗ Пресс, 2005. – 118 с.; та ін.

напряв пов'язаний з дослідженням сутності, структури, функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів. Серед представників цього напряму можна виділити російських дослідників О. Абросимову, Ф. Бородкіна, А. Володіна, Б. Гершунського, З. Голенкову, Л. Грудцину, М. Кудряшову, Я. Кузьміна, В. Лукова, О. Нікітіну, В. Песчанського, В. Смолькова, О. Сунгурова, К. Холодковського¹ та ін. Третій напряв орієнтований на вивчення діалектики взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їхньої взаємодії у рамках типологічно різних політичних систем. З-поміж російських дослідників відзначимо Г. Авцінову, О. Борисенкова, Т. Васильєву, Г. Вайнштейна, Т. Ворожейкіну, М. Ільїна, Б. Ковалю, І. Левіна, М. Ліборакіну, Н. Сабірову, В. Хороса, М. Шамхалова, В. Якимця та ін.²

В Україні також накопичено значний обсяг наукових праць у контексті розгляду генези феномену громадянського суспільства, його основних інституціональних складових та способів взаємодії з державою у процесі формування політичних відносин на новій, демократичній основі. Видано роботи, в яких теорія громадянського суспільства застосовується як інструмент дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів їх розв'язання на засадах європейської демократії. Проблеми цього напряму досліджують, зокрема, Б. Андресюк, Ю. Барков, М. Буник, О. Власюк, А. Грамчук, В. Геєць, О. Задоянчук, Г. Зеленько, О. Івченко, С. Кириченко, Т. Ковальчук,

¹ Див.: Абросимова, Е. А. Юридические аспекты деятельности некоммерческих организаций: вопросы и ответы [Текст] / Е. А. Абросимова. – М. : МОНБ «МАРС», 2000. – 230 с.; Володин, А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика [Текст] / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 104–116; Гершунский, Б. С. Гражданское общество в России: Проблемы становления и развития [Текст] : пособие для самообразования / Б. С. Гершунский. – М. : Педагог. общество России, 2001. – 460 с.; Грудцына, Л. Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России [Текст] / Л. Ю. Грудцына. – М. : Деловой двор, 2008. – 352 с.; Никитина, Е. С. Особенности и основные этапы становления гражданского общества в России [Текст] / Е. С. Никитина // Власть. – 2010. – № 12. – С. 145–148; та ін.

² Див.: Борисенков, А. А. Гражданское общество как социальное явление [Текст] / А. А. Борисенков // Мир человека. – 2008. – № 4. – С. 35–53; Васильева, Т. А. Власть и гражданское общество: шаг навстречу [Текст] / Т. А. Васильева // Власть. – 2009. – № 8. – С. 11–13; Коновалова, А. Н. Гражданское общество в реформируемой России [Текст] / А. Н. Коновалова, В. Н. Якимец. – М. : ГУУ, 2002. – 88 с.; Сабирова, Н. С. Гражданское общество и правовое государство [Текст] / Н. С. Сабирова // Власть. – 2012. – № 5. – С. 91–93; Шамхалов, М. А. Местное самоуправление: между государственной властью и гражданским обществом [Текст] / М. А. Шамхалов // Власть. – 2011. – № 3. – С. 41–44; та ін.

А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Кратюк, В. Крисаченко, Ю. Левенець, В. Мельниченко, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкарлова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, М. Степико, С. Тимченко, Р. Чернороз та ін.¹

Слід виокремити дослідження Т. Розової та В. Баркова «Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні» (2003), котрі розглядають правову державу як інструмент життєзабезпечення громадянського суспільства. Виходячи з необхідності такої взаємодії, автори визначають громадянське суспільство як «сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, що складають систему конструктивних противаг і стримувань для структур державної влади»². Дослідники застерігають, що можна говорити не про побудову громадянського суспільства і правової держави, а про створення максимуму умов — належного соціально-економічного, політико-правового та культурно-ідеологічного середовища — для поступового становлення демократичної держави.

Заслуговує на увагу також науковий доробок А. Колодій, яка в монографії «На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади

¹ Див.: Громадянське суспільство: історія та сучасність [Текст] : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юрид. л-ра, 2010. – 344 с.; Зеленько, Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України [Текст] / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.; Івченко, О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності [Текст] / О. Г. Івченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Знання України, 2011. – 380 с.; Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Текст] / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.; Левенець, Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства [Текст] / Ю. А. Левенець ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.; Пасько, І. Т. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси [Текст] / І. Т. Пасько, Я. І. Пасько ; НАН України; Центр гуманітарної освіти. – Донецьк : Схід. вид. дім, 1999. – 184 с.; Резнік, О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Ін-т соціології. – К., 2003. – 183 с.; Розова, Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 336 с.; Рябчук, М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» [Текст] / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 272 с.; Тимченко, С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні [Текст] : монографія. – Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. – 193 с.; та ін.

² Розова, Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – С. 205.

й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні» (2002) досліджує еволюцію теоретичних поглядів на сутність і соціальну роль громадянського суспільства, аналізує історичні та сучасні форми суспільної практики, що готують підґрунтя для розвитку повноцінного громадянського суспільства в Україні. Авторка звертає увагу на необхідність досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою. Така рівновага є важливим чинником стабільного демократичного розвитку. Її порушення призводить до гіпертрофії владних структур, відчуження та політичного безсилля народу. Демократичний розвиток України, на думку Колодій, передбачає подолання недовіри до влади і відчуження значної частини українського суспільства від громадського життя та політики, переборення тоталітарних стереотипів свідомості, зменшення всевладдя чиновників та ін. Вона підкреслює, що успішному розвитку громадянського суспільства в Україні заважають: «надмірна централізація, бюрократизація і панування авторитарних моделей поведінки виконавчої гілки влади; домінування олігархічно-кланових інтересів на верхівці політичної піраміди; патерналістські стереотипи щодо ролі держави і надмірна терпеливість народу, його сподівання на добру волю керманічів і на те, що колись-то держава все зробить; відсутність у значної частини людей психологічної потреби в “негативній” свободі — свободі заради свободи — і вміння її відстоювати»¹.

З точки зору осмислення витоків та еволюції ідеї громадянського суспільства в пов'язаності з дискурсивно-етичними практиками здійснення свободи заслуговує на нагадування монографія А. Карася «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях». Автор виявив недетерміністичні передумови соціальних змін у новітніх умовах, зробив спробу висвітлити розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням, зокрема, особливостей українського соціального і культурного розвитку. Він доходить сумного висновку: «Доки державотворення в Україні не зустрінеться назавжди з вартостями її громадянського поступу, державні інституції матимуть квазіхарактер, а суспільство залишатиметься під дією чинників маргіналізації. Врешті-решт таке квазідержавне утворення буде поглинуте державою, яка подолає антагонізм із соціокультурним дискурсом. За такої соціально-політичної

¹ Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – С. 242.

тенденції перспектива правдивого громадянського суспільства в Україні залишатиметься примарною»¹.

В інших роботах громадянське суспільство розглядається як необхідна умова загального розвитку України. Отже, з цих позицій громадянське суспільство є однією із цілей суспільного поступу. Докторські дисертації, монографії та статті В. Баркова, О. Горбаня, В. Коцюбинського, Г. Щедрової, кандидатські дослідження В. Безродної, М. Буника, публікації Р. Балабана, Г. Зеленько, С. Кириченко, В. Кузьменко, А. Пахарєва, О. Романчук, В. Мельниченко, В. Моргуна, В. Степаненко та інших учених спрямовані на визначення перепон та способів їх подолання на шляху до формування громадянського суспільства².

Вихід друком у 2006 р. монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» став результатом плідної роботи: Ф. Рудича, М. Михальченка, А. Кудряченка, А. Пахарєва, Г. Щедрової, Р. Балабан, Г. Зеленько та ін. У цій роботі на основі широкого кола джерел і аналізування реальних

¹ Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 481.

² Див.: Барков, В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. Ю. Барков ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корєцького. – К., 1999. – 38 с.; Горбань, О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / О. В. Горбань ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2011. – 36 с.; Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность [Текст] : кол. моногр. / науч. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск : Альма матер, 2002. – 284 с.; Громадянське суспільство в Україні [Текст] : аналіз. звіт. – К. : Вид. дім «Козаки», 2003. – 64 с.; Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : наук. альманах / Укр. акад. універсології ; В. П. Рубцов (ред.). – К., 2004. – 256 с.; Кузьменко, В. Л. На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія [Текст] / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Л. : Універсум, 2001. – 152 с.; Мельниченко, В. І. Розвиток громадянського суспільства в Україні як об'єкт державного впливу [Текст] / В. І. Мельниченко // Укр. соціум. – 2012. – № 3(42). – С. 165–180; Моргун, В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект [Текст] / В. А. Моргун. – Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2003. – 431 с.; Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи [Текст] / Укр. акад. держ. управління при Президентові України ; В. І. Луговий (заг. ред.), В. М. Князев (заг. ред.). – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 252 с.; Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян [Текст] / Г. П. Щедрова ; Ін-т систем. досліджень освіти. Східноукр. держ. ун-т. – К., 1994. – 109 с.; Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти [Текст] : монографія / Г. П. Щедрова. – Луганськ : Елтон-2, 2009. – 308 с.; та ін.

політичних процесів досліджено актуальні проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу дозволило авторам розкрити діалектичну взаємозалежність інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, висвітлити загальне і особливе у розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи, визначити міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні¹.

Певним продовженням дослідження цієї проблематики, але дещо в іншому плані, є навчально-методичний посібник «Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі», який теж було видано у 2006 р. Інститутом громадянського суспільства². У роботі розглядаються проблеми взаємопов'язаного розвитку громадянського суспільства та держави у контексті становлення глобалізованого світового співтовариства. В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко розглядають суто прикладні аспекти інформаційно-комунікаційних відносин суб'єктів суспільного життя крізь призму висвітлення класичних політологічних категорій: влади, політики, політичної системи, держави, громадянського суспільства, суспільних відносин, політичної участі тощо.

Диференційований підхід до дослідження громадянського суспільства та його інститутів дає підстави виокремлювати декілька його складових. Серед політологів останнім часом набули популярності підходи щодо вивчення процесів і перспектив розвитку місцевого самоврядування, які були спричинені загальними зрушеннями в політичній системі країни, її рухом до побудови демократичної, правової держави у світлі європейських демократичних надбань суспільного розвитку. Так, проблеми місцевого самоврядування досліджують Б. Андрусюк, А. Базір, Р. Балабан, Р. Безсмертний, Ю. Битяк, Ю. Білик, В. Борденюк, В. Борисова, І. Бутко, О. Власенко, В. Волонець, В. Волощук, Л. Герасіна, А. Гошко, В. Граб, І. Доля, В. Зимогляд, М. Корнієнко, Ю. Крестева, Д. Криворучко, В. Куйбіда, Л. Лановюк, П. Любченко, Г. Музиченко, А. Некряч, А. Оніщук, Ю. Саєнко, А. Ткачук, Ю. Привалов,

¹ Див.: Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламент. вид-во, 2006. – 412 с.

² Бебик, В. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі [Текст] : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко ; за заг. ред. В. Бебика. – К. : ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.

М. Пухтинський, С. Серьогіна, І. Яковюк та ін.¹ Низка праць із зазначеної проблематики є цікавою з огляду на те, що в них не просто характеризуються засади місцевого самоврядування, а й дається порівняльний аналіз і пропонуються шляхи наближення функціонування самоврядних органів України до стандартів Європи, що є вкрай важливим у контексті даного дослідження. Серед публікацій у періодичних виданнях, в яких розглядаються проблеми місцевого самоврядування, на наш погляд, заслуговують на увагу праці В. Григорішен, В. Кампо, В. Прусеського, О. Ткаченка, О. Яцунської та ін.²

Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності, питання впливу ЗМІ на процес демократичного розвитку суспільства і становлення інститутів громадянського суспільства з'ясовували у своїх роботах О. Білорус, С. Демченко, О. Зернецька,

¹ Див.: Базір, А. Сучасні тенденції реформування місцевого самоврядування в Україні [Текст] / А. Базір // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 44–50; Балабан, Р. Політичні партії і місцеве самоврядування [Текст] / Р. Балабан // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 136–144; Борденюк, В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства [Текст] / В. Борденюк // Право України. – 2001. – № 12. – С. 24–27; Борденюк, В. Добровільне об'єднання територіальних громад у конституційно-правовому вимірі [Текст] / В. Борденюк // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 4. – С. 58–66; Криворучко, Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення [Текст] / Д. Криворучко // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 41–43; Куйбіда, В. Становлення демократичних засад місцевого самоврядування [Текст] / В. Куйбіда // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 14–21; Любченко, П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства [Текст] : монографія / П. М. Любченко. – Х. : Одиссей, 2006. – 352 с.; Місцеве самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кравченко, Н. В. Кравченко, В. П. Лисюченко та ін. ; Л. Є. Подобед (відп. ред.). – К. : Арарат-Центр, 2000. – 312 с.; Некряч, А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи [Текст] : монографія / А. І. Некряч. – К. : Генеза, 2002. – 401 с.; Онищук, А. Конфліктні ситуації у форматі «центр-регіони» [Текст] / А. Онищук // Віче. – 2003. – № 3. – С. 50–58; Пухтинський, М. Проблеми поступу місцевого самоврядування [Текст] / М. Пухтинський // Місцеве самоврядування: 10 років здобутків / за ред. М. Пухтинського. – К. : Атіка, 2002. – 368 с.; та ін.

² Див.: Григорішен, В. Європейська Хартія про місцеве самоврядування і проблеми державної регіональної політики та місцевого самоврядування в Україні [Текст] / В. Григорішен // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 9–12; Кампо, В. Європейська модель. Дострибнути чи дозріти [Текст] / В. Кампо // Віче. – 2003. – № 2. – С. 40–43; Прусеський, В. Конституційно-правові засади регулювання місцевого самоврядування за українським та європейським законодавством [Текст] / В. Прусеський // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 21–27; Яцунська, О. Місцеве самоврядування. Історико-правові аспекти світового та українського досвіду [Текст] / О. Яцунська // Віче. – 2000. – № 7. – С. 39–48; та ін.

Ю. Кобзар, А. Костирев, М. Недопитанський, В. Петренко, Д. Яковлев¹ та ін.

Проблеми становлення неурядових організацій та їх значення для розбудови громадянського суспільства в Україні стали предметом дослідження таких вчених, як М. Банчук, О. Винников, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, Є. Захаров, В. Кулік, В. Литвин, В. Нанівська, В. Нікітін, В. Новохацький, В. Пашенко, М. Пашков, Н. Соф'янець, О. Стегній, О. Тинкован, Г. Троцько, І. Трубавіна, Т. Хлебнікова, О. Хуснутдінов, В. Цвих та ін.²

¹ Див.: Білорус, О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру [Текст] / О. Білорус, О. Зернецька // Віче. – 2000. – № 2. – С. 115–132; Кобзар, Ю. Інформаційне законодавство: Європейський вектор розвитку [Текст] / Ю. Кобзар // Віче. – 2003. – № 2. – С. 51–55; Недопитанський, М. Україна інформаційна: Утопія чи реальність? [Текст] / М. Недопитанський // Віче. – 2003. – № 2. – С. 44–46; Петренко, В. Комплекс підпорядкованості, або становлення ЗМІ в незалежній Україні [Текст] / В. Петренко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 22–23; та ін.

² Див.: Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права [Текст] / Наталія Боржеллі, Анастасія Ткачук. – К. : Леста, 2002. – 116 с.; Банчук, М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність [Текст] / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 46–50; Винников, О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування [Текст] / О. Ю. Винников. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2002. – 176 с.; Винников, О. Ю. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади [Текст] / О. Ю. Винников, Н. О. Соф'янець; регіон. центр «Сприяння». – Севастополь; Донецьк : Вебер, 2001. – 95 с.; Винников, О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика [Текст] / О. Винников // Громад. суспільство. – 2011. – № 2 (16). – С. 25–27; Захаров, Є. Недержавні організації в Україні та їх взаємовідносини з органами влади [Електронний ресурс] / Є. Захаров. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1084631241&t=20>; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку [Текст] / упоряд.: І. Підлуська, Г. Усаєнко, О. Боронь. – К. : Фонд «Європа XXI», 2003. – 288 с.; Кулік, В. О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива [Текст] : дослідження / В. О. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К. : Центр дослідження пробл. громад. суспільства, 2000. – 460 с.; Нанівская, В. Как нам создать гражданское общество? [Текст] / В. Нанівская, В. Никитин // Новости НИСЭПИ. – Март 2002. – Вып. 1. – С. 8–11; Настільна книга неприбуткових організацій [Текст] / А. Ткачук (ред.); Ін-т громад. суспільства. – К. : Ін-т громад. суспільства, 2000. – 274 с.; Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України [Текст]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 48 с.; Новохацький, В. Д. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. Д. Новохацький; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005; Пашенко, В. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. Пашенко; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2005; Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ) / Укр. акад. держ. управління при Президентіві України; В. І. Луговий (голов. ред.). – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 1. – 423 с., Т. 2. –

Розширення такого роду досліджень слугувало вдосконаленню методології та більш повному застосуванню засад теорії громадянського суспільства до вивчення українських умов. Серед робіт, присвячених питанням методології, слід навести наукові доробки Т. Войтенка, О. Гончарука, О. Горбаня, Ю. Загороднього, О. Задоянчука, В. Демидова, С. Кириченко, М. Михальченка, Ю. Привалова, О. Резнік, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова, В. Степаненка, Г. Щедрової та ін.¹

470 с., Т. 3. – 380 с.; Тинкован, О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання [Текст] / О. Тинкован // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ УАДУ, 2002. – Вип. 4 (10). – С. 47–54; Третій сектор в Україні: проблеми становлення [Текст] / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. – 173 с.; Хуснутдінов, О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку) [Текст] / О. Я. Хуснутдінов. – К. : ФПУ, 2000. – 47 с.; Цвих, В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика [Текст] : монографія / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.; та ін.

¹ Див.: Горбань, А. В. Гражданское общество: идея и ее осуществление [Текст] : монографія / А. В. Горбань ; Нац. акад. природоохр. і курорт. стр-ва. – Симферополь : Ариал, 2011. – 395 с.; Загородній, Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід [Текст] / Ю. Загородній // Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». – К., 2004. – Вип. 25. – С. 92–104; Загородній, Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень [Текст] / Ю. Загородній // Політ. менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 10–19; Демидов, В. А. Концептуальні засади громадянського суспільства [Текст] : конспект лекцій зі спецкурсу «Громадянське суспільство» / В. А. Демидов. – Чернівці : ЧНУ, 2003. – 31 с.; Михальченко, М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства [Текст] / М. Михальченко // Наук. зап. – К. : ІПіЕНД, 2004. – Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – С. 23–35; Резнік, О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення [Текст] / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 68–79; Резнік, О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства [Текст] / О. Резнік ; НАН України ; Ін-т соціології. – К., 2003. – 183 с.; Рудич, Ф. Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст [Текст] / Ф. Рудич // Наук. зап. – К. : ІПіЕНД, 2002. – Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20. – С. 5–13; Рудич, Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст [Текст] / Ф. Рудич // Наук. зап. – К. : ІПіЕНД, 2004. – Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – С. 8–22; Рябов, С. Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору [Текст] / С. Рябов // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні : тези наук. конф. / за ред. А. Ф. Карася. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 14–15; Селіванов, В. «Громадянське суспільство» та деякі погляди на нього у західній політології [Текст] / В. Селіванов, Г. Щедрова // Право України. – 1995. – № 11. – С. 22–30; Степаненко, В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8–21; Степаненко, В. «Кому потрібне громадянське суспільство?»: Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні [Текст] / В. Степаненко / Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання : наук. зб. / Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Привалов ; відп. ред.: Ю. Сасенко. – К. : Стилюс, 2002 – С. 334–341.

Наведений стислий аналіз сучасного стану дослідження проблеми громадянського суспільства українськими вченими свідчить про те, що пошук шляхів формування громадянського суспільства, осмислення моделей взаємодії його з державою, місця людини в цьому суспільстві дуже хвилює як науковців, так і суспільство в цілому. Без розвинутого громадянського суспільства і правової держави неможливий прорив України в європейську спільноту, оскільки цінності — найважливіше, що об'єднує Європу, і нам потрібно їх поділяти.

З розглянутих поглядів на громадянське суспільство видатних представників політичної філософії різних країн і часів можна зробити такі висновки. Громадянське суспільство — продукт історичного розвитку людства, що з'явився у період ломки жорстких прошаркових рамок сільськогосподарського суспільства, коли будувалися засади формування правової держави. Обов'язковою умовою виникнення громадянського суспільства є поява можливості в усіх громадян отримання економічної самостійності на базі приватної власності. Найважливішою передумовою формування громадянського суспільства є ліквідація станових привілеїв і зростання значення особистості, яка перетворюється з підданого на громадянина з рівними юридичними правами з усіма іншими громадянами. Громадянське суспільство — це сила, що знаходиться з державою в постійній складній, суперечливій, діалектичній єдності. У ХХ ст. у розвинених країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому притаманні пріоритет приватної власності і приватновласницьких інтересів, наявність значного «середнього класу», високий рівень життя, велика кількість різноманітних суспільно-політичних організацій, що виражають інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо. У країнах, що вступили на шлях глибоких реформ, формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються деякі властивості і риси як авторитарного, так і демократичного устрою.

Таким чином, громадянське суспільство — це, по-перше, форма людської спільності, що знаходиться на певній стадії розвитку і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися (сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, крім державних і політичних структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення громадянського суспільства, слухно вважаючи, що воно включає соціально-політичні

відносини і — як їх елемент — політичні групи. По-третє, це сукупність недержавних відносин у суспільстві. У ньому, на думку російського вченого І. Кравченка, вільно розвиваються асоціативне життя або, як її називають, публічна сфера (на відміну від приватної), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-якими іншими ознаками. Це суспільство добивається децентралізації влади держави за рахунок її передання самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій державних інститутів і суспільства. Нарешті, це сфера самовияву вільних індивідів та їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади. Всі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємопов'язані та взаємозумовлені.

1.2. Сутність, формування, структура та чинники розвитку громадянського суспільства

Громадянське суспільство є досить автономним суб'єктом соціальної дії, що власним історичним шляхом самоорганізується і саморегулюється, перетворюючись на могутню сферу суспільного життя практично без участі держави. Воно безпосередньо виступає виразником інтегрованої суспільної думки та водночас породжує своєрідні форми вияву суспільної публічної влади. За сучасних умов помітно ускладнилася також взаємодія суспільства і особистості, людина вже виступає не тільки творцем матеріальних і духовних цінностей, а й активним суб'єктом соціального управління. В той же час громадянське суспільство передбачає визнання та захист прав і свобод людини, створює необхідні умови для її самовизначення і самореалізації. Тут відбувається становлення особистості як свідомого учасника соціально-політичних процесів, повноцінного і відповідального члена соціуму.

Наукова думка кожної історичної доби прагнула тим чи іншим чином вирішувати питання про співвідношення суспільства, особистості та держави. Сама дефініція «громадянське суспільство» поступово формувалася на стику античної грецької філософії та римського права, християнського вчення про рівність усіх перед Богом, філософії гуманізму доби Відродження та Нового часу. Значний внесок в обґрунтування самоцінності людини в громадянському суспільстві зробили великі мислителі Н. Макіавеллі, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Вольтер, Д. Юм, І. Кант, Д. Дідро, Г. Гегель, Ж. А. Кондорсе.

У свою чергу марксизм у XIX–XX ст. переосмислив гегелівське уявлення про співвідношення громадянського суспільства і держави з матеріалістичних та класових позицій.

І в наш час інтерес до проблем генези і розвитку громадянського суспільства традиційно виявляють соціальні науки. Історія вивчає початкові джерела і чинники становлення громадянського суспільства, його конкретні національно-історичні форми. Правова наука бачить у ньому об'єкт правового регулювання, тому її більше цікавить коло суб'єктів реалізації цивільного або приватного права. Соціологія досліджує громадянське суспільство як особливу форму суспільної організації, фактично — систему позадержавних соціальних зв'язків, аналізує конкретні умови формування громадянського суспільства, процес його структурування, передусім специфіку участі громадян у соціальному житті та чинники, що визначають напрями еволюції соціуму.

Особлива роль у науковому дискурсі щодо феномену громадянського суспільства належить політологічній парадигмі, в межах якої аналізуються сутність і роль громадянського суспільства в соціально-політичних процесах минулого і сучасності, форми і характер його взаємодії з політичними і соціальними інститутами — державою та її органами влади в центрі і на місцях, економікою, політикою, культурою, соціальним контролем тощо. Так, досить цілісна картина розвитку і функціонування громадянського суспільства як суб'єкта соціально-політичної дії репрезентована у працях А. Абашидзе, К. Гаджиева, Л. Мамут, М. Матузова, А. Медушевського, М. Михальченка, О. Орлової, Г. Полуніної, Ю. Резніка, Д. Урсіна, С. Франка та ін.¹

¹ Див.: Абашидзе, А. Х. Неправительственные организации: международно-правовые аспекты [Текст] / А. Х. Абашидзе. — М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2002. — 160 с.; Гаджиев, К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. — 1991. — № 7. — С. 19–35; Гражданское общество [Текст] : реф. сб. / РАУ. Науч.-информ. отд. ; отв. ред. Г. И. Иванов. — М. : РАУ, 1994. — 65 с.; Гражданское общество: истоки и современность [Текст] / под ред. И. И. Кального. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. — 256 с.; Мамут, Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения [Текст] / Л. С. Мамут // Обществ. науки и современность. — 2002. — № 5. — С. 94–103; Матузов, Н. И. Гражданское общество: сущность и основные принципы [Текст] / Н. И. Матузов // Правоведение. — 1995. — № 3. — С. 83–93; Медушевский, А. Н. Теория конституционных циклов [Текст] / А. Н. Медушевский. — М. : Изд. дом Высш. школы экономики, 2005. — 576 с.; Медушевский, А. Н. Теория правового государства и стратегия модернизации России [Текст] / А. Н. Медушевский // Законодательство. — 2010. — № 6. — С. 36–44; Михальченко, М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства [Текст] / М. Михальченко // Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. Наукові зап.

З метою розкриття проблеми генези громадянського суспільства в історії цивілізації людства доцільно розрізнити його сутнісне розуміння у вузькому сенсі — як *суспільства неполітичного*, громадянської спільноти (цивільної громади) і у широкому — як *суспільства політичного*, тобто будь-яких усталених суспільних відносин, форм та інститутів, що не підлягають безпосередньому державно-владному регулюванню.

Такий підхід дозволив С. Дроб'язко цілком коректно розробити історичну періодизацію становлення і розвитку громадянського суспільства¹. *Перший етап* генези громадянського суспільства пов'язаний зі Стародавньою Грецією доби VI ст. до н. е. з реформами Солона, коли вперше було встановлено рівність перед законом повноправних громадян, як учасників майнових і політичних відносин; людина законодавчо набувала права участі у справах країни — це був симбіоз суспільства і держави. *Другий етап* його формування був спричинений високим рівнем розвитку правової системи Стародавнього Риму, що ґрунтувалася на приватній власності, коли держава (*res publica*) розглядалася як публічно-правова спільнота людей, пов'язаних між собою спільністю інтересів і узгодженням у питаннях права та справедливості. *Третій етап* розвитку громадянського суспільства розпочинається в Англії XIII ст. з утвердженням парламентаризму і прийняттям у 1215 р. Великої хартії вольностей; з цього періоду йде поступове відділення громадянського суспільства від держави. *Четвертий етап* пов'язаний з прийняттям у часи Великої Французької революції Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка прямо проголосила свободу, справедливість, рівність, підконтрольність держави суспільству, недоторканність приватної власності та інші правові принципи громадянського суспільства. *П'ятий етап* — сучасний, його слід періодизувати з другої половини 40-х рр. XX ст. після розгрому фашист-

Сер. «Політологія і етнологія». — К., 2004. — Вип. 25. — С. 23–35; Орлова, О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты [Текст] / О. В. Орлова ; акад. прав. ун-т. — М. : МЗ Пресс, 2005. — 118 с.; Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть I. Идея гражданского общества в социальной мысли [Текст] / Ю. М. Резник. — М. : СОЮЗ, 1993. — 167 с.; Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть II. Теоретико-методологические аспекты исследования [Текст] / Ю. М. Резник. — М. : СОЮЗ, 1998. — 560 с.; Франк, С. Л. Духовные основы общества [Текст] / С. Л. Франк. — М. : Республика, 1992. — 511 с.; та ін.

¹ Дроб'язко, С. Г. Генезис гражданского общества и основные этапы его развития [Текст] / С. Г. Дроб'язко // Экономика. Управление. Право. — 2002. — № 1. — С. 22.

ських режимів у Європі, створення ООН і прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., що надала початок широкому визнанню і захисту природних прав і свобод особистості.

Більш того, можна стверджувати, що теорія і практика сучасної демократії та народовладдя походять з еволюційно-історичної спадщини архаїчного інституту ретродемократії — всенародного управління полісом. Звертаючись до джерел давньогрецької історії, аби розкрити коріння виникнення демократичного правління, слід згадати афінського суспільно-політичного діяча Клісфена, який після падіння тирана Гіппія очолив Афіни. У 509–507 рр. до н. е. він здійснив реформи суспільного устрою, через які родовий розподіл громадян було змінено на територіальний та утворено 10 філ із поділом кожної на тритії (третини) — міську, приморську та внутрішню (сільську). Крім того, більш дрібно громадяни поділялися на *деми* (близько 100), і саме вони делегували певних осіб на виконавчі посади. Ці реформи запровадили демократичне правління і створили підґрунтя для найбільш ранніх форм громадянського суспільства в античних Греції та Римі.

Пізніше Авраам Лінкольн у «Гетисберзькому зверненні» 1863 р., присягаючись «перед особами славетних полеглих», визначив демократію саме як *особливий стан суспільства*: «Це нація у державі Божій дає нове народження свободі, і правління, що належить народові (*government by the people*), яке здійснюється народом (*by the people*) і слугує народу (*for the people*), ніколи не зникне з лиця землі (*shall not perish from the Earth*)».

Виходячи із цих історичних підстав, Р. Даль наприкінці ХХ ст., конструюючи свою соціально-політичну «амальгаму» демократії, стверджував, що вона базується на таких чотирьох фундаментальних джерелах¹.

I. Класична еллінська Греція.

II. Республіканські традиції вільних італійських міст-держав, що сходять (апелюють) до досвіду Риму.

III. Ідеї та інститути представницького правління.

IV. Принципи політичної рівності.

Безумовно, громадянське суспільство не може виникнути миттєво, за волею «верхів» чи за бажанням соціальних «низів»; його формування є результатом досить тривалого розвитку цивілізації, культури правового типу і відповідає розвиненому стану правового суспільства.

¹ Даль, Р. Демократия и ее критики [Текст] / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 7–51.

Тож, за природою походження громадянське суспільство стає результатом визрівання економічних, соціально-станових, духовних, етичних, політичних умов життя особливого характеру, що сприяють вільній діяльності і реалізації перш за все приватних інтересів громадян та їх природних прав і свобод. Квінтесенція цієї думки була сформульована ще Гегелем у праці «Філософія права»: «В громадянському суспільстві кожен сам собі мета, все інше для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їх обсязі...»¹.

У вітчизняній науці з початку 90-х рр. ХХ ст. переважає широке сутнісне розуміння громадянського суспільства як сукупності незалежних від держави суспільних відносин, які здатні помітно впливати на весь державний механізм². Зокрема, російський дослідник В. Дзодзієв визначає: «Громадянське суспільство являє собою різноманіття неопосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів, які діють в умовах ринку та демократичної правової державності»³. М. Матузов інтерпретує природу громадянського суспільства конкретніше і здебільшого у ліберальній парадигмі, як вільне, плюралістичне ринкове суспільство, де немає місця режиму особистої влади, тоталітаризму, насильству над людьми, де поважають закон і мораль, принципи гуманізму та справедливості і де центральну позицію займає людина, громадянин, особистість⁴. У той же час Л. Мамут наполягає на тому, що громадянське суспільство — це «іпостась будь-якого цивілізованого людського суспільства», переконуючи, що воно завжди виступає у певній конкретно-історичній формі⁵. До того ж, особливою рисою такого соціуму є архітектоніка з наявністю визначених горизонтальних зв'язків, а не організація з усіма притаманними їй атрибутами.

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — С. 228.

² Див., напр.: Дилигенский, Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе [Текст] / Г. Дилигенский // Pro et Contra. — 1997. — № 4. — С. 5–21; Дмитриев, Ю. А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества [Текст] / Ю. А. Дмитриев // Государство и право. — 1994. — № 7. — С. 46–54; Красин, Ю. Гражданское общество: путь к стабильности [Текст] / Ю. Красин, А. Галкин // Диалог. — 1992. — № 3. — С. 73–76.

³ Дзодзієв, В. Проблема становления демократического государства в России [Текст] / В. Дзодзієв. — М. : Ad Marginem, 1996. — С. 165–166.

⁴ Матузов, Н. И. Гражданское общество [Текст] / Н. И. Матузов // Политология. — М. : Юристъ, 2002. — С. 335.

⁵ Мамут, Л. С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения [Текст] / Л. С. Мамут // Обществ. науки и современность. — 2002. — № 5. — С. 101.

Безперечно, громадянське суспільство є складною системою, яка передбачає взаємодію організованих суб'єктів — людей, груп, колективів, спільнот та їх асоціацій; і ця взаємодія визначає об'єднання людей за соціально-груповим, організаційним та поселенським принципами¹. Крім того, специфіка організацій, які входять до структури громадянського суспільства, полягає у тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, корпораціями та існують автономно від неї, хоча і відповідно до вимог чинного законодавства. Але слід мати на увазі, що первинним і основним суб'єктом цього співтовариства все ж таки є вільний індивід, а не громадянин, бо «громадянське суспільство, — як слушно зазначив В. Нерсесянц, — це неполітична спільнота (форма відносин) приватних осіб»².

Усі форми об'єднань, що складають структуру громадянського суспільства і характеризують багатоманітність його соціальних практик, відображають найширшу палітру господарських, правових, сімейних, культурних та інших потреб і інтересів людей (соціальних груп), створюються єдино з метою задоволення чи реалізації їх різноманітних інтересів. Як підкреслює К. Кумар, «громадянське суспільство є тим середовищем, в якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходять до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності»³; тобто це умови життя людей, в яких відбувається реалізація їх партикулярних інтересів і де немає місця субординації. Зокрема, В. Четвернин також вважає, що громадянський соціум — це сфера вільної, автономної активності, в якій діють індивідуальні та колективні суб'єкти, що переслідують свої приватні цілі та інтереси, і відносини між ними не опосередковані публічною владою⁴. Це суспільство, в якому всі стають рівною мірою вільними, володіючи природними і невідчужуваними правами.

Утім, деякі дослідники відзначають, що громадянське суспільство не слід тлумачити як антитезу державі чи наполягати на їх абсолютній

¹ Див.: Четвернин, В. А. Общество и государство [Текст] / В. А. Четвернин // Феноменология государства. Вып. 2. Государство и гражданское общество / отв. ред. В. А. Четвернин. — М. : ИГП РАН, 2003. — С. 22.

² Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] / В. С. Нерсесянц. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 285.

³ Кумар, К. Гражданское общество [Текст] / К. Кумар // Гражданское общество : реф. сб. / РАУ. Науч.-информ. отд. ; отв. ред. Г. И. Иванов. — М. : РАУ, 1994. — С. 21.

⁴ Четвернин, В. А. Общество и государство [Текст] / В. А. Четвернин // Феноменология государства. Вып. 2. Государство и гражданское общество / отв. ред. В. А. Четвернин. — М. : ИГП РАН, 2003. — С. 20.

незалежності, адже це взаємопов'язані соціально-правові явища, своєрідний тандем, де провідна роль належить громадянському суспільству, яке виступає джерелом державності. «Громадянське суспільство і держава, — як зазначає Л. Мамут, — взаємозалежні соціальні величини... рівною мірою необхідні одне одному». І зв'язок між ними — це «зв'язок взаємодоповнення»¹. Держава ж у свою чергу справляє ті чи інші активні впливи на громадянське суспільство, які мають співвідноситися зі специфікою соціальних зв'язків, рівнем їх зрілості та характером культури соціуму.

Отже, більшість сучасних тлумачень сутності громадянського суспільства дозволяє стверджувати, що це — *людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин* (економічних, соціальних, політичних, етнічних, духовно-культурних, конфесійних, правових, інформаційних, організаційних тощо) *та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур* — об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів тощо. Розглядаючи громадянське суспільство як певну соціальну систему, що саморегулюється, і головною компонентою котрої виступають «люди — відносини», доцільно виокремити такі її характеристики: мету, принципи та результати.

Мета громадянського суспільства полягає в досягненні свободи — умови і способу самоіснування людини як активного та повноправного члена співтовариства, «рівного серед рівних», здатного формулювати ціннісні орієнтири та здійснювати свої різноманітні інтереси за тими нормами і правилами, що встановлені в суспільстві. Що стосується громадянського суспільства сучасної України, то його метою постає захист невід'ємних прав і свобод особистості, забезпечення її природних і соціальних потреб та інтересів, що відповідно корелює з конституційно проголошеною головною метою незалежної демократичної Української держави.

Найбільш суттєві *принципи* громадянського суспільства склалися історично і сформульовані науковцями як його загальні ідеї: по-перше, економічна свобода, багатоманітність форм власності та ринкові відносини; по-друге, безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; по-третє, відкритість та саморегуляція; по-четверте, розвиток демократії як по-

¹ Мамут, Л. С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения [Текст] / Л. С. Мамут // Обществ. науки и современность. — 2002. — № 5. — С. 101.

літичного ідеалу і механізму життєдіяльності цієї системи; по-п'яте, наявність (розбудова) правової держави, яка ґрунтується на ідеї верховенства права, принципах поділу і взаємодії гілок влади та невтручання держави у приватне життя.

Зрештою, *результатом* функціонування громадянського суспільства є, з одного боку, розвиток та ускладнення різноманітних суспільних відносин і зв'язків — економічних, соціальних, духовно-культурних, інформаційних, політичних і правових (на межі з «полем» держави) тощо, а з другого — вдосконалення самої людини, становлення її рівноправним і відповідальним учасником цього співтовариства, розвиток творчого і професійного потенціалу особистості, що готова до виконання своїх обов'язків і поваги до прав інших. За висловом Канта, людина має все створювати власними силами і відповідати за створене¹.

Сучасні дослідники виділяють декілька загальних об'єктивних чинників, що генерують процес формування та історичного розвитку громадянського суспільства. Охарактеризуємо найголовніші з них.

Першим є чинник *існування і статусу приватної власності* у системі господарства конкретної країни. Саме приватна власність у всьому різноманітті її конкретних форм є найбільш розвиненим інститутом демократичного громадянського суспільства, отже, вона визначає та робить необхідним його існування. Якщо ж у суспільстві головні ресурси життєдіяльності належать усім разом (і нікому окремо), то в такому суспільстві немає свободи². Коли ж більша частина населення — приватні власники, і серед них є представники великого, середнього і малого бізнесу чи наймані працівники, що також мають прибуток від обігу своїх власних накопичень, відповідно розвиненим і численним є середній клас. Для цих людей приватна власність постає головним засобом отримання доходів та основою добробуту їхніх сімей. Недивно, що енергійні зусилля власників спрямовані на збереження своїх матеріальних ресурсів і створення оптимальних умов щодо їх помноження.

Другим відповідно є історико-економічний чинник, пов'язаний зі становленням *ринкової економіки* в будь-якій країні. Демократичне суспільство, розвиваючись, поряд з іншими свободами передбачає

¹ Кант, И. Сочинения на немецком и русском языках [Текст] : в 4 т. / И. Кант. – М. : Ками, 1994. – Т. 1. Трактаты и статьи (1784–1796) / под ред. Б. Бушлинга, Н. Мотрошиловой. – С. 95.

² Див.: Пайпс, Р. Собственность и свобода [Текст] / Р. Пайпс. – М. : Моск. школа полит. исслед., 2000. – С. 10.

встановлення такої системи господарських відносин, що діє за власними економічними законами; тільки дотримуючись їх, можна успішно вести підприємницьку діяльність. Головним інтегруючим моментом є те, що протистояти об'єктивним «законам ринку» поодинці дуже важко, тому й стали виникати різного роду об'єднання чи організації підприємців та інших господарюючих суб'єктів громадянського суспільства, що були покликані полегшити вирішити це завдання. Досвід показує, що найбільш ефективними стають колективні зусилля, тобто різного роду об'єднання власників з однаковими інтересами: наприклад, спілки підприємців, банкірів, асоціації фермерів, юристів, будівельників, домовласників та ін. Їх представники регулярно взаємодіють з урядом і відповідними комітетами парламенту, легітимно лобіюючи свої інтереси і домагаючись оптимізувати умови функціонування власності, що належить членам цих організацій.

Нарешті, третій чинник, який сприяє процесам суспільної консолідації свідомої громади, полягає у *розвитку демократії як суспільного стану і політичної технології*. Демократія як суспільно-політичний лад у тих чи інших історичних формах не просто робить громадянське суспільство необхідним, а й безпосередньо стимулює його виникнення і розвиток у будь-якій країні. Що ж власне надає демократія суспільству, чому вона сприяє його трансформації у стан громадянської спільності? Американський політолог Р. Даль визначив переваги демократії, які безпосередньо спрямовані на повагу до людської гідності і зростання громадської єдності в суспільстві:

- рятування від тиранії, політична рівність;
- свобода самовизначення особистості;
- дотримання прав і свобод людини, її моральна автономія;
- можливість розвитку особистості, захист головних інтересів особи;
- прагнення миру і процвітання¹.

Сучасна демократична, правова держава в ідеалі намагається максимально задовольняти інтереси і прагнення своїх громадян, але їх розмаїття в суспільстві настільки диференційоване, що держава практично не може отримати щодо них повну інформацію. Звідси виходить, що одним із найважливіших завдань деяких інституцій громадянського суспільства є поінформування держави про ті конкретні потреби та

¹ Даль, Р. О демократии [Текст] / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 49–60.

інтереси людей, задовольнити які можна лише силами і за кошт самої держави¹.

Важливо не тільки відзначити необхідність і роль громадянського суспільства в реалізації принципів демократії, а й розкрити його дієві функціональні можливості, адже основна функція громадянського суспільства — це найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних та духовних потреб індивідів. Перш за все це виявляється у забезпеченні *соціальної свободи*, демократичного державного управління, існування громадської сфери політичної діяльності та публічних політичних дискусій. Вільний громадянин — основа громадянського суспільства, і соціальна свобода створює можливість для самореалізації людини в ньому. Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є *гласність* і пов'язана з нею широка *поінформованість* громадян, що дає змогу реально оцінювати політичну і господарську кон'юнктуру, бачити соціальні проблеми і вживати необхідних заходів для їх розв'язання. Нарешті, суттєвою умовою успішного функціонування громадянського суспільства є наявність *конституційних гарантій* щодо його існування і розроблення відповідного *законодавства*.

Кожна демократична країна в наш час налічує безліч громадських організацій у структурі громадянського суспільства. *Громадські організації*, за сутністю — це добровільні формування, формалізовані самодіяльні (неурядові), неприбуткові об'єднання громадян, що спрямовані на реалізацію різноманітних спільних інтересів і захист колективних прав. Вони захищають людину від тиску держави, консолідують суспільство навколо гострих проблем, створюючи підстави соціальної інтеграції; вони можуть утворюватися як на основі загальносоціальних інтегруючих інтересів, так і у зв'язку з конкретними проблемами регіону, міста або на підставі єднання окремих професійних груп (наприклад, спілки підприємців, юристів, науковців; гільдії акторів кіно, театру). Це також національно-культурні організації, фонди благодійного характеру, громадські об'єднання, спрямовані на збереження екології і довкілля, відновлення пам'ятників великого культурного значення, правозахисні групи (проти осуду невинних, політичних репресій) тощо. Чимало організацій, асоціацій і спілок громадян зростають до загальнодержавних масштабів чи консолідуються зі світовими

¹ Див.: Основи демократії [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; Акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. — К. : Ай Бі, 2002. — С. 19–50.

масовими рухами відповідної спрямованості. Сюди належать численні впливові рухи — антиглобалістські, молодіжні, феміністські, екологічні та ін. Типовим у цьому відношенні є вплив руху «зелених» у західноєвропейських країнах, Австралії та Америці. Так, втілюючись у могутню силу, вони домоглися того, що державні бюджети країн світу виділяють чималі додаткові ресурси на охорону навколишнього середовища. Вносяться й відповідні зміни до законодавства.

Організаційні принципи цих інститутів громадянського суспільства, на наш погляд, цілком збігаються з перевагами демократії, визначеними Р. Далем, їх порушення неминуче веде до того, що члени даних асоціацій втратять набуту соціально-політичну рівність. Це такі принципи: ефективної участі; рівності у голосуванні; розуміння, що базується на поінформованості; соціального контролю за планами дій; участі повнолітніх.

Слід зазначити, що соціально-політична сфера громадянського суспільства включає різноманітні суспільно-політичні організації і рухи, які виявляються у тих чи інших формах активності громадян (мітинги, збори, демонстрації, страйки, пікети); органи громадського самоврядування за місцем проживання чи в трудових колективах; недержавні (так звані вільні) засоби масової інформації. Організації та об'єднання соціально-політичної сфери громадянського суспільства створюються і діють, як й інші його суб'єкти, на основі суспільної ініціативи. Але постає запитання: чи включає ця сфера політичні партії? Однозначної відповіді політична наука не дає. На нашу думку, партії як найактивніші і впливові актори публічної політики походять саме із надр громадянського суспільства і тому повинні вважатися передусім його елементом, що функціонує в політичному просторі на межі з державною політикою.

У свою чергу спілки підприємців або комерсантів як суб'єкти громадянського суспільства відображають головним чином колективні інтереси власників, і пов'язані зі стійким отриманням прибутку та ефективним використанням найманої праці. Ці інтереси стосуються також прагнень щодо запобігання страйкам, мирного врегулювання трудових конфліктів, переконання (чи стимулювання) робітників не вступати до профспілок, проведення узгодженої політики відносно рівня заробітної плати, тривалості робочого дня, тижня тощо.

Що стосується робітничого представництва в організаціях громадянського суспільства, то їх права і функції в різних країнах є відмінними; вони визначаються відповідним державним законодавством.

Найбільш розробленим щодо цих питань і перевіреним багаторічною практикою прийнято вважати законодавство Франції. Доцільно розглянути його окремі положення, що відображають можливості громадянських структур країни в соціально-трудої сфері, зокрема, можливості так званих заводських комітетів. Так, у Франції заводські комітети мають право на:

– *попередні консультації*. Це означає, що жоден власник заводу не може здійснити будь-які нові виробничі кроки, не повідомивши попередньо колектив підприємства. Це стосується управління виробництвом, змін чисельності і структури штатів, тривалості робочого тижня, заходів із упровадження нових технологій чи змін, пов'язаних з юридичною і економічною реорганізацією підприємства тощо;

– *отримання документації, що містить відомості про підприємство*. Підприємець зобов'язаний надати кожному члену заводського комітету матеріали, які відображають юридичну форму підприємства, поточний стан розподілу капіталу між акціонерами (власниками), фіксують становище цього підприємства у відповідній галузі;

– *отримання інформації про своє підприємство, що надходить у різні державні установи та відомства*. Члени заводських комітетів мають право знайомитися з документами, які надаються менеджментом заводу до податкових управлінь, міністерства фінансів тощо. Це право є дуже важливим, оскільки у такий спосіб заводський комітет має можливість перевірити інформацію, надану власником, і співвіднести її з рівнем реальних доходів працівників; усе це зміцнює їх незалежність та дозволяє більш плідно захищати соціальні інтереси працівників.

В Україні правове поле державного регулювання діяльності громадських інституцій утворюють Конституція і закони України «Про об'єднання громадян» 1992 р., «Про політичні партії в Україні» 2001 р., «Про звернення громадян» 2005 р., «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» 1999 р., «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р., «Про благодійництво та благодійні організації» 1997 р., «Про молодіжні та дитячі громадські організації» 1998 р. та ін. Цей правовий вплив охоплює як політичні партії, так і власне *громадські організації* — різні об'єднання за інтересами, професійною діяльністю, профспілки; національно-культурні товариства та релігійні конфесії; благодійні та комерційні фонди, кооперативні, спортивні організації з метою отримання прибутків; органи місцевого і регіонального самоврядування, у тому числі комітети мікрорайонів, вулиць, будинків тощо.

Демократичну роль громадських об'єднань слід розглядати таким чином: 1) у міру формування соціуму нового типу вони дещо *обмежують монополію держави* на втручання в приватну сферу життєдіяльності людини; 2) їх головна сила і дієвість полягає в *активності* та *самоорганізації* соціальних суб'єктів; 3) громадськість прямо зацікавлена в *артикуляції, захисті та вирішенні конкретних питань свого існування* (на рівні суспільства, регіону, місцевості, окремої оргструктури) за безпосередньої участі цих інституційних утворень; 4) вони сприяють *опануванню громадянами демократичними цінностями* і політичними нормами, засвоєнню досвіду *правового захисту* різноманітних інтересів та прав; 5) на них також покладаються *просвітницька, культурна, ідентифікаційна, інформаційна, духовна* місії тощо.

Зрештою, одне з найактуальніших питань — це *взаємодія держави і громадянського суспільства*. Вона виникає разом із появою самого громадянського суспільства. Хто має переважати? Хто над ким домінує: держава над громадянським суспільством чи громадянське суспільство над державою? В аспекті наукового (зокрема, політологічного та правознавчого) оцінювання це питання і зараз залишається дискусійним.

Очевидно, що громадянське суспільство і демократична держава постійно йдуть назустріч одне одному: так відбувається функція *громадянського діалогу* з державою. Сама державність неможлива без її природної основи — громадянського суспільства, яке формує і легітимує всю політичну систему. Соціальна інтеграція передбачає *згуртованість, об'єднання, консолідацію* суспільних суб'єктів та сил в єдине ціле з метою досягнення спільних цілей — захисту прав і свобод людини, зміцнення державності, подолання кризи, відновлення стабільності та ін. Проте аналіз поточної політичної ситуації, публічних дискусій науковців і політиків показує: держава та громадські інститути нібито прагнуть одного — об'єднати українське суспільство, але розуміння механізмів соціальної інтеграції та внутрішньої взаємодії у них різне.

Громадянське суспільство формулює актуальні інтереси і звертається до держави зі своїми вимогами, проханнями та ініціативами, що вимагають державної підтримки (насамперед матеріальної, правової та політичної). Держава ж може рухатися назустріч суспільству в різних формах: вивчення громадських ініціатив (їх підтримання або несхвалення), правове регулювання дії суспільних об'єднань, виділення матеріальних коштів на розвиток активності організацій, фондів, субсидії для підтримання соціально вразливих груп населення тощо. Для цього в системі структур влади функціонують спеціальні органи спів-

праці з організаціями громадянського суспільства, напрями і форми діяльності яких досить різноманітні: реєстрація цих організацій, надання їм допомоги (консультації, фінансування), створення сприятливих умов для функціонування та ін.

Зокрема, у Великій Британії з 1853 р. діє спеціальний державний орган — Комісія з добродійності, яка реєструє численні благодійні організації і фонди, діяльність котрих спрямована на допомогу бідним, підтримання церкви, запобігання дискримінації за расовою ознакою, захист здоров'я населення, забезпечення інших рівних можливостей для громадян Великої Британії. Важливою функцією Комісії є надання матеріальної допомоги громадським організаціям¹.

Крім цього, в Європі поширена ще одна форма контактів держави з громадянським суспільством — представники громадських організацій входять до складу рад або комісій, що діють при парламентах і урядах; виступають як експерти і професіонали, що володіють цінною інформацією стосовно стану суспільної думки, конкретних проблем розвитку соціуму (території); нерідко й самі стають депутатами представницьких органів політичної влади. За своєї ініціативи ці ради спроможні звернути увагу урядів на важливість і невідкладність розв'язання тих чи інших проблем. Такі громадські ради діють у Франції, Австрії, Швеції, Фінляндії, Італії, Бельгії, Іспанії та інших країнах, істеблїшмент яких уважає за доцільне враховувати думку громадськості щодо законопроектів з питань соціального й економічного характеру.

Але специфіка організацій громадянського суспільства і дещо автономний характер не виключають непередбачуваності їх дій. Тому логічними є зусилля держави, спрямовані на створення правових форм контролю за їх розвитком і діяльністю. Протистояння громадянського суспільства і держави можливе, але вкрай недовговічне. Політичне прогнозування такого стану не є оптимістичним. У цілому ж демократичний режим передбачає тісну взаємодію правової держави і громадянського суспільства як основи політичної та економічної стабільності.

Зрештою, серед сучасних форм взаємодії громадянського суспільства і держави слід також відзначити існуючу в багатьох країнах службу *парламентського уповноваженого* (омбудсмена), що контролює дотримання прав і свобод громадян. Уповноважений отримує скарги від громадян, незадоволених діями посадових осіб чи підприємців, і діє згідно з наданими йому законодавчою владою та народом

¹ История британской благотворительности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ahmadtea.ua/671/>.

можливостями: доповідає парламенту результати розслідування з відповідними рекомендаціями. Рекомендації омбудсменів рідко ігноруються владою, що свідчить про їх високий авторитет. У Великій Британії, наприклад, Уповноважений з громадянських прав призначається королевою (за рекомендацією прем'єр-міністра). Статус Уповноваженого з громадянських прав є настільки високим і відповідальним, що його порівнюють з рангом Генерального аудитора-контролера парламенту, на якого покладено обов'язки фінансового контролю за витратами урядом державних коштів.

Таким чином, розгляд питання про сутність громадянського суспільства і його взаємодію з державою дає змогу зробити деякі суттєві висновки.

Перше. Сучасне розуміння громадянського суспільства як феномену містить низку його суттєвих (базових) характеристик:

– це — *«вільне суспільство вільних людей»*, де громадянська свобода в усіх її аспектах забезпечується правом та є необхідною умовою вдосконалення людини і збереження її гідності;

– це — *відкрита спільнота, побудована на загальногуманітарних цінностях*; соціальний феномен, який самоорганізується, але не є стихійним; йому притаманні соціальний контроль, саморегулювання та незалежні від держави організаційні структури, що знаходяться у постійному діалектичному русі;

– *індивід у громадянському суспільстві — це завжди особистість, конкретно-історична людина з усім багатством її соціального досвіду*; його інтереси та дії можуть бути асоційовані з групою або мати достатньо автономну самоорганізацію. *Свобода людини* (політична, економічна, духовна) передусім означає *заперечення патерналізму у відносинах між особистістю та державою*;

– *у підґрунті громадянського суспільства лежать різноманітні приватні (особистісні, групові) інтереси*; проте *існування соціуму забезпечується не сумою приватних інтересів, а через усвідомлений особистістю загальний інтерес*;

– *тільки людина, яка має право бути власником, може мати й усі інші права*, бо в неї є власні ресурси життєдіяльності, які дозволяють бути вільною в суспільстві та державі;

– *чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим складніше його соціальна структура*; це є ознаки соціального і політичного плюралізму. Відповідно ускладнюється й структура інтересів та зростають суперечності і конфлікти між елементами цієї структури;

– роль права в громадянському суспільстві полягає у забезпеченні оптимального співвідношення самоврядування та управління; право мусить вибудовувати нормативний заслін як злочинцям, так і суб'єктивному свавілля державних чиновників, гарантуючи дотримання прав людини. Громадянське суспільство — сфера, де індивіди можуть здійснювати свої інтереси (вибір) під захистом права; тут досягається загальний правовий статус особистості, який належить усім рівною мірою та дозволяє абстрагуватися від соціальних ролей — професійних, родинних, конфесійних, політичних тощо.

Друге. Громадянське суспільство є одним із могутніх важелів у системі стримань і противаг прагненню державної влади абсолютного панування. Для виконання цієї місії громада демократичної країни має чимало засобів: активна участь у виборчих кампаніях і референдумах, відповідне формування громадської думки (зокрема, через незалежні ЗМІ), організація «кампаній опору, непокори» щодо введення державою тих чи інших непопулярних заходів тощо. Тож, будь-яке суспільство прямо зацікавлене у кількісному та якісному зростанні громадської ініціативи, розгалуженості цих структур на національному, регіональному і місцевому рівнях, розширенні «сфер покриття» громадською активністю, оскільки це реальний механізм дійсного, а не штучного соціального контролю за діяльністю держави, політичного істеблішменту, «еліти влади».

Третє. Громадянське суспільство, утворюючись і організуючись самостійно, все ж таки у подальшому потребує державної підтримки. Тому його представники активно беруть участь у роботі державних органів, особливо на етапі підготування соціально-політичних рішень, а організації чи асоціації у різний спосіб активно взаємодіють з державою.

Четверте. Держава в свою чергу також об'єктивно зацікавлена у гармонійній взаємодії з громадянським суспільством. Це пояснюється таким:

– громадянське суспільство постає джерелом легітимності тієї політичної сили, що перебуває при владі;

– контакти з громадськими організаціями стають для держави масштабним джерелом інформації щодо соціальних процесів, структури інтересів, настрою людей і характеру ставлення до пануючої еліти;

– серед організацій громадянського суспільства чимало таких, що надають фінансову допомогу самій державі (асоціації банків, союзи підприємців, комерсантів, ротарі-клуби та ін.);

– у складні історичні періоди (економічні кризи, війна, природні чи техногенні катастрофи) громадянське суспільство, як правило, стає могутньою силою, яка підтримує державу.

Отже, громадянське суспільство — природний простір соціальної взаємодії, що структурно складається з різних інституцій — громадських об'єднань і рухів, публічної комунікації; форма єднання широкого спектру позадержавних суб'єктів, які спрямовують свої дії на «відсунення» держави і посилення суспільного впливу. Це вільне, демократичне, плюралістичне, правове суспільство, метою і центром якого постає людина (особистість) з її приватними інтересами і сподіваннями, система відносин, в якій найвищою цінністю є права людини.

1.3. Західна модель громадянського суспільства

У політичній науці досить широко використовується метод моделювання. Моделлю в широкому сенсі можна назвати будь-який образ об'єкта або структури, пояснення або опис системи, процесу чи деяких пов'язаних між собою подій¹. У політичній науці метод моделювання пов'язаний насамперед з побудовою штучних, ідеальних, іноді уявних об'єктів, ситуацій, що являють собою відносини й елементи, подібні до відносин і елементів реальних політичних процесів. У політичних дослідженнях традиційно використовують головним чином концептуальні (змістовні) моделі, які за функціональною ознакою поділяються на описові, пояснювальні та прогностичні. Формування концептуальної моделі припускає присвоєння компонентами системи усіх істотних для вирішення даного завдання відповідних понять, виявлення та вербальний опис найбільш істотних чинників і показників розвитку, залежностей та закономірностей².

Спираючись на цивілізаційний підхід, спробуємо обґрунтувати основні риси західної моделі громадянського суспільства. Саме цивілізаційний підхід ураховує історію розвитку народів, своєрідність притаманних їм явищ у соціальному, політичному, економічному жит-

¹ Краткий энциклопедический словарь [Текст] / сост. А. П. Горкин. – М. : Большая Рос. энцикл., 2000. – Т. 2. – С. 45–46.

² Див.: Дегтярев, А. А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений [Текст] / А. А. Дегтярев // Полит. исслед. – 2003. – № 1. – С. 159–170.

ті. Особлива увага приділяється характеристиці основоположних індивідуальних і суспільних цінностей, притаманних різним цивілізаціям, особливостям ментальності населення, звичкам і нормам поведінки. Застосовуючи цивілізаційний підхід до громадянського суспільства, вважаємо, що воно може виступати як феномен культури і підкорятися якомусь спільному для даної культури зразку, визначає його структуру і розвиток. Однак теза про залежність формування громадянського суспільства від культури доповнюється ідеєю культурного різноманіття: кожна цивілізація, незважаючи на зростаючий вплив глобалізації, живе своїм життям і реалізує закладений у ній культурний потенціал у різних сферах, у тому числі в політиці.

Для нас безперечним є твердження про те, що кожній суспільно-політичній системі відповідає особлива базисна модель громадянського суспільства, яка в кожній конкретній країні виявляється в національно-специфічній формі. Це є природним, оскільки у формуванні національної самосвідомості, політичної культури народу беруть участь як універсалістські, так і суто національно-культурні та історичні елементи.

Говорячи про західну модель громадянського суспільства, ми маємо на увазі сутнісний зміст цієї моделі, пов'язаний з наявністю певного культурного типу, системи життя, економічного, політичного устрою, ідеології. Для осмислення західної моделі громадянського суспільства важливо розібратися в його наборі цінностей, підставі державного устрою, ставленні до часу і простору, сприйнятливості до технічного прогресу тощо. Для заходу головними є цінності особистості, розвитку, вільної побудови держави на основі добровільного об'єднання економічно самостійних суб'єктів у великі територіальні спільності; він характеризується прогресом у сфері науки і технологій. Головне у західній шкалі цінностей — індивід, людина як «міра всіх речей» (Протагор); все розглядається крізь призму людської особистості. Ось як, наприклад, визначає особливості цінностей західної цивілізації російський дослідник Е. Кульпін: у західній цивілізації «головних цінностей» дві: цінність-об'єкт — Особистість та цінність-вектор — Розвиток. Вони ... охоплюють основні цінності, в тому числі цінності, умовно, першого ярусу значущості — Свобода, Рівність, Братерство — і другого — Праця, Еквівалент (еквівалентний обмін), Приватна власність і Закон (право), які підтримують цінності першого ярусу, що забезпечують їх втілення в життя»¹. Хоча слід згадати Джона Стюарта Міла,

¹ Кульпін, Э. С. Бифуркация Запад – Восток: Введение в социоестественную историю [Текст] / Э. С. Кульпін. – М. : Моск. лицей, 1996. – С. 145.

який казав, що «індивідуальність і розвиток — це те ж саме»¹. У свою чергу Л. Романенко пов'язує особливості західної моделі громадянського суспільства з історично сформованим ставленням до системи «влада — власність». Відповідно до його теорії в основі соціальної архітекτονіки Заходу лежить інститут власності (примат володіння над управлінням)².

Переходячи до розгляду сутності західної моделі громадянського суспільства, можемо виділити декілька загальних історичних тенденцій і культурних традицій, накладення яких одна на одну і створювало необхідні передумови для поступового складання на Заході відповідної моделі громадянського суспільства.

По-перше, в середньовічній Західній Європі мала місце спадщина традицій Античності, які стали свого роду нарижним каменем сучасних інститутів громадянського суспільства і демократії. Так, досвід міського самоврядування в античному полісі відкрив шлях сучасним меріям і муніципалітетам, римське право заклало підвалини середньовічного суду «перів», з якого в свою чергу виріс суд присяжних.

По-друге, певну роль відіграв вплив християнства. У ньому порівняно з іншими світовими релігіями ідея свободи людини отримала найбільш повне вираження. Так, розвинені в рамках ортодоксального католицизму теорії несправедливого правління передбачали право повстання проти тирана. Крім того, християнська церква культивувала різні форми автономних об'єднань віруючих, а її внутрішня ієрархія базувалася на принципі виборності. Демократичні тенденції, що зароджувалися в рамках євроамериканського регіону, були істотно посилені завдяки виникненню протестантизму з його радикальною релігійною орієнтацією. Мабуть, найбільш точно сутність протестантизму вловив К. Леонт'єв, назвавши його «релігією особистої совісті»³. США і Північно-Західна, протестантська частина Європи стали ядром розвитку інститутів модерну: ринкова економіка, громадянське суспільство, парламентаризм, сучасна наука. Там становлення цих інститутів відбувалося найбільш безконфліктно. Розвинені переговорні практики в рамках демократичних інститутів забезпечили стійкі канали, за яки-

¹ Міл, Дж. Ст. Про свободу [Текст] : есе / Дж. Ст. Міл. — К. : Основи, 2001. — С. 74.

² Романенко, Л. М. Социально-политические технологии разрешения конфликтов гражданского общества: экзистенциальные альтернативы современной России [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Л. М. Романенко ; РАН. Ин-т социологии. — М.: Центр конфликтологии Ин-та социологии РАН, 1999. — С. 22.

³ Леонт'єв, К. Н. Византизм и славянство [Текст] / К. Н. Леонт'єв // Россия глазами русского: Чаадаев, Леонт'єв, Солов'єв. — СПб. : Наука, 1991. — С. 263.

ми соціальні конфлікти переводилися в русло мирної політичної боротьби, насамперед парламентської. Таким чином, християнство, змагаючись з мирськими властями, виступало найважливішим інституціональним чинником плюралізму і тим самим сприяло розвитку громадянського суспільства.

Ще одна відмінна особливість — безперервність «громадянської» традиції в західному ареалі. Були періоди ослаблення цивільних інститутів, придушення їх державою або обставинами, наприклад, у першій половині XX ст., коли західні суспільні механізми розладналися під впливом класових протистоянь, світових воєн чи режимів фашистського типу. Однак, незважаючи на це, громадянське суспільство на Заході завжди знаходило приховані резерви для власної «реанімації», після чого воно ставало тільки міцніше і сильніше.

Між тим не можна не відзначити відмінності усередині західного макрорегіону. Захід має європейський і американський полюси. Протягом XVIII–XIX ст. у Західній Європі не було нічого схожого на громадянське суспільство США, лише до кінця XX ст. розвиток громадянського суспільства в Західній Європі наблизився до американського рівня. Однак, як вважають сучасні дослідники, відбулося запозичення тільки зовнішніх ознак — умови та шляхи здійснення самої ідеї були різні. На думку англійського історика і політолога Е. Блека, громадянське суспільство в Західній Європі будували не на індивідуальній, автономній, суверенній підставі, як у США, а на базі корпоративних взаємозв'язків через різного роду колективістські структури — вільні міста, ремісничі гільдії, профспілкові рухи, комуни та корпорації¹.

Першими формальними інститутами громадянського суспільства в Америці були релігійні спільноти, школи та громадські групи за місцем проживання, які забезпечували безпеку і порядок. У Західній Європі ж елементи громадянського суспільства виявлялися в першу чергу в економіці — це були незалежні ринкові утворення як нового типу, так і старого, що виростили з колишніх родин, общинних та корпоративних асоціацій. Так, німецька модель громадянського суспільства того часу виразилася в гільдії, що стала однією з перших форм об'єднання ремісників та торговців і першою формою їх самозахисту, а також впливу на управління містами². Невипадково деякі великі

¹ Black, A. *Guilds and Civil Society in European political thought from the 12-th Century to the Present* [Text] / A. Black. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1984. – 280 p.

² Див.: *Гражданское общество: истоки и современность* [Текст] / науч. ред. И. И. Кальной. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – С. 36.

європейські міста (Флоренція, Падуя та ін.) реконструювали себе саме як міста-гільдії (*townsmen*).

Незважаючи на деякі історичні і національні особливості, ми все ж таки вважаємо за можливе дати загальну характеристику західної моделі громадянського суспільства, якій притаманні такі ознаки. Відстоюється природне право людини на життя і вільну діяльність. Визнається рівність громадян у рамках єдиних для всіх законів. У суспільну свідомість проникає ідея соціальної справедливості. Відстоюються демократичні механізми суспільного управління, які створювали б гарантії рівності можливостей соціально нерівних суб'єктів. Обґрунтовується положення поділу влади з метою подолання абсолютизму і формування правової держави. Панує верховенство права, яке має єдину філософську основу — індивідуалізм. Норберто Боббіо стверджував, що індивідуалізм — це основна політико-філософська передумова доктрини фундаментальних прав. Він відзначав, що в Європі у період становлення громадянського суспільства відбулося «перевертання» відношення між державою і громадянином. На місце пріоритету індивідуальних обов'язків щодо політичної влади була поставлена протилежна деонтична модальність — індивідуальні права, а держава наділялася обов'язком визнання, захисту та сприяння таким правам. Особа опинилася під захистом у формі «індивідуальних прав»¹. Громадянське суспільство — це найважливіша основа демократичної держави. Як підкреслює О. Галкіна, європейський досвід вивчення цього феномену показує, що «рівень сформованості громадянського суспільства відображає ступінь розвитку демократії. Стабільність же демократичного процесу залежить від того, якою мірою політичні інститути відображають потреби громадянського суспільства, своєчасно реагуючи на процеси, що відбуваються у ньому»². Сучасне громадянське суспільство, диференційоване і плюралістичне, потребує політичної культури, досить зрілої, аби сприйняти і сприятливі перспективи, і ризики, пов'язані з правами і обов'язками громадянина в умовах лібералізму та демократії.

¹ Див.: Максимов, С. І. Верховенство права і права людини: історія та сучасність [Текст] / С. І. Максимов // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. — Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. — С. 16.

² Галкіна, Е. В. Гражданское общество в политическом пространстве современной России [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Е. В. Галкіна ; Кубан. гос. ун-т. — Краснодар, 2010. — С. 27.

Західне громадянське суспільство, його інститути, асоціації та діяльність громадян є втіленням ліберальної парадигми. Остання не тільки відображена в теорії права, політики і філософії, а й проникла в менталітет громадян, визначаючи основи розвитку і відтворення громадянського суспільства.

Серцевинною характеристикою лібералізму є визначення держави як знаряддя для обслуговування інтересів людини, її життєвих потреб. Таке розуміння держави було вираженням сутності концепції англійського філософа Дж. Локка. В його роботі «Два трактати про правління»¹ (1690) сформульовано два фундаментальні ліберальні принципи: економічної свободи як права на особисте володіння і користування власністю та інтелектуальної свободи, що включає свободу совісті. Основою його теорії є уявлення про природні права: на життя, особисту свободу та приватну власність, яке стало предтечею сучасних прав людини. Вступаючи в суспільство, громадяни укладають суспільний договір, згідно з яким вони відмовляються від своїх владних повноважень на користь уряду, аби він захищав їх природні права. Дж. Локк постулює нерозривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що випливають з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, за Локком, передбачає відмову лише від небагатьох, строго відміряних повноважень, спрямованих на деякі права і свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від своїх прав як таких (у тому числі від права контролю влади, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа — держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елемента. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, доки вона не загрожує його основним інтересам.

Ідеї Локка справили величезний вплив на створення американської Конституції 1787 р. Локківський лібералізм разом з європейськими емігрантами було перенесено на американське підґрунтя. Сутність ідей, які привернули увагу американців, полягала в утвердженні пріоритету індивідуальних думок, невідчужуваності та невід'ємності прав людини, визнанні свободи як абсолютної цінності, у визнанні політичної

¹ Локк, Джон. Два трактата о правлении [Текст] / Джон Локк // Сочинения. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.

справедливості як конвенціональності. На переконання Локка, свобода є базовою правовою цивільно-політичною цінністю. З локківського лібералізму випливала концепція побудови вільного суспільства в країні рівних можливостей, що стало привабливим для північноамериканських штатів. Джордж Вашингтон, Джон Адамс, Джеймс Медісон, Томас Джефферсон, Джеймс Монро, Бенджамін Франклін, Александр Гамільтон, Томас Пейн та інші американські батьки-засновники («The Founding Fathers») поділяли загальне бачення на побудову американського суспільства, вважаючи, що його побудова може бути матеріалізована завдяки вихованню громадян згідно з мораллю лібералізму.

У Північній Америці локківський лібералізм виразився у таких поняттях: свобода (*Liberty*); рівність (*Equality*); незалежність (*Freedom*) та справедливість (*Justice*). Рівність передбачала політичну рівність усіх людей і рівність можливостей. Вона орієнтувала на те, що в хорошому суспільстві уряд створює умови, за яких індивідууми змушені боротися за поліпшення свого добробуту згідно зі своїми амбіціями і здібностями, але в рамках системи законів, які у свою чергу передбачають повагу цінності життя і власності інших індивідуумів. Незалежність / свобода включає, за ідеями батьків-засновників, не просто здатність робити те, що бажає кожен, а й перш за все ідею про певний ступінь успіху або про досягнення задоволеності громадянина, який живе серед інших громадян у конкретній державі. Нарешті, ще одне поняття американського лібералізму — справедливість. Вона полягає в ідеї про те, що людина як розумна істота здатна ставитися до однакових речей однаково і до різних речей — по-різному, погоджуючись щодо загальних правил і вимог, на основі яких вона здатна розв'язувати проблему відповідності одних речей іншим.

Лібералізм — це суспільно-політичний феномен, що зазнає постійних змін, адаптуючись до динамічної політичної реальності. Згідно з Е. Арбластером «лібералізм слід розглядати не як щось застигле і абстрактне, не як сукупність незмінних моральних і політичних цінностей, а як історичний рух ідей в епоху сучасності»¹. Вагомий внесок в осмислення основних концептів сучасного лібералізму зробили Джон Роулз, Рональд Дворкін, Ісайя Берлін, Вілл Кімліка, Майкл Дж. Сендел, Джеремі Уолдрон, Чарльз Тейлор та ін.² Так, Р. Дворкін уважав, що «...

¹ Arblaster, A. *The Rise and Decline of Western Liberalism* [Text] / A. Arblaster. – Oxford : Basil Blackwell, 1984. – P. 11.

² Див.: Современный либерализм [Текст] / Исайя Берлин, Рональд Дворкин, Джон Роулз и др. ; пер. с англ., предисл. Л. Б. Макеевой. – М. : Прогресс-Традиция: Дом интеллектуал. книги, 1998. – 248 с.

головним нервом лібералізму є певна концепція рівності, яку я називаю ліберальною»¹. Дж. Роулз конструює ідеальне громадянське суспільство, виходячи з наявної часткової практики його позитивного функціонування у правовому просторі західних демократій. У роботі «Ідеї блага і пріоритет права» Роулз пише: «Відмінні особливості політичної концепції справедливості такі: по-перше, вона являє собою концепцію моралі, розроблену для особливого суб'єкта, а саме для базової структури конституційного демократичного режиму, по-друге, прийняття політичної концепції не припускає прийняття будь-якої всеосяжної релігійної, філософської або моральної доктрини; скоріше політична концепція являє собою раціональну концепцію однієї лише базової структури суспільства, і, по-третє, для її формулювання використовується не яка-небудь всеосяжна доктрина, а певні інтуїтивно усвідомлені фундаментальні ідеї, латентно присутні в суспільній політичній культурі демократичного суспільства»². Для Роулза лібералізм виражається перш за все в ідеї справедливості, яка, піднявшись на теоретико-рефлексивний рівень, набуває форми теорії справедливості як чесності, де це обмеження виражається в пріоритеті права. Пафос «Теорії справедливості» Роулза в тому і полягає, що в ній стверджується значущість людських прав, які входять невід'ємним компонентом в громадянське суспільство, будучи невідчужуваними, незалежними ні від загального, ні від приватного блага. Стосовно політики держави це означає, що цивільні права пріоритетні над корисністю практично-політичних державних рішень, якщо вони вступають у суперечність з ними.

Канадський учений Вілл Кімліка, який аналізує теорію справедливості Роулза, підкреслює, що той визнає свободу, але не свободу взагалі, а має на увазі основні свободи, під якими розуміються звичайні цивільні та політичні права, визнані в ліберальних демократіях: право голосувати і балотуватися на будь-яку посаду в державі, право на законний суд, свободу слова, пересувань тощо. «Ці права дуже важливі для лібералізму; по суті, один із способів визначити лібералізм — це вказати на те, що він віддає пріоритет основним свободам»³. Кімліка звертає увагу на те, що ідеологія рівних можливостей є традиційною для лібералізму. Він формулює її сутність у такий спосіб: «Вона гарантує, що доля людей визначається не обставинами, а ухваленими ними рішеннями. Якщо

¹ Дворкин, Р. Либерализм [Текст] / Р. Дворкин // Современный либерализм / Исая Берлин, Рональд Дворкин, Джон Ролз и др. ; пер. с англ., предисл. Л. Б. Макевой. – М. : Прогресс-Традиция: Дом интеллектуал. книги, 1998. – С. 77.

² Ролз, Дж. Идеи блага и приоритет права [Текст] / Дж. Ролз // Там само. – С. 77.

³ Кимлика, У. Либеральное равенство [Текст] / У. Кимлика // Там само. – С. 143.

в суспільстві визнається рівність можливостей, то мій успіх чи невдача в досягненні якої-небудь мети залежатиме від моєї поведінки, а не від моєї расової, класової чи статевої належності. У суспільстві, де соціальні умови нікого не ставлять у привілейоване або невігідне становище, успіх людей (або невдача) є результат їх власного вибору і витрачених зусиль. Отже, якого б успіху ми не досягли, він є заслуженим, а не дарованим зверху. В суспільстві, що признає рівність можливостей, нерівний підхід вважається чесним, бо цей успіх досягнуто “заслужено”, він прийшов до тих, хто його “заслужив”»¹.

На сьогодні лібералізм є ідеологічною основою західної моделі громадянського суспільства. Концепції особистої свободи, почуття власної гідності, свободи слова, загальних прав людини, релігійної терпимості, недоторканності особистого життя, приватної власності, вільного ринку, рівності, правової держави, прозорості діяльності уряду, обмежень на державну владу, верховної влади народу, самовизначення нації, освіченої і розумної державної політики² отримали значне поширення і підтримку в усьому світі.

Другою важливою парадигмою західного громадянського суспільства є демократія. Вся суспільна практика людства показала, що однією із загальних тенденцій розвитку світової спільноти є демократична спрямованість змін. На думку італійського і американського філософа Джованні Сарторі, поняття демократії зараз таке святе, що ніхто не ризикує назвати себе антидемократом³. Йому вторить не менш відомий італійський учений Норберто Боббіо, який додає, що демократична ідеологія зараз настільки сильна і проникаюча, що навіть найдеспотичніші і авторитарні уряди, не бентежачись, оголошують себе «народною демократією», тим самим вносячи ще більшу плутанину в розуміння демократії⁴. У зв'язку з цим американський філософ

¹ Кимлика, У. Либеральное равенство [Текст] / У. Кимлика // Современный либерализм / Исая Берлин, Рональд Дворкин, Джон Ролз и др. ; пер. с англ., предисл. Л. Б. Макеевой. – М. : Прогресс-Традиция: Дом интеллектуал. книги, 1998. – С. 144–145.

² Див.: Мак, Э. Ф. Классический либерализм и либертарианство: либертальная традиция [Текст] / Э. Ф. Мак, Д. Ф. Гаус // Ойкумена: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко; науч. ред. А. А. Фисун. – Харьков, 2011. – Вып. 8. – С. 56–86.

³ Sartori, G. Democratic Theory [Text] / G. Sartori. – N.-Y. : Wayne University Press, 1965. – P. 2.

⁴ Bobbio, N. The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game [Text] / N. Bobbio ; translated by R. Griffin. – Minneapolis : University of Minnesota, 1987. – P. 1.

М. Агоп'ян відзначив, що демократія — це суспільний ідеал, який кожна ідеологічна система експлуатує на свій розсуд¹.

Демократія — явище, що знаходиться в постійному русі, розвитку. Як і все інше, демократія не є абсолютне Добро. В руках людини вона може бути спрямована і на Добро, і на Зло. І щоб не відбулося останнього, треба добре віддавати собі звіт у всіх недоліках, що є у природі цього явища, які впливають на сучасний стан розвитку громадянського суспільства. Термін «демократія» (грец. δῆμοκρατία — народовладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) давньогрецького походження і буквально означає «владу народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і використав це слово. Одні автори вказують на Геродота; інші, спираючись на твори Арістотеля та інших мислителів давнини, вважають автором Протагора; на погляд третіх, вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміна «демократія» до другої половини V ст. до н. е.² Але, як би там не було, кращі уми людства упродовж двох останніх тисячоліть не обділяли увагою цей термін. Він широко використовувався і розвивався, збагатившись новим змістом.

У творах стародавніх мислителів, особливо Платона та Арістотеля, поняття демократії пов'язується перш за все з ідеєю влади більшості народу в місті-державі. Так, Арістотель у «Політиці» виділяв три форми державного устрою: монархію — владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію — владу декількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію — владу більшості громадян, здатну перетворитися на демократію, якщо дотримуються лише вигоди неімущих³. Як бачимо, ставлення до демократії у Арістотеля є негативним. Як учню Платона йому було відомо, що вчитель (у трактаті «Держава» в книзі восьмій) називав п'ять форм правління: аристократію (правління кращих), тімократію (правління гірших і корисливіших), олігархію (правління групи сильних і заможних), тиранію та демократію, яку він вважав результатом заколоту бідняків, що знищують і виганяють супротивників і розподіляють

¹ Nagopian, M. N. Ideas & Ideologies of Modern Politics [Text] / M. N. Nagopian. — N.-Y. : Longman, 1985. — P. 4.

² Див.: Манешин, В. С. Дисциплина и общество: Социально-философский аспект [Текст] / В. С. Манешин. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — С. 120.

³ Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 4 : пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. — М. : Мысль, 1983. — С. 457.

з тими, хто залишилися, владу¹. Демократію він назвав «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». Платон розрізняв хороші і погані форми правління і демократію визнавав гірше хороших, але краще поганих. І він відзначав, що «тиранство виникає, звичайно, не з якого іншого ладу, як з демократії»². У «Законах» Платон звів типологію форм правління до монархії і демократії. Обидві форми, на його погляд, погані: одна — через надлишок влади, інша — через надлишок свободи³.

Арістотель також відзначав, що у відомих йому демократіях установилися порядки, їй протилежні. Причина у тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно»⁴. Повна свобода, на їх думку, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку — до тиранії натовпу, а остання трансформується у тиранію демагогів, які потім усувають свободи і встановлюють одноосібну владу, не поважають закони. Кращою формою правління вони вважали ту, яка забезпечує загальне благо. Арістотель писав, що «те життя блаженне, при якому немає перешкод до здійснення чеснот»⁵.

Створюючи модель ідеального суспільства, Платон затверджував примат держави над особою, яка повинна жорстко виконувати її закони. Абсолютизуючи права держави, Платон, та й Арістотель, не вів мову про права людини відносно держави. Вперше цю проблему поставили стоїки, які заявили про те, що всі люди, незалежно від статі, соціального стану або етнічного походження, є рівними самим природним чином. Основний пафос світогляду стоїків — єдність. «Дійсно, державна система засновника стоїчної школи Зенона, що спричинила загальне здивування, зводиться до єдиного положення — аби ми жили не особливими містами і общинами, керованими різними статутами, а вважали б усіх людей своїми земляками і спів-

¹ Див.: Платон. Государство [Текст] / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. — М. : Мысль, 1994. — Т. 3. — С. 221, 329.

² Там само. — С. 329.

³ Платон. Законы [Текст] / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; авт. вступ. ст. в примеч. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. — М. : Мысль, 1994. — Т. 4. — С. 71–437.

⁴ Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 4 : пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. — М. : Мысль, 1983. — С. 551.

⁵ Там само. — С. 507.

громадянами, так щоб у нас були загальне життя і єдиний розпорядок»¹.

Деякі мислителі пізньої Античності звертали увагу на те, що у демократії як народовладдя є два антиподи. Перший, добре відомий, — це диктатура однієї особи (цар, король, фараон) або аристократичної меншості, або певного класу, соціальної групи, що представляють меншість населення. Другий, менш відомий, — охлократія (від грец. *ὄχλος* — натовп), тобто безрозсудна влада натовпу, деперсоналізованої маси людей, які не поважають закон. У творах стародавніх пізніших критиків охлократії можна знайти те, що зацікавить нас сьогодні, адже вже тоді їх турбувало, що за певних умов «демос» — народ перетворюється на «охлос» — натовп. Наприклад, це трапляється при вакуумі влади, нехтуванні законами, безладом масового масштабу або тоді, коли народні мітинги і збори стають об'єктом підвищеного впливу демагогів, екстремістів, політичних авантюристів.

Проблема відносин меншості і більшості в демократії невідривно пов'язана з проблемою демократичної єдності суспільства і загальних демократичних цінностей: рівності, справедливості, свободи і права, розв'язання якої виявилось не менш складним, ніж перевлаштування найформальнішої організації суспільства і влади. У Середньовіччі ідея рівності людей, перш за все перед Богом, отримала розвиток у Августина. У своїй головній і найобширнішій праці, названій ним «Про град Божий»², він всю світову історію людства розглядав як історію боротьби двох ворожих і непримиренних царств: царства світла та царства тьми, або царства Бога та царства диявола. Царство диявола Августин пов'язував з державою. Царство Бога — церква, це і є той «град Божий», який винесений в заголовок цієї книги. Августин різко протиставляє державу і церкву. Держава заснована на любові людини до самої себе, на егоїзмі. Це сфера безперервної боротьби, війни, конфлікту, боротьби одних прошарків народу проти інших. Держава — царство гріху, де панує не закон, а свавілля. На відміну від держави церква заснована на самовідданій любові людини до Бога, на рівності усіх перед Богом. Тим самим було закладено основи концепції «природного права», а пізніше — у XVI–XVII ст. — було розвинено й її світські варіанти.

¹ Плутарх. Сочинения [Текст] : пер. с древнегреч. / Плутарх ; сост. С. Аверинцев ; вступ. ст. А. Лосева ; коммент. А. Столярова. — М. : Худ. лит., 1983. — С. 416.

² Августин. О граде Божием [Текст] / Августин. — Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. — 1296 с.

Цінний внесок у розуміння демократії здійснили великі представники епохи Просвітництва XVII–XVIII ст. в Європі. Це Джон Локк і Томас Гоббс в Англії, Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Дені Дідро у Франції та ін. На етапі становлення західної моделі громадянського суспільства було істотно розвинено колишні, сформовано нові принципи демократичної організації суспільства, що не втратили своєї цінності й донині, адже промисловці йшли до влади під гаслами демократії, свободи, рівності та справедливості. У країнах Західної Європи затверджувалося республіканське правління, виникли концепції договірної держави і принцип поділу влади. Демократична республіка для Монтеск'є — суспільний устрій, де весь народ, тобто збори громадян, видає закони, в його руках зосереджена верховна влада. «У демократії народ у деяких відносинах є государем, а у деяких відносинах — підданим», — писав Монтеск'є¹. Государем він є через голосування, тобто кожен окремих громадянин володіє тільки одним правом подавання голосу, і цим вичерпувалися всі його права. В усьому іншому він підкорявся більшості голосів, яка стає державним законом. Таке правління, за Монтеск'є, могло існувати тільки в суспільстві людей, що мають однакові інтереси і потреби, а це можливо при моральній згоді людей, яка досягається завдяки громадянській чесноті. Останню Монтеск'є вважав принципом демократичного правління. Він визначав її як любов до законів і Вітчизни. Через порушення цього принципу демократії можливий конфлікт між політичною рівністю та політичною свободою.

Руссо визнавав демократичне правління за найдосконаліше, але недосяжне для земних людей. «Якби існував народ, що складається з богів, то він управляв би собою демократично. Але правління, так зроблене, не підходить людям»², — писав він. Руссо вказував на високу нестабільність, хиткість демократичного правління, коли зазначав: «...Не існує правління, такого схильного до громадянських воєн і внутрішніх хвилювань, як демократичне, або народне, тому що немає ніякого іншого правління, яке так сильно і постійно прагнуло б зміни форми або вимагало більше тривалості і мужності, щоб зберегти свою власну»³.

¹ Монтеск'є, Ш. Л. Избранные сочинения [Текст] / Ш. Л. Монтеск'є. — М. : Госполитиздат, 1955. — С. 169.

² Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права [Текст] / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты: Переводы / подгот. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин. — М. : Наука, 1969. — С. 201.

³ Там само.

Базові ідеї класиків теорії демократії стали підґрунтям для розробок різних концепцій демократії (традиційно-ліберальна, ідентитарна, плюралістична, елітарна, критична, партиципаторна, плебісцитарна, соціалістична та інші теорії демократії), де в тому або іншому ступені відображаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, забезпечення прав громадянина, домінування закону в усіх сферах буття¹. Таким чином, слід констатувати той факт, що демократія як

¹ Див.: Бешлер, Ж. Демократия [Текст] : пер. с фр. / Ж. Бешлер. – М. : Прогресс, 1994; Бунге, М. Холотехнодемократия: альтернатива капитализму и социализму [Текст] / М. Бунге // Вопр. философии. – 1994. – № 6. – С. 42–45; Веффорт, Ф. С. Что такое «новая демократия» [Текст] / Ф. С. Веффорт // Междунар. журн. социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 56–64; Гуггенбергер, Б. Теория демократии [Текст] / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4. – С. 137–148; Даль, Р. Введение в экономическую демократию [Текст] : пер. с англ. / Р. Даль. – М. : Наука, 1991; Даль, Р. Проблемы гражданской компетентности: о демократии [Текст] / Р. Даль // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 164–182; Даль, Р. А. Демократія та її критики [Текст] : пер. з англ. / Р. А. Даль. – Х. : РА-Каравелла, 2002; Демократія: Антологія [Текст] / наук. тов-во ім. В. Липинського ; упоряд.: Олег Проценко. – К. : Смолоскип, 2005; Донелл, Г. О. Делегативная демократия [Текст] / Г. О. Донелл // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 183–200; Загладин, Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века [Текст] / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – май-июнь. – С. 3–18; июль-август. – С. 3–15; сентябрь-октябрь. – С. 3–17; Капустин, Б. Г. Демократия и справедливость. Размышления об опыте политической философии [Текст] / Б. Г. Капустин // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 86–95; Кин, Дж. Демократия и гражданское общество: О трудностях европейского социализма, перспективах демократии и проблеме контроля над социально-политической властью [Текст] : пер. с англ. / Дж. Кин. – М. : Прогресс-Традиция, 2001; Корбачинский, О. Тоталитаризм і демократія як відображення внутрішнього конфлікту людини [Текст] / О. Корбачинський // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 11–12. – С. 103–108; Лобер, В. Л. Демократія: от зарождения идеи до современности [Текст] / В. Л. Лобер. – М. : Знание, 1991; Мальцев, В. А. Демократические основы политической жизни общества [Текст] / В. А. Мальцев // Соц.-полит. журн. – 1993. – № 7. – С. 27–35; Толстоухов, А. В. Філософія демократії: Есе [Текст] / А. В. Толстоухов. – К. : Новий друк, 2005; Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] : пер. с англ. / Э. Фромм ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1989; Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] : Лекции и интервью. Москва, апр. 1989 : пер. с нем. / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992; Хайек, Ф. Общество свободных [Текст] : пер. с англ. / Ф. Хайек. – Лондон : Overseas Publications Interchange Ltd, 1990; Хайек, Ф. Дорога к рабству: Исследование альтернативных способов организации социальной жизни [Текст] : пер. с англ. / Ф. Хайек. – М. : Экономика, 1992; Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма [Текст] : пер. с англ. / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992; Шерель, П.-И. Строить демократию: свобода формирования и выражения мнений [Текст] / П.-И. Шерель // Полис. – 1993. – № 6. – С. 93–104; Шмиттер, Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Текст] / Ф. Шмиттер // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 142–163; Garcia, A. La alternativa democratica [Text] / A. Garcia. – Barcelona : Laia, 1977; Held, D. Models of Democracy [Text] / D. Held. – Oxford : Oxford University Press, 1992; Macpherson, C. The Life and Times of Liberal Democracy [Text] / C. Macpherson. – Oxford : Oxford University Press, 1977; та ін.

форма політичної організації суспільства і самостійна цінність ґрунтується на низці максим, зокрема, таких: народ є джерелом влади; держава є гарантом основних прав і свобод особи; політична влада належить більшості народу, яка виявляється шляхом прямих або непрямих виборів; влада формується на вільних виборах, що припускають свободу висунення кандидатур, загальне і рівне виборче право, свободу голосування; більшість поважає права меншини (опозиції) на критику, зміну правлячого режиму на чергових виборах; конституціоналізм є регулювання за допомогою конституції відносин між владою і суспільством, їх рівної відповідальності перед законом.

Велике значення для західної моделі громадянського суспільства мають незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Свобода слова та друку ввійшла до гасел усіх борців за демократію, починаючи з XVIII ст. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, наприклад, 10 років тому, його роль у формуванні громадської думки і громадянського суспільства загалом залишається дуже вагомим. В сучасних умовах на формування демократії великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед Інтернет.

Взагалі, коли ми говоримо про західну модель громадянського суспільства і місце в ньому ЗМІ, слід підкреслити, що, з одного боку, це передбачає наявність приватних ЗМІ, які працюють відповідно до закону, кодексу журналістської етики, а також правил, установлених незалежною радіомовною владою або ж іншими подібними інститутами громадського контролю, а з другого — європейська модель передбачає існування громадських каналів у сфері телерадіомовлення. Такі канали транслюють програми, що становлять суспільний інтерес, чого комерційні канали або не можуть собі дозволити, або не бажають це робити через політичний тиск.

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства¹. Каналами висловлення громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлення громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати, які проблеми дійсно цікавлять громадськість. Вивченням громадської думки у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що регулярно проводять соціологічні опитування.

¹ Див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – С. 205–212.

Сучасне громадянське суспільство на Заході органічно пов'язане з обставинами і вимогами постіндустріального розвитку і сполученими з ними структурними та соціокультурними зрушеннями. Значущим чинником при цьому є необоротна, по суті, на сучасному рівні соціально-політичного розвитку європейських країн перемога демократії. Саме торжество демократії створило умови, що сприяють швидкому розвитку громадських організацій, «вкоріненню» їх у суспільно-політичне життя, посиленню їх соціальної значущості. Цікаво, що позитивний вплив на долю громадянського суспільства справляє як кейнсіанська, так і ліберальна економічна політика, як опора на підтримку держави-протектора, так і емансипація особистості від держави. Найбільш характерним для сучасного етапу еволюції громадянського суспільства виявляється його цілісність як структурованої всеохоплюючої системи громадянських інститутів, що проникають у всі «пори» життя соціуму.

Цьому етапу притаманні, на погляд Л. І. Ніковської, такі специфічні моменти¹:

– становлення і затвердження нового індивідуалізму, який має на противагу старому не елітарний, а масовий характер, що поєднує високе почуття особистої гідності з розширенням інтересів і активізацією соціальних зв'язків;

– формування і енергійний розвиток мережевих, профільних та галузевих асоціацій, яких потребує економіка епохи глобалізації;

– бурхливе зростання сучасних ЗМІ з їх претензією на роль «четвертої влади» як наслідок інформаційного прориву і віддзеркалення тенденції просування до інформаційного суспільства;

– усе більш повне розкриття подвійної природи і своєрідних можливостей громадських політичних асоціацій, а також системи публічного управління в умовах розгорнутої демократії. Завдяки цьому починає здійснюватися «конвергентний процес одержавлення громадянського суспільства та огромадяннення держави», який нині набуває зовсім іншого змісту, ніж подібні процеси в минулому, оскільки він не обмежує, а розширює сферу людської свободи;

– бурхливе зростання мережі різноманітних за значенням та формами соціальних і соціокультурних асоціацій, що відображає високий

¹ Ніковская, Л. И. Социальные основания гражданского общества на Западе и в России: состояние и проблемы [Текст] / Л. И. Ніковская // Проблемы становления гражданского общества в России. – М. : Фонд развития полит. централизма, 2003. – Вып. 4. – С. 33–34.

ступінь структурованості, характерний для розвинутого демократичного суспільства. Маючи можливість виражати найрізноманітніші і конкретніші інтереси великих і малих груп населення, вони сьогодні складають найбільш розгалужений і в сукупності найвагоміший сектор громадянської сфери, який зветься третім.

Сучасна модель громадянського суспільства типологічно відрізняється від попередніх моделей. Громадянське суспільство нині є фундаментальним чинником удосконалення демократичної державності. Плідна взаємодія держави і громадських об'єднань тягне за собою і зміну співвідношення соціальних функцій на користь громадянського суспільства. Це означає, що думка про можливе у відносно доступній для огляду перспективі перетворення держави на найманого керуючого громадянського суспільства (яке не переслідує репресивні цілі і позбавлене необхідних для цього механізмів) у країнах, що вступають на певний цивілізаційний щабель розвитку (в розряд яких, на жаль, поки що не входить Україна), перестає здаватися утопічною.

За еволюційними процесами мінливої взаємодії держави та громадянського суспільства шикуються і різні моделі держави, що змінюють одна одну — від конституційно-демократичної, що прагне обмеження суверенітету влади законом, який стверджує ідею пріоритету прав людини, сприяє формуванню діалогу між владою і суспільством, структуруванню громадянського суспільства, раціоналізації системи державного управління, до появи моделі правової держави. Структурованість та інституціональна оформленість громадянського суспільства є важливими умовами побудови правової держави, а правова держава, у свою чергу, є головною умовою існування і розвитку громадянського суспільства.

Соціальна держава стала конструктивною відповіддю на недосконалість «правової держави» в її класичному ліберальному тлумаченні. Проголошення в принципі державного пріоритету індивідуальної свободи, рівності прав громадян, невтручання держави у справи громадянського суспільства не змогло відгородити суспільство від глибокої соціальної нерівності. Термін «соціальна держава», який увійшов у науковий обіг у середині ХХ ст., був покликаний підкреслити здатність держави здійснювати сучасну соціальну політику — створення системи соціального захисту, соціальних гарантій, соціального партнерства та пріоритетності цих завдань. Це відображало нові реалії взаємодії держави і громадянського суспільства. Держава втратила своє монопольне становище єдиного інструмента соціальної політики. В її над-

рах виникла складна мережа громадських і політичних організацій та інститутів, які сформувалися в середовищі громадянського суспільства і стали по-новому вибудовувати систему взаємодії з державою. Ця система була названа міжсекторним соціальним партнерством — типом конструктивної взаємодії організацій держави (першого сектору), бізнесу (другого сектору) та громадянського суспільства в особі некомерційних організацій (третього сектору) при розв'язанні соціально значущих проблем усього суспільства¹.

Проте пошук оптимуму в цій взаємодії зараз іде дуже непросто. Соціокультурні зрушення суспільства постмодерну відрізняються «потоншенням» соціальної тканини, наростанням крихкості соціальних зв'язків, їх «віртуалізації». Сучасний світ знаходиться під напругою колосального динамізму: він постійно твориться і водночас розпадається на складові частини, формуючи нові комбінації соціально-економічного та політичного дизайну. Але найістотніше зрушення полягає в іншому, а саме у тому, що рівень горизонтальних зв'язків, «піддержавних», «позадержавних», які утворюють корпоративні мережі в постіндустріальному індивідуалізованому суспільстві, стає важливішим за рівень вертикальний, пов'язаний з державою. Соціальна енергія сьогодні збирається на горизонтальному рівні і там концентрується. Локальні соціальні спільноти добре пов'язані з великими планетними комунікаціями. Збільшується своєрідна «гібридизація» світу. Це світ не прямих, відкритих протистоянь, а скоріше мозаїчна, постійно пульсуюча мережа віртуальних залежностей та інтересів, що постійно перегруповуються.

У такому світі, що принципово змінився, підтримувати позитивний баланс взаємодії держави та громадянського суспільства дуже не просто. Соціальний механізм здійснення державного управління став більш складним і суперечливим, оскільки саме до горизонтального рівня «стяглася» жива енергія соціуму, що розвивається, і саме він гостріше і оперативніше «схоплює» назріваючі в товщі реального життя потреби і проблеми суспільного розвитку. В цьому сенсі особлива роль відводиться системі представництва соціальних інтересів у рамках державного управління, що дозволяє постійно підтримувати режим балансу у взаємовідносинах держави і громадських асоціацій, захищаючи його від загрози «звалювання» у деструктивне русло.

¹ Див.: Якимец, В. Н. Взаимодействие государства с обществом в регионах: оценки и проблемы [Текст] / В. Н. Якимец // Социальное партнерство в индустриальном регионе России (на примере Челябинской области) : сб. ст. / сост. Н. А. Гусева и В. Н. Якимец. – Златоуст : Челяб. дом печати, 2000. – С. 60–76.

На рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. з'явилися нові громадські рухи та організації. (Новими рухами західні дослідники досить тривалий час називали некомерційні, недержавні організації — НКО, які багато в чому стали заміщати старі рухи, основу яких складали профспілки¹.) У чому їх особливості?

1. Цінності. Нові суспільні рухи та організації орієнтуються на проблеми екології, територіальної спільності, міського середовища, умов життя людини і виживання людства, світу людини (її здоров'я, комфорт, якість життя та ін.). Підхід до цих проблем базується на постіндустріальних цінностях, сутність яких у встановленні нових відносин людини з природою, з самою собою і соціальним оточенням, відмінних від утилітаризму, притаманного ринковому виробництву. Найбільш значущими серед постіндустріальних цінностей є індивідуальний стиль життя (*life-style*), автономія (*autonomy*) та ідентичність (*identity*). Нові громадські суб'єкти заперечують домінуючі цінності модернізації, побудованої на принципах економічного зростання, товарного виробництва, національної державності.

2. Організаційна структура рухів являє собою внутрішній спосіб функціонування нової ідентичності. Структурна децентралізація, самоврядування, горизонтальна мережа комунікацій є організаційними корелятами цінностей-цілей, які сповідують нові громадянські рухи та організації. Вони свідомо протиставляють себе ієрархічно-бюрократичним структурам інституційних організацій і старих рухів. Згідно з цими тенденціями нові організації і рухи орієнтуються на створення невеликих неформальних груп, з'єднаних горизонтальними зв'язками координації та інформування.

3. Форми колективних дій становлять зовнішній спосіб вияву ідентичності. Вони мають принципово позаінституційний характер. Репертуар колективних дій обмежено методами прямої демократії (демонстрації, мітинги, марші протесту, захоплення територій і будівель, плебісцити та ін.). Форми, типові для демократичних інститутів (участь у виборчій кампанії, альянси з політичними партіями) або виключно старих рухів протесту (страйки), вважаються малоефективними і (або) не відповідають новим цінностям.

Найявні своєрідна «аполітичність», підйом політичних рухів та організацій, загальним для яких є антипатія відносно існуючих цент-

¹ Див.: Перегудов, С. П. Корпорации, общество, государство: эволюция отношений [Текст] / С. П. Перегудов. – М. : Наука, 2003. – С. 308–332.

рів влади і опозиція до усталених «урядових» партій. Підйом нових соціальних рухів, таких як рухи за права жінок, за мир, екологію, також є частиною цього феномену. Навіть якщо ці рухи висловлюють свої погляди через партійні організації (наприклад, партія зелених), вони мають тенденцію претендувати на мандати незалежних кандидатів.

Групи, створені «на злобу дня», є більш мобільними і гнучкими в ухваленні рішень та залученні нових членів і засобів. Локальні групи, асоціації, фонди та соціальні рухи можуть бути залучені у процес заміщення традиційних інститутів представництва інтересів як «прообраз» рішучого зв'язку між урядом і суспільством. Отже, парадоксальне завдання «організаційного будівництва» нових організацій і рухів можна сформулювати так: стати ефективною політичною силою, не руйнуючи свою ідентичність і автономію, не стаючи формалізованою, ієрархічно побудованою організацією.

Представницька демократія за таких умов переживає закономірну кризу. Йде пошук нових ніш, модифікацій. Нові суб'єкти громадської самодіяльності по-новому бачать свої відносини з державою. Нові організації та рухи часто будують свої відносини з інституційними політичними суб'єктами не в термінах компромісу і взаємних поступок, а в риториці різкої антиномії, протиставлення «ми» і «вони», «тепер» і «ніколи». Нездатність багатьох організацій і рухів до договору з офіційними структурами корениться у тому, що вони абсолютно чужі цим інститутам за своїми цінностями і організаційними принципами. Антиінституціоналізм нових рухів і організацій виражено в перевагах позапарламентських методів прямої демократії. До них належать: 1) легальні плебісцитні форми представництва інтересів, такі як референдуми, санкціоновані мітинги, демонстрації, пред'явлення позовів офіційним структурам тощо; 2) форми громадянської непокори, вільні від насильницьких дій: сидячі демонстрації, бойкоти та ін.; 3) дії, що свідомо включають або провокують елементи насильства та порушення законності, наприклад, несанкціоновані мітинги і демонстрації, саботаж та ін. Репертуар акцій прямої демократії використовується, аби привернути до висунутих вимог якомога більше уваги і прихильників.

Отже, нові громадські рухи і організації не мають звичних форм інституціоналізації, типових для традиційних класових утворень і групових форм самоорганізації населення.

Так, німецькі соціологи ґрунтовно і виважено проаналізували місце та роль неурядових структур ФРН у сучасній політичній системі країни¹. Намагаючись зрозуміти вражаючі результати електоральних успіхів недержавних, неурядових рухів, дослідники дійшли висновку про те, що достатньо значна частина німців починає бачити в неурядових організаціях не тільки і не стільки альтернативу партіям, а й той чинник, який формує магістральний напрям еволюції всієї політичної системи сучасної Німеччини. Стабільність цієї системи вже немислима без «третього сектору» — сфери суспільних об'єднань. Численні НКО фактично стали виконувати функцію організатора діалогу в соціумі, будучи своєрідним «низовим» інструментом та індикатором взаємодії держави і суспільства. Соціальна корисність цього інституту була очевидною. З одного боку, він надавав громадянам можливість безпосередньо брати участь в ухваленні політичних рішень, а з другого — забезпечував «зворотний зв'язок» держави з населенням, що в кінцевому результаті вело до соціальної оптимізації владних рішень і зниження напруженості в суспільстві.

Ініціативи та проекти НКО, за визнанням політиків і державних діячів ФРН, являють собою елементи «соціального капіталу», без якого немислимий подальший розвиток громадянського суспільства та правової держави. Виступаючи потужним інтегруючим чинником у сучасній Німеччині, НКО, як виявилось, все більше починають відігравати роль серйозного інституту соціалізації — статистичні дані про чисельність громадських структур ФРН дозволяють констатувати: через НКО «проходила» найбільш ініціативна частина громадян, яка прямо і непрямо впливала на процес ухвалення важливих політико-державних рішень.

Прагнення різноманітних осередків громадянського суспільства солідарності забезпечувало баланс сил, гармонійне поєднання інтересів усіх верств населення і меншин. І діяльність НКО, яка висловлювала сподівання і вимоги громадян, звичайно ж, не могла залишитися непоміченою. Назрілу потребу юридично закріпити статус громадських ініціатив на федеральному рівні озвучили у другій половині 90-х рр. фракції СДПН та «Союз 90» / «Зелені» (до перемоги на парламентських виборах у вересні 1998 р.), внівши до Бундестагу пропозицію про зміну Основного закону ФРН. Безумовно, цей проект не ставив під сумнів принцип представницької демократії, але розширював можли-

¹ Див.: Нечаев, Д. Н. От «государства партий» к «государству общественных объединений» [Текст] / Д. Н. Нечаев // Полис. — 2002. — № 2. — С. 157.

вості для участі громадян в управлінні державою — за допомогою громадських організацій, громадських опитувань.

Нові громадянські рухи і організації поки що є «маргіналами влади». Однак вони кинули виклик старій політичній парадигмі, яка хоча і не втратила свого впливу, проте вже встала в глухий кут перед наслідками модернізації. Нова політична парадигма — це новий стиль політичного мислення і поведінки. Вона піддає сумніву дихотомію «держава — громадянське суспільство», що склалася в епоху модернізації. Нова політизація орієнтована на захист громадянського суспільства від державного монополізму. Політичні методи, використовувані рухами, хоча і не нові для суспільства і держави, однак їх новизна полягає у тому, що політичний репертуар рухів та асоціацій є формою вираження їх цінностей — розбіжності між цілями та засобами в ідеалі тут зводяться до мінімуму. Нові суспільні рухи і організації не ініціюють стихійні хвилювання та бунти і не користуються методами електоральної політики. Вони обирають репертуар прямої демократії і цим сприяють зміні відносин між суспільством і державою, зміні меж між особистісним і суспільним. Вони перетворюють колись закритий для обговорення та політичних дебатів приватний світ на арену соціальної творчості і предмет політичної боротьби; виробляють альтернативні організаційні структури, які докорінно відрізняються від партійних політичних структур, створених як інструмент захоплення влади або участі у владних відносинах.

Під впливом цих процесів серйозні трансформації переживає і політична інфраструктура суспільства. Дослідники сучасних західних демократій звертають увагу на кризу публічної сфери та громадянськості як наслідок руйнування колишніх форм соціальності. Основними властивостями нової соціальності стають фрагментація і універсалізація, які деформують політичні системи представницької демократії. Колись могутні ідеології, партії та профспілки, інтегровані у великі сегменти суспільства, втрачають своє колишнє значення, дробляться, починають відігравати інші ролі.

Тут доречно навести приклад зміщення влади і встановлення нових принципів політичної системи з роботи Е. Тоффлера «Третя хвиля», де описується виникаюча «мозаїчна» демократія, яка все більшою мірою орієнтується на окремого індивіда. На думку Е. Тоффлера, політичне життя несформованого суспільства «третьої хвилі» будуватиметься на основі «трьох ключових принципів»:

– *принципу меншини*, який повинен замінити принцип більшості. Замість високостратифікованого суспільства, в якому декілька великих блоків утворювали більшість, виникає «конфігуративне суспільство», де тисячі меншин, існування багатьох з яких має тимчасовий характер, знаходяться в безперервному кругообігу, утворюючи абсолютно нові перехідні форми;

– *принципу «напівпрямої» демократії*. Поступово відбувається відмова від принципів представницької демократії. Фактично парламентарії виходять із власних поглядів, у кращому разі вислуховуючи експертів. Підвищення освітнього рівня та сучасна техніка дають можливість громадянам самостійно виробляти багато політичних рішень, що дозволяє думкам за межами законодавчих органів мати юридичну силу;

– *принципу «поділу відповідальності в ухваленні рішень»*, який допомагає усувати перевантаження, блокуючи діяльність інститутів влади. Досі занадто багато рішень ухвалювалося на національному рівні і занадто мало — на місцевому та міжнародному¹.

За Р. Дарендорфом, «поки не винайдені інститути, відповідні цій новій реальності. Раніше не тільки партії, а й парламенти будувалися навколо ідеї класової боротьби, з “правими” і “лівими” на своїх належних місцях. Тепер же соціально-економічне та ідейно-класове представництво витісняється, поступово трансформується в персональне, регіональне чи політичне»².

Таким чином, західна модель громадянського суспільства деякою мірою є взірцем для інших регіонів і континентів нашої планети, завдяки тим успіхам, яких ці країни досягли у сфері добробуту громадян та забезпечення їхніх прав і свобод. Парадигми лібералізму і демократії засвоюються всім людством. Але будь-яка модель не може бездумно переноситися на політичне життя інших країн, вона повинна критично осмислюватися, потрібно враховувати як позитивні, так і негативні моменти, реальності політичного життя кожної окремої країни, її національні традиції, ментальність народу та інші чинники, які впливатимуть на процес формування громадянського суспільства в тій чи іншій країні. Але позитивний досвід західної моделі громадянського суспільства треба завжди мати на увазі.

¹ Див.: Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 435–436.

² Дарендорф, Р. Размышления о революции в Европе [Текст] / Р. Дарендорф // Путь. Междунар. филос. журн. – 1994. – № 6. – С. 76.

1.4. Громадянське суспільство в країнах Центральної та Східної Європи

Для багатьох соціологів і політологів як на Сході, так і на Заході кінець «холодної» війни і крах комунізму в 1989 р. стали несподіванкою. Недооцінювання неминучості падіння комунізму змінилося дуже оптимістичними прогнозами щодо того, що прийде йому на зміну. Оптимізм був виправданий. Як тільки це сталося, політологи стали розглядати, осмислювати, аналізувати та пропонувати можливі напрями національних, політичних і економічних реформ у посткомуністичних державах¹.

Незважаючи на великі відмінності між посттоталітарними, у минулому комуністичними, системами та авторитарними мілітаристськими режимами Африки і Південної Америки, що зживають себе, політологи розробили нові концепції для пояснення сутності і мінливості трансформаційних процесів, що відбуваються в них. «Третя хвиля демократизації» як популярна концепція політичної науки, розроблена в 70-ті рр. ХХ ст. американським дослідником Самюелем Хантінгтоном стосовно Південно-Європейського і Латиноамериканського досвіду демократизації², стала широко і почасти не зовсім методологічно вірно використовуватися політологами в 90-ті рр. як ключ до аналізування й розуміння трансформаційних процесів у Східній Європі. В результаті цього такі категорії, як «транзитологія», «трансформація», «консолідація демократії», домінували не тільки в журналах порівняльних

¹ Див.: Бухарин, Н. И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 90-е годы XX века – начало XXI века [Текст] / Н. И. Бухарин // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 26–49; Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа: вторая половина XX века [Текст] / отв. ред. Э. Г. Задорожный ; Ин-т славяноведения РАН. – М. : Наука, 2006; Гражданское общество: мировой опыт и проблемы России [Текст] / отв. ред. В. Г. Хорос ; ИМЭМО РАН. – М. : Эдиториал УРСС, 1998; Adam, F. Political Elite, Civil Society, and Type of Capitalism. Estonia and Slovenia [Text] / Frane Adam, Matevž Tomšič, Primož Kristan // East European Quarterly. – 2008. – Vol. 42, Issue 1 (Spring). – P. 43–67; Alexander, J. C. The paradoxes of civil society [Text] / J. C. Alexander // International Sociology. – 1997. – No.12. – P. 115–133; Bernard, M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe [Text] / M. Bernard // Political Science Quarterly. – 1993. – Vol. 108, No 2. – P. 307–326; Between past and future: the revolutions of 1989 and their aftermath [Text] / ed. by S. Antohi, V. Tismaneanu. – Budapest ; New York : CEU Press, 2000; та ін.

² Huntington, S. P. The Third Wave: The Democratization in the Late Twentieth Century [Text] / S. P. Huntington. – Norman : University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.

політологічних досліджень, що зосереджувалися на Латинській Америці, а поширювалися в дослідженнях східноєвропейських комуністичних систем.

Як робоча гіпотеза припускалося, що в обох випадках — будь-то зміни в Латинській Америці або Східній Європі — ці процеси торкалися по суті однотипних явищ і процесів, пов'язаних із демонтажем колишніх недемократичних і народженням плюралістичних поліцентричних режимів, побудованих на принципах ліберальної демократії. Інакше кажучи, видалося за доцільне і виправдане припускати, що південноєвропейський і латиноамериканський досвід демократизації міг би забезпечити аналітиків, які займаються проблемами «третьої хвилі демократизації» у Центральній та Східній Європі, методологічно цінним розумінням процесів трансформації суспільства в бік розбудови громадянського суспільства¹.

Головним аргументом фахівців у цій галузі було те, що спадщини авторитарних і комуністичних режимів сильно відрізнялися одна від одної. У першому випадку це виявилось в корупції та високій ролі військових у латиноамериканському політичному житті; у другому — в наслідках однопартійної державної системи, а саме: слабкому громадянському суспільстві, державному регулюванні економічної діяльності та відсутності приватної власності.

Однак на відміну від південноєвропейського і латиноамериканського досвіду демократичного розвитку більшість посткомуністичних держав Східної та Центральної Європи виникла внаслідок розпаду трьох колишніх федерацій: Югославії, Чехословаччини та Радянського Союзу. При цьому криза легітимності існуючих політичних режимів одночасно стала виявом кризи легітимності самої держави.

Прошло вже понад двадцять років з початку реалізації великого експерименту демократизації і розбудови громадянського суспільства в посткомуністичних державах. На якому рівні перебувають ці перетворення? Хто отримав обґрунтовані результати — компаративісти чи регіональні дослідники? Чи був доречним оптимізм, яким була просякнута політологічна література щодо процесів демократизації в Східній Європі? Як можна судити про реальні досягнення «третьої хвилі демократизації»? В якому ступені застосовні концепції і теорії порівняльних політичних досліджень до процесів перетворень у Східній та Центральній Європі?

¹ Див.: Huntington, S. P. *The Third Wave: The Democratization in the Late Twentieth Century* [Text] / S. P. Huntington. – Norman : University of Oklahoma Press, 1991. – P. 57.

При дослідженні процесів демократизації пропонуємо звернутися до аналізу трьох ключових аспектів: 1) «соціополітичного» (стосунки між суспільством і державою); 2) становлення ринкової економіки і впливу цього процесу на життєдіяльність суспільства; 3) специфіки національних революцій (створення посткомуністичних етнічних держав на руїнах колишніх комуністичних федерацій).

Перехід до демократії: порівняльні перспективи можливості розбудови громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи. Демократизація Південної Європи в 1970-ті рр. та Латинської Америки в 1980-ті рр. сприяла появі великої кількості досліджень, де розглядаються перспективи становлення стабільної і стійкої демократії та громадянського суспільства. Враховуючи різноманітність підходів до демократії, розпочатих різними країнами, недивно, що багато авторів доходять висновку про те, що перспективи і дилеми політики перехідного періоду не вписуються в єдиний інтегральний підхід. Однак це аж ніяк не принижує значення накопиченого теоретичного матеріалу, що використовувався для аналізу латиноамериканського досвіду, бо він може застосовуватися й до інших регіонів. Більш того, транзитологічний досвід латиноамериканських країн безперечно вносить концептуальну ясність і емпіричне багатство завдяки роботам учених-транзитологів, які не є вихідцями з Латинської Америки.

Серед головних тем у цих роботах — роль військових, стосунки між державою і громадянським суспільством, вплив псевдодемократів (*«predemocratic» politicians*) з авторитарним типом мислення, а також спадщина нерозвинених економік¹. Так, в основу класифікації актуальних проблем стосовно Бразилії Гіллермо О'Доннелл покладає три основні ознаки:

1) значний вплив та інституціональне представництво збройних сил;

2) високий рівень бюрократизації суспільства;

3) наявність елементів старого патримоніального політичного стилю управління (клієнтелізм та персоналізація)². Інакше кажучи, О'Доннелл стверджує, що в стані «політичної невизначеності» характер відносин, притаманний виконавчій владі, може легко трансформуватися в бік клієнтелізму, в результаті чого можуть відбутися персоналіфікація та узурпація влади. Народні маси, в свою чергу, сприймають

¹ Див.: Issues in Democratic Consolidation [Text] / ed. by Scott Mainwaring, Guillermo A. O'Donnell, J. Samuel Valenzuela. – Indiana : University of Notre Dame Press, 1992. – P. 136.

² Там само. – P. 252.

такий уряд як антигромадський, що зумовлюється його неспроможністю належним чином регулювати суспільне життя. З другого боку, це грає на руку популістським політичним діячам, які бажають захопити владу. Отже, коливання між технократичними та популістськими стилями правління можливі доти, доки названі ознаки відіграватимуть активну роль у формуванні політичного життя країни в епоху демократичної транзитології і консолідації. О'Доннелл розрізняє такі важливі поняття, як «перехід до демократії» та її «консолідація». Це є вельми суттєвим, оскільки дозволяє поглянути на проблему демократизації крізь призму перспектив розбудови громадянського суспільства.

Прямуючи логікою О'Доннелла, Скотт Меінваринг зосереджує увагу на проблемах *консолідації*, що дозволяє аналітикам і реформаторам змінювати своє розуміння демократії, відмовляючись від його «субстанціональної інтерпретації» (тобто визначення демократії як набору правил управління політикою). Згідно з Меінварингом, легітимація як неодмінна риса демократії є не стільки субстанціональною (більша справедливість, ефективність), скільки процедурною (гарантії прав людини, захист меншин, відповідальність уряду та можливість позбутися правителів, що не користуються суспільною підтримкою), тобто спрямованою на розбудову громадянського суспільства¹.

Важливим результатом такого розуміння демократії є те, що згада-ні автори здатні апріорно включати багато практичних питань у теоретичні конструкції, які зазвичай вони не розглядають. Спираючись на висновки Роберта Даля про плюси і мінуси авторитарного правління, Меінваринг стверджує: «Чим вище рівень пригнічення у толерантності, тим більше шансів виникнення конкурентоспроможного режиму»². Він та інші дослідники пропонують різні комбінації процедурних правил і інститутів, здатних консолідувати неусталені демократичні держави в стабільні демократичні режими.

Однак, незважаючи на важливе акцентування ролі зазначених процедур та інститутів у консолідації демократії, такий підхід не враховує деякі важливі проблеми, розглянуті Дітріхом Рушем'єром, Евелін та Джоном Степенсами³. Достойнством дослідження цих авторів

¹ Див.: Issues in Democratic Consolidation [Text] / ed. by Scott Mainwaring, Guillermo A. O'Donnell, J. Samuel Valenzuela. – Indiana : University of Notre Dame Press, 1992. – P. 296.

² Там само. – P. 325.

³ Rueschemeyer, D. Capitalist Development and Democracy [Text] / D. Rueschemeyer, E. H. Stephens, J. D. Stephens. – Chicago : Chicago University Press, 1992. – ix, 387 p.

є об'єднання як незалежних, так і процедурних елементів демократії. Таке розуміння демократії містить не тільки процедурні елементи, а й те, як соціальна диференціація і влада перехідного періоду впливають на процес демократизації і розбудови громадянського суспільства. Услід за К. Марксом, М. Вебером та Е. Гідденсом, указані автори — Д. Рушем'єр, Е. та Дж. Степенсі — цікаві своїм теоретичним підходом до розуміння співвідношення між демократією і капіталізмом: класами і демократизацією, а також між державою і громадянським суспільством. Вони також вивчають різні види державних структур, війн та демократизації, взаємозв'язок економіки і геополітичної залежності¹.

Незважаючи на відмінності в підходах, обидві групи авторів дотримуються компаративістського аналізу структурних умов, які сприяють або перешкоджають демократизації. Вони схожі в тому, що проблема демократичної консолідації в остаточному підсумку зводиться до питання про владні відносини, особливо між різними класами і між автономними державою та громадянським суспільством. Успіхи і промахи в знаходженні балансу між різними класовими інтересами та у відповідному співвідношенні між державою і громадянським суспільством, а також рівнем розвитку останнього значною мірою визначають результат демократизації. У зв'язку з цим виникає запитання: наскільки досвід переходу до демократії і консолідації країн Центральної та Східної Європи відбиває досвід Латинської Америки та Південної Європи?

Потрійна революція східно- і центральноєвропейських суспільств. У статті, присвяченій посткомуністичним транзитологічним процесам, Сара Мейклджен Террі показує, що існуюча література щодо переходу від ультраправих режимів прибічників «твердої руки» у Південній Європі та Латинській Америці до демократичних устроїв не повною мірою може бути застосована до східноєвропейських реалій². Згідно з нею найбільш важливим чинником, який відображає латиноамериканський та східноєвропейський досвід, є те, що у випадку посткомуністичних країн має місце одночасна спроба розбудовувати і плюралістичну демократію, і ринкову економіку. Оскільки основна характеристика перетворення праворадикальних режимів — прихильників

¹ Rueschemeyer, D. *Capitalist Development and Democracy* [Text] / D. Rueschemeyer, E. H. Stephens, J. D. Stephens. – Chicago : Chicago University Press, 1992. – P. 59.

² Terry, S. M. *Things About Post-Communist Transitions: How Different Are They?* [Text] / S. M. Terry // *Slavic Review*. – 1993. – Vol. 52, No 2. – P. 333–337.

«твердої руки» ґрунтується на існуванні ринкових механізмів, то Террі робить висновок про те, що література з проблем переходу до демократії має бути суттєво розширена з метою приєднання східноєвропейського досвіду. Тим більше, що існує поле для порівняння і співвіднесення латиноамериканських та східноєвропейських реалій, яке слід проаналізувати. В обох випадках є потреба як у дослідженні стосунків між державою та громадянським суспільством, так і у вивченні процесу ротації еліт.

Треба також звернути увагу на пророчі слова американського політолога Адама Пшеворського, написані на початку «третьої хвилі» демократизації: «Необґрунтованою точкою зору є те, що східноєвропейські країни є капіталістичними і бідними, поглиненими мріями про процвітання і демократію. Отже, можна чекати на те, що вони також протистоятимуть нерозв'язаним проблемам у сфері економіки, політики та культури відсталого капіталізму. Схід став Півднем»¹.

Коротко кажучи, компаративістське дослідження латиноамериканського досвіду управління малорозвинутою економікою, роль колишніх політичних еліт, стійкість патримоніальних і клієнтелистських зв'язків можуть бути добре застосовані до східноєвропейського контексту. Зрештою, в обох випадках ми маємо справу з тим самим парадоксом — громадянське суспільство та ринкова економіка як дві необхідні умови демократичних режимів у період демократичної консолідації працюють одне проти одного. Це не обов'язково має передбачати наявність загальної теорії поставторитарної трансформації, але просто при зіставленні різних регіональних досвідів можна вказати на подоби і відмінності та допомогти дослідникам регулювати і адаптувати їхні підходи до специфічних обставин. Цей підхід, отже, спонукає науковців проводити більш обережні компаративні дослідження. Виходячи з цього, А. Пшеворський пропонує досліджувати три аспекти транзитології, які явно притаманні східноєвропейським країнам: а) впровадження вільного ринку для управління державною економікою; б) розвиток громадянського суспільства на руїнах однопартійної моделі державного управління; в) заміна притаманного соціалізму принципу інтернаціоналізму принципом національного самовизначення і державного суверенітету².

¹ Przeworski, A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America [Text] / A. Przeworski. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – P. 191.

² Там само. – P. 60.

Вступ у вільний ринок. «Капіталізм як проект» або «капіталізм як еволюція». У 90-ті рр. XX ст. в дослідженнях аналітиків, які спрямовували свої інтелектуальні зусилля на розуміння ринкових реформ у Східній Європі, стали домінувати два підходи: шокова терапія («капіталізм як проект») та поступовий розвиток («капіталізм як еволюція»). У перші роки розвитку посткомуністичного суспільства з'являються три пункти розбіжностей між підходами до політики перетворень неолібералів і еволюціоністів. Вони стосувалися характеру стосунків між державою і ринком, ступеня допустимості глобальних впливів на політику перетворень і, нарешті, ролі робочої сили у цих процесах.

Для радикально налаштованих неолібералів, прихильників «шокової терапії», патерн «держава проти ринку» в економіці означає існування очевидної суперечності між вимогами до держави, з одного боку, і обмеженою спроможністю ринку гідно відповісти на пропоновані вимоги — з другого. Отже, неоліберали не витрачають жодних зусиль на викриття того, що від корумпованих, некомпетентних і безвідповідальних бюрократів не можна очікувати підйому рівня добробуту через пріоритетність їх власних корпоративних інтересів перед суспільними. Вони пропонують здійснити радикальну лібералізацію економіки як засіб створення необхідних умов для інвестицій, накопичення капіталу та економічного зростання.

«Миттева формула» Джеффри Сакса для розвитку ринкової економіки являє собою найбільш зрозуміло сформульоване неліберальне твердження щодо радикального проекту реалізації ринкової економіки. Один із розробників політики «шокової терапії» в Болівії, Польщі та Росії Сакс запропонував широко відомі її шість елементів: 1) відкрити міжнародну торгівлю; 2) зробити валюту конвертованою; 3) активно впроваджувати приватну власність як головний двигун економічного зростання; 4) зробити корпоративну власність домінуючою організаційною формою для великих підприємств; 5) сповідувати відкритість до іноземних інвестицій; 6) у політиці реформ, що проводяться, максимально використовувати членство в провідних міжнародних економічних організаціях, включаючи МВФ, Світовий банк та ін.¹

Означений набір елементів, які перебувають у відповідній послідовності і взаємозв'язку, мав забезпечити швидкі і визначені зміни в балансі влади та суспільства за допомогою приватного сектору.

¹ Див.: Legacies of the Collapse of Marxism [Text] / J. H. Moore (ed.). – Fairfax, Virginia : George Mason University Press, 1994. – P. 9.

Випереджаючи час, посткомуністичні уряди були змушені одночасно вжити заходів, що ведуть до: порядку в галузі фінансової і грошово-кредитної політики; конвертованості валюти; повної лібералізації економіки; створення нових правил для регулювання державних підприємств; податкової реформи; заснування соціального страхування по безробіттю та механізмів перекваліфікації працівників; впорядкування системи кредитування для стимулювання дрібного бізнесу; приватизації державної власності¹. Інакше кажучи, замість *зміни* існуючих державних структур, акцент робився на їхній *заміні*. Отже, неоліберальний проект виглядає як революційний заклик до повної перебудови суспільства².

Представники еволюційного підходу перспективи такої радикальної відмови від існуючої раніше системи відтворення суспільства розглядають як «утопічну соціальну інженерію». Еволюціоністи підкреслюють, що більшість більш-менш розвинених суспільств унаслідок поступового накопичення стикаються із ситуацією, в якій кожна частина соціально-економічної структури глибоко залежить від інституціональної системи, що існувала раніше³. Еволюціоністи також стверджують, що незалежно від того, в яких жахливих умовах не перебувала б колишня комуністична держава, вона в інституціональному плані є вельми корисною. У цьому сенсі досить показовою виглядає позиція, яку висловив Девід Старк: «...саме в руїнах ці (посткомуністичні) суспільства знайдуть матеріал для побудови “нового порядку”»; тому відмінності полягають у тому, як їхні частини відпадали від цілого і, як наслідок, які політичні і економічні інститути можуть бути відновлені на поточний період. Коротше кажучи, це різні шляхи вивільнення від державного соціалізму, які формують можливості перетворення в наступній стадії»⁴.

Однак, і це має бути підкреслено, еволюціоністи (інституціоналісти) виступають не проти капіталізму, а проти неоліберального «миттєвого проекту» капіталізації суспільства. Незгоду з радикальними перетвореннями і навіть побоювання за їхні наслідки висловив прихильник еволюційних перетворень Й. Зацкі, який вважає, що «ради-

¹ Див.: Legacies of the Collapse of Marxism [Text] / J. H. Moore (ed.). – Fairfax, Virginia : George Mason University Press, 1994. – P. 136.

² Там само. – P. 61.

³ Див.: Murrell, P. What is Shock Therapy? What Did It Do in Poland and Russia? [Text] / P. Murrell // Post-Soviet Affairs. – 1993. – April-June. – Vol. 9, No 2. – P. 111–140.

⁴ Stark, D. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe [Text] / D. Stark // East European Politics and Societies. – 1992. – Vol. 6, No 1. – P. 20.

кальний проект капіталізації суспільства неминуче впадінуться колишнім раціональним утопіям, чії відправні точки — абстрактні принципи, не практика»¹. Це означає, що дилема політики перетворення в Східній Європі полягає не між ринком і державою взагалі, а між різними типами нових політичних режимів та їх інституціональною можливістю розв'язання конфлікту в демократичних рамках, а також підтримкою з боку суспільства, здатного змиритися із соціальними витратами економічних реформ².

Особливістю неоліберальних моделей є не тільки їх деяка утопічність. Політика перетворень у контексті глобальної економіки припускає впевненість посткомуністичних держав у допомозі західних урядів і міжнародних фінансових інститутів. Як підкреслює Девід Ост, відмова Заходу полегшити вхід колишньому Сходу в глобальну ринкову економіку прямо призводить до «криміналізації суспільства, політичного екстремізму, громадянських хвилювань, гіперінфляції і навіть — до громадянських війн» у колишніх комуністичних державах. Однак згодом посткомуністичне суспільство, приватизувавши свою економіку й отримавши доступ до світового ринку, надбає «нових технологій, управлінського досвіду, організаційних методів та фінансового капіталу, необхідних для подолання похмурої економічної спадщини минулих п'ятдесяти років»³.

Пшеворський та інші еволюціоністи-інституціоналісти вважають, що ні посткомуністичний Схід, ні капіталістичний Південь не мають міцних демократичних підстав для реалізації нерозбірливих неоліберальних стратегій. Вони стверджують, що ця модель капіталістичного розвитку вимагає «часткової здачі національного суверенітету в політичній, економічній та культурній сферах»⁴. Ці автори сумніваються щодо нової інтернаціональної стратегії. Будучи за визначенням «конкурентоспроможним» — у силу захисту ідеї експорту як чинника, що сприяє зростанню і регіоналізації, — такий підхід буде однаковою мірою продукувати як переможців, так і тих, що програли. Отже, ця

¹ Szacki, J. *Liberalism after Communism* [Text] / J. Szacki. – Budapest : Central European University, 1996. – P. 150.

² Див.: Bruszt, L. *Transformative Politics in East-Central Europe* [Text] / L. Bruszt // Sisyphus. – 1992. – Vol. 1, No 8. – P. 41.

³ Ost, D. *Labour Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society* [Text] / D. Ost // *Market, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation*. – Boulder, San Francisco : Westview Press, 1995. – P. 12.

⁴ *Sustainable Democracy* [Text] / Adam Przeworski et al. – N. Y. : Cambridge University Press, 1995. – P. 4–9.

стратегія може призводити до збільшення регіональної і соціальної нерівності в межах націй і за її межами. Інакше кажучи, модель модернізації через інтернаціоналізацію з більшою ймовірністю підсилить соціальні конфлікти і послабить виникаючі демократичні інститути. Крім того, автори, які займаються проблемами сталого розвитку, доводять, що «без ефективної держави не може бути ні громадянського суспільства, ні демократії і тим більше ринкової економіки; політичні і економічні умови, що сприяють демократизації, можливі тільки при життєздатності та ефективності державних інститутів»¹.

Таким чином, для Пшеворського не існує дилеми між ринком, громадянським суспільством та державою або між глобалізацією східних європейських суспільств і протекціонізмом, але існує певна дилема між орієнтацією реформ на економічне зростання і необхідністю захисту добробуту суспільства від транзитологічних витрат розпочатих реформ. Якою ж є соціальна ціна реформ?

Соціальна ціна реформ. Як неоліберали, так і еволюціоністи підкреслюють важливість зв'язків між економічними і політичними аспектами політики трансформації. Відповідно, вони поділяють точку зору, згідно з якою режими, не здатні перетворити свою економіку відповідно до принципів усталеного зростання, не зуміють гарантувати поважного ставлення політичних акторів до демократичних процедур, що виникають у процесі розбудови громадянського суспільства. Отже, процесу економічної і політичної трансформації та демократичної консолідації може загрожувати небезпека створення непримиренної та антиреформістської соціальної опозиції. Це може відбутися, якщо соціальні витрати реформ призведуть до повсюдної втрати довіри до ефективності демократичних процедур і перспектив побудови громадянського суспільства.

При цьому, висловлюючи різні припущення, які покладено в основу радикальних і еволюційних перспектив, можна відзначити, що вони також відрізняються й особливостями пропонованої політики, необхідної для недопущення появи антиреформістської соціальної опозиції. З погляду неолібералізму, «нові» демократичні держави та громадянські суспільства, що формуються в них, можуть успішно здійснювати «шокову терапію» тільки в тому разі, якщо політика стабілізації та лібералізації спрямована на зрив політичної влади тих, хто є найбільш потерпілим. Це означає, що політика тих, хто реалізує

¹ Sustainable Democracy [Text] / Adam Przeworski et al. – N. Y. : Cambridge University Press, 1995. – P. 12

«шокову терапію», припускає відстороненість реформаторів від проблем трудящих, оскільки успішна реформа передбачає промислову реструктуризацію на основі політики «гнучких заробітних плат і регулювання зайнятості». При цьому будь-яка затримка здійснення політики «шокової терапії» створює лише передумови для появи політичних коаліцій між працівниками та екскомуністами проти «неоперених» ліберальних демократій.

Таким чином, позиція прихильників неоліберальної політики ґрунтується на тому, що капіталізм може бути побудований тільки в тому разі, якщо робоча сила буде «виключена» із процесу. На зміну негнучкій комуністичній політиці регулювання трудових відносин (наприклад, робота, що гарантується державою; соціальні допомоги; безкоштовна охорона здоров'я) мають прийти великомасштабна цінова лібералізація, відкритість економіки для іноземних інвесторів і швидка приватизація. Основні елементи «шокової терапії» — скасування державного регулювання ціноутворення, зниження державних асигнувань, тверда політика регулювання заробітної плати і стабільна грошово-кредитна та фінансова політика.

З другого боку, «еволюціоністи» стверджують, що ціна реформи повинна компенсуватися побічними платежами тим групам, чия підтримка необхідна для подальшого продовження реформи і стабільного режиму. На їхню думку, це необхідно, тому що політика стабілізації припускає значне і миттєве зниження життєвого рівня та підвищення безробіття, яке насамперед позначиться на робітничому класі (який становив при комунізмі більшість населення країни). Із цих причин Девід Ост зазначає, що «демократія може досягти успіху тільки при наявності підтримки з боку робочої сили»¹.

Якщо робоча сила віч-на-віч зіштовхнеться з тільки-но створеною економікою вільної конкуренції (*laissez faire*), їй доведеться заручатися підтримкою або «нових» комуністів, або антизахідних популістських партій. Отже, еволюціоністи стверджують, що реформаторам доводиться купувати політичну підтримку робочої сили завдяки еволюційному підходу до цінової лібералізації і відкритості для зовнішньої торгівлі. Вони доводять, що реформаторам необхідно мати в наявності достатню кількість державних ресурсів для здійснення побічних платежів для того,

¹ Ost, D. Labour Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society [Text] / D. Ost // Market, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation. – Boulder, San Francisco : Westview Press, 1995. – P. 182.

аби заручатися підтримкою політичного курсу реформ з боку тих, хто відчує на собі тягар трансформаційних процесів.

Отож, сутність еволюціоністського підходу полягає у дилемі політики перехідного періоду в Східній та Центральній Європі, для якої в цілому були характерні не демократія і ринок, а певні види демократії і економіки, що включають різноманітні комбінації ринкових і неринкових елементів управління. Можна також додати, що багато східноєвропейських країн інкорпоровали різні недемократичні форми.

Крім того, як вважає Л. Брушт, слід здійснювати певну диференціацію в рівні примусу, що характерно для різних політик перехідного періоду. Ці диференціації відбивають мінливі структурні та інституціональні спадщини колишніх комуністичних режимів, а також різні політичні рішення, прийняті до і під час переходу до демократії. За словами Брушта, «нові режими по-різному виявляють інституціональні можливості до інформаційного конфлікту в рамках демократичної політики, а також для генерації підтримки або толерантності соціальної ціни економічних змін»¹.

Такі міркування свідчать про те, що не всі посткомуністичні суспільства можуть здійснити успішний перехід до стійкої економіки, політичної стабільності та громадянського суспільства. Саме з цих причин з впевненістю можна сказати тільки те, що епоху соціалізму завершено і усі колишні комуністичні держави так чи інакше вступили в капіталістичну стадію розвитку. Тоді виникає запитання: яку форму прийме капіталізм у цих країнах: «поганий» капіталізм Південної Америки, авторитарний капіталізм Південно-Східної Азії або західний (ліберальний) тип капіталізму? Труднощі в розбудові громадянського суспільства та інституціоналізації приватної власності, висока ціна економічних реформ свідчать про те, що в найближчій перспективі встановлення основних принципів ліберальної ідеології в регіоні буде досягнуто тільки під егідою сильної патерналістської держави.

Тому на сьогодні можна констатувати, що для аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються в країнах Центральної та Східної Європи, найбільш прийнятною є категорія «парадокс» — потужна авторитарна держава необхідна на перших стадіях трансформаційного процесу, в той час як повний перехід до демократії і розбудова громадянського суспільства нездійсненні без ліквідації авторитарних тенденцій у державі.

¹ Bruszt, L. Transformative Politics in East-Central Europe [Text] / L. Bruszt // Sisyphus. – 1992. – Vol. 1, No 8. – P. 42.

Не викликає сумніву той факт, що поняття «громадянське суспільство» є надзвичайно насиченим за своїм змістом, оскільки воно має розглядатися в контексті тисячолітньої історії розвитку громадської думки. У вузькому значенні слова концепція громадянського суспільства як колективної спільності цілого, що існує незалежно від держави, є об'єктом сперечань між ліберальною і соціалістичною традиціями політичної думки XIX–XX ст. Проте джерела цих сперечань, безумовно, сягають античної класики і Середньовіччя. Без знання історичних коренів сучасних теорій громадянського суспільства неможливо зрозуміти й особливості дискусій навколо цього поняття в країнах Центральної та Східної Європи. Для розуміння цих особливостей необхідно у свою чергу усвідомлювати той історичний і культурний контексти, в яких точиться сама дискусія. Насамперед необхідно обмежити її сферу, виділивши такі принципові пункти аргументації.

1. Поняття і концепція громадянського суспільства виникли в західній філософській традиції.

2. Відродження аналогічних ідей у СРСР в період «перебудови» і Східній Європі періоду «оксамитових революцій» несе на собі ідеологічний відбиток специфічного варіанта модернізації, яку пройшли соціалістичні країни в XX ст. Створення індустріальних суспільств у цих країнах на основі впровадження марксистської концепції (і моделі) суспільного розвитку може розглядатися (звичайно, з відомими застереженнями) як реалізація одного із варіантів «західного шляху» розвитку, теоретичні принципи якого були розроблені Марксом у боротьбі з ліберальною теорією суспільства.

3. Індустріалізація і модернізація соціалістичного типу здійснювалися в рамках тоталітарної держави, в якій усі незалежні від цієї держави елементи (соціальні інститути, організації і групи) було або знищено, або трансформовано у відповідний до тоталітарних принципів спосіб.

4. Проблема співвідношення громадянського суспільства і держави набуває в рамках так званого «посттоталітаризму» змісту і характеристик, які далеко не завжди можуть бути приведені у відповідність до тих дискусій, що точаться зараз навколо цих понять у Західній Європі та США.

5. Те загальне, що існує між Західною та Східною Європою в ідеологічному і політичному планах, в остаточному підсумку зводиться до проблеми цінностей ліберальних ідей та інститутів і їх модифікацій у посткапіталістичну епоху. Під останнім поняттям зазвичай мають на

увазі, з одного боку, ті видозміни, які відбуваються на капіталістично-му Заході під впливом технологічної та інформаційної революцій, а з другого — особливості інтеграції колишніх соціалістичних країн у цивілізацію західного типу.

Різні інтерпретації проблеми громадянського суспільства в XIX ст. концентруються в полеміці ліберально-конституційної та соціалістичної (марксистської) традицій. Обидві є спадкоємицями європейської Просвіти в різних її варіантах — шотландському (Юм, Хатчесон та ін.), французькому та німецькому (останній містить й романтичні ідеї, що розвиваються у філософії Гегеля). Для більшості теорій громадянського суспільства характерне прагнення більш-менш чіткого визначення відносин між приватною і публічною, індивідуальною і суспільною сферами, пристрастями та бажаннями індивіда і суспільною етикою, індивідуальними інтересами і суспільними потребами. Особливість обговорення цих проблем у громадській думці XVIII–XIX ст. полягає у тому, що їх актуальність в XX ст. (особливо в другій його половині), як це не парадоксально, постійно зростає.

Найважливішим критерієм громадянського суспільства є існування вільного громадянського колективу як об'єднання рівноправних, автономних та активно діючих індивідів. Найбільш суттєвим для громадянського суспільства є існування сфери, в якій окремі індивіди, підпорядковані власним бажанням і капризам, керуються власними фізичними і духовними потребами та прагнуть досягнення «еґоїстичних» цілей. Це та сфера, де «бюргер» як приватна особа реалізує власні інтереси, де (якщо скористатися гегелівським виразом) вільна індивідуальність, що самовизначається, висуває свої вимоги, спрямовані на задоволення власних бажань і особистої автономії. Публічна сфера взаємодії в громадянському суспільстві є публічним простором лише остільки, оскільки вона відділяється від тих соціальних акторів, які вступають до неї саме як приватні індивіди. Таким чином, там, де не існує приватної сфери, не існує відповідно й сфери громадської: обидві мають існувати в діалектичній єдності, зливаючись воедино.

Діалектика та напруженість між публічним і приватним конституують громадянське суспільство. Але вихідним пунктом є індивід як суб'єкт (моральний і фізичний), без якого жодна теорія громадянського суспільства неможлива.

У Західній Європі процес виділення громадянської індивідуальності, її вивільнення від комунальних, колективістських атрибутів розтягнувся на сторіччя. М. Вебер у роботі «Протестантська етика

і дух капіталізму», спираючись на величезний історичний матеріал, показав, яку роль у цьому процесі відіграли релігійні вчення сектантського аскетичного пуританізму, розкрив своєрідну практичну філософію останнього¹. В її рамках сформувалася концепція індивіда, що володіє власною метафізичною і моральною цінністю. З таких індивідів надалі виникли «ділові клітинки» західного суспільства². «Ділові клітинки західництва, — відзначає А. Зинов'єв, — виникали й дотепер виникають головним чином з ініціативи приватних осіб, на їхні кошти, на їхній страх і ризик, тобто “знизу”. Ці особи самі вирішували й вирішують, чим мусить займатися (на чому спеціалізуватися) створювана ними клітинка, як збувати продукти її діяльності. Ділові клітинки мають певну автономію в своїй діяльності. Їхні організатори і розпорядники суверенні в ухваленні рішень. Звичайно, це суверенітет, обмежений рамками законів і традицій, а також взаєминами один з одним. Але ж і “національні держави” не мають абсолютного суверенітету»³. Таким чином, основною ознакою західного суспільства є те, що у ньому вперше в історії виникла можливість формування людини як індивідуалізованої особистості не як виняток, а в масових масштабах⁴. У цьому ракурсі західне суспільство різко відрізнялося від «традиційних» (східних) цивілізацій, в яких інтереси індивідів і груп завжди були опосередковані державою, підпорядковані їй.

Розроблення нових конституційних проєктів у країнах Центральної та Східної Європи разом з перспективою створення демократичної політичної системи і вільної ринкової економіки було орієнтовано на формування основних передумов громадянського суспільства західного типу. В цьому сенсі йдеться про новий соціальний експеримент, коли фундаментальні ідеї, що характеризують західну систему цінностей, проходять ніби «вторинну перевірку».

У більшості посткомуністичних країн ідеал громадянської волі виявився спочатку реалізованим у новому державному апараті та новій бюрократії. За своїм характером ці соціальні структури становлять

¹ Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Вебер, М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; коммент. А. Ф. Филиппова. — М. : Прогресс, 1990. — С. 272–306.

² Зиновьев, А. Запад. Феномен западнизма [Текст] / А. Зиновьев. — М. : Центрполиграф, 1995. — 461 с.

³ Там само. — С. 54–55.

⁴ Там само. — С. 42–50.

явний контраст західним традиціям. Причини, що зумовили новий виток бюрократичної спіралі, були, звичайно, різними. Наприклад, у Польщі, що пережила в XVIII–XIX ст. три розділи і декілька революційних повстань, які закінчилися невдачею, а в XX ст. — військовий розгром і окупацію нацистською Німеччиною і потім підпорядкування радянській гегемонії, ніколи не було сильною автономною державою сучасного типу (за винятком короткого періоду існування авторитарного режиму Пілсудського в період між двома світовими війнами). Тому у польських ідеологів «Солідарності» ідея громадянського суспільства набула характеру ідеологічної альтернативи іноземному пануванню і мала сильний націоналістичний наліт.

У Росії з її традиціями патріархальної монархічної і тоталітарної комуністичної політичної культури концепція громадянського суспільства, будучи вбудованою в догматичний псевдоліберальний проект, виявилася ще більш ідеологізованою і далекою від реальності. Антитоталітарна спрямованість цієї концепції з домішкою традиційної антикомуністичної риторики призводила, як правило, до того, що вона спотворювала і камуфлювала реальний процес спотворення радянського суспільства в напрямі формування неономенклатурної держави, яка потребувала саме ідеологічних мутантів громадянського суспільства, а не його дійсного існування як протиположності державі.

Названі симптоми кризи, пов'язані з реалізацією класичної концепції громадянського суспільства на сході Європи, не обмежуються, однак, тільки даним регіоном. Слід звернути увагу на прагнення західних учених — політологів, соціологів, культурологів — до «повторного відкриття» ідеї громадянського суспільства в умовах «постіндустріальної цивілізації». Наприклад, у США, які завжди представляються в науковій літературі як приклад громадянського суспільства, адекватність його американської моделі сучасним суспільним потребам часто ставиться під сумнів. У пресі постійно обговорюються питання, пов'язані з індивідуальними правами і наділенням правами, зі співвідношенням особистих свобод і суспільного (публічного) регулювання. Етичні дилеми, що випливають із новітніх біотехнологій (сурогатне материнство або штучне запліднення), релігійні вірування, які перебувають у конфлікті із сучасною медичною практикою, дебати про корпоративну власність і участь працівників в управлінні, закони проти наркотиків тощо — усі ці питання про межі публічного і приватного, індивідуальних свобод, концептуалізацію поняття «суспільне благо»

і його ставлення до прав індивіда, до волі і відповідальності останнього безпосередньо стосуються сучасного розуміння концепції громадянського суспільства. З ними пов'язаний і феномен нових політичних рухів на Заході, орієнтованих на вимоги, які до цього традиційно не розглядалися як політичні. До практики цих рухів залучаються неінституціональні засоби політичної участі у різних сферах — турбота про здоров'я, добробут, права у сфері освіти, визначення ролі і сфери діяльності жінок у суспільстві та ін.

Якою мірою у світлі такої перспективи можна говорити про реалізацію в країнах Центральної та Східної Європи елементів громадянського суспільства? Його передумови, на думку теоретиків радикальних ліберальних реформ, створюються в результаті приватизації. В дійсності приватизація справляла набагато більший вплив на країну, ніж її автори собі уявляли. В соціалістичний період ідея примата державних інтересів досягла свого апогею, коли викорінювалися будь-які паростки громадянського суспільства. Як слушно відзначав В. Шляпентох, автор оригінальної концепції «нового російського феодалізму», антикомуністична революція 1991 р. сприяла стрибку Росії від суспільства з потужною колективістською ідеологією до суспільства, в якому суспільні інтереси усунуті з розумів майже кожного — від громадян до посадових осіб вищого рангу. Оскільки історія полює пересуватися від однієї крайності до іншої, росіяни перетворилися на народ, який майже зовсім байдужий до будь-якої соціальної цінності, до будь-якого суспільного питання, вони не бажають приносити навіть найменшої жертви суспільному благу¹. Таке становище є цілком зрозумілим, коли більшість громадян надана власній долі. Багато десятиліть вони не могли ототожнювати свої інтереси з жодною із асоціацій — церквою, профспілками або політичними партіями. Сьогодні таких організацій як міцних референтних груп також не існує. У той же час зникло почуття захищеності і впевненості в підтримці держави.

Згідно з концепцією В. Шляпентоха новий психологічний клімат аж ніяк не сприяє формуванню такого типу плюралістичної свідомості, який стимулює іншу ініціативу, крім кримінальної (якщо не брати до уваги проблему власного виживання кожного індивіда).

¹ Shlapentokh, V. Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia [Text] / V. Shlapentokh // *Europe-Asia Studies. Formerly Soviet Studies.* – 1996. – Vol. 48, No. 3. – P. 393–397.

Основними силами, що конституують суспільство, стають бюрократія і організована злочинність. Підприємницька діяльність неможлива без підтримки однієї з них або обох одразу. Автор концепції вважає, що сучасне російське суспільство (як, втім, і всяке інше посткомуністичне) складається із шести блоків: 1) некорумповані бюрократи; 2) корумповані бюрократи; 3) особи, не залучені до незаконної діяльності; 4) особи, до неї залучені; 5) члени кримінальних угруповань; 6) люди, залучені в неорганізовану кримінальну діяльність. Виходячи із цього, він робить висновок про те, що в Росії виникло своєрідне громадянське суспільство зі знаком мінус, яке являє собою історичну аномалію. Причина виникнення такої аномалії та ж, яка призвела до виникнення комуністичного тоталітарного ладу, — спроба різкого розриву з колишньою традицією шляхом бездумного і злочинного впровадження в суспільну тканину умоглядного соціального проекту. Неминуча реакція відторгнення повертає суспільство в результаті низки соціальних метаморфоз у більш архаїзований стан стосовно як власного історичного минулого, так і норм та соціальних практик, що склалися в ліберальних суспільствах¹.

Можна поділяти позицію Шляпентоха або не погоджуватися з нею, але у будь-якому разі аргументація висловлених поглядів має бути ґрунтовною. Тому для об'єктивного оцінювання ситуації і причин її формування, що склалися в країнах Центральної та Східної Європи після падіння комуністичних режимів, пропонуємо звернутися до основних моментів, акцентованих Яном Кржежом у монографії «Два століття Центральної Європи»².

З географічної точки зору нашим континентом є Євразія, Європа ж являє собою лише один з його країв, свого роду великий мис. Як континент Європа — поняття штучне або, точніше, історично зумовлене, до того ж з невизначеним східним рубежем. Порівняно з іншими континентами Європа зі своєю специфічною цивілізацією і цінностями представляється цілісною, але при погляді зсередини виявляються безсумнівні соціальні, політичні та культурні відмінності. Вони очевидні й з географічної точки зору. Європа ділиться на рівнину північ (від Франції до Балтії і російських рівнин) і південь, де домінують гірські масиви Карпат, Альп і Піренеїв. Із цим поділом узгоджуються

¹ Shlapentokh, V. Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia [Text] / V. Shlapentokh // Europe-Asia Studies. Formerly Soviet Studies. – 1996. – Vol. 48, No. 3. – P. 396.

² Křen, J. Dvě století Střední Evropy [Text] / J. Křen. – Praha : Argo, 2005. – 1109 s.

й античні уявлення про відмінності між північчю та півднем, але не уявлення Нового часу, коли на перший план виходить протиставлення Заходу та Сходу¹. Поділ Європи на Захід та Схід став абсолютно домінуючим після Другої світової війни у зв'язку з виникненням двох геополітичних блоків — західного та радянського.

Основною рисою східної частини Європи найчастіше вважається вплив східних цивілізацій (від Візантії до монгольського панування на Русі і османського на Балканах), однак те саме можна сказати й про численні періоди історії Італії або Іспанії, хоча ці країни вважаються такими, що належать до Заходу. Настільки ж часті вказівки на релігійні відмінності: західний католицизм або протестантизм проти східного православ'я або ісламу. Йдеться і про духовні відмінності між двома частинами Європи: на її сході практично був відсутній (або не виявився з достатньою силою) вплив Ренесансу, гуманізму та Реформації. Подібно до цього складається ситуація і з відмінностями політичними. На сході Європи більшу роль відіграє деспотія або автократія (султанат або самодержавство, риси якого збереглися й у більшовизмі), у той час як на Заході в минулому переважала кастова держава або абсолютизм, у структурі якого, проте, зберігалися елементи плюралізму. В Новітній час характерною для Заходу вважається плюралістична демократія, яка відсутня або недостатньою мірою розвинена на сході Європи. Однак існування в минулому тоталітарних і авторитарних режимів у західних країнах робить цю відмінність досить відносною. Громадянське суспільство на Заході формується найчастіше природнім шляхом, «знизу», на Сході ж — головним чином за рахунок реформ «зверху», хоча саме по собі створення громадянського суспільства зверху є *contradictio in adjecto*.

Не менш істотними є й відмінності соціальні. Для сходу Європи характерні тривале панування кріпосного права і наявність сільської громади (на Балканах — *задруга*) як фіскальної одиниці, хоча в окраїнних регіонах існували великі області, населені вільними селянами, що виконували військові завдання (козаки, жителі австрійського «військового кордону»). Важливим пунктом у списку соціальних відмінностей були й міста, які на Заході являли собою специфічні самоврядні організми із власною правовою системою. Звичайно, і на сході Європи були міські агломерації, але вони управлялися державою і не мали

¹ Див.: Křen, J. *Dvě století Střední Evropy [Text] / J. Křen. – Praha : Argo, 2005. – S. 298–300.*

правової автономії (наприклад, статус російського купецтва був далекий від становища західного шару міських громадян).

На думку Л. Вульфа, відмінності між двома частинами континенту полягають у самій основі соціальної конструкції: для Заходу характерним є договірний принцип із правовою кодифікацією (наприклад, система ленних зобов'язань від монарха до простого селянина), для європейського Сходу — сильна залежність соціального статусу від держави, царя або султана, аристократія ж там, по суті справи, є шаром, привілеї якого залежать від його служби державі¹. Інакше кажучи, в історичному розвитку сходу Європи держава відіграє порівняно із заходом значно більшу роль. Усе це, звичайно, великі узагальнення, що не беруть у розрахунок численні винятки і відхилення від правил.

У структурі Європейського континенту часто виділяється третя ланка — Центральна Європа як окрема зона або регіон. Уперше цей термін було використано в 1815 р. на Віденському конгресі для позначення територій нинішньої Німеччини та країн Бенілюксу. Наукове обґрунтування концепції Центральної Європи як історичного субконтиненту спробував зробити Оскар Халецькі² в 1950 р., коли позначив Центральну Європу як перехідну зону між Заходом та Сходом і навіть запропонував її внутрішній поділ на Західну та Східну Центральну Європу (*West and East Central Europe*). За час «холодної війни» і протистояння західного та східного блоків ці поняття були, однак, практично забуті. В історіографічній практиці використовувався асиметричний термін «Центрально-Східна Європа», яким ототожнювалися країни, що перебували в залежності від СРСР, — вони розглядалися просто як частина великої Східної Європи.

Найважливіші роботи, присвячені центральноєвропейському регіону, по-різному розглядали і навіть називали його. Х'ю Сетон-Уотсон (а також угорські історики Іван Беренд та Дьордь Ранкі) з'єднали центральноєвропейську трійку (Польща, Чехословаччина, Угорщина) з Балканами під загальною назвою «Східна Європа». Інші автори при-

¹ Вульф, Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения [Текст] / Л. Вульф ; пер. с англ. И. Федюкина. — М. : Нов. лит. обозрение, 2003. — С. 309–310.

² Оскар Халецькі (1891–1973) — польсько-американський історик, в 1930-ті рр. викладав у Варшавському університеті, потім — у польському університеті в Парижі, наприкінці 1940-х емігрував у США. Найбільш відома робота — «The Borderlands of Western Civilization» («Прикордоння західної цивілізації», 1950), в якій Халецькі одним із перших у сучасній історіографії почав розглядати Центральну та Східну Європу як специфічний історико-географічний регіон.

єднали до цього регіону також країни Балтії і Фінляндію на півночі й Туреччину на півдні, тим самим фактично воскресивши стару концепцію Масаріка¹, який розглядав Центральну Європу як смугу між Німеччиною та Росією. Польсько-британський історик Ентоні Полонські — єдиний, хто відніс до цього регіону також Австрію. У відомій роботі польського автора Петра Вандича «Центральна Європа в історії — від Середньовіччя до наших днів» виражається поширена в Польщі та Угорщині точка зору, згідно з якою до складу Центральної Європи, крім двох цих країн, включаються Чехія і Словаччина, але не включаються ні інші країни, що входили до складу габсбурзької імперії, ні східна частина Німеччини. З другого боку, Центральна, або Центрально-Східна, Європа часто ототожнюється з територією колишньої монархії Габсбургів, незважаючи на те що багато авторів, насамперед Петер Вандич і Гартон Еш, зараховують до регіону лише його *heartlands*. Винесення за рамки регіону австрійських земель, так само як і нинішньої Словенії, без яких навряд чи можливе адекватне уявлення про історію регіону, — крок досить спірний.

Міркування про специфічну культурну атмосферу Центральної Європи та її тяжіння до Заходу (на відміну від зосереджених на собі, закритих православних та ісламських суспільств) були характерні насамперед для дискусій про Центральну Європу, які точилися в 1980-ті рр. Досить поширеною є точка зору, сформульована угорським істориком Петером Ханаком: якщо й можна говорити про культурну єдність Центральної Європи, то для неї характерна майже повна відсутність сприйняття самої себе як єдиного цілого, загальної ідентичності, навпаки, має місце тенденція до чвар і відсутності єдності. Парадоксально те, що цей розділений і атомізований регіон так часто був об'єктом різноманітних планів щодо його федералізації. З часткою іронії, характерної для жителів Центральної Європи, можна сказати, що це — регіон невдалої федералізації, яка знов (може бути, цього разу вийде?) присутня в проекті Європейського союзу.

Поверхове запозичення західних зразків служить, на думку багатьох авторів, причиною характерного для Центральної Європи явища: політичні інститути часто випереджають соціальну реальність. Як приклади зазвичай приводяться польська шляхетська демократія — Річ Посполита, що виникла в архаїчному аграрному суспільстві, угорський

¹ Томаш Гаррік Масарік (1850–1937) – чеський учений і державний діяч, в 1918–1935 рр. – перший президент незалежної Чехословаччини. Автор низки праць з філософії, історії та соціології, серед них – «Росія і Європа» (1915).

псевдопарламентаризм XIX ст., який представляв інтереси лише декількох відсотків населення, або недовговічна «імплантація» західної парламентської демократії в країнах регіону після 1918 р. Звідси й деякі особливості місцевої політичної культури — провінціальність, недостатня кількість механізмів досягнення консенсусу, надмірний розрив і відчуження політичної еліти від мас та ін.

Ці явища, втім, мають й іншу причину — традиції державності, що перериваються і часто порушуються: Угорщина в XVI ст. в результаті турецького вторгнення була розділена на декілька частин; Польща наприкінці XVIII ст. виявилася «розірваною» трьома сусідніми імперіями; чеська держава, починаючи з XVII ст., вступила в тривалий період свого поступового «розчинення» у габсбурзькій імперії — хоча уявлення про «три століття рабства» у цьому випадку слід віднести скоріше до числа історичних міфів. Із цією переривчастою традицією державності співвідноситься настільки ж непростий характер генези націй у цьому регіоні, для якого найчастіше характерні регрес, втрата тим чи іншим народом статусу державотворчого та деградація ролі народу, який ідентифікується головним чином з мовної, етнокультурної або релігійної точки зору. Конфлікт між етнічною і державною (само) ідентифікаціями, про котрий часто говорять як про ще одну рису Центральної Європи, був також пов'язаний із частими випадками іноземного панування. Звідси й поширений серед громадян центральноєвропейських держав «синдром обложеної фортеці».

На Заході основним історичним явищем стала сильна монархія — британська, французька або іспанська, сприймана як національна, хоча *ex post* неважко переконатися у тому, що в дійсності ці монархії були поліетнічними. У східній частині Європи, навпаки, утворювалися великі деспотії, Російська і Османська імперії, в рамках яких поступово виявилось панування окремих народів — росіян та турків. У Центральній же Європі домінували державні утворення з універсалістськими претензіями — багатонаціональні «Священна Римська імперія» або габсбурзька монархія, які управлялися династіями і не асоціювали себе з тим чи іншим народом. Для Центральної Європи також характерний запізнений розвиток національних держав: на відміну від Заходу, де цей процес розпочався вже в XV–XVI ст., у даний регіон він прийшов лише в XIX ст.

У Центральній та Східній Європі, де переважали наднаціональні імперії, процеси інтеграції виявилися слабкішими, ніж на Заході. Тут не вдалося створити великі політичні нації західного типу. Незважаю-

чи на те що таких спроб було чимало, не виникли ні австрійсько-габсбурзька нація, ні угорська¹, ні чехословацька, югославська або радянська. Процес формування націй у цій частині континенту триває й зараз: сучасна австрійська нація сформувалася фактично вже після Другої світової війни, те ж саме можна сказати й про боснійців, македонців, молдаван, українців. Те, що на Заході стало скоріше винятком — існування малих народів і національних меншин — у Центральній Європі є правилом: цей регіон — пояс невеликих народів та їх конфліктного співіснування. Це ще один момент, який доповнює те, про що вже говорилося: Центральна Європа — перехідна зона між Заходом та Сходом, регіон, де громадянське суспільство слабкіше і виникає пізніше, ніж у західних країнах, але раніше, ніж у країнах, розташованих на схід від неї.

Хоча повної інтеграції радянського типу в післявоєнний період не відбулося, а центральноєвропейські суспільства завзято відмовлялися вважати себе частиною європейського Сходу, «східних» елементів у їхньому житті дійсно стало більше — сорок років комуністичного правління вважаються епохою найбільш сильного впливу Сходу за всю історію регіону. В цьому плані поширене нині поняття *East Central Europe* є цілком адекватним, хоча, можливо, це лише тимчасова адекватність.

1.5. Проблеми розвитку громадянського суспільства країн Європи за умов колізій євроінтеграції кінця XX — початку XXI століття

Процеси становлення надінтегрованої політико-правової системи в Європі, що розгортаються протягом декількох десятиліть сучасної історичної доби, надають унікальну можливість спостерігати непростий, але безперечно перспективний шлях будівництва спільного

¹ На чеській мові – uherská, від Uhry – історичне Угорське королівство, яке існувало до 1918 р. і містило не тільки нинішню Угорщину, а й низку інших земель (Словаччину, Хорватію, Трансильванію, Воєводіну, Закарпаття та ін.). У чеській мові, на відміну від української, історична Угорщина і Угорщина нинішня – національна держава, що виникла після 1918 р., – позначаються різними словами – відповідно Uhry та Maďarsko.

«Європейського дому». В підґрунті європейської інтеграції лежать, з одного боку, стихійне посилення взаємозалежності національних економік і «національних ринків», процеси розвитку і поглиблення міжнародного поділу праці, а з другого — цілеспрямоване, сумісне регулювання урядами країн Європи ускладнених, взаємних економічних зв'язків, утворення наднаціональних структур з управління інтеграційними процесами. Крім того, спостерігаються як об'єктивне зближення народів, соціальних спільнот і груп, які стають дієвими співучасниками сучасних інтеграційних процесів в Європі, так і посилення конфліктів і проблем, спричинених зіткненнями інтересів і прагнень різноманітних груп (статусних, політичних, економічних, національно-етнічних, релігійних), що складають диференційовану структуру європейських суспільств.

Громадянське суспільство неможливо просто проголосити, в Європі воно історично формувалося ще на ґрунті загальних гуманістичних ідей та принципів доби Відродження, що надало поштовх первісному накопиченню капіталу і становленню раннього капіталізму: це, по-перше, економічні свободи, багатоманітність форм власності та ринкових відносин; по-друге, безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; по-третє, поступова розбудова правової держави, яка спирається на принципи поділу та взаємодії гілок влади і невтручання держави у приватне життя людей. До цього апелює й відома думка Г. Гегеля, за якою «у громадянському суспільстві кожен сам по собі мета, все інше для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у повному обсязі...»¹. Теоретико-ідеальна версія сучасного *громадянського суспільства в Європі* характеризується різноманіттям неопосередкованих державою відносин вільних і рівноправних індивідів, які взаємодіють в умовах ринку і правової демократичної державності.

У конституціях післявоєнних європейських країн закріплювалися правовим чином ідеї та принципи, що складають фундамент громадянського суспільства. Так, Конституція ФРН 1949 р. у ст. 20 проголосила Німеччину «демократичною і соціальною федеральною державою», а ст. 23 містить тезу, що «для утворення об'єднаної Європи ФРН бере участь у розвитку Європейського Союзу, який є прихильним до принципів демократії, правової, соціальної та федеративної держави».

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 228.

Згідно з Конституцією 1958 р. Франція є «неподільною, світською, соціальною, демократичною Республікою»¹. Функції та обов'язок держави в галузі забезпечення добробуту і соціальних прав громадян прописано в Конституції Швеції. Після повалення диктаторських режимів Іспанія та Португалія з середини 70-х рр. ХХ ст. проголосили у своїх країнах правову, демократичну, соціальну державу, що ставить на меті розбудову вільного, справедливого і солідарного суспільства. Відповідно до ст. 22 Конституції Греції «труд складає право і знаходиться під захистом держави, яка піклується про створення умов повної зайнятості для усіх громадян»; Конституція Італії 1948 р. у ст. 2 наголошує: «Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини — як приватної особи і як члена громадських об'єднань, в яких виявляється її особистість, — і вимагає виконання непорушних обов'язків, що випливають з політичної, економічної та соціальної солідарності»².

Відповідно європейська «модель» громадянського суспільства, що складалася протягом століть виборювання соціальних свобод і прав, у наш час — це *вільний, плюралістичний ринковий соціум, де немає місця режиму особистісної влади, тоталітаризму, насильству над людьми, де цінують мораль і традиції, поважають закон, принципи справедливості та гуманізму і де центральне місце в соціально-політичній системі посідає громадянин, особистість*³.

Євроінтеграція, яка нині найбільш суттєво відображає сутність соціально-політичного та економічного розвитку країн Європи, постає багатомірним і суперечливим процесом. Хоча становлення інтеграційного наддержавного об'єднання є результатом свідомої дії європейських народів, однак, національні інтереси суверенних країн інколи вступають у суперечність з логікою процесу поєднання, що здебільшого спрямований на посилення наднаціональних структур цього регіонального співтовариства. Тож проблемна і підчас конфліктна взаємодія соціальних акторів задає остаточний вектор розвитку євроінтеграційних процесів, які вимушені долати деякі центробіжні тенденції чи інші об'єктивні труднощі, але між тим активізують на-

¹ Цит. за: Волгин, Н. А. Социальное государство [Текст] / Н. А. Волгин, Н. Н. Гриценко, Ф. И. Шарков. — М. : Изд. корпорация «Дашков и К», 2004. — С. 121–123.

² Конституции государств Европейского Союза [Текст]. — М. : НОРМА, 1997.

³ Див.: Матузов, Н. И. Гражданское общество [Текст] / Н. И. Матузов // Политология для юристов / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1999. — С. 335–336.

ціональну свідомість членів громадянського суспільства країн Європи. Проте сучасне громадянське суспільство як потужна сфера автономної життєдіяльності соціуму стає противагою цільовим чи вимушеним прагненням державної влади посилення свого панування. З метою виконання цієї місії громадськість демократичних країн вживає такі засоби, як публічна артикуляція громадської думки через незалежні ЗМІ, активна і свідома участь у виборах та референдумах, соціальний контроль за виконанням функцій державною службою, організація «кампаній опору» або «непокори» відносно непопулярних заходів уряду чи місцевої влади.

Розуміння причинно-наслідкових зв'язків між розвитком інституту приватної власності, економіки, культури (всієї матеріально-духовної сфери), зацікавленості громадян в участі у політиці тощо дає відповіді на питання про історичні джерела забезпечення підвалин свободи і добробуту в європейських соціополітичних спільнотах. Нові якості мегаполітичної системи, що розбудовується нині в Європі, впливають не тільки з масштабів і рівня інтеграції, а й через ступінь залучення у цей процес численних соціополітичних учасників — національних держав, регіонів та їх об'єднань, врешті, різноманітних організованих «зацікавлених» груп соціуму. Ця різноспрямована, а підчас проблемна взаємодія даних акторів між собою та з інститутами Євросоюзу задає принципи і остаточні вектори розвитку євроінтеграційних процесів у регіоні.

Європейський соціоекономічний досвід свідчить, що до цього часу склалися чотири різновиди інтеграційних об'єднань, кожний з яких має свою форму залежно від певного етапу міждержавної взаємодії. Перша форма інтеграції, найпростіша — утворення *зони «вільної торгівлі»*, коли держави домовляються про зняття митних бар'єрів у процесі взаємної торгівлі. Друга форма — передбачає складання *митного союзу*: особливої інтеграційної групи країн, у середині якої не тільки відсутні обмеження у торгівлі, а й наявне вільне переміщення товарів і послуг. Третю форму інтеграції характеризує свобода необмеженого руху крізь кордони товарів, послуг, капіталів і робочої сили, отже, при зрівнянні умов конкуренції для кожної країни-учасниці створюється специфічна форма міжнародної інтеграції — *загальний ринок*: міжнародне економічне співтовариство. Зрештою, четвертою, вищою формою інтеграції є *економічний та валютний союз*, якому притаманні спільна система регулювання

економічної політики і загальна (єдина) валютна система. Утворення такого союзу вже суттєво перетворює зміст економічного суверенітету держав-членів, а саме: всі національні системи державного регулювання господарством ліквідуються та заміщуються єдиною спільною системою, що розроблена загальними керівними органами інтеграційного блоку, — цим господарство економічного союзу відрізняється від економіки окремої суверенної країни¹.

Реалізацією охарактеризованих процесів фактично завершується чинний етап економічної інтеграції в Європі. Між тим формування *політичного союзу* передбачає більш глибоке і всебічне співробітництво країн-партнерів на довгостроковій постійній основі, що породжує специфічні організаційні та інституційні форми їх повсякденної взаємодії². Політичні співтовариства (*policy communities*), спілки чи організації, що утворюються в перебігу цієї взаємодії, спираються на розгалужені канали впливу, на політико-правові процеси вироблення і прийняття рішень у рамках чинних політичних мереж (*policy networks*). Ці мережеві структури включають як формалізовані шляхи і механізми — через інститути Євросоюзу і апробовані зв'язки з владними органами національних держав, так і низку неформальних соціальних дій — лобізм, мобілізацію громадської думки, каналів мас-медіа, наукові та культурні ініціативи, що походять з активних громадянських осередків європейського співтовариства.

Але сучасний політико-правовий дискурс не надає поки що адекватних відповідей на питання оптимальності шляхів і перспектив суспільно-політичного, правового розвитку в сфері безпрецедентних за змістом і масштабами наднаціональних інтеграційних процесів. Відомий філософ Ісайя Берлін свого часу пов'язував існування подібних труднощів зі зростанням спеціального знання з розвитку

¹ Див.: Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов [Текст] / под ред. Л. И. Глухарева. — М. : Крафт +, 2006; Стрежнева, М. В. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления [Текст] / М. В. Стрежнева // Современная мировая политика: прикладной анализ / под ред. А. Д. Богатурова ; НОФМО, МГИМО (У) МИД России, кафедра прикладного анализа международных проблем. — М. : Аспект Пресс, 2009. — С. 537–557; Стрежнева, М. В. Структуры и механизмы финансового регулирования и надзора: опыт Евросоюза [Текст] / М. В. Стрежнева // Год планеты: ежегодник. Вып 2010: экономика, политика, безопасность / гл. ред. В. Г. Барановский. — М. : Идея-Пресс, 2011. — С. 53–61; Транснациональные политические пространства: явление и практика [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений / под ред. М. В. Стрежневой. — М. : Весь Мир, 2011. — 376 с.; тощо.

² Див., напр.: Жакке, Ж.-П. Конституционное право и политические институты [Текст] : пер. с фр. / Ж.-П. Жакке. — М. : Юристъ, 2002. — С. 49–51.

об'єктивних політичних процесів та з особливостями національної свідомості і відмінностями у підходах до тлумачення понять, що описують суспільно-політичні зрушення¹. Дійсно, посилення інтеграційних процесів зіткнулося з низкою центробіжних тенденцій у вигляді активізації національної самосвідомості і націоналізму серед певних соціоетнічних груп населення (як корінних, так і іммігрантських) у країнах Європи. Крім того, на шляху розбудови спільного мегаєвропейського комплексу постали інші об'єктивні труднощі, які утворюють складні обставини розвитку громадянського суспільства: подолання мовної, культурної, етнічної специфік; національні особливості державно-правових і адміністративних систем; незіставні відмінності у рівнях економічного і соціального розвитку окремих регіонів та країн; вимоги збалансованості щодо розвитку інтеграції «углиб» та «вшир»; пошук компромісу між економічним зростанням (нині — наслідками кризи) і соціальною справедливістю, між національними інтересами і прагненнями та геополітичними викликами тощо.

Множина теоретичних оцінок щодо процесів політичної інтеграції в Європі виявила себе у проблемній дискусії з приводу моделі європейського будівництва і вирізняється різноманітністю дослідницьких підходів². Так, у відомих політологічних і правових концепціях обґрунтовується поява так званого «європейського політичного стилю», який є результатом взаємодії політичних еліт, груп інтересів і структур ЄС та ґрунтується на визнанні необхідності більш структурованої і ефективної системи відносин між ними³. Позиція кваліфікації Євросоюзу як «конфедеративної політичної системи» підтверджує пріоритет держав-членів у визначенні основних параметрів європейського будівництва та базується на вивченні інтеграційних процесів у межах теорії міжнародних відносин і певної дихотомії наднаціонального співтовариства — *союзу держав* як пулу національ-

¹ Див.: Conversations with Isaiah Berlin. Recollections of a Historian of Ideas. With R. Jahambegloo. — L. : Orion Books Ltd., 1993. — P. 146.

² Див.: Борко, Ю. А. От европейской идеи — к единой Европе [Текст] / Ю. А. Борко. — М. : Изд. дом «Деловая литература», 2003; Семенов, И. С. Новая модель политической системы? К вопросу об уровнях власти и управления в Европейском Союзе в свете российских проблем [Текст] / И. С. Семенов // Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна : Феникс+, 2009. — С. 239–242.

³ Див.: Mazey, S. EC policy-making: an emerging European policy style? [Text] / S. Mazey, J. Richardson // European Integration and Environmental Policy / J. D. Liefferink, P. D. Lowe & A. P. J. Mol (eds). — L. : Belhaven Press, 1993. — P. 114–125; Шумпетер, И. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / И. Шумпетер. — Киев : Основи, 1995; тощо.

них суверенітетів¹. Розгляд же відносин зближення країн ЄС на рівні «системи ведення переговорів» (*negotiating system*) акцентує механізми вироблення та ухвалення рішень, причому не більшістю проти меншості, а в результаті соціально-правового консенсусу при залученні до цього процесу великої кількості зацікавлених учасників. По суті тут йдеться про складання параметрів багаторівневої системи узгодження соціально-політичних і економічних інтересів, що має попереджати чи долати важкі колізії і постконфліктні наслідки в громадянському суспільстві та між державами.

Але більшість дослідників відмовляються від конструювання жорстких моделей-орієнтирів референтного характеру, оскільки політична реальність і практика не зводяться лише до системи формалізованих зв'язків держав між собою та зі структурами ЄС або до механізмів інституціоналізованої взаємодії учасників європейського будівництва. Адже все більшу роль в євроінтеграційних процесах стали відігравати неформальні соціогуманітарні, економічні, культурні відносини, зважаючи на якісно інший рівень завдань, що постають перед європейським співтовариством.

У центрі актуального наукового дискурсу із забезпечення керованості на рівні Євросоюзу нині постає питання про тенденції здійснення громадського впливу на його політичну систему:

- по-перше, з боку «зацікавлених груп», які сприяють або ж чинять опір процесу її становлення;
- по-друге, збереження слабкості легітимного статусу політичної системи ЄС в уявленні пересічного громадянина Європи (про що міркує частка політичної еліти — так звані «евроскептики», які побоюються обмеження національних суверенітетів);
- по-третє, через проблему «дефіциту демократії» в ухваленні рішень, яку на рівні структур ЄС намагаються долати за допомогою розширення «каналів доступу» до цього процесу різних соціальних «груп інтересів»².

¹ Див.: Бирюков, М. М. Европейская интеграция: международно-правовой подход [Текст] / М. М. Бирюков. – М. : Науч. книга, 2004; Van Schendelen, M. Business and Government Relations in Europe [Text] / M. Van Schendelen // European Affairs. – 1990. – Vol. 4, No 2. – P. 81–89; Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации [Текст] : учеб. пособие / под ред. П. А. Цыганкова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2009. – С. 232–282.

² Докладніше про це див.: Герасіна, Л. М. Політичні дискусії та колізії процесу євроінтеграції: позиції експертів, еліт і «груп інтересів» [Текст] / Л. М. Герасіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – Вип. 18. – С. 24–32.

Більшість європейських «груп інтересів», що складають серцевину громадянського суспільства, задіяні на різних рівнях підготовки та ухвалення політико-правових рішень — від місцевого, регіонального до національного і наднаціонального; входять до складу політичних об'єднань різної конфігурації та взаємодіють з інститутами ЄС. При цьому співтовариства, що утворюються для підтримання конкретних вимог (наприклад, законодавчого регулювання певних напрямів європолітики), є стійкішими і більш визначеними за складом, ніж широкі коаліції на підтримання загальноєвропейських вимог у соціальній сфері.

Але цей багаторівневий і гетерогенний механізм, на жаль, є політично фрагментованим, немає єдиного центру влади, тому забезпечити виконання встановлюваних «правил гри» може тільки остаточна легітимізація політико-правової системи. Так, зокрема, вважають науковці, які досліджують ідейні дискусії і конфлікти процесу євроінтеграції, та наполягають на позанормативному підході до оцінювання легітимності наднаціонального рівня керованості, адже йдеться про рівень і характер уявлень та переконань різних соціальних груп щодо політичної (конституційної) системи, яку зіставляють з «ідеальною» референтною моделлю, близькою певній спільноті¹.

Якщо класифікувати «групи інтересів», які діють з середини 90-х рр. ХХ ст. і нині на терені Євросоюзу, взявши за індикатор мотивацію їх консолідації (основна групоутворююча ознака), то можна виділити об'єднання, що представляють:

– *інтереси виробників, бізнесу* (комерційні) — вони виступають від імені підприємців, лобіюють максимально сприятливі умови для поступального економічного розвитку ЄС, об'єктивно сприяють соціальній політиці трудової зайнятості, прагнуть збільшення своєї конкурентоспроможності і отримання стійких прибутків;

– *інтереси невиробничого* (некомерційного) *сектору* — в їх складі представлені добровольчі організації та професійні асоціації, а також групи більш широких суспільних, зокрема правових, інтересів (антиглобалісти, екологісти, іммігранти тощо); або ті групи, що лобіюють прямі інтереси своїх членів (наприклад, пільги за професіями, привілеї та ін.);

– *інтереси регіонів чи їх об'єднань*, що поєднують у своїй діяльності обидва типи мотивацій, — безпосередню матеріальну зацікавленість

¹ Див.: Jachtefuchs, M. Ideals and Integration. Conflicting Models of a Legitimate Political Order [Text] / M. Jachtefuchs, T. Diez, S. Jung // Paper for presentation at the XVII IPSA World Congress. – Seoul, August 17–21, 1997.

ність (наприклад, у просуванні тих чи інших проектів) і збільшення питомої ваги регіональної складової в європейському будівництві в цілому.

У визначенні вектора європейського будівництва важлива роль завжди належала інтелектуальному спору на рівні конкуренції ідей, що відображає передусім позиції політичної еліти, та опосередковано (через ЗМІ і політичні кампанії з роз'яснення інтеграційних заходів) формує у пересічних громадян більш чіткі уявлення і досвід спілкування у межах «великої Європи».

Слід згадати, що соціологічні показники середини — кінця 90-х рр. ХХ ст. свідчили: рівень інтересу європейців до проблем загальноєвропейської політики залишався невисоким. Згідно з даними опитування 1996 р., опублікованого Європейською комісією, лише 48 % пересічних громадян (проти 94 % еліти, що брала участь в ухваленні рішень на рівні ЄС) оцінили членство своєї країни в ЄС як «добру справу»; тільки 45 % людей (еліти відповідно — 90 %) вважали, що їхній країні входження в ЄС принесло позитивні результати¹. Зрозуміло, що перспективні орієнтири і завдання змогли більш тісно поєднати представників європейського «політичного класу» (еліти), які дотримуються близьких ідейно-політичних цінностей, так званого «європейського» стилю життя. Проте й на сьогодні залишається значущим чинником те, що пересічні громадяни займають позицію більш пасивних спостерігачів цих подій та формулюють свої вимоги тоді, коли окремі, не завжди популярні заходи ЄС зачіпають безпосередні інтереси груп, до яких вони належать, або спричиняють помітні зміни у повсякденному житті соціуму.

При цьому стиль поведінки і вибір політичних дій пересічними людьми характеризуються яскраво вираженим національним характером. Більш того, за даними конкретних соціологічних досліджень, переважна кількість європейців (до 90 %) у середині 90-х рр. співвідносили себе в першу чергу з територіальними спільнотами — регіоном, місцевістю, «малою батьківщиною», які могли не збігатися з безпосередніми межами країни². Певна самоідентифікація їх свідомості з єдиною Європою звичайно була присутня, але як вторинна — на рівні загальних системних цінностей (демократія, свобода особистос-

¹ Див.: European Commission Summary Report. Top Decision Makers Survey [Text]. – Eurobarometer, Brussels, 1996. – P. 4–5.

² Див.: Etudes Regionaux du Development. No.23. La Notoriété des politiques regionales en Europe [Text]. – Bruxelles, 1996. – P. XI.

ті, правова держава, єдина культурна спадщина), котрі вкорінені у національних традиціях європейської політичної культури.

Деякі дослідники соціальних тенденцій в євроінтеграції висловлювали думки про те, що, незважаючи на зростання наднаціональної і регіональної складових, у процесі ухвалення політико-правових і економічних рішень національний рівень, як і раніше, залишається пріоритетною сферою лобістських зусиль. Так, за результатами інтерв'ю серед депутатів Європарламенту, проведених німецьким соціологом Б. Колер-Кох у 1995–1996 рр., було виявлено, що за сукупністю контактів з організованими «групами інтересів» європарламентарії продовжують віддавати перевагу представникам національного рівня¹. Ці та інші дані опосередковано підтверджують, що зміцнення загальноєвропейського рівня влади не призводило автоматично до кардинальної переорієнтації діяльності учасників політичних співтовариств.

Дійсно, колізійна проблема перерозподілу повноважень між національно-державним і загальноєвропейським рівнями влади та між суб'єктами цих відносин містить серйозні виклики національним інтересам, утворює правові колізії та політичні конфлікти, оскільки процес євроінтеграції та розбудови інститутів ЄС частково трансформував і продовжує міняти зміст національних суверенітетів.

Можливо, тому серед політичних експертів склалися дві суперечні, біполярні оцінки щодо перспектив розвитку Євросоюзу. Перший — *позитивний* «сценарій» — ґрунтується на тому, що існує об'єктивна тенденція розвитку євроінтеграції та інтернаціоналізації регулювання через незворотні глобальні зрушення і відповідні потреби економічних, соціокультурних та зовнішньополітичних відносин. Посилення взаємозалежності економік і регіональних зв'язків на рівні гуманітарних інституцій, реалізації потреб «зацікавлених груп» громадян стимулювало Європу до розв'язання проблеми міждержавної і міжнародної взаємодії. Суверенні країни Європи поки що зберігають ключові позиції у процесі ухвалення рішень, але їх дії набули більш компромісного, опосередкованого характеру. Тож, інтеграційний процес має свою внутрішню логіку, динаміку і відповідно потенціал саморозвитку. Якщо він набере так звану «критичну масу», то стане незворотним, менш залежним від зовнішніх чинників, які будуть не в змоззі його припинити.

¹ Kohler-Koch, B. Organised Interests and the European Parliament [Text] / B. Kohler-Koch // Paper for presentation at XVII IPSA World Congress. – Seoul, 1997. – P. 24.

Другий — *песимістичний* «сценарій» — здебільшого негативно оцінює перспективи євроінтеграції з погляду на національні інтереси та націоналізм. Як доводять деякі вчені, в Європі відбувається «ерозія» державних суверенітетів на користь комунітарних (економічних, політичних, правових, оборонних) структур. Усе частіше звучать прогнози, які передрікають занепад національної держави як головного політичного інституту новітньої історії: «Розмивання держави відбувалося і “зверху”, і “знизу”, — вважає політичний історик Е. Хобсбаум, — вона поступалася прерогативами на користь різних наднаціональних структур ... втрачала свою монополію на організацію ефективного функціонування влади і свої привілеї в межах власних границь через нездатність забезпечити особисту безпеку та насущні потреби громадян»¹.

Сучасні технології дійсно збільшили можливості прямого втручання держави в життя громадян через банківську систему, канали аудіо-і телекомунікацій, централізоване оподаткування тощо. Але зростання засобів впливу в умовах «атомізації» соціуму не забезпечує водночас більш ефективного виконання державою таких важливих функцій, як захист правопорядку, справедливий перерозподіл національного багатства для підтримання соціальної стабільності за умов глобальних викликів і кризи, сприяння консенсусним відносинам у суспільстві тощо. Ці завдання більш успішно вирішуються на інших рівнях влади — муніципальному, регіональному, а нині також на наднаціональному. Реальний вихід з цієї ситуації полягає у розвитку мережевих структур управління, що підтримують співіснування різних рівнів влади, максимально забезпечують інтереси різних соціальних груп та дію механізмів з узгодження їх позицій.

Сутність проблеми полягає у тому, що самоідентифікація суб'єктів підготування і ухвалення політичних рішень в ЄС, як і раніше, прив'язана до необхідності їх схвалення *громадськістю* на національному рівні; проте зміст і наслідки цих рішень мають наднаціональний характер. Крім того, *політична еліта* європейських країн, які обрали за перспективу вектор інтеграції, за критерієм «конфлікту інтересів» диференціювалася на так званих євролобістів та євроскептиків. З огляду на це, розпочалося впровадження моделі «результативної демокра-

¹ Цит. за: Семененко, И. С. Новая модель политической системы? К вопросу об уровнях власти и управления в Европейском Союзе в свете российских проблем [Текст] / И. С. Семененко // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна : Феникс+, 2009. – С. 242.

тії», мета якої — досягти легітимізації в соціумі системи євровідносин через ухвалення ефективних рішень, що стало вимагати активізації суспільно значущих демократичних інститутів. На рівні Євросоюзу наявність цих інститутів демократії розглядають як критерій легітимності системи, що служить координації значущих результатів дії з найбільш важливими очікуваннями громадян Європи.

Першими ініціаторами процесу євроінтеграції у 80-ті рр. ХХ ст. виступили ті представники політичної еліти країн Європи (євролобісти), які бачили в наднаціональному об'єднанні запоруку підвищення конкурентоспроможності європейських товарів і головне — важіль успішного протистояння американській економічній експансії. Залучення «груп інтересів» із соціуму на цьому етапі було низьким і в основному стосувалося представників тих галузей (наприклад, сільського господарства), де реально втілювалася у життя загальноєвропейська політика. Стимулами до активного включення зацікавлених груп, передусім бізнесових, стали економічна криза 70-х рр. ХХ ст. та якісні зміни в європейському будівництві, пов'язані з розширенням інтеграції та сфер компетенції органів ЄС. Уже у 80-ті рр. «групи інтересів» перетворилися на активних учасників та ініціаторів численних інтеграційних заходів, які раніше були прерогативою національних урядів і наднаціональних структур (органів ЄС). У результаті цього європейське будівництво набуло характеру «комплексного багатовимірнього процесу», що спирався на «транснаціональні мережі, соціальні рухи та відносини, які поширюються практично на всі сфери людської діяльності»¹.

Подальше оновлення політичного простору Європи на межі ХХ–ХХІ ст. відбувалось у тому числі завдяки висуненню багатьох нових «груп інтересів» і через артикуляцію нових механізмів їх впливу на процес ухвалення інтеграційних рішень. Суттєва роль цих груп, як акторів євроінтеграції, у визначенні параметрів системи управління в ЄС зумовлена тим, що вони діють на всіх рівнях владних відносин — від місцевого до наднаціонального — та у більшості сфер діяльності, скріплюючи нове багаторівневе і багатофункціональне співтовариство. Так, сфера нормотворчості Європарламенту розширювалася, передусім у галузі спеціального регулювання, що безпосередньо зачіпало інтереси конкретних груп. Через сприятливе ставлення органів ЄС до

¹ Hueglin, T. The Transformation of Governance in the European Union. Towards a Federal Order of Europe? [Text] / T. Hueglin // Paper for presentation at XVII IPSA World Congress. – Seoul, 1997. – P. 3.

лобізму як способу доведення позицій зацікавлених груп до інституцій ухвалення загальноєвропейських рішень підвищило роль лобістських практик. Розроблення більш масштабних політико-економічних рішень (наприклад, введення єдиної валюти), безумовно, знаходилося в полі взаємодії впливових «груп інтересів»; отже, активними учасниками процесу розроблення і ухвалення рішень ставали лобістські угруповання різної конфігурації.

Крім того, за умов дефіциту можливостей широкого громадського представництва на наддержавному рівні ЄС (хоча демократія і залишається найважливішою, незмінною цінністю європейських суспільств¹) «групи інтересів» мають всі підстави розраховувати на те, аби бути почутими політико-правовими інститутами Євросоюзу, які й донині потребують плебісцитарного підтвердження своєї легітимності. Зацікавлені групи завжди претендували і чітко реалізовували функції представницької демократії в соціумі, артикулюючи і репрезентуючи інтереси громадян, їх груп, співтовариств та об'єднань.

По-перше, *бізнесові групи інтересів* завжди займали на європейській арені найбільш помітні позиції, адже магістральний напрям інтеграції — створення спільного ринку — відображає саме загальну зацікавленість європейських виробничих структур у підвищенні конкурентоспроможності пропонувананих ними товарів і послуг. Підприємницькі інтереси формально організовані в *міжгалузеві* та *галузеві асоціації*. Отже, основний обсяг законодавчого регулювання нинішнього Євросоюзу до 60 % стосується бізнесу, який у свою чергу активно впливає на формування порядку денного європейського будівництва і часто зумовлює його². Крім того, числове співвідношення організаційних утворень, які виступають від імені інтересів виробників та груп некомерційних інтересів, становить приблизно 100 до 1.

По-друге, сектор угруповань *невиробничих* (некомерційних) *інтересів* в останнє десятиліття неухильно зростає шир (через підключення нових зацікавлених груп до європейського будівництва) та углиб (унаслідок характеру і якості проблем, які ці групи привносять до Брюсселя). За підрахунками дослідників, кожна п'ята з існуючих нині

¹ Див., напр.: Шумпетер, Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] : пер. з англ. / Й. А. Шумпетер. — К. : Основи, 1995. — С. 310–332.

² Див.: Green, Cowles M. Big Business and Two Level Games: Conceptualising the Role of Large Firms in EU Affairs [Text] / Cowles M. Green. — Paper prepared for presentation to the 4th Biennial International Conference of the EC Studies Association. Charleston. — South California, 11–14 May 1995.

єврогруп¹ виступає на захист некомерційних інтересів трьох категорій: а) захист навколишнього середовища; б) права споживачів; в) відстоювання соціальних і громадянських прав. У першу чергу тут слід назвати профспілки, які об'єднали федерації національних і європейських галузевих асоціацій в Європейську конфедерацію профспілок — СКП (*European Trade Union Confederation*), що представляє 85 % членів профспілок країн Західної Європи.

По-третє, найчастіше «групи інтересів» у своїй роботі керуються розумінням важливості європейського вимірювання і отриманням широкої суспільної підтримки; але деякі з них прагнуть стимулювати діяльність Євросоюзу на власних напрямках або ж отримати фінансування з бюджету ЄС для підтримання своїх ініціатив. Цим частково пояснюється специфіка процесу самоорганізації та суперечностей у діяльності **груп регіональних інтересів** (що представляють окремі країни), хоча це й далеко не вичерпно.

Дослідники інтеграційних процесів і політична еліта Європи розглядають регіональну складову як ключовий, багатовимірний, але досить проблемний чинник європейського будівництва, котрим не можна нехтувати у практичній політиці. Ще у 80-ті рр. XX ст. економічно передові регіони Європи (в основному німецькі землі) поставили на рівні ЄС питання про безпосередню участь у розв'язанні проблем, що їх стосуються; в такий спосіб було ініційовано формування так званого «третього рівня» влади з істотним колом повноважень. Створення відповідно до рішень Маастрихтського договору *Комітету регіонів ЄС* частково задовольнило прагнення еліти і населення регіональних територіальних утворень; він задуманий як арена зіставлення позицій, конкуренції планів регіонів і для консультацій з проблем, що безпосередньо їх стосуються. Комітет регіонів ЄС аж ніяк не наділений правом розробляти моделі регіонального розвитку Європи або проводити в життя самостійну політичну лінію. Авторитетний дослідник проблем європейського будівництва К. Міддлмас зазначав, що транспонувати регіональні моделі розвитку з одного національного контексту в інший та намагатися з Брюсселя формувати регіональну політику в умовах нестійкої національної рівноваги — це найвірніший шлях домогтися відчуження громадської думки і позбутися її підтримки

¹ Єврогрупи складають меншість з тих, що діють на наднаціональному шаблі; це структурно організовані на європейському рівні групи інтересів, наприклад, наднаціональні асоціації бізнесу, профспілок тощо.

у справі створення єдиної Європи¹, бо дії Брюсселя розглядатимуться як втручання в питання, що знаходяться виключно у національній компетенції.

Однак існують побоювання (поки що безпідставні) стосовно можливості просування через цей Комітет радикальних ідей регіональної автономії чи узурпації регіонами повноважень говорити від імені своїх держав; це право в Іспанії, наприклад, оспороюють Каталонія та Андалузія, що мають найвпливовіші політичні еліти. Крім того, у політичних колах, де формується наднаціональна європейська стратегія, є чимало супротивників ідеї так званої «Європи регіонів»; її прихильники (зокрема, політичні еліти Баварії та Каталонії) прагнуть використовувати регіональну політику як важіль зміцнення свого внутрішньополітичного впливу, але не отримали реальної підтримки в ЄС. Висловлюється побоювання, що Євросоюз унаслідок цих хибних практик може розпасти на дрібні держави, які вестимуть власну внутрішню політику і при цьому на наднаціональний рівень делегуватимуть лише вузьке коло повноважень. У такій Європі етнічні відчуття можуть опинитися «під спудом», але ж відомо, що штучне приглушення суперечностей здатне викликати могутній вибух.

Між тим в аспекті розвитку громадянського суспільства Європи очевидно, що процес боротьби груп регіонів за самостійну політичну роль та участь у розробленні європейської політики сприяв повороту європейської бюрократії та інститутів ЄС у бік визнання особливих інтересів громади окремих територій. Економічні і соціальні програми, політичні заходи ЄС останнього десятиліття розроблялися вже з урахуванням інтересів і вимог регіонів, які разом із національними державами висувалися як визнані суб'єкти європейського політичного будівництва. Включення регіонального, «третього рівня» влади до моделі управління Євросоюзом перетворило процес ухвалення рішень на багаторівневий, але більш непередбачуваний; тому параметри взаємодії трьох рівнів влади в ЄС змінюються залежно від змісту поточних проблем або від ступеня залучення «груп інтересів», які прямо впливають на характер домовленостей.

Конфліктність у відносинах з центральною владою країни здебільшого є основним спонукальним мотивом організації регіонального представництва інтересів у Брюсселі через необхідність розраховувати на власні сили. Самостійну політичну лінію у справі оформлення

¹ Middlemas, K. *Orchestrating Europe: Informal Politics of the European Community, 1973–1993* [Text] / K. Middlemas. – L. : Fontana, 1995. – P. 1–36.

і просування своїх інтересів на наднаціональному рівні ЄС проводять ті регіональні утворення, що мають сильні економічні позиції, впливову політичну еліту і нерідко певну статусну автономію згідно з угодами з центральною владою про параметри представництва інтересів територіальних громад. Економічна значущість регіону, що корелює з його політичною вагомістю, або необхідність реалізації конкретних програм, які мають фінансуватися через канали ЄС, також стимулюють форми самостійного представництва інтересів регіону.

Загальна кількість регіональних «груп інтересів» представлена структурами різного рівня, зокрема, *національними асоціаціями регіонів, асоціаціями муніципальної влади країн-членів, регіональними представництвами інтересів місцевого бізнесу, транснаціональними утвореннями*. Всього, за офіційними даними Комісії ЄС, на середину 90-х рр. кількість офіційно зареєстрованих у Брюсселі «груп інтересів» збільшилася з 200 (у 1960 р.) до 2175 (у 1994 р.); серед них 314 корпорацій, 527 торгових асоціацій, 147 груп на захист конкретних вимог, 95 представництв регіонів, 93 асоціації національних груп інтересів, 23 асоціації підприємців, 162 юридичні фірми, 93 політичні консультанти та 21 об'єднання профспілок. Кількість же лобістів, що працюють у структурах ЄС, оцінювалася у 10 тис. осіб¹. Таким чином, уже в цьому періоді ЄС упритул зіткнувся з проблемою фрагментації представництва інтересів і труднощами у взаємодії з цими групами, які породжували на рівні ЄС певні проблеми «управлінського дефіциту».

Характерною ознакою влади, що складається на рівні ЄС, та моделі загальноєвропейського управління є не тільки визнання, а й позитивне ставлення до *лобізму* як способу і механізму представництва та просування інтересів. Так, 1996 р. у Великій Британії було вперше оприлюднено реєстр депутатів із вказівкою доходів від лобістської діяльності як членів парламенту. Спроби розробити кодекс робилися також в Італії у межах кампанії боротьби з корупцією, проте досі вони виявлялися безрезультатними.

Орієнтуючись на інституціоналізацію представництва інтересів (*лобі*), Єврокомісія постійно висловлює пряму зацікавленість у ство-

¹ Див.: Commission of the European Communities. An Open and Structured Dialogue Between the Commission and Special Interest Groups. SEC 92 2272 [Text]. – Brussels, December 1992. – P. 10; The European Public Affairs Directory 1995: The Comprehensive Guide to Opinion-Formers in the Capital of Europe [Text]. – Brussels : Landmarks SA, 1994.

ренні відповідних лобістських органів і налагодженні з ними конструктивного діалогу. Доступ лобістів заохочувався самими органами ЄС, які в умовах кадрового дефіциту захлиналися від обсягу поточної конкретної роботи. Розширення нормотворчої діяльності ЄС більш конкретної спрямованості, посилення інструментів контролю (застосування юридичних санкцій) призвели до того, що лобістські структури, яких це стосувалося (зокрема, компанії, їх об'єднання, фінансові інститути, добровольчі організації), виявили більшу зацікавленість у підключенні до законотворчого процесу на ранніх стадіях — підготування норм, експертизи, роботи у відповідних комісіях, з тим аби вплинути на характер і зміст актів, які готуються до обговорення.

Зрештою, групи, що працювали під егідою Комісії ЄС, готуючи пропозиції з регулювання лобістської діяльності, орієнтувалися в основному на вивчення і застосування відповідного досвіду США. На рівні ЄС було організовано добровільне «Суспільство тих, що практикують в європейських справах» (*Society of European Affairs Practitioners*), яке прийняло кодекс рекомендаційного характеру і претендує на роль своєрідної «зонтикової» організації професійних лобістів¹. Проте, мабуть, не випадково на європейському континенті досі ніде не прийнято відповідний обов'язковий кодекс, оскільки він не вписується у рамки звичної для європейців практики розроблення і ухвалення рішень. Отже, на рівні Євросоюзу проблему врегулювання лобістської діяльності можна розв'язати, на думку законодавців та членів лобістських груп, виключно на основі консенсусу і добровільної згоди — прийняття на себе відповідних зобов'язань з дотримання етики і правил цивілізованої політико-правової взаємодії.

Таким чином, у центрі дискусії щодо проблем впливу громадянського суспільства на рівень керованості Євросоюзу залишаються два колізійні питання: 1) про позиції різних соціальних «груп інтересів», у тому числі лобістів, які сприяють вектору євроінтеграції або чинять опір цьому процесу; 2) про справляння впливу на політичну систему ЄС з боку *політичної еліти* європейських країн, яка через конфлікт інтересів і цінностей диференціювалася на євролобістів-оптимістів та євроскептиків.

Суперечлива проблема перерозподілу повноважень між національним і загальноєвропейським рівнями влади, їх органами та суб'єктами містить певні виклики національним суверенітетам, утворює правові

¹ Див.: E.L.I.R. Newsletter of ECPR Standing Group of European Level Interest Representation [Text]. – Sept. 1997. – Vol. 3, No. 2. – P. 5.

колізії та конфліктні ситуації. Проте національні держави – члени Євросоюзу не перебувають у стані регресу, вони просто частково змінили свої функції та свідомо обмежили суверенітет; і цей процес продовжуватиметься надалі. Критичні ж настрої, незадоволення певної частки громадян Європи щодо централізації політичних процесів (особливо через останнє масштабне розширення ЄС у 2004 р., яке не врахувало реальної готовності країн-кандидатів зі Східної Європи) дозволяють припустити, що Євросоюз підійшов нині до тих меж, які фіксують певне уповільнення наднаціональної інтеграції або початок переходу до нової моделі — більш децентралізованої, міжурядової та конфедеративної.

1.6. Політичні та соціально-правові проблеми розвитку громадянського суспільства на теренах СНД: особливості демократичного транзиту

Уже понад двадцять років країни СНД перебувають у стані системної трансформації і розбудови демократичної, правової, соціальної держави, формування громадянського суспільства. Термін «*трансформація*» утворено від латинського *transformare*, що означає «змінювати», «перетворювати». Це поняття використовувалося в техніці, вживалося в фізиці, математиці, семантиці, а також генетиці. Суспільні науки, що потребують нових висловлювань для характеристики процесів, які відбуваються у суспільстві, застосували це поняття у 50–60-ті рр. ХХ ст. для описування радикальних структурних змін. Трансформація виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації, що базується на дещо інших традиціях. Будь-яка складна соціосистема, що розвивається, прагне зберегти рівновагу. Однак унаслідок наростання нерівноважних і нелінійних відносин вона починає зазнавати внутрішніх змін, сума яких у певний момент перевищує допустиму для системи межу напруження. У переломний момент система змушена порушити поріг стійкості, і тоді неможливо передбачити, в якому напрямі вона розвиватиметься: або стан її буде хаотичним, або являтиме собою новий, більш диференційований і вищий рівень упорядкованості і організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях розвитку, а після того, як цей шлях (один із безлічі) обрано, знову набирає сили дія чинників, що детермі-

нують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і виникаючих у них час від часу трансформаційних станів. Трансформаційний процес ґрунтується на подоланні істотних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю сутністю він спрямований на нову якість явища або системи.

У працях Ш. Айзенштадта, Дж. Александера, С. Бейкера, І. Бекешкіної, П. Бергера, А. Боскова, П. Бурдьє, Е. Гіденса, В. Головахи, Д. Грабера, О. Данилова, Р. Дарендорфа, П. Джеклички, Д. Еванса, Д. Елстера, Т. Заславської, П. Коломи, Б. Коулова, В. Кременя, В. Крисаченка, П. Кубічека, Т. Кузьо, С. Ліпсета, Н. Лумана, М. Малія, Дж. Манготта, Д. Мартіндаля, Ч. Мілза, М. Міщенко, У. Мура, В. Небоженка, Д. Нельсона, Р. Нісбета, К. Оффа, Ю. Павленка, К. Паскалевої, Д. Піклза, Н. Смелзера, Е. Сміта, Д. Старка, В. Старовірова, П. Ситника, Е. Тірікіяна, А. Турена, І. Уоллерстайна, Х. Уолша, Я. Уолша, П. Шапіро, О. Яницького та інших викладено методологію дослідження системної трансформації, пов'язаної зі зміною парадигм суспільного розвитку, проаналізовано трансформаційні процеси у постсоціалістичних та пострадянських країнах¹.

¹ Див.: Головаха, Е. И. Трансформирующееся общество: Опыт социологического мониторинга в Украине [Текст] / Е. И. Головаха ; НАН Украины, Ин-т социологии. – Киев : Ин-т социологии, 1996. – 142 с.; Головаха, Е. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 [Текст] / Е. Головаха, А. Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.; Данилов, А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации [Текст] / А. Н. Данилов. – Мн. : ООО «Харвест», 1998. – 432 с.; Заславская, Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации [Текст] : учеб. пособие / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.; Кремень, В. Г. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку [Текст] / В. Г. Кремень, П. К. Ситник, М. Д. Міщенко, В. С. Небоженко. – К. : НІСД, 1992. – 51 с.; Павленко, Ю. І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики [Текст] : монографія. – К. : НІСД, 1997. – 65 с.; Соколова, Г. Н. Трансформационные процессы в Беларуси и России: социальный аспект [Текст] / Г. Н. Соколова, Н. Н. Сечко, Е. В. Таранова ; науч. ред. Г. Н. Соколова. – М. : Беларус. навука, 2009. – 223 с.; Староверов, В. И. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества [Текст] / В. И. Староверов // Социолог. исслед. – 1998. – № 4. – С. 138–142; Шкаратан, О. И. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России [Текст] / О. И. Шкаратан. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2009. – 560 с.; After Authoritarianism: Democracy or Disorder? [Text] / ed. by Daniel N. Nelson. – Westport, Conn. : Greenwood Press, 1995. – x, 187 p.; Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe [Text] / ed. by S. Baker and P. Jehlicka. – L. : Frank Cass, 1998. – 286 p.; Elster, J. Institutional Design in Post-Communist Societies:

Трансформацію, яка охопила країни Центральної та Східної Європи, більшість дослідників (Ш. Айзенштадт, Дж. Александер, С. Бейкер, І. Бекешкіна, П. Бергер, С. Войтович, В. Головаха, Д. Грабер, О. Данилов, Т. Заславська, В. Кремень, П. Кубічек, Т. Кузьо, І. Предборська, В. Старовіров, П. Ситник, О. Яницький) визначають як системну, що стосується всього спектру суспільного і духовного життя, політики, економіки та соціальної структури.

Під системною трансформацією, яка охопила країни Центральної та Східної Європи, розуміють зміну політичної та державної систем, відмову від монополії однієї партії, створення парламентської республіки західного типу, загальну демократизацію суспільних відносин; відновлення економічних основ суспільної системи, відхід від так званої *централізованої планованої економіки* з її розподільними функціями, орієнтацією на економіку *ринкового типу*, в інтересах якої проводяться роздержавлення власності і широка програма приватизації, створюється новий правовий механізм економічних і фінансових відносин, що припускає багатокладність форм економічного життя і буде інфраструктуру для розвитку приватної власності, вводяться *вільні ціни*; відмову від соціалістичної *загальності праці*, ліквідацію системи *соціального утримання* з одночасним проголошенням стандартних ліберально-демократичних свобод; практичне пристосування до вимог світового ринку, що припускає нові форми зовнішньоекономічної діяльності, переструктурування економіки, тобто зміну її сталих пропорцій і коопераційних зв'язків (зокрема, проведення конверсії,

Rebuilding the Ship at Sea [Text] / J. Elster, C. Offe and Preuss. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 348 p.; Kubicek, P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine [Text] / P. Kubicek // Communist and Post Communist Studies. – 1994. – No. 27(4). – P. 428–440; Kubicek, P. Unbroken Ties. The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine [Text] / P. Kubicek. – Ann Arbor : The University of Michigan, 2000. – 275 p.; Luhmann, N. Social Systems: Outline of a General Theory [Text] / N. Luhmann. – Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1995. – 492 p.; Luhmann, N. Die Gesellschaft der Gesellschaft [Text] : 2 vols. / N. Luhmann. – Frankfurt-am-Main : Suhrkamp, 1997. – 348 s.; Mangott, G. Russian Policies on Central and Eastern Europe [Text] : An Overview / G. Mangott // European Security. – 1999. – Vol. 8, No. 3. – P. 44–81; Merton, R. K. Anomie, anomia, and social interaction: contexts of deviant behavior [Text] / R. K. Merton // M. Clinard (ed.). Anomie and Deviant Behavior: Discussion and Critique. – N.Y. : Free Press, 1964. – P. 213–242; Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations [Text] / ed. by J. Pickles and A. Smith. – L. : Routledge, 1998. – 432 p.; Welsh, H. A. Political Transition Processes in Central and Eastern Europe [Text] / H. A. Welsh // Comparative Politics. – 1994. – Vol. 26, No.4. – P. 379–394; Yanitsky, O. Modernisation and Globalisation from the Perspective of a Transitional Society [Text] / O. Yanitsky // Gijswijt et al. Sociological Theory and the Environment. – Amsterdam, 1998. – P. 165–184; та ін.

тобто радикального демонтажу сектору виробництва озброєнь), сюди ж відносять проблему екологічної безпеки, що стає одним із найголовніших якісних чинників розвитку національного виробництва; зміну духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку.

На погляд багатьох дослідників трансформаційних процесів, існує низка загальних закономірностей для всіх постсоціалістичних країн. Так, професор російської історії Каліфорнійського університету Мартін Малія сформулював їх у першу чергу з точки зору взаємозв'язку політики та економічних змін у процесі перетворення системи. Виявилося, що політична трансформація починається раніше за всі інші зміни і виявляється як крах системи, що неминуче призводить до реальних змін в економіці. Проте, з другого боку, вчений відзначає радикальну зміну взаємозалежності політичних та економічних змін: у посткомуністичних суспільствах процес економічних реформ став визначати перспективи розвитку демократії¹. Певний інтерес становить позиція професора соціології Єврейського університету (Єрусалим) Шмуеля Нойя Айзенштадта², який вважає, що процес перетворень на великому постсоціалістичному просторі проходитиме досить складно. Причинами цього він називає важкий стан економіки, складності в соціальній сфері, безладдя при переході від комуністичної командної економіки до ринкових елементів, слабкість конституційних і демократичних традицій, постійну загрозу зростання невдоволення з боку етнічних меншин. Усе це може призвести до економічного краху та загальної анархії. Напруженість і потенційна слабкість, притаманна практично всім демократичним конституційним режимам, збільшується тому, що розвиток відбувається у край мінливому внутрішньому і зовнішньому оточенні. Висловлюються побоювання за стабільність усієї світової системи господарства. Тому з'ясування особливостей пострадянського транзиту є досить актуальним.

На наш погляд, особливості пострадянської трансформації зумовлені деякими причинами. *По-перше*, трансформаційні процеси в економічній сфері на пострадянському просторі були орієнтовані на праворадикальну версію капіталізму, небезпечну своїм революціонізмом не менше, ніж ліворадикальний марксистський варіант соціалізму.

¹ Malia, M. *Russia Under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* [Text] / M. Malia. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1999. – xii, 514 p.

² Eisenstadt, S. N. *Paradoxes of Democracy: Fragility, Continuity, and Change* [Text] / Eisenstadt, S. N. – Washington, D.C. and Baltimore, MD : The Woodrow Wilson Center Press and the Johns Hopkins University Press, 1999. – 136 p.

Як результат — спроба повного розриву з минулим і руйнування минулого натомість його перетворення в ціннісному, технологічному та культурному планах, що неминуче призвело до утворення вакууму цінностей (аномії). Вибір модернізаційної стратегії в сфері економічних реформ був традиційним — проголошувалася «наздоганяюча модель» модернізації. Ця модель була орієнтована не на технологічні і демократичні досягнення Заходу, а на первісне накопичення капіталу, перерозподіл власності в приватних інтересах та його консьюмеристську (споживчу) культуру. Один із розробників політики «шокової терапії» в Болівії, Польщі та Росії, керівник групи економічних радників президента Росії Бориса Єльцина (з осені 1991 до січня 1994 р.) американський економіст Джеффри Сакс негативно оцінив низку дій російських реформаторів: «Головне, що підвело нас, — це колосальний розрив між риторикою реформаторів та їх реальними діями ... І, як мені здається, російське керівництво перевершило найбільш фантастичні уявлення марксистів про капіталізм: вони визнали, що справа держави — служити вузькому колу капіталістів, перекачуючи в їхні кишені як можна більше грошей і якнайшвидше. Це не шокова терапія. Це злісна, умисна, добре продумана акція, що має своєю метою широко-масштабний перерозподіл багатств в інтересах вузького кола людей»¹. Під прапором модернізації відбулися демодернізація, повернення до ранніх форм капіталізму, натуралізація, рефеодалізація в способах виробництва і людських відносинах². Для суспільства це мало явно виражені негативні наслідки, оскільки стріла часу, як переконливо довів Ілля Пригожин, зворотного ходу не має. В результаті цього в пострадянському регіоні з'явився якийсь мутант, гібрид вчорашнього з позавчорашнім, псевдоліберальна модель з паразитичним первісним нагромадженням капіталу, пануванням олігархів, компрадорів і мафіозної тіньової економіки, зі стрімким пограбуванням держави і більшості населення на тлі обвальної економічної і загальносистемної криз. Результати втілення в життя цієї моделі характеризуються значним падінням валового внутрішнього продукту в пострадянських країнах, зменшенням їх частки у світовій економіці³. Якщо проаналізувати результати економічної діяльності країн СНД у 2012 р., то карти-

¹ Независимая газета. — 1998. — 31 дек.

² Див.: Федотова, В. Почему провалились реформы? [Текст] / В. Федотова // Свобод. мысль. — 1999. — № 10. — С. 6–7.

³ Див.: Болотин, Б. Международные сравнения: 1990–1997 гг. [Текст] / Б. Болотин // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1998. — № 10. — С. 113–138.

на виглядає так: Росія має ВВП у розмірі 2 029 812 млн дол. США (8 місце у світі), Казахстан — 196 419 млн дол. США (50), Україна — 176 235 млн дол. США (53), Азербайджан — 68 804 млн дол. США (66), Білорусь — 62 259 млн дол. США (67), Узбекистан — 51 168 млн дол. США (74)¹. Мабуть, і не погано, але якщо ми звернемося до даних про ВВП на душу населення, то ситуація буде більш зрозумілою — Росія — 17 709 дол. США (55 місце у світі), Білорусь — 15 634 дол. США (62), Казахстан — 13 893 дол. США (69), Азербайджан — 10 478 дол. США (85), Туркменія — 8 718 дол. США (96), Україна — 7 374 дол. США (105), Грузія — 5 930 дол. США (117), Вірменія — 5 838 дол. США (118), Узбекистан — 3 555 дол. США (134), Молдова — 3 415 дол. США (136), Киргизія — 2 376 дол. США (147), Таджикистан — 2 229 дол. США (151)².

По-друге, примітивний і периферичний лібералізм в економіці був з'єднаний з автократією і олігархією в політиці. Це формула правління і підйому класу власників-правителів, що рекрутуються переважно з рядів *старої* — *нової* «номенклатури» і криміналізованих верств населення. Саме в інтересах цього класу під гаслом «Збагачайтеся!» відбулося розграбування державної власності і здійснено приватизацію, яка отримала влучну назву «прихватація». Правлячі партії стали своєрідними майновими корпораціями. Їх провідні члени часто є власниками досить значного капіталу, придбаного за рахунок «номенклатурної приватизації». Приватизація в пострадянських країнах із самого початку мала суперечливий характер, оскільки її концепція споконвічно містить такі конфліктні цілі, як економічна ефективність, соціальна справедливість, швидкість проведення, залучення відсутнього капіталу в умовах підвищеного інвестиційного ризику тощо. Крім того, існує безліч суб'єктивних і об'єктивних причин, за яких пріоритетна потреба у формуванні (ймовірно, поступовому) інтегрованої ринкової системи (заснованої на змінній структурі власності) та відповідній перебудові макроекономічного управління задовольняється повільно. Хоч і вважається, що приватизація — це об'єктивна потреба і веління часу, більшість авторів слушно відзначають, що не

¹ Список стран по ВВП (номинал) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%EF%E8%F1%EE%EA_%F1%F2%F0%E0%ED_%EF%EE_%C2%C2%CF_\(%ED%EE%EC%E8%ED%E0%EB\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%EF%E8%F1%EE%EA_%F1%F2%F0%E0%ED_%EF%EE_%C2%C2%CF_(%ED%EE%EC%E8%ED%E0%EB)).

² Список стран по ВВП (ППС) на душу населения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%EF%E8%F1%EE%EA_%F1%F2%F0%E0%ED_%EF%EE_%C2%C2%CF_\(%CF%CF%D1\)_%ED%E0_%E4%F3%F8%F3_%ED%0%F1%E5%EB%E5%ED%E8%FF](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%EF%E8%F1%EE%EA_%F1%F2%F0%E0%ED_%EF%EE_%C2%C2%CF_(%CF%CF%D1)_%ED%E0_%E4%F3%F8%F3_%ED%0%F1%E5%EB%E5%ED%E8%FF).

слід втрачати почуття реальності як у розумінні швидкості і масштабів її проведення, так і відносно чисельних обмежуючих чинників¹. Особливо некоректно порівнювати проведену приватизацію з приватизацією в промислово розвинених країнах Заходу, беручи до уваги їх віковий ринковий досвід, забезпеченість капіталом, позиції на світовому ринку, захищеність власності, високу кваліфікацію робітників, ступінь інтернаціоналізації економіки, обсяги капіталовкладень у науку, традиції партійного плюралізму і громадянського суспільства тощо. *Процес приватизації* на пострадянському просторі *характеризувався низкою особливостей*: він проходив в умовах політичного і суспільного консенсусу, але повільно і фіктивно, всупереч рішенням і очікуванням; не супроводжувався проголошеними в багатьох сферах реформами (лібералізація цін і торгівлі, ліквідація патерналізму тощо); мав в основному внутрішньонаціональний характер, тобто процес реформування не був інтернаціоналізованим у плані залучення іноземних інвестицій, іноземних експертів та фінансових організацій; характеризувався закритістю — її суб'єктами були держава і працівники (менеджери) конкретних приватизованих підприємств; не супроводжувався розробленням сучасних господарських законів і нормативних правил (ідеологічно нейтральних), крім того, інституціональний, законодавчий та інші вакууми використовувалися «новими» багатіями різного походження (номенклатурного, мафіозного, лобістського тощо), які монополювали головні економічні процеси, обмежуючи сферу діяльності справжнім підприємцям; проводився у формі корпоратизації шляхом перетворення державних підприємств на акціонерні товариства, без вкладення додаткового капіталу, найчастіше при нереальному оцінюванні вартості підприємств; не супроводжувався техніко-технологічними, організаційними, інституціональними та іншими перетвореннями; через методи проведення приватизації в СНД широким верствам населення суспільства було нанесено відчутний збиток, у той час як меншість населення незаконно збагатилася.

Замість появи продуктивних власників і підвищення ефективності господарювання в СНД відбулися різке збільшення і загострення соціальних розбіжностей, розшарування суспільства і знищення середнього суспільного прошарку, зростання злочинності і тіньової економіки, зубожіння більшої частини населення, зниження господарської активності і погіршення всіх економічних показників тощо. Абсолю-

¹ Див.: Драшкович, В. Приватизация в Югославии [Текст] / В. Драшкович // Мировая экономика и международн. отношения. – 1998. – № 9. – С. 114.

тизована приватизація, що стала ледь не самоціллю, призвела до штучної і конфліктної поляризації приватного і державного секторів в умовах суттєвої нестачі необхідного капіталу (вітчизняного та іноземного). Отриманий результат приватизації був очікуваним, оскільки в її проведення замість капіталу вкладалися риторика та формальна трансформація, а її саму бюрократична та мафіозна номенклатура використовувала для власного збагачення, дискредитуючи саму ідею приватизації і перетворюючи її на фікцію, декларацію та демагогію.

Яскравим прикладом таких наслідків може бути проведення приватизації в Азербайджані. В 1992–1993 рр. понад 60 % державної власності Азербайджану, що мала хоч якусь ринкову ціну, було розграбовано і розпродано¹. У 1996 р. в Азербайджані розпочався процес так званої *малої приватизації*: без оповіщення громадськості близько 6500 підприємств торгівлі і побуту за явно заниженими цінами були передані у власність представникам місцевої влади². У березні 1997 р. під тиском Міжнародного валютного фонду уряд Азербайджану розпочав «велику приватизацію», відповідно до планів якої передбачалося приватизувати 59 500 підприємств, оцінених експертами в 15 млрд дол. Відповідно вартість кожного з розданих населенню чеків оцінювалася урядовими чиновниками в 1000 дол. Однак правляча еліта пострадянських країн не була зацікавлена в проведенні реальної приватизації, прагнула не допустити відходу власності з-під її контролю. Так, усупереч чинному законодавству Азербайджану принцип гласності при проведенні чекових аукціонів не дотримувався. Погано поінформоване населення, що втратило надію і будь-яку віру, змушено було відразу ж продати чеки, аби мати хоч якісь гроші. У 1998 р. вартість одного чека коливалася в межах 40–50 дол. Більш того, як з'ясували незалежні експерти, державні об'єкти в Азербайджані приватизувалися не за їх реальною вартістю. Так, бавовноочисні заводи продавалися по 150–230 тис. дол. (у чековому еквіваленті), а головний в республіці величезний Центральний універмаг був приватизований лише за 1,5 млн дол. США³. Коли я привожу ці дані про Азербайджан, здається, що я пишу про рідну Україну, бо у нас цей процес був аналогічним, як і у більшості інших пострадянських країн. Так, у Грузії

¹ Див.: Юнусов, А. Посткоммунистический Азербайджан: проблемы и возможные пути развития [Текст] / А. Юнусов // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 11. – С. 103.

² Див.: Насибов, Н. Первые шаги приватизации в Азербайджане [Текст] / Н. Насибов // Мнение (Баку). – 1998. – № 1. – С. 49.

³ Див.: Олигархическая прихватизация [Текст] // Монитор. – 1998. – № 1. – С. 25.

всесвітньовідомі заводи з виробництва мінеральних вод «Боржомі» були приватизовані наприкінці 1993 р. за 200 дол. США кожний¹.

По-третє, «шокова терапія», грабіжницька, тотальна і навіть тоталітарна (за методами і результатами) приватизація — за своєю сутністю вона є перекрученим більшовизмом із притаманною йому логікою історичного нігілізму і деструкції — призвели, на думку деяких авторів, до соціальної катастрофи. Абсолютна більшість громадян пострадянського простору опинилися за межею бідності. За даними Всесвітнього банку, наприкінці 1995 р. 61,5 % населення Азербайджану були бідними, з них 20 % родин і майже такий самий відсоток самотніх людей — вкрай бідними². Дані Державного комітету зі статистики Азербайджану за 1995 р. безрадісніші: близько 90 % населення слід уважати бідними. При цьому офіційно в листопаді 1997 р. мінімальна зарплата, що не змінювалася з лютого 1995 р., складала 5500 манатів, або ледь більше 1 дол. США. Середня зарплата становила близько 126 тис. манатів (близько 31 дол. США). Мінімальний же споживчий бюджет для пенсіонерів і безробітних, за даними фахівців Конфедерації профспілок Азербайджану, становив 364 тис. манатів (91 дол. США), а для працюючих — близько 440 тис. манатів (110 дол. США). При цьому в Азербайджані налічувалося 1,2 млн пенсіонерів (16 % населення країни), з яких лише п'ята частина (178 тис. осіб) працювала. За даними Росстату РФ за межею бідності знаходилися: у 1992 р. — 49,7 млн осіб (тобто 33,5 % від загальної чисельності росіян); у 1998 р. — 34,0 млн осіб (22,3 %); у 1999 р. — 41,2 млн осіб (28,3 %) ³. Це офіційні дані, але треба розуміти, що нормативи споживчого кошика у росіян «... приблизно у двічі нижче за біологічні норми споживання»⁴. За даними ООН, у 1999 р. близько 1,3 млрд людей на планеті жили менш ніж на 1 дол. в день і майже 3 млрд — менш ніж на 2 дол. в день. Приблизно 11 % жителів індустріально розвинутих держав витрачали на день менш ніж 11,4 дол. 90 % громадян колишнього СРСР наприкінці ХХ ст. належали до тих, хто жив в день на 1 дол. і менше. Зрозуміло, що цих коштів аж ніяк недостатньо для нормального людського існу-

¹ Див.: Данилов, А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации [Текст] / А. Н. Данилов. – Мн. : ООО «Харвест», 1998. – С. 244.

² Див.: Юнусов, А. Посткоммунистический Азербайджан: проблемы и возможные пути развития [Текст] / А. Юнусов // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 11. – С. 106.

³ Див.: Шкаратан, О. И. Воспроизводство социально-экономического неравенства в постсоветской России: динамика уровня жизни и положения социальных низов [Текст] / О. И. Шкаратан // Мир России. – 2008. – № 4. – С. 66.

⁴ Там само. – С. 67.

вання¹. У ХХІ ст. ситуація стала поліпшуватися, наприклад, у Росії у 2003 р. за межею бідності залишилося лише 29 млн (тобто 20,4 % від загальної чисельності населення); в 2007 р. цей показник скоротився до 16,3 %². Але треба ще прожити у місяць менш ніж на 3,7 тис. російських рублів.

У країнах пострадянського простору зростає кількість безробітних. Так, якщо в Білорусі на початок 1995 р. безробітних було 101 тис., то на початок 1997 р. — вже 183 тис.³ Чисельність офіційно зареєстрованих безробітних у Казахстані збільшилася з 4,9 % у січні 1997 р. до 6,3 % у серпні. Експерти відзначають зростання прихованого безробіття, оцінюючи його рівень не менш ніж у 10 %⁴. В Азербайджані на початку ХХІ ст., за статистикою Конфедерації профспілок Азербайджану, було понад 1 млн безробітних.

Усе це призвело до катастрофічного розшарування суспільства на багатих і бідних. У Росії реальна економічна влада знаходиться у руках 5–6 % населення, рівень зарплати 10 % найбільш оплачуваних його верств у 1995 р. у 27 разів перевищував рівень 10 % найменш оплачуваних⁵. Ситуація продовжує погіршуватися: за даними Рахункової палати РФ, цей показник у 2007 р. склав 1:30, а по Москві — взагалі 1:41⁶. За даними 1998 р., реальний децильний коефіцієнт у Грузії становив близько 37, для більшості пострадянських держав — понад 15⁷. Для порівняння: у Китаї він складає 3, в європейських країнах цей показник коливається між 1:4 та 1:8, у США — 1:10⁸. Досвід соціально-політичного розвитку країн свідчить: якщо рівень децильного

¹ Див.: Жуков, В. И. Что такое ИРЧП? К вопросу о «человеческом потенциале» [Текст] / В. И. Жуков // Социолог. исслед. — 1996. — № 4. — С. 109.

² Див.: Шкаратан, О. И. Воспроизводство социально-экономического неравенства в постсоветской России: динамика уровня жизни и положения социальных низов [Текст] / О. И. Шкаратан // Мир России. — 2008. — № 4. — С. 66.

³ Див.: Астахова, С. Белоруссия: нестабильное и неравномерное развитие [Текст] / С. Астахова // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1998. — № 9. — С. 135.

⁴ Див.: Ионова, Е. Казахстан: тенденция к стабилизации? [Текст] / Е. Ионова // Там само. — С. 137.

⁵ Див.: Видоевич, З. Возвращение социализма? [Текст] / З. Видоевич // Социолог. исслед. — 1996. — № 4. — С. 93.

⁶ Див.: Шкаратан, О. И. Воспроизводство социально-экономического неравенства в постсоветской России: динамика уровня жизни и положения социальных низов [Текст] / О. И. Шкаратан // Мир России. — 2008. — № 4. — С. 66.

⁷ Див.: Жуков, В. И. Что такое ИРЧП? К вопросу о «человеческом потенциале» [Текст] / В. И. Жуков // Социолог. исслед. — 1996. — № 4. — С. 108.

⁸ Див.: Шкаратан, О. И. Воспроизводство социально-экономического неравенства в постсоветской России: динамика уровня жизни и положения социальных низов [Текст] / О. И. Шкаратан // Мир России. — 2008. — № 4. — С. 66.

коефіцієнту перевищує десятикратні пропорції, держави входять до зони підвищеного соціального ризику і не можуть розраховувати на стійкий політичний розвиток.

Наслідками таких процесів є «розмивання» традиції сумлінної та чесної праці, формування якісно іншого етосу. Зростають процеси маргіналізації та аномії в суспільстві. *Маргіналізація* — це, по-перше, втрата об'єктивної належності до даної соціальної спільноти без наступного входження в іншу спільноту; по-друге, спричинена цим втрата суб'єктивної ідентифікації з певною соціальною спільнотою, розмивання норм і цінностей вихідної субкультури без залучення до нової субкультури («особистість на межі культур», як її визначає Є. Старіков¹). Позбавлене коренів, що започатковують трудову, родинну, суспільну мораль, особисте «Я» людини розпливається, мотиви її поведінки починають формуватися поза ціннісною структурою. Відсутність морального стрижня, ієрархічної структури цінностей руйнує структуру мотивації, вчинки частіше за все стають непередбачуваними і несподіваними для тих, хто їх здійснює. На передній план виходить позаморальна мотивація: утилітарна, конформістська, а найчастіше — примітивно-гедоністична, на рівні фізіологічних потреб. Відбуваються мов би «розстикування», фрагментація соціальних настанов особистості: когнітивний (розумовий, понятійний) рівень свідомості може виявитися в дисонансі з афективним (емоційним) і конативним (поведінковим) рівнями. Привселюдно визнані і схвалювані цілі та ідеї, не здобуваючи афективної конотації, не інтеріоризуються особистістю та існують немов ззовні, у вигляді суто формальної умовності, яку треба в міру необхідності враховувати, але брати за основу своєї поведінки — «попросту нерозумно». Цілісна система мотивів, будучи позбавлена морального стрижня, перетворюється на хаос, просте реагування на стихію імпульсів, боротьбу дискретних і амбівалентних мотивів, позбавлених етичної конотації.

Для позначення подібного стану застосовується введене Емілем Дюркгеймом поняття «аномія». Відповідно до його концепції аномія як протилежність стабільному соціальному порядку виникає тоді, коли держава і суспільство послаблюють свій контроль за поведінкою індивідів. Це відбувається в епоху промислових, економічних та соціально-політичних криз. Зайнята власними проблемами державна машина на

¹ Стариков, Е. Н. Маргиналы [Текст] / Е. Н. Стариков // В человеческом измерении / под ред. и с предисл. А. Г. Вишневого. – М. : Прогресс, 1989. – С. 180.

певний час самоосувається від розв'язання нагальних соціокультурних, духовно-моральних проблем, унаслідок чого у громадян зникають почуття спільності і дух солідарності, поширюються егоїстичні умонастрої, втрачається належна повага до моральних і правових норм, зростає кількість злочинів. У ХХ ст. значний внесок у розроблення концепту аномії здійснили Р. К. Мертон та Т. Парсонс. Зокрема, Мертон досліджував дисфункціональні стани суспільних систем, що виникають у результаті загострення соціальних суперечностей. В умовах кризи і дисфункціональності суспільної системи зростає кількість індивідів, які для розв'язання своїх життєвих завдань і досягнення наявних цілей схильні використовувати засоби, що ведуть до успіху найкоротшим шляхом, і дуже часто таким засобом виступає злочинство у всьому його розмаїтті¹. В тезовій формі *феномен аномії* можна охарактеризувати так: відсутність моральної регуляції поведінки, моральний вакуум; відсутність самоконтролю і дисципліни, заснованих на інтеріоризованих нормах культури; десоціалізація особистості, перехід регуляції людської поведінки з вищих, соціальних рівнів на нижчі, біологічні; моральний релятивізм і цинізм; атомізація особистості, втрата нею соціальних зв'язків, відчуження від суспільства; втрата особистістю власного «Я», розпад особистості. Аномія зтягує людину в світ злочинства, оскільки вона сама є невід'ємною частиною цього модусу буття, пов'язаного зі світом злочинного, деструктивного.

Породжені пострадянською трансформацією культ «золотого тельця», тяга до збагачення та аномія, з одного боку, а з другого — безробіття, безпросвітна убогість ведуть до зростання злочинності. Тільки в Україні протягом 1998 р. було зареєстровано 576 тис. злочинів, що в 1,6 разу більше порівняно з 1990 р. Виявлено 330,1 тис. осіб, що підозрюються у вчиненні злочинів (що в 1,8 разу більше, ніж у 1990 р.), серед яких 49,1 тис. — молодь (збільшення в 1,6 разу порівняно з 1990 р.), 17,6 % — жінки (відповідне збільшення кількості в 2,1 разу)². На початку III тис. в Україні у місцях позбавлення волі перебували 224 тис. осіб (у тому числі 181 тис. вже засуджені). На початку 1992 р. було лише 132 тис. засуджених. Вартість утримання одного в'язня на рік обходилася українським платникам податків у 1080 грн (для порівняння:

¹ Merton, R. K. Anomie, anomia, and social interaction: contexts of deviant behavior [Text] / R. K. Merton // Clinard M. (ed.). Anomie and Deviant Behavior: Discussion and Critique. — N.Y. : Free Press, 1964. — P. 213–242.

² Див.: Марчук, Е. Пять лет украинской трагедии [Текст] / Е. Марчук. — Киев : ЛітСофт, 1999. — С. 37.

на школяра держава виділяла в рік 250 грн, учня профтехучилища — 620, учня технікуму — 710 та студента — 1160 грн).

Четвертою причиною, що зумовлює особливості пострадянської трансформації, є неефективність виконавчої влади. Час від часу приймаються різні укази і постанови, покликані розв'язати основні проблеми соціально-економічного життя країни. Однак вони, як правило, так і залишаються на папері. Зокрема, експерти, проаналізувавши понад 100 керівних документів у сфері економіки, прийнятих у 1996 р. в Азербайджані, констатували: їх реальне виконання склало близько 20 %. У Вірменії було прийнято 26 урядових програм реформування економіки — продовольчу, енергетичну, конверсійну та ін., але далі справа так і не пішла. Для більшості державних чиновників характерними є некомпетентність, безініціативність, раболіпство та побоювання відповідальності. Робота державних установ підтверджує *правило Парето*: лише 20 % їх працівників виконують 80 % корисної роботи. На практиці підтверджується *закон Паркінсона*: «Кількість службовців і обсяг роботи зовсім не пов'язані між собою ... число службовців зростає і безвідносно до того, збільшується чи зменшується, або й взагалі зникає кількість справ»¹. В Україні витрати на управління зросли з 2,7 % державного бюджету (1991) до 8,9 % у 1997 р. Частка витрат консолідованого бюджету Росії в 1998 р. на утримання органів державної влади перевищила 12 %².

Пострадянська еліта України, як і в усіх інших пострадянських країнах, названа в редакційній статті «Financial Times» від 22 лютого 2000 р. *клетократією*, що існує, насамперед, завдяки тіншовій економіці та корупції. Прихована, або тіньова, економіка є частиною економіки будь-якої країни. Наприклад, в економічно розвинених державах Заходу її обсяг коливається в межах 5–20 % ВВП, зокрема, у Великій Британії — від 8 до 10 %, Франції — від 6 до 8 %, Японії — від 5 до 7 %, США — від 10 до 15 %. У пострадянських країнах частка тіншової економіки перевищує половину ВВП, наприклад, у Грузії її масштаби оцінюються в 70 %³.

Корупція у тому чи іншому ступені також існує в усіх країнах. Міжнародний валютний фонд вважає, що 8 % світової економіки ґрун-

¹ Паркінсон, С. Н. Законы Паркинсона [Текст] : сборник : пер. с англ. / С. Н. Паркинсон. – 2-е изд. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – С. 8.

² Див.: Сулакшин, С. С. Измена [Текст] / С. С. Сулакшин. – М. : Фонд развития полит. централизма, 1998. – С. 20.

³ Див.: Чикава, Л. О социальной ориентированности национальной экономики Грузии [Текст] / Л. Чикава // Общество и экономика. – 1999. – № 10–11. – С. 148.

тується на незаконно придбаних коштах. Хабар став невід'ємною частиною міжнародних угод. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), втрати світової економіки від корупції щорічно складають від 500 млрд до 1 трлн дол., тобто корупція «з'їдає» 3–5 % глобального валового продукту. Неурядова організація «Міжнародна прозорість» (*Transparency International*), створена для оцінювання рівня корупції в країнах світу, разом з Геттінгенським університетом здійснює щорічне міжнародне ранжирування за ступенем розвиненості корупції в окремих країнах. Загальна картина у 1999 р. виглядала так. Найменш корумпованими є державні чиновники, політики і співробітники правоохоронних органів Данії, Фінляндії, Швеції, Нової Зеландії, Ісландії, Канади. Найбільш корумпованими є чиновники Камеруну, Нігерії, Болівії. Услід за цими країнами йдуть країни СНД, насамперед Росія (76-те місце з 85), Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Україна (70). Середні показники мають Таїланд, Індонезія, В'єтнам, Китай, Філіппіни, Румунія, Угорщина, Польща, Чехія¹. Минуло десять років, ситуація не стала кращою: за результатами дослідження за 2010 р. найменш корумпованими сприймають знову ж такі країни, як Данія, Нова Зеландія та Сінгапур. Їхній індекс корумпованості — 9,3. Значно вищий рівень корумпованості має Україна (відповідно нижчий індекс). Індекс України — 2,4 (134-те місце зі 178). Такий індекс корумпованості мають також Азербайджан, Бангладеш, Гондурас, Нігерія, Філіппіни, Сьєра-Леоне, Того та Зімбабве. Вища корумпованість у Росії — її індекс 2,1 (154-те місце). У Казахстані та Молдові вбачають рівень корумпованості нижчим за Україну — їх індекс 2,9 (105-те місце). Така сама ситуація з Вірменією — індекс 2,6 (123-те місце), Білоруссю — 2,5 (127). Для порівняння: наші колишні сусіди по СРСР з Прибалтики мають такі показники: Естонія — 6,5 (26-те місце), Литва — 5,0 (46), Латвія — 4,3 (59)². За оцінками фахівців, усі країни, в яких індекс нижче трьох балів, знаходяться у зоні дуже високої корупції.

Одним із джерел незаконного збагачення для влади стали міжнародні кредити і можливість управляти фінансовими потоками. Як результат для країн СНД є характерним нагромадження величезного

¹ Див.: Лапшина, В. Л. Коррупция в современном обществе: источники и последствия (социологический анализ) [Текст] / В. Л. Лапшина // Вестн. Междунар. славянского ун-та (г. Харьков). Сер. Социология. – 1999. – Т. II, № 6. – С. 16–18.

² http://www.transparency.org/content/download/55971/893499/CPI2010_Table_Ru.pdf.

обсягу високовідсоткових державних зовнішніх боргів. Так, зовнішній державний борг України на 1 січня 2000 р. становив 12,5 млрд дол. США. Зовнішня заборгованість Росії в 1999 р. разом із відсотками сягала 220 млрд дол. США. За поточним валютним курсом це в 1,2 разу перевищувало річний ВВП, вироблений в Російській Федерації¹. За станом на 1 квітня 1999 р. зовнішній борг Грузії склав 1 млрд 811,4 млн дол. США, у 1998 р. країна тільки у вигляді відсотків з бюджету виплатила 23,5 млн дол. США. Це набагато більше, ніж загалом видано з державного бюджету на охорону здоров'я, навколишнього середовища та природних ресурсів, будівництво та енергетику. В майбутньому відсоток помітно зросте в міру настання строку платежу відсотків за всіма позиками і накладеннями штрафу в зв'язку з несвоєчасною виплатою заборгованості². Згідно із західними критеріями держава, внутрішній і зовнішній борг якої перевищує 60 % ВВП, не здатна проводити самостійну економічну політику. Більшість країн СНД наблизилися на початку ХХІ ст. до цієї межі. Ситуація декілька поліпшилась у ХХІ ст.: на 1 січня 2011 р. загальний зовнішній борг України склав 117,3 млрд дол. США, з них державний борг — 25 млрд дол. США, що становить приблизно 40 % ВВП³. Зовнішній борг Білорусі на цей самий період склав 28 млрд 512 млн дол. США, або 52,2 % ВВП⁴.

Клептократія генерує злочинство як спосіб буття, як домінуючу модель для успішної особистості. На що орієнтований цей архетип, якщо його репродукувати і далі, досить яскраво і точно виразив К. Г. Юнг. Йдеться про перемогу тієї людини в кожному з нас, «яка не звертається до денного світла, а цілком і неминуче належить пітьмі; яка слідує не загальноприйнятим ідеалам добра і краси, а демонічній привабливості каліцтва і зла. Це ті антихристиянські і Люциферові сили, які підіймаються в сучасній людині і породжують всепроникаючу зумовленість, затуманення яскравого денного світла випарами Гадесу, що заражають її смертельним гниттям, і, зрештою, подібно до

¹ Див.: Макаревич, Л. Структура собственности и борьба за ее передел в России в 1992–1999 гг. [Текст] / Л. Макаревич // Общество и экономика. – 1999. – № 10–11. – С. 245.

² Див.: Чикава, Л. О социальной ориентированности национальной экономики Грузии [Текст] / Л. Чикава // Общество и экономика. – 1999. – № 10–11. – С. 149.

³ Див.: Внешний долг Украины вырос до \$117,3 млрд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2011/03/22/830977.html>.

⁴ Див.: Совокупный внешний долг Белоруссии вырос почти на 30% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/653448/cat/86/>.

землетрусу, розбивають її на фрагменти, фракції, невідновлювані руїни, відламки, шматочки і неорганізовані ділянки»¹. Злодійство як спосіб буття багато в чому є результатом взаємодії мети і засобів. Метою виступає орієнтованість особистості на володіння будь-чим, засобом — спосіб досягнення цього володіння. Орієнтованість на володіння призводить до формування способу поведінки, описаного у буддизмі як «ненаситність», що в християнстві та іудаїзмі називається жадібністю. Проте у будь-якому разі такий модус буття перетворює всіх і все на щось безжиттєве, що підкоряється тільки бажанню володіти. У зв'язку з цим слід згадати слова Е. Фромма: «Розмови про незмінне володіння будь-чим пов'язані з ілюзією сталості і незруйновності матерії. І хоча мені здається, що я володію всім, насправді я не володію нічим, тому що моє володіння, володіння об'єктом і влада над ним — всього лише минушта мить у процесі життя... При орієнтації на володіння немає живого зв'язку поміж мною і тим, чим я володію. І об'єкт мого володіння, і я перетворилися на речі, і я маю *об'єкт*, оскільки в мене є сила, аби зробити його моїм. Але тут має місце і зворотний зв'язок: *об'єкт володіє мною*, тому що моє почуття ідентичності, тобто психічне здоров'я, ґрунтується на моєму володінні *об'єктом* (і якомога більшим числом речей). Такий спосіб існування встановлюється не за допомогою живого, продуктивного процесу між суб'єктом і об'єктом; він перетворює на *речі* і суб'єкта, і об'єкта. Зв'язок між ними смертоносний, а не життєтворний»². Злодійство проникає в плоть і кров, бажання володіти стає руйнівним для особистості, воно поглинає, спалює людину. Клептократія робить все для того, аби обмежити волю вибору людини, спотворити соціально значущі цінності, мінімізувати їх значущість для особистості.

Професор економіки Гарвардського університету Маршалл Голдман відзначає: «Доти, доки зберігаються надмірні податки, безпрецедентна бюрократія і всепроникаюча мафія, господарська активність залишиться низькою, а мобільність країни зберігатиметься на зовсім неприпустимому в сучасних умовах рівні»³. Безперечно, нам потрібно прислухатися до думки видатних учених сучасності. Зрозуміло, ставитися до

¹ Юнг, К. Г. Избранное [Текст] : пер. с нем. / К. Г. Юнг. – Мн. : ООО «Попурри», 1998. – С. 423.

² Фромм, Э. Иметь или быть? [Текст] : пер. с англ. / Э. Фромм ; общ. ред. и посл. В. И. Добренъков. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – С. 83.

³ Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские ученые о современном развитии [Текст] // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 11. – С. 19.

будь-яких рекомендацій треба досить критично. Дж. К. Гелбрейт вважає, що «перехід від комунізму до ринкової системи представляється процесом, що вимагає як часу, так і свідомості; він не може відбутися через якісь сховані в капіталізмі чарівні можливості. Те, що розглядалося як процес, що може бути зробленим за одну ніч, має ґрунтуватися на продуманих і обережних діях, розрахованих на довгі роки. Так проводять перетворення в Китаї, який має значний успіх, хоча ціною їх досягнення, не можна не відзначити, найчастіше стає обмеження громадянських свобод. Російська прихильність швидким змінам принесла набагато менше плодів. Сьогодні залишається сподіватися на стабільний і сильний уряд, поступові та обережні дії і систематизовану владу закону. Всі ці моменти є життєво важливими для господарського прогресу»¹.

Швидкій трансформації закритого суспільства у відкрите може сприяти вдала «наздоганяюча модель» економічного розвитку. С. Глазьев, розрізняючи шість основних техніко-економічних укладів в індустриальній історії людства, вважає, що державам пострадянського простору зараз необхідне одночасне заміщення третього укладу (електротехніка, сталеливарне виробництво, неорганічна хімія) четвертим (автобудування, кольорова металургія, виробництво товарів тривалого користування, синтетичних матеріалів, нафтопереробка), четвертого — п'ятим (електроніка, телекомунікації, роботобудування та ін.), а також створення заділу для шостого укладу (біотехнологія, тонка хімія, космічна техніка)². Аналогічним чином рекомендує для пострадянських країн «швидкий перескок на більш високу фазу постіндустріального суспільства» й Р. Цвильов³. О. Неклесса, автор численних публікацій з глобальних проблем, також вважає, що шанси держав СНД полягають у переважному акцентуванні на розвитку високих технологій, заділи для яких створено в попередній період. Питання полягає у тому, як реалізувати подібний курс. За оцінками деяких провідних фахівців, країни СНД відстали від провідних країн світу за постіндустріальними технологіями приблизно на 25–30 років. Рівень комп'ютеризації в наших країнах зараз становить менше 1 %

¹ Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские ученые о современном развитии [Текст] // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 11. – С. 19.

² Глазьев, С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития [Текст] / С. Ю. Глазьев. – М. : Владар, 1993. – 310 с.

³ Цвильев, Р. И. Постиндустриальное развитие. Уроки для России [Текст] / Р. И. Цвильев. – М. : Ладомир, 1996. – С. 7.

від американського. Приблизно половина робочої сили в народному господарстві пов'язана з ручною працею¹. Вірити в те, що ринок, *laisser-faire* все сам собою виправить, — наївність. Потрібна цілеспрямована державна політика розвитку, заснована здебільшого на внутрішніх нагромадженнях і національних пріоритетах, як це мало місце в повоєнній Японії або Південній Кореї. Необхідні згода в суспільстві, консолідована робота всіх його членів для досягнення кращого стану нашого суспільства, переходу на якісно новий рівень життя.

Особливості пострадянського демократичного транзиту відповідним чином позначаються на процесі формування громадянського суспільства на теренах СНД. Слід пам'ятати, що елементи громадянського суспільства на пострадянському просторі існували і раніше, але їх «визрівання» було призупинено. Говорити про їх повну відсутність раніше, мабуть, так само невірно, як і стверджувати, що «західна» модель громадянського суспільства є ідеальною. Громадянське суспільство не може бути запозичене, воно має формуватися на основі національної традиційної культури. Розвиток культури (в тому числі і насамперед політичної) — певною мірою стихійний процес, який поєднує в собі елементи свідомої діяльності і випадкових явищ, що непередбачувано розвиваються. Випадковість розвитку культури дає можливість основній масі населення придбати власний політичний і громадянський досвід, який згодом втілюється в нових політичних і громадянських цінностях. У той же час не виключається цілеспрямований вплив на процес формування громадянської політичної культури з боку державних структур і структур громадянського суспільства. Як зазначає Д. Медведєв, «російська демократія не буде механічно копіювати зарубіжні зразки. Громадянське суспільство не купити за іноземні гранти. Політичну культуру не переробити простим наслідуванням політичних звичаїв передових товариств»².

Процеси «перебудови» свідомості, ціннісних орієнтацій, стандартів політичної поведінки відрізняються великим ступенем інерційності і консерватизму, розвиваються через механізм зміни поколінь. Штучне прискорення природного темпу культурної модернізації

¹ Див.: Хорос, В. Постиндустриальный мир – надежды и опасения (к постановке проблемы) [Текст] / В. Хорос // Мировая экономика и международн. отношения. – 1998. – № 12. – С. 17.

² Медведєв, Д. А. Россия, вперед! [Електронний ресурс] / Д. А. Медведєв. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru>.

становить небезпеку на шляху докорінних перетворень суспільства. З цієї причини культура активної громадянськості, що народжується, ще тривалий час співіснуватиме з традиційними стандартами політичної діяльності, часом химерно переплітаючись, іноді протистоячи їм. Механічне збільшення питомої ваги активістської культури шляхом декларування зростання лав її прихильників є небезпечним, оскільки насправді це не змінює природи політичного процесу, а лише посилює розрив між актуальною політичною культурою та потенційною. На рубежі тисячоліть відповідно політичному функціонуванню владно-правової ієрархії в СНД як соціумі переважно східного типу вибудовується соціально-стратифікаційна структура. Вона набула біполярного характеру і форми трикутника. Верхівку його становить невеличка за чисельністю група «людей влади», а широка основа формується всім основним бідним населенням країни (так званий «базисний шар»). Частка середніх верств суспільства при найбільш оптимістичних розрахунках не перевищує 20 % населення¹.

Дані соціологічних досліджень свідчать про те, що рівень залучення громадян у політичне і суспільне життя ще низький, а рівень соціально-політичної відчуженості ще досить високий, про що говорять дані соціологічних досліджень в Росії (таблиці 1.1 та 1.2)².

Таблиця 1.1

**Рівень оцінювання політичного режиму в Росії,
% від кількості опитаних**

Варіант оцінювання	1998	2000	2001	2003	2005	2007
Демократія	2,2	8,8	10,9	10,1	8,9	12,1
Адміністрування чиновників	13,5	22,8	22,6	22,4	29,9	31,3
Одноособові рішення вищих керівників	18,9	18,5	14,3	13,5	21,7	18,8
Анархія, плутанина	54,6	38,6	31,4	31,6	20,5	12,2
Не змогли відповісти	10,8	11,3	20,8	22,4	19	25,6

¹ Див.: Рябев, В. В. Гражданское общество современной России: проблемы и перспективы становления [Текст] / В. В. Рябев // Вестн. МГТУ. – 2010. – Т. 13, № 2. – С. 441.

² Див.: Бойков, В. Э. Конституция, власть и народ. Россия 1990-х годов – начала XXI в. [Текст] / В. Э. Бойков // Социолог. исслед. – 2009. – № 1. – С. 64–66.

Таблиця 1.2

**Реакція громадян Росії на дії влади у повсякденному житті,
% від кількості опитаних**

Варіант відповіді	2002	2005	2007	2008
Зазвичай схвалюють, підтримують дії влади	10,7	8,7	11,4	22,7
Зазвичай змушені пристосовуватися	41	46,9	37,4	40,7
Намагаються триматися осторонь від влади	28,9	27,2	26,3	23,5
Ставляться до влади з неприязню, коли можливо, протидіють їй	6,5	7,2	3,7	4,3
Не змогли відповісти	12,9	10	21,2	8,8

Крім того, становлення громадянського суспільства в СНД відбувається в умовах гострого дефіциту довіри як до інститутів самої держави, так і до зароджуваних інститутів громадянського суспільства на тлі низької політичної, громадянської активності, явно вираженої соціальної апатії значної частини населення.

Складність становлення громадянського суспільства в СНД пов'язана і зі спадщиною тоталітаризму, перш за все з відсутністю соціальної відповідальності. Для становлення громадянського суспільства потрібно переглянути багато зв'язків, структур і відносин, що з'єднували людей у просторі колишньої соціальної системи, але важливо не допустити перетворення людей на сукупність атомарних одиниць, що не відповідало б традиційній культурі і менталітету народів СНД. Необхідно також урахувати тенденцію етатистського розуміння ролі держави в житті пострадянського суспільства і взяти до уваги відсутність економічної бази громадянського суспільства. Не можна пов'язувати його становлення виключно з утвердженням приватної власності. Поширена думка про тотожність демократії та громадянського суспільства також вкрай спрощує проблему. Демократія не гарантує свободи. Вона складається на базі громадянського суспільства. Тому сподіватися на становлення громадянського суспільства тільки у зв'язку з розвитком демократії — утопічно. Демократія, не підкріплена стійкими демократичними традиціями і культурою, заснованою на повазі прав меншості і окремої особистості, може призвести до охлократії і знову до тоталітаризму.

У дослідженні, проведеному в червні 2006 р. (етап соціологічного моніторингу «Як живеш, Росія?»), проводиться з 1992 р. відділом стратегічних соціальних та соціально-політичних досліджень ІСПІ РАН

під керівництвом В. К. Левашова; всеросійська вибірка в 8–13 регіонах Росії; вибіркова сукупність 1520–1890 чоловік; похибка вибірки до 3 %), росіяни оцінювали ступінь розвитку громадянського суспільства за показниками, наведеними в табл. 1.3. За оцінками вона становить 4,48 бала¹.

Таблиця 1.3

Думка респондентів про ступінь розвитку громадянського суспільства в Росії

Ступінь розвитку сторін громадянського суспільства	Середній бал
Політичне і ідеологічне розмаїття в особі політичних партій	5,70
Свобода слова — можливість без обмежень висловлювати свою думку	5,37
Можливість вільного придбання власності громадянами	4,89
Відкритість і доступність інформації про стан справ у країні	4,83
Демократія, свобода вибору	4,62
Правова держава — в країні панує закон, перед яким усі є рівними, і який захищає Ваші права, свободу і безпеку	3,02
Громадські організації, що захищають Ваші інтереси	2,91
Загальний рівень розвитку громадянського суспільства	4,48

Примітка. Ступінь розвитку оцінювався за десятибальною шкалою: 1 — низький, 10 — високий ступінь розвитку.

Також важливим, як видається, є зміна соціокультурної та соціально-психологічної ситуації, в якій знаходяться країни СНД. Соціально-психологічні умови (як внутрішні, так і зовнішні) відображають психологічні процеси, час і місце їх перебігу, вимоги, мотивації, настанови, поведінкові стереотипи, соціально-ціннісні орієнтації та діяльність, в яку включені соціальні суб'єкти, що змінюється під впливом нових смислів у процесі соціалізації і ресоціалізації в суспільстві.

Цікавими в цьому зв'язку є два зауваження. Одне належить великому історику Росії В. Ключевському: «Чим більше зближувалися ми з Західною Європою, тим важче ставали у нас вияви народної свободи, тому що засоби західноєвропейської культури, потрапляючи до рук небагатьох тонких шарів суспільства, звертали на їх охорону, не на користь країни, посилюючи соціальну нерівність, перетворювалися на знаряддя різнобічної експлуатації культурно беззбройних мас, знижуючи рівень їх суспільної свідомості і посилюючи станове озлоблення,

¹ Див.: Шушпанова, И. С. Гражданское общество в социологическом измерении [Текст] / И. С. Шушпанова // Социолог. исслед. – 2008. – № 11. – С. 59–60.

чим підготовляли їх до бунту, а не до свободи. Головна частка провини на безглуздому управлінні»¹. Інше — професору Московського університету, вчителю П. Чаадаєва Ф. Баузе, який говорив про небезпечність поширення в Росії «філософії розуму, що торгує, який тільки вимірює, зважає, обчислює вигоди фізичної людини і випускає з уваги її моральний стан. А захоплення такими вигодами породило в імущих класах неприродні потреби і насолоди, для задоволення яких стали розвиватися мистецтва людської промисловості, що виробляє ціною великих витрат і зусиль іграшку для хвилинного звеселення багатой людини, стражденної нестями під вагою свого надлишку»².

Основною умовою формування громадянської самосвідомості соціальних суб'єктів є залучення у процес контролю над владними структурами, рівень засвоєної соціально-політичної реальності та її соціально-психологічне привласнення. З огляду на це, структурні та інституційні умови становлення громадянської самосвідомості пов'язані з соціальним розшаруванням суспільства і розвитком системи відносин соціальних суб'єктів у горизонтальних зв'язках у рамках громадянського суспільства і вертикальних — у рамках інституційної системи держави.

Серйозні проблеми СНД, що виникають на шляхах становлення в незалежних державах громадянського суспільства, підкреслюють як учені країн СНД, так і зарубіжні дослідники³.

¹ Ключевский, В. О. Из «дневника». Литературные портреты [Текст] / В. О. Ключевский. — М. : Современник, 1991. — С. 441.

² Тарасов, Б. Н. Чаадаев [Текст] / Б. Н. Тарасов. — М. : Молодая гвардия, 1990. — С. 18.

³ Див.: Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. ; Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. — К. : Парламент. вид-во, 2006. — 410 с.; Данілі'ян, О. Г. Формування громадянського суспільства у посттоталітарних країнах як умова їх переходу до правової державності [Текст] / О. Г. Данілі'ян // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політолог. читань). — Х. : Право, 2001. — С. 54–55; Колодій, А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадського суспільства в сучасній Україні [Текст] / А. Ф. Колодій // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вер. — 1 жовт. 2000 р.). — К., 2001. — С. 513–551; Ксендзюк, В. Н. Гражданское общество в поставторитарном режиме [Текст] / В. Н. Ксендзюк // Гуманіт. вісн. / Запоріж. держ. інж. акад. ; голов. ред.: В. Г. Воронкова. — Запоріжжя : ЗДІА, 2002. — Вип. 8. — С. 203–205; Рогачева, Л. И. Развитие гражданского общества в России в начале XXI века: трудности и перспективы [Текст] / Л. И. Рогачева // Власть. — 2010. — № 2. — С. 19–22; Рябев, В. В. Гражданское общество современной России: проблемы и перспективы становления [Текст] / В. В. Рябев // Вестн. МГТУ. — 2010. — Т. 13, № 2. — С. 439–445; Співак, В. М. Громадянське

По-перше, поділ соціуму і населення країн СНД за різними лініями: бідні і багаті (і надбагаті зі списку журналу «Форбс»); центр і регіони; столиця і провінція; еліти і народ; чиновники і всі інші. Наприклад, у Росії поглиблюється нерівність між регіонами. Відмінності у доходах на душу населення в 1999 р. по різних регіонах досягали 1:10 (якщо в Москві дохід становить 392 % відносно середньоросійського, у Тюменській області — 224 %, то в Дагестані — 38 %). Велика різниця у доходах між Москвою (Центром) і регіонами: на Центральний регіон (включаючи Москву), де проживає 20 % населення, припадає більше 29 % всіх доходів країни, тоді як на Північний Кавказ, де проживає 12 % населення, — лише 6 % доходів¹.

По-друге, відсутність об'єднуючих цінностей, таких як довіра, солідарність, порозуміння щодо базових підстав суспільства, повага до життя, особистості та гідності людини. Спеціальні опитування на цю

суспільство в Україні: проблеми становлення та трансформації [Текст] / В. М. Співак // *Держава і право*. – 2010. – № 48. – С. 613–620; Становление гражданского общества в России. Правовой аспект [Текст] / под ред. О. И. Цыбулевской. – Саратов : ПАГС, 2002. – 192 с.; Степаненко, В. П. Проблеми формування громадянського суспільства: інститути, практики, цінності [Текст] / В. П. Степаненко // *Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців*. – К. : ІС НАН України, 2001. – С. 169–182; Хорос, В. Г. Гражданское общество: как оно формируется (сформируется ли) в постсоветской России [Текст] / В. Г. Хорос // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 1997. – № 3. – С. 87–98; Шевченко, О. К. До формування громадянського суспільства в Україні та Росії [Текст] / О. К. Шевченко // *Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір : наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони ; Укр. нац. ін-т укр.-рос. відносин*. – К., 1998. – С. 39–45; *Civil society in the countries in transition: comparative analysis and practice* [Text] / ed. N. Skenderovic Cuk, M. Podunavac. – Subotica : Agency of Local Democracy: Open University, 1999. – 577 p.; *Comparative Perspectives on Civil Society* [Text] / Robert A. Dible (ed.). – Lanham, MD : Lexington Books, 2008. – 319 p.; McFaul, M. *Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe* [Text] / M. McFaul. – Washington, D.C. : The Center for Strategic and International Studies, 1993. – 132 p.; *Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule* / ed. by Kevin McDermott and Matthew Stibbe. – Oxford ; N.Y. : Berg, 2006. – 210 p.; Sztompka, P. *Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society* [Text] / P. Sztompka // *Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization* / ed. by J. C. Alexander. Guildford, Surrey: Biddles Ltd., 1998. – P. 191–210; Terry, S. M. *Things About Post-Communist Transitions: How Different Are They?* [Text] / S. M. Terry // *Slavic Review*. – 1993. – Vol. 52, No 2. – P. 333–337; Vogel, B. *The formation of active civil societies in post-communist States: The challenges and opportunities of a political foundation* [Text] / B. Vogel // *European View*. – 2008. – Vol. 7, No 1. – P. 129–138; *Zivilgesellschaft zwischen Liberalismus und Kommunitarismus* [Text] / hrsg. E. Brix, P. Kampits. – Wien : Passagen Verl., 2003. – 237 s.; тощо.

¹ Див.: *Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы российской экономики* [Текст]. – М. : ОАО «Издательство “Экономика”», 1999. – С. 565–633.

тему в Російській Федерації виявили низку закономірностей¹. 77 % росіян вважають, що у відносинах з іншими людьми слід бути обережними, і тільки п'ята частина (19 %) переконані, що більшості людей можна довіряти. При цьому серед людей віком від 31 до 45 років дещо більше тих, хто вважає, що у відносинах з іншими людьми слід бути обережними (80 %), тоді як серед людей старше 60 років трохи більше тих, хто схильний довіряти оточуючим. Коли мова заходить про людей з їх оточення, респонденти заявляють про довіру до них значно частіше, а про вияв обережності — значно рідше. 77 % росіян вважають, що в країні сьогодні більше незгоди і роз'єднаності, і лише 15 % впевнені в зворотному. В своєму оточенні 55 % респондентів бачать більше згоди, згуртованості, а 35 % — незгоди і роз'єднаності (10 % не змогли відповісти).

По-третє, практична безсуб'єктність пострадянського соціуму, коли під суб'єктом суспільства розуміється соціальна одиниця, здатна постійно ухвалювати і реалізовувати значущі в масштабах суспільства, самостійні і відповідальні рішення і дії. Тут є актори, дійові особи, статистичні, навіть особистості, але суб'єктів, крім президентів та їх адміністрацій, немає: всі інші лише реалізують їх волю (чи, як опозиція в Україні, борються проти пануючої еліти) і нічого не вирішують. Безсуб'єктність суспільства суперечить і демократії, і ринковій економіці, і громадянському суспільству. 83 % громадян РФ, відповідаючи на запитання, чи здатні вони вплинути на те, що відбувається в країні, говорять, що їх думка практично нічого не означає в управлінні життям країни, 40 % — що не можуть вплинути на рішення, які ухвалюються на місцевому рівні, і навіть підприємства, на якому працюють (до 70–75 %). Єдина сфера, в якій вони відчують можливість свого впливу і готові взяти на себе відповідальність, — це сім'я і найближчі родичі².

По-четверте, становлення сучасної соціальної структури в країнах СНД йде складно — не стільки шляхом заміщення старих структурних елементів новими, а скоріше шляхом накладення однієї структури на іншу, їх взаємодії та протистояння. Так, на думку багатьох дослідників (Р. Ривкіна, Л. Косалс, Г. Сілласте), становлення так званого середнього класу, головної опори ринкових реформ і основного стабілізатора

¹ Див.: Дубин, Б. Постсоветский человек и гражданское общество [Текст] / Б. Дубин // Общая тетрадь. Вестн. Моск. школы полит. исследований. — 2010. — № 1. — С. 26–27.

² Див.: Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации (2011 г.) [Текст]. — М. : Обществ. палата Рос. Федерации, 2012. — С. 10, 14–15.

суспільства, в сучасних умовах просто заблоковано. Спочатку думалося, що на «вході» в ринок розвиток малого і середнього бізнесу прийме величезні масштаби, і середній клас стане основою нової соціальної структури. Повинен був виникнути численний шар високозабезпечених, достатньо заможних людей, незалежних від держави, які самостійно забезпечують свій власний бізнес і продають на ринку свою високу кваліфікацію (лікарі, адвокати та ін.). Однак цього не сталося. Л. Ніковська зазначає: «Причина в тому, що цей шар ніби “здавлений” з трьох боків: з одного боку — державою, з другого — кримінальними угрупованнями, з третього — великим капіталом»¹. Якщо ситуація не зміниться, важко очікувати його значного розвитку, тим більше перетворення на цементуючу силу товариств країн СНД. У розрізненому суспільстві держава зазнає небезпечних трансформацій, стаючи корпоративістською, вона переслідує власні цілі та інтереси, відмінні від цілей та інтересів суспільства.

По-п'яте, провідним суб'єктом корпоративістської держави стають бюрократія і супутні їй тіньові відносини, клієнтизм, непотизм, корупція, взаємні зобов'язання. Скинутий у квітні 2010 р. президент Киргизстану Курманбек Бакієв під час «революції тюльпанів» у 2005 р., після повалення Аскара Акаєва, присягнув покінчити з практикою «сімейності» і «клановості». Обіцянку свою не дотримав: ключові пости в керівництві країни і підприємств зайняли родичі Бакієва. Старший син президента, Марат, був заступником голови Держслужби з національної безпеки. Брат Жаниш керував Службою державної охорони, ще один брат, Марат, трудився Надзвичайним і Повноважним Послом у Німеччині, Адил Бакієв був торговим представником і радником з питань економіки та інвестицій, займався бізнесом. Жусуп Бакієв був президентом Республіканського фонду при міністерстві екології та надзвичайних ситуацій. Канібек Бакієв очолював сільську управу в Сузакському районі Киргизії, Акмат Бакієв займався торгівлею. І це не кажучи вже про далеких родичів². Казахський журналіст Тельман Медео-Ули стверджує, що корупція в Казахстані серед корінної нації навіть не засуджується. «Тому що вона увійшла

¹ Ніковская, Л. И. Социальные основания гражданского общества на Западе и в России: состояние и проблемы [Текст] / Л. И. Ніковская // Проблемы становления гражданского общества в России / науч. ред. С. С. Сулакшин. – М. : Фонд развития полит. центра, 2003. – С. 41.

² Киргизия: первое восстание на постсоветском пространстве: Доклад Института глобализации и социальных движений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.igso.ru/articles.php?article_id=268.

в звід правил нинішнього життя. І вміння користуватися нею з метою реалізації своїх амбіцій і матеріальних завдань викликає таке ж схвалення або навіть захоплення, яке в розвинених країнах може викликати професійна майстерність людини, що самостверджується в суспільстві»¹.

По-шосте, низький рівень довіри населення до політиків, державних структур, вимушеність пристосовуватися до дій влади, скепсис щодо можливості впливати на їхні рішення (табл. 1.4)².

Таблиця 1.4

**Рівень довіри
до основних інститутів влади Росії, %**

Інститут влади	Повністю довіряють	Скоріше довіряють	І так, і ні	Скоріше не довіряють	Зовсім не довіряють	Не змогли відповісти
Уряд Російської Федерації	6,6	29,9	31,0	16,8	12,0	3,7
Державна Дума	3,5	18,7	29,0	24,1	20,1	4,6
Суди	3,1	20,5	33,8	20,1	14,6	7,9
Армія	8,3	32,0	25,8	15,2	12,5	6,2
Міліція	3,8	16,5	28,5	23,9	23,5	3,8
Політичні партії	1,4	7,0	22,9	24,3	30,3	14,1

По-сьоме, на пострадянському просторі формується олігархічно-бюрократичний капіталізм. Відносини власності у ньому характеризуються: латентністю, корпоративністю, високим ступенем концентрації та централізації; нерозвиненою специфікацією правомочностей власності; невизначеністю кордонів між державною і муніципальною власністю; ембріональним станом інституту індивідуальної та групової приватної власності, особливо на землю та інші природні ресурси; незакріпленими за суб'єктами власності, зокрема і за муніципалітетами, правами повних і виключних власників. Усе це дозволяє кваліфікувати тип власницьких відносин як бюрократично-номенклатурний.

¹ Тельман Медео-Улы. Природа коррупции в Казахстане [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonakz.net/articles/12932>.

² Див.: Козырева, П. М. Правовое сознание и доверие [Текст] / П. М. Козырева // Полит. исслед. – 2008. – № 4. – С. 97.

Цей тип відносин істотно деформує декларовані принципи організації та функціонування органів місцевого самоврядування, наприклад, принцип незалежності структур муніципального управління від органів державного управління на місцях. Вплив бюрократичних відносин власності сприяє перетворенню в окремих місцях на формальність чи ритуал виборів голів адміністрацій та депутатів міських і районних рад, часом призводить до зосередження всієї влади на місцях у руках голів адміністрацій та ін. Наслідком панування власницьких відносин названого типу є економіко-фінансова залежність органів місцевого самоврядування від державних органів влади, невисока податкоспроможність населення як соціальної бази самоврядної влади на місцях. Кінцевий результат — високий ступінь загальної залежності місцевого самоврядування від державного управління і низька ефективність діяльності місцевих самоврядних структур. Адже ще Алексіс де Токвіль зауважив: «Громадські інститути відграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи і вчать його користуватися цією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний уряд, проте істинного духу свобод вона так і не набере»¹.

Можна і необхідно розв'язувати такі проблеми:

– наявність стійких стереотипів масової політичної свідомості, системи цінностей, сформованих тоталітарним і авторитарним режимами. Такі цінності, як приватна власність, нерівність, конкуренція, все ще породжують психологічний дискомфорт у частини населення. Переважна більшість опитаних громадян Росії переконані, що практично всі великі статки в Росії були здобуті неправедним шляхом: за допомогою кримінальної діяльності (64,2 %) та / або завдяки політичним зв'язкам багатих (47,2 %). Близько третини респондентів вважають, що цим людям просто пощастило, підспудно здогадуючись, однак, що за таким «везінням» приховується нерівність стартових можливостей, перш за все у володінні різного роду капіталами — грошима, власністю, владою, зв'язками тощо. І, нарешті, тільки один із п'яти опитаних зазначив, що найбагатші заробили свої капітали власною працею і талантом (19,4 %) ². Як обґрунтування останньої точки зору

¹ Токвиль, А. де. Демократия в Америке [Текст] : пер. с фр. / А. де Токвиль ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – С. 65.

² Див.: Козырева, П. М. Правовое сознание и доверие [Текст] / П. М. Козырева // Полит. исслед. – 2008. – № 4. – С. 90.

нерідко використовується теорія «практичного інтелекту». Вважається, що в ході приватизації досягли успіху люди з високим практичним інтелектом, тоді як «академіки-інтелектуали» не зрозуміли природу ваучерів¹. Але більшість росіян навряд чи погодяться з подібними поясненнями, вбачаючи в новоявлених приватних власниках «не працюючих виробників, які чесно нажили свої величезні статки, а жадібних хижаків, котрі відняли власність у знесиленої держави або награвували її у своїх співвітчизників»²;

– суперечність між необхідністю формування громадянського суспільства і стабільним функціонуванням держави як правової. У виданій 2013 р. доповіді Freedom House «Nations in Transit» (Країни на переході) малюється така картина: «У деяких сусідніх з Росією країнах відбувається посилення тиску на політичну опозицію та громадянське суспільство. У п'яти з 12 країн Євразії знижується показник рейтингу Nations in Transit по громадянському суспільству. Серед них Азербайджан, Таджикистан та Білорусь, які посилюють переслідування тих, кого вважають ворогами, використовуючи правові та незаконні засоби»³;

– відсутність повноцінної соціальної та економічної бази громадянського суспільства — правового оформлення інституту приватної власності та введення політичного плюралізму недостатньо;

– радикальна трансформація колишньої соціальної структури. Прimitивна диференціація населення, при якій більшість належить до нижчого шару жebraків, перешкоджає процесам формування групових інтересів та консолідації їх у різні політичні інститути та спільності для реалізації цих інтересів;

– криміналізація економіки і, частково, органів державної влади;

– відсутність зосередженості бізнесу країн СНД, за образом і подобою західного підприємництва, на виробництві не тільки прибуткової продукції і послуг, а й соціально значущої, причому останнє має органічно поєднуватися з його соціальною відповідальністю;

¹ Див.: Ремчуков, К. О практическом интеллекте [Текст] / К. Ремчуков // Профиль. – 2007. – № 29. – С. 80.

² Нуреев, Р. М. Институциональные условия становления современной российской фирмы [Текст] / Р. М. Нуреев // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001. – С. 186–187.

³ Шевцова, Л. Всплеск авторитаризма вызовет новую революцию? [Електронний ресурс] / Л. Шевцова. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20130705/210672957.html>.

– суперечливий характер процесу пострадянської модернізації. «Хоча влада офіційно проголосила курс на модернізацію, ніхто не намагається точно науковим чином визначити це поняття, а політики та експерти, говорячи про неї, зазвичай вказують на малозначні обставини або такі, що взагалі не мають відношення до справи, — зазначає В. Іноземцев. — Часто доводиться чути, що модернізація не-реалізована без демократизації і політичних реформ; стверджується, ніби вона повинна бути постіндустріальною і її доля, зрештою, вирішиться у сфері інноваційних технологій; підкреслюється, що про модернізацію годі й мркувати, якщо на перший план не поставлено розвиток науки та освіти. Усі ці гарні слова, на жаль, не прояснюють ні цілей, які ми перед собою ставимо, ні найближчих кроків, які можуть перетворити модернізацію з безпідставних мрій на повсякденну реальність»¹;

– відсутність у населення адекватного розуміння соціально-економічних і політичних процесів, низький рівень процесів рефлексії в суспільстві;

– поширення серед частини населення неконструктивних форм активності і самовираження. Так, результати проекту «Індекс громадянського суспільства в Росії — CIVICUS» Всесвітнього альянсу за громадянську участь свідчать про те, що близько половини керівників НКО (53 %) вважають, що сьогодні в Росії існують громадські організації, рухи тощо, які використовують насильство для вираження своїх інтересів, удаються до агресії, фізичної сили, демонструють свою ворожість. Частіше за інших про існування таких організацій і рухів у громадянському суспільстві Росії згадували представники релігійних організацій (63 %) і організацій, що займаються охороною здоров'я (75 %). Частіше за інших заперечували використання подібних методів представники фондів (61 %) і організацій, що займаються міжнародною діяльністю (65 %). Більше половини респондентів, які вважають, що в Росії є подібні агресивні сили, гадають, що це окремі невеликі групи, які регулярно вдаються до насильства (39 %) або зрідка вдаються до насильства (26 %) ²;

¹ Іноземцев, В. Призыв к порядку [Текст] / В. Иноземцев // Свободная мысль. – 2008. – № 10. – С. 57.

² Див.: Доклад «Гражданское общество в модернизирующейся России» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infopublic.ru/index.php?dn=nko&to=art&id=195>.

– тероризм. Глобальний індекс тероризму¹ у 2012 р. був досить високим у Росії — 7,07 з максимальних 10 (9-те місце в рейтингу), на 32-му місці — Білорусь (4,26), 42-му — Грузія (3,43), 47-му — Казахстан (2,8), 56-му — Україна (2,16), 59-му — Таджикистан (2,02), 79-му — Молдова (0,99), 81-му — Азербайджан (0,87), 86-му — Узбекистан (0,58), 92-му — Киргизстан (0,4), 97-му — Вірменія (0,19), 116-му — Туркменистан (0)²;

– громадянська апатія населення;

– відсутність політичної культури громадянськості у значної частини суспільства.

Складним залишається становище такого традиційного елемента громадянського суспільства, як профспілки. Відрізняючись здатністю до масової мобілізації найманих працівників в умовах зростаючої соціальної поляризації і конфронтації праці і капіталу, профспілки жорсткіше зіткнулися з проблемами підтримання динамічної рівноваги: як тільки вони встановлювали лояльні відносини з державою та роботодавцями, отримували доступ до ресурсів на національному та міжнародному рівнях, розширюючи можливості впливу на державу та роботодавців, вони тут же відривалися від своїх «коренів» у середовищі найманої праці і втрачали функції репрезентації та самоорганізації найманих працівників, які тут же починали створювати альтернативні структури. Такий шлях пройшли ФНПР, великі альтернативні

¹ Глобальний індекс тероризму (The Global Terrorism Index) і супроводжуючий його рейтинг країн світу за рівнем тероризму – це комплексне дослідження, яке вимірює рівень терористичної активності в країнах світу і показує, які з держав і в яких масштабах стикаються з терористичною загрозою. Індекс розроблено міжнародною групою експертів під егідою Інституту економіки та миру (The Institute for Economics and Peace) Сіднейського університету, Австралія. Розрахункову частину виконано на основі інформації з глобальної бази даних тероризму Національного консорціуму з вивчення тероризму при Університеті штату Меріленд – найбільшій в світі статистичної бази про терористичну діяльність, яка містить інформацію про більш ніж 100 тисяч випадків терористичних актів за останні десять років. Тероризм визнається авторами дослідження як «загроза або реальне застосування сили незаконними організаціями, що добиваються своїх політичних, соціальних та релігійних цілей шляхом насильства і залякування». Глобальний індекс тероризму вимірює рівень терористичної активності усередині тієї чи іншої країни за чотирма основними показниками: кількістю терористичних інцидентів; кількістю загиблих; кількістю постраждалих; рівнем матеріального збитку. Крім того, при складанні індексу аналізується низка інших чинників, які можуть бути опосередковано пов'язані з терористичною активністю.

² Глобальний індекс тероризма – інформація об исследовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info>.

профспілки 90-х років¹; якість ще тримаються малочисельні профспілки, права яких значно обмежено правовим полем країн СНД. Отже, локальний рівень дій профспілок дозволяє зберегти їх альтернативність, «прийняту» в низовому середовищі, незалежність, залишатися формою самоорганізації найманих працівників і частиною громадянського суспільства, але при цьому доступ до ресурсів і можливості участі в політичному процесі істотно обмежено.

Ще на одну проблему громадянського суспільства, пов'язану з виченням і контролем над діяльністю так званих спін-докторів, цілком слушно вказує С. Пшізова². Ці фахівці забезпечують так званий спін-контроль, тобто відстежують формування і функціонування іміджу політика чи партії в засобах масової інформації, а іноді, як у Росії та Україні, намагаються режисерувати весь політичний процес, наприклад, ініціюючи створення нових політичних партій або ж розробляючи стратегії і технології передавання влади з одних рук в інші. Перебуваючи при владних структурах, але в той же час поза зоною демократичної відповідальності, консультанти, з одного боку, відчутно беруть участь у процесі ухвалення політичних рішень, але з другого — практично непідзвітні громадянам. Таким чином, ключове для демократичного режиму питання про контроль громадян над тими, хто «робить політику», залишається без конкретної відповіді.

Тим не менш при всіх труднощах і перешкодах на шляху свого становлення громадянське суспільство має певні передумови для затвердження в соціальному житті країн СНД. На користь цього висновку свідчать самі протилежні тенденції, які виявляються соціологічними дослідженнями. Вони вказують на наявність значних змін у масовій свідомості, головна з яких — вихід за межі колишніх «підсвідомих порогів», що існували тривалий час, за якими приховувалося нормальне соціальне відчуття себе як особистості і самовідчуття особистої свободи.

Для розуміння нинішнього стану громадянського суспільства і особливо перспектив його розвитку надзвичайно важливою є також

¹ Див.: Аксенова, О. В. Профсоюзы России в публичной политике [Текст] / О. В. Аксенова // Сборник программ и тезисов участников секции № 11 «Публичная политика как инструмент российского выбора» III Всероссийского Конгресса политологов «Выборы в России и российский выбор» 28–29 апреля 2003 г. в г. Москве. – М.: Центр публ. политики, 2003. – С. 25–28.

² Пшізова, С. Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе [Текст] / С. Н. Пшізова // Полит. исслед. – 2009. – № 2. – С. 39.

суб'єктивна складова цього процесу, що характеризує рівень громадянської активності, свідомості та культури населення. Потрібна, як зазначав Р. Даль, критична маса активних громадян¹. Для цього необхідно, аби в країнах СНД склався певний «політико-культурний клімат», клімат громадянської відповідальності, що спонукає громадян до ініціативи та громадянської солідарності. Тому, на наш погляд, процес створення основ громадянського суспільства в країнах СНД необхідно розглядати в контексті формування громадянської політичної культури, становлення громадянської самосвідомості і зміцнення у масовій свідомості громадянських цінностей суспільної солідарності.

Як позитивний момент створення в країнах СНД громадянського суспільства слід відзначити формування незалежного недержавного, некомерційного сектору (часто званого «третім»), що базується на громадянських ініціативах переважно у невиробничій сфері (освіта, наука, охорона здоров'я, соціальний захист, екологія та ін.)², головна місія якого полягає в лобюванні громадських інтересів, наданні соціальних послуг цільовим групам, громадській експертизі тощо. Численні матеріали, оприлюднені в російських ЗМІ у період підготовки та проведення Громадянського Форуму у листопаді 2001 р. в Москві, виявили досить несподіваний для багатьох факт присутності на російській суспільно-політичній арені близько 300 тис. НКО найрізнішого напрямку, причому присутності у багатьох випадках вельми активної. Серед недержавних та немуніципальних НКО переважна більшість — це громадські та релігійні об'єднання (близько 50 %). Разом із споживчими кооперативами (21 %), садівничими, городніми та дачними товариствами (7 %) і фондами (7 %) вони складають «лівову» частку (85 %) від 329 000 НКО. Сьогодні цей «новий» сектор громадянського суспільства лише в Росії складає 3,5 млн активістів, об'єднаних у більш третини мільйона організацій. Послугами НКО при вирішенні різного роду соціальних проблем (соціальне сирітство, боротьба з наркоманією та туберкульозом, екологічні проблеми та ін.) щорічно користуються 15 % населення Росії.

¹ Даль, Р. Демократия и ее критики [Текст] : пер. с англ. / Р. Даль. — М. : РОССПЭН, 2003. — 576 с.

² Див.: Нечаев, Д. Н. Неправительственные организации как фактор политическо-го развития России и ФРГ: Сравнительный анализ [Текст] : монография / Д. Н. Нечаев. — М. : Изд-во МГУ ; Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — 453 с.

НКО стали чинником й економічного зростання — в їх рамках створено більше мільйона робочих місць¹. Слід сказати, що точно визначити кількість НКО важко через особливості чинної системи їх обліку в РФ. Так, за даними Росстату, на 1 січня 2011 р. у Росії налічувалося близько 342 тис. НКО. За даними Міністерства юстиції Російської Федерації, на 1 жовтня 2011 р. у Росії було зареєстровано всього 219 770 організацій, з них НКО — 85 123, громадських об'єднань — 110 276, релігійних організацій — 24 371². Поряд з цим слід взяти до уваги, що, за даними Центру досліджень громадянського суспільства та некомерційного сектору НДУ ВШЕ, чисельність реально діючих НКО становить не більше 38 % від формально зареєстрованих³.

Що стосується держави, то з моменту підготовки до Громадянського Форуму (літо 2001 р.) влада у Росії всіх рівнів стала все рішучіше декларувати зацікавленість у діалозі з НКО, а також у створенні різного роду структур, покликаних зробити діалог органічною частиною системи взаємодії суспільства і держави. На регіональному рівні ця тенденція виражена більш яскраво і сформувалася значно швидше, ніж на федеральному: в регіонах некомерційний сектор сприймається державними службовцями та представниками органів місцевого самоврядування, як реально існуюча сила (від 80 % до 100 % опитаних); представники влади прагнуть навчитися цивілізовано працювати з НКО (від 50 % до 100 %)⁴. З 2002 р. на регіональному рівні стали проводитися свої — регіональні громадянські форуми: так, у 2003 р. вони відбулися у Саратові, Єкатеринбурзі, Іркутську, Краснодарі та деяких інших містах.

В інших країнах СНД також активно розвиваються НКО. Так, кількісні показники інститутів громадянського суспільства в Казахстані

¹ Див.: Волков, Д. Рост общественной активности в России: становление гражданского общества или очередной тупик? [Текст] / Д. Волков // Вестн. обществ. мнени. – 2011. – № 2(108). – С. 8–28.

² Веб-сайт Министерства юстиции Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.minjust.ru/ru/activity/statistic>.

³ Гражданское общество в модернизирующейся России [Электронный ресурс] : Аналитический доклад Центра исследований гражданского общества и некоммерческого сектора Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» по итогам реализации проекта «Индекс гражданского общества – CIVICUS» / Л. И. Якобсон, И. В. Мерсиянова, О. Н. Кононыхина и др. – Электрон. текст. дан. (2,6 Мб). – М. : НИУ ВШЭ, 2011.

⁴ Див.: Якимец, В. Н. Взаимодействие государства с обществом в регионах: оценки и проблемы [Текст] / В. Н. Якимец // Социальное партнерство в индустриальном регионе России (на примере Челябинской обл.). – Златоуст, 2000. – С. 60–67.

виражено такими цифрами: у країні зареєстровано 10 політичних партій, 5820 НКО, 3340 громадських фондів, 1072 асоціації юридичних осіб, 471 національно-культурне об'єднання, 3340 релігійних об'єднань, що представляють понад 40 конфесій, 6646 засобів масової інформації¹. Станом на 1 січня 2013 р. у Республіці Білорусь зареєстровано 15 політичних партій і 1021 партійна організація, 37 професійних спілок (33 республіканських профспілки, 1 територіальна профспілка та 3 профспілки в організаціях) і 22 971 профспілкова організація, 2477 громадських об'єднань, з них 229 міжнародних, 688 республіканських та 1560 місцевих. Зареєстровано та поставлено на облік 38 089 організаційних структур громадських об'єднань. Зареєстровано 31 союз (асоціація) громадських об'єднань, 139 фондів (13 міжнародних, 5 республіканських та 121 місцевий). За напрямками діяльності в Республіці Білорусь зареєстровано: 626 фізкультурно-спортивних громадських об'єднань, 401 благодійне громадське об'єднання, 248 молодіжних громадських об'єднань, у тому числі 29 дитячих, 220 просвітницьких, культурно-дозвільних, виховних громадських об'єднань, 112 громадських об'єднань громадян, які відносять себе до національних меншин, 85 громадських об'єднань інвалідів війни та праці, ветеранів, 84 науково-технічних громадських об'єднань, 68 громадських об'єднань прихильників охорони природи, пам'яток історії, культури, 49 творчих громадських об'єднань, 30 жіночих громадських об'єднань та ін.² Хоча, безумовно, це непорівнянне з країнами Західної Європи, де, наприклад, як у Великій Британії, існує понад 600 тис. НКО³. Важливим є інше — процес консолідації суспільства «по горизонталі» йде, і його темпи повинні зростати.

Нині некомерційний, неурядовий сектор можна розглядати як найбільш гнучку і оперативну силу громадянського суспільства, що об'єднує соціально-інноваційні шари різних соціальних груп суспільства, які не дуже то й хочуть «лізти» в політику і налаштовані дуже прагматично. Але парадокс ситуації полягає у тому, що цей новий сегмент громадянського суспільства, виявляючи інтенції постмодерністського виміру політики, тим не менш «вбудований» у соціальні підстави транзитного

¹ Див.: Сейлеханов, Е. Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы [Текст] : монография / Е. Т. Сейлеханов. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2009. – С. 196.

² Развитие гражданского общества в Республике Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://minjust.by/ru/human_rights/new_url_2096957870.

³ Див.: Гражданское общество и государство [Текст]. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2005. – С. 5.

пострадянського соціуму: зараз неурядовий сектор являє собою механічну безліч, а не співтовариство, що структуроване єдиною метою і системою відносин. Ця безліч скоріше за все не консолідована, а стратифікована відповідно до неоднозначної логіки формування соціальної структури країн СНД — накладенням нового матеріалу на старі стратифікаційні утворення. Для підтвердження цієї думки можна навести ідентифікаційну класифікацію НКО Росії, розроблену російським дослідником доктором соціологічних наук, головним науковим співробітником Інституту системного аналізу РАН Якимцем, яка може застосовуватися і до аналізування НКО інших країн СНД.

По-перше, існують «елітарні» НКО (такий собі некомерційний аналог олігархічного російського капіталу), які поділяються на шість типів.

1. Бізнес-асоціації, що представляють інтереси великого капіталу — це лобістські структури, створені на кошти великого російського бізнесу, існуючі за рахунок грошових надходжень від нього, повністю покривають всі витрати з експлуатації будівель, споруд, обладнання, телекомунікаційні витрати, оплату персоналу і витрати на організацію і проведення форумів та здійснення лобістських заходів у владних структурах; співробітники таких бізнес-асоціацій ідентифікують себе з бізнес-сектором.

2. «VIP-аеродроми» — некомерційні за організаційно-правовою формою структури (зі статусом державного, муніципального або некомерційного утворення), створені за ініціативою особливо важливих персон (VIP) — великих номенклатурних чиновників, депутатів чи політиків, «спланованих» з досить високого рівня з органів виконавчої або представницької влади на заздалегідь заготовлені позиції (у вигляді виділеної будівлі (приміщення), стартового фонду, обладнання, узгоджених із владою умов існування); найчастіше вони утворюються у формі різних центрів, фондів, інститутів зі звучно-глобальними іменами; їх діяльність тривалий час підтримується за допомогою «телефонного права»; більшість співробітників таких НКО скоріше за все ідентифікують себе як політичні референти або політтехнологи.

3. Російські філії різних зарубіжних фондів, благодійних організацій, що діють відповідно до вітчизняного законодавства, але в рамках стратегії і принципів роботи головних організацій; як правило, мають добре обладнані офіси, фінансова підтримка стійко надходить з центральних штаб-квартир; часто співробітники цих організацій бачать себе в ролі місіонерів з будівництва громадянського суспільства і де-

мократії в Росії. Деякі з них є колишніми працівниками спецслужб чи силових відомств. Так, генеральний директор Інституту зовнішньополітичних досліджень та ініціатив Вероніка Крашеніннікова 4 квітня 2013 р. у Москві в рамках «круглого столу» «Про проблеми та перспективи зміцнення взаємовідносин інститутів громадянського суспільства Росії та США», в якому брав участь і посол США в РФ Майкл Макфол, озвучила список прізвищ голів американських НКО в Росії, які очолювали розвідники¹. 21 листопада 2012 р. у Росії вступив в силу закон про некомерційні організації, що займаються політикою і отримують фінансування з-за кордону. Документ наділяє їх статусом іноземних агентів. Як такі вони повинні зареєструватися в Мін'юсті і відповідним чином позначати всі свої публікації. Подібні норми діють у США і деяких країнах Європи.

4. Фонди-пристановища для родичів бізнесменів — некомерційні організації (часто у формі фондів), керівний персонал яких майже цілком складається з близьких чи родичів власників великих компаній; вони ідентифікують себе з підприємцями.

5. Представництва міжнародних організацій в Росії — мають високий статус некомерційних структур; як правило, розміщені в особняках або добротних будинках, що розташовані в центрі Москви або Санкт-Петербурга (де зосереджена їх переважна більшість), і володіють сучасним обладнанням; їх підтримка здійснюється за рахунок бюджетних коштів та надходжень від штаб-квартир. Співробітники таких організацій, будучи міжнародними чиновниками, ідентифікують себе скоріше за все як дипломати (багато з них і є такими).

6. Змішаний державно-некомерційний тип — це створені керівництвом державної або муніципальної організації та існуючі на її базі (приміщення, обладнання, обслуговуючий персонал тощо), як правило, у формі благодійних фондів, автономних некомерційних організацій чи некомерційних установ, структури, штатний персонал яких практично складається з персоналу державної організації, на чолі котрих стоять одні й ті самі керівники, але є різні банківські рахунки і системи обліку та звітності, що не збігаються. На рахунок такої некомерційної організації надходять кошти від зарубіжних фондів у вигляді грантів, отримане при цьому обладнання надходить на баланс державної організації і стає її власністю в ході виконання проекту і по його завершен-

¹ Макфолу пред'явили список американських розвідників, которые руководят НКО в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/polit/1644880.html#ixzz2PVeQ6pSC>.

ні; співробітники таких організацій залежно від ситуації ідентифікують себе як «державники» або як НКО-шники.

Усі шість названих типів «елітарних» НКО відрізняються від інших НКО в першу чергу тим, що рівень річних доходів (зарплати та інші надходження) їх постійних співробітників істотно вище за доходи бюджетників, представників малого та середнього бізнесу і перевищує доходи чиновників високого рівня. Переважна більшість керівного персоналу не має спеціальної освіти в галузі менеджменту НКО. Вважається, що їх соціальне походження (або статус) та / або досвід колишньої роботи достатні для того, аби стояти біля керма цих «елітарних» НКО.

По-друге, в рамках НКО-множини Росії існує група організацій-посередників — це різного роду парасолькові і квазіпарасолькові некомерційні структури. Виділяються такі основні їх типи.

1. Асоціації (союзи) організацій. Цей тип парасолькових структур у випадку бізнес-асоціацій¹ підрозділяється на галузеві, міжгалузеві та «головні», що претендують на представництво сукупних інтересів спільноти підприємців, а також — за типом формування — на три групи: 1) об'єднання, що виникли в старих галузевих секторах; 2) асоціації, утворені в нових сферах економічної діяльності; 3) асоціації, створені з ініціативи існуючих міністерств. Слід зазначити, що одні з таких асоціацій діють як парасолькові структури, існуючі на членські внески, другі — як клубні організації, треті — як квазіпарасолькові структури, коли одна або декілька комерційних фірм виступає в ролі «паровоза» з надання підтримки асоціації. Співробітники таких асоціацій і союзів ідентифікують себе як представників своєї цільової групи, тобто підприємців, і лише при деяких обставинах — як члени НКО-множини. Парасолькові структури, елементами яких є НКО або громадські об'єднання, ідентифікують себе як лобісти некомерційного сектору.

2. Ресурсні центри НКО або центри підтримки НКО в регіонах чи суб'єктах РФ, які реєструються як юридичні особи, як правило, в одній з порядку 30 організаційно-правових форм НКО або громадських об'єднань. На відміну від першого типу асоціацій, підтримуваних в основному за рахунок вітчизняних джерел фінансування, ресурсні центри та центри підтримки НКО у переважній більшості фінансуються за рахунок грантів, отримуваних від зарубіжних фондів. Рідкісний

¹ Див.: Система представительства российского бизнеса: формы коллективного действия [Текст]. – М. : ЦПТ, 1997; Российские объединения предпринимателей / сост.: Л. Соловьева, Д. Мачулин. – М. : ИПИИ, 2001. – Вып. 1.

виняток становлять центри, які зареєстровані місцевою владою як муніципальні установи (приклад — центр громадських ініціатив у Челябинську) і частково фінансуються ними. Як правило, ресурсні центри — це квазіпарасолькові структури, котрі найчастіше за своїм вибором визначають ті НКО, з якими працюватимуть, реалізуючи той чи інший проект, підтриманий зарубіжним фондом. Співробітники ресурсних центрів та центрів підтримки НКО ідентифікують себе як представники НКО-множини, але майже завжди резервують за собою роль учителя і наставника низових НКО. Багато в чому це пов'язано з тим, що значна частина зусиль і діяльності таких структур полягає у підготуванні та проведенні різного роду семінарів, конференцій, тренінгів, а також в адмініструванні грантових конкурсів серед НКО, що проводяться в основному на кошти, надані ним зарубіжними фондами. Нерідко ці організації бачать себе в ролі посередників між донорською організацією та низовими НКО.

3. Мережеві структури, що «об'єднують» профільні організації низового рівня і різні парасолькові і квазіпарасолькові асоціації НКО, — це порівняно нові утворення, що виникли, як правило, через усвідомлення низовими НКО потреби в координуванні зусиль з відстоювання інтересів своїх цільових груп (профілю) і некомерційного сектору в цілому в очах громадськості, виконавчої та законодавчої гілок влади, а також у підготуванні та проведенні актуальних для даного профілю заходів (інформаційних, законотворчих, навчальних, акцій та ін.). В основному мережеві структури можна віднести до категорії квазіпарасолькових асоціацій. Представники таких мережевих структур цілком ідентифікують себе з некомерційним сектором.

По-третє, найбільша підмножина НКО-множини — це профільні (галузеві) організації низового рівня, що діють у своєму регіоні чи населеному пункті в інтересах своєї цільової групи населення. На сьогодні неможливо претендувати на всеосяжну типологію таких організацій. Наведемо (без докладного опису) перелік профільних (галузевих) НКО, який частіше зустрічається: правозахисні; екологічні; соціальної сфери (у тому числі такі, що працюють з літніми, безробітними, інвалідами, багатодітними сім'ями, біженцями та ін.); жіночі; дитячі та молодіжні; національні об'єднання; освітні; релігійні; спортивні; клубні; споживчі кооперативи; садівничі і дачні товариства і под. Як видно з цього переліку, вже з самої назви стає зрозумілим профіль діяльності НКО та її цільова група (частина населення, яка належить до даного профілю). Очевидно, що категорії населення (цільові групи), з якими

працюють названі НКО, можуть перетинатися. Наприклад, екологічні організації захищають екологічні права чоловіків і жінок; освітні організації можуть працювати у рамках стандартної системи навчання з акцентуванням на навчання соціальних працівників різної кваліфікації, виховання підлітків та ін. Для нас важливо те, що співробітники і добровольці таких низових профільних НКО у більшості випадків ідентифікують себе як представники некомерційного сектору.

Резюмуючи, зазначимо таке. Представники практично всіх шести типів «елітарних» НКО воліють ідентифікувати себе з комерційними структурами чи міжнародними організаціями, що їх породили або фінансують їх діяльність; співробітники багатьох бізнес-асоціацій парасолькового або квазіпарасолькового типу також швидше ідентифікують себе з профільними бізнес-структурами, ніж з некомерційними організаціями; активісти асоціацій НКО та інших парасолькових і квазіпарасолькових структур типу ресурсних центрів, а також учасники мережевих організацій бачать себе в ролі посередників між НКО і донорами, а також у ролі лобістів і наставників, хоча у більшості своїй ідентифікують себе з некомерційним сектором; персонал абсолютно всіх профільних низових НКО ідентифікує себе з некомерційним сектором¹. Іншими словами, в даний час ми поки ще не можемо говорити про НКО-співтовариство. У безлічі НКО не склалася практика, коли якась НКО не просто бере на себе функції координатора стратегічних завдань, але керує зсередини третього сектору можливостями і залучає ресурси, а також відповідає за їх витрачання.

Становлення громадянського суспільства — складний соціальний процес, в якому одночасно цивілізуються і громадянин, і громадянські відносини між членами суспільства, і саме суспільство, і держава, і відносини між ними, індивідом та суспільством. Умовою такого розвитку є рівновага всіх складових систем «громадянське суспільство — людина», «громадянське суспільство — бізнес — держава». Переважання однієї з них руйнує громадянське суспільство.

Безумовно, у громадян СНД є серйозні проблеми з точки зору побудови правової держави та формування громадянського суспільства у своїх країнах. Про це свідчать результати «Європейського соціального дослідження» (ESS), проведеного в 24 країнах (2004–2005 рр.), які показують, що громадяни всіх колишніх соціалістичних країн дуже подібні між собою і в той же час кардинально відрізняються від інших

¹ Див.: Якимец, В. Н. Основы, принципы и механизмы межсекторного социально-го партнерства в России [Текст] / В. Н. Якимец. – М. : ИСА РАН, УРСС, 2004. – 384 с.

європейців, насамперед у тому, що виявляють найменшу готовність поважати закони і, що найбільш примітно, найбільшу схильність виправдовувати можливість їх порушення¹.

Але все можна подолати. Принаймні, про це свідчить досвід Німеччини. Менш ніж за півстоліття відбулася радикальна перебудова всієї структури масової свідомості німців. Ще в 1930-х рр. у Німеччині панував патерналізм і мало місце тотальне переважання цінностей «ми» над цінностями «я». За висловом Ульріха Бека, народ жив за принципом «Ти — ніщо, держава — все!». Сьогодні ж Німеччина є оплотом європейського лібералізму з його опорою на особистість, включену в добровільні асоціації. Тоді ж німецька держава була найбільш милітаризованою, а нині перетворилася на одну з найбільш миролюбних, з розвиненим громадянським суспільством.

Або інший приклад — Сінгапур. Коли в 1960-х рр. Сінгапур здобув незалежність, перспективи цієї новоспеченої держави, розташованої на 63 островах з населенням у декілька мільйонів людей, представленим різними етнічними групами, аж ніяк не здавалися райдужними. Тим не менш Сінгапур не тільки вижив як незалежна держава, а й став однією з найбільш успішних і найбагатших країн у світі. У період між 1965 та 2011 рр. ВВП на душу населення зріс на 24 500 %, сягнувши 60 410 дол. на рік у 2012 р. (за даними Міжнародного валютного фонду). Місто-держава може похвалитися третім за величиною світовим доходом на душу населення за паритетом купівельної спроможності². Автором рукотворного дива по праву вважається Лі Куан Ю. Один із батьків-засновників незалежного Сінгапуру, Лі працював на посаді прем'єр-міністра з 1959 по 1990 р., перш ніж стати міністром-наставником. За словами Лі, найбільше його досягнення — це те, що «за одне покоління ми перетворили Сінгапур з країни третього світу на країну першого світу».

Так що дорогу здолає той, хто йде. І ця дорога в майбутнє для країн СНД пов'язана з гострою необхідністю формування громадянського суспільства. Безперечно, умови і темпи формування громадянського суспільства в країнах СНД різні: одні — в Україні, другі — в Білорусі, треті — в Туркменістані... Але жодна з країн СНД не сказала, що громадянське суспільство ми формувати не будемо, всі декларують

¹ Див.: Паин, Э. Общество без традиций перед вызовами современности [Електронний ресурс] / Э. Паин. – Режим доступу: http://globalaffairs.ru/number/n_10955.

² Див.: Сараджян, С. Борьба за лучшие умы [Електронний ресурс] / С. Сараджян. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/book/Borba-za-luchshie-umy-15966>.

добрі наміри. Для того аби громадянське суспільство сформувалося і ефективно відстоювало свої інтереси, сприяючи поступальному і динамічному розвитку країн СНД, необхідна низка умов¹.

По-перше, мають бути створені сприятливі умови для діяльності некомерційних організацій, а громадяни повинні активно брати участь в їх роботі. Важливим показником стану громадянської активності, рівня суспільної солідарності є розвиток різних форм благодійності та волонтерства. Як приклад наведемо США. Понад 80 млн жителів країни, тобто 45 % населення старше 18 років, витрачають п'ять і більше годин щотижня на добровільну громадську діяльність, включаючи благодійність і активність у релігійних громадах. Для 75 % американців солідарність, орієнтація на суспільне благо є далеко не меншими цінностями, ніж особиста самореалізація².

По-друге, незалежні ЗМІ виступають інструментом висвітлення громадянської активності, доведення різноспрямованих суспільних настроїв до влади і населення.

По-третє, громадянське суспільство традиційно найбільш активно діє на рівні місцевого управління. Саме на цьому рівні громадяни вирішують нагальні завдання організації свого життєвого простору. Тут виробляються мікромоделі громадянської самоорганізації і взаємовідносин муніципальних властей та громадян. Наскільки ці стосунки гармонійні і наскільки громадяни активні сьогодні в облаштуванні свого будинку, під'їзду, вулиці та міста — від цього багато в чому залежать авторитет і сила громадянського суспільства всієї країни.

У відносинах влади і суспільства велику роль відіграє правозастосування. Сучасна держава повинна забезпечувати існування єдиного правового поля на всій території країни, рівність усіх перед законом. Без незалежного суду існування громадянського суспільства виявляється під загрозою.

Взаємовідносини з політичною владою є природним середовищем функціонування громадянського суспільства. В ідеалі вони повинні бути взаємно поважними, враховувати обопільні інтереси. Працюючий зворотний зв'язок між владою і громадянським суспільством дає змогу проводити розумну, збалансовану політику. Такий зворотний зв'язок — головне підґрунтя захисту від соціальних потреб.

¹ Див.: Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации (2011 г.) [Текст]. – М. : Обществ. палата Рос. Федерации, 2012. – С. 8–9.

² Див.: Паин, Э. Общество без традиций перед вызовами современности [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа: http://globalaffairs.ru/number/n_10955.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Громадянське суспільство в Україні: процес формування та розвитку за роки незалежності

Процес становлення громадянського суспільства є складним і суперечливим, відрізняється тривалістю. Можна сказати, що цей процес не завершений в жодній країні. Формування громадянського суспільства — одна з необхідних умов просування України на шляху проведення економічних, політичних та правових реформ, становлення правової держави. Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство — це в першу чергу суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних та моральних якостей і спроможностей.

Важливою умовою формування громадянського суспільства є розбудова правової держави в Україні. Взагалі взаємовідносини держави та громадянського суспільства є складними і різноманітними за своїм змістом. Такі відносини доцільно розглядати у трьох аспектах: по-перше, встановити, у чому виявляється єдність держави і громадянського суспільства; по-друге, визначити, які риси, властивості, осо-

бливості визначають їх відмінності; по-третє, з'ясувати взаємозв'язки цих явищ, форми таких взаємозв'язків¹.

Єдність громадянського суспільства і держави виражається в збігу їх багатьох цілей і завдань. Розбудова правової держави і формування громадянського суспільства переслідують одну спільну мету: соціальні інститути покликані служити людині, захищати її права та інтереси. У розробленій М. Драгомановим конституції «Вільна Спілка»² досягнення національних інтересів України вбачається в здобутті політичної свободи та розвитку місцевого самоврядування. Як інтегральний вираз нової системи стосунків між суспільством і майбутньою державою М. Драгоманов розглядав якнайповніше забезпечення прав людини і громадянина. Із цього приводу він писав: «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там, де вони сидять»³. Виходячи з того, що влада обмежує волю громадян, М. Драгоманов уважав за необхідне «збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства...» Отже, на думку вченого, «громада мусить бути спілкою вільних осіб — «без начальства»: своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств»⁴.

Ця єдність виявляється і в тому, що організація і діяльність основних суспільно-політичних, економічних та соціальних структур здійснюється відповідно до Конституції України і чинного законодавства. Так, право громадян на об'єднання закріплене в ст. 36 Конституції. Як видно, право на об'єднання по суті є правом на вільний і самостійний вибір громадянами будь-яких форм недержавної діяльності, що не суперечить вимогам закону. Такі об'єднання — необхідний складовий елемент громадянського суспільства. У розглядуваному плані відзначимо й те, що громадянське суспільство можливе в умовах, коли еко-

¹ Див.: Кожевников, С. Н. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России [Текст] / С. Н. Кожевников // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер.: Право. — 2002. — № 1. — С. 42.

² Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм [Текст] / за ред. Т. Г. Андрусика. — Львів : Світ, 1996. — С. 73.

³ Драгоманов, М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» [Текст] / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Мішук. — К. : Либідь, 1991. — С. 295.

⁴ Там само. — С. 301.

номічна система побудована на правових засадах. Ринок можливий лише за наявності вільних суб'єктів — власників майна. А це означає, що кожен з них повинен бути захищений і гарантований як від неправового впливу держави, так і від диктату постачальника. У цьому також виявляється єдність громадянського суспільства і державно-правового регулювання суспільних відносин. У наведеному сенсі держава забезпечує умови для самовираження і свободи людини, її ініціативи, підприємництва та ін. Це підтверджує те, що в нових умовах у громадян України є правові можливості, що дозволяють їм не тільки усвідомити себе суб'єктами громадянського суспільства, а й реалізувати свої особисті та колективні інтереси. Єдність громадянського суспільства і правової держави виявляється також у тому, що вони формуються одночасно. Громадянське суспільство багатогранно, тут скільки людей і об'єднань, стільки й інтересів і способів їх подання. Правова держава єдина, уособлює собою «становий хребет» і одночасно форму («обруч») суспільства. У державі важливий момент загального інтересу (або інтегрованого інтересу) і волі більшості громадян. Якщо «прибрати» правову державу, то й суспільство розвалиться на конкуруючі і такі, що борються між собою, частини. Без правової держави громадські об'єднання як структурні елементи громадянського суспільства можуть розтрачувати свою енергію у з'ясуванні стосунків, нескінченних суперечках, зіткненнях. Нарешті, єдність аналізованих соціальних та державно-правових явищ виражається в демократичному політичному режимі. Зміст такого режиму складають цивілізовані прийоми, способи здійснення державної влади та надана громадянам міра їх свободи, активної участі в політичній, економічній, соціально-культурній та інших сферах життя суспільства.

Відмінності громадянського суспільства і держави містяться в їх структурі, специфічних функціях. Правова держава — це організація публічної влади, що забезпечує, «обслуговує» громадянське суспільство. У цьому сенсі можна говорити про державу як про форму громадянського суспільства. Яскравим ідеологом правової держави в українській науковій думці був Б. Кістяківський, котрий вважав природні, споконвічно притаманні людям права фундаментом правової держави, яка є правовою організацією народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною та первинною, тобто ні у кого не запозиченою, владою¹. Б. Кістяківський доводив, що в конституційній державі влада

¹ Кістяковський, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковський : сост., примеч., указ. В. В. Сапова. — СПб. : РХГИ, 1999. — С. 243.

пов'язана з народом, отже, народ бере участь в організації влади й у створенні державних установ через народне представництво, тобто є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні акти її та впливаючи на інші¹. Найважливіша функція влади — законодавство у правовій державі цілком підпорядкована народному представництву. Законодавство зумовлює організацію і діяльність держави та її елементів; регулює не тільки відносини окремих осіб і цілих груп поміж собою, а й ставлення самої держави до громадян, а разом із тим і діяльність усіх державних установ². Завдяки народному представництву і правам людини і громадянина, які гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, уся організація правової держави має суспільний, або народний, характер. Правильне і нормальне виконання державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільства та народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходять із надр самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвитку правова держава досягає при високому рівні правосвідомості народу і сильно розвиненому в ньому почутті відповідальності³.

Таким чином, Б. Кістяківський вказує на пряму залежність держави від суспільства і вважає державу формою громадської організації. Тільки там, де є суспільство і народ, існує й держава. Але, представляючи народ в його цілому, будучи його всепоглинаючою організацією, держава разом із тим здатна стати на місце народу, розглядати себе як самоціль і змінювати народ у вигідний для себе спосіб⁴.

Громадянське суспільство — це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, які покликані сприяти реалізації інтересів індивідів і колективів. Ці інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, церква, система освіти, наукові, професійні об'єднання, організації, асоціації, що здійснюють свою діяльність на основі реального самоврядування (територіальні, виробничі, просто за інтересами). Маються на увазі об'єднання, створені «знизу», а не за вказівкою вищих органів, політичні партії, що функціонують на основі угоди (консенсусу) з іншими інститутами громадянського суспіль-

¹ Кістяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. — СПб. : РХГИ, 1999. — С. 330.

² Там само. — С. 332.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 283.

ства. В усіх випадках йдеться про структури, що засновані на єдності інтересів і здійснюють свою діяльність на основі горизонтальних зв'язків. Отже, сутнісна риса громадянського суспільства — існування в його межах різних соціальних сил, громадських утворень. Головною дійовою особою такого суспільства є людина з усією її системою потреб та інтересів. Одна з відмінностей держави від громадянського суспільства полягає в її здатності приймати закони та інші нормативно-правові акти і можливості застосовувати заходи державного примусу на підставах, передбачених законом.

Разом з тим, безумовно, треба бачити певні лінії взаємодії розглядуваних явищ. Держава та громадянське суспільство взаємодіють одна з одним, утворюють певну єдність. Взаємодія громадянського суспільства з державою здійснюється й у більш конкретних організаційно-правових формах. Це: 1) державно-правова регламентація функціонування суб'єктів громадянського суспільства, закріплення їх конституційно-правового статусу; 2) участь суб'єктів громадянського суспільства і перш за все тих із них, які реалізують свої інтереси в різних ланках політичної системи, організації та діяльності органів державної влади; 3) встановлення правових заборон щодо тотального і дріб'язкового втручання органів державної влади та їх посадових осіб у приватне життя людини і громадянина; 4) законодавче закріплення обов'язку держави щодо забезпечення економічної, політичної та соціальної безпеки людини, її прав і свобод, які в сукупності складають зміст конституційного статусу особистості в Україні. Це — з одного боку, а з другого — громадянське суспільство багато в чому визначає функціонування держави, її органів. Наприклад, правотворча діяльність держави тісно пов'язана з діяльністю таких структурних елементів громадянського суспільства, як політичні партії, громадські організації громадян. Відзначимо також, що для громадянського суспільства характерною є лише демократична, а не диктаторська форма правління. Демократичний режим сприяє розвитку місцевого самоврядування, вдосконаленню форм прямої і представницької демократії, створенню умов для активної діяльності політичних партій, що виражають різні думки. Отже, при демократичному режимі громадянське суспільство тісно взаємодіє з державою. Також слід зазначити, що громадянське суспільство базується на ринковій економіці, політичному плюралізмі, зв'язку з демократичною державою, що об'єднує всіх людей, які проживають на її території. З розвитком громадянського суспільства і становленням правової державності більш чітко видно те, що по суті

правова держава є спосіб організації громадянського суспільства, його політичною формою. Взаємодія громадянського суспільства і правової держави спрямована на формування правового демократичного суспільства за рахунок істотних змін в економічних, політичних структурах суспільства, забезпечення свободи, рівності прав і свобод людини. У цьому зв'язку слід підкреслити, що правова держава може формуватися тільки в органічному зв'язку з громадянським суспільством, забезпечуючи його функціонування. І оскільки таке суспільство створюється або створюватиметься, тою ж мірою розбудовується й правова держава. Діалектичний взаємозв'язок громадянського суспільства з державою виявляється у тому, що чим досконалішим є громадянське суспільство, тим менш помітна роль держави. Водночас нерозвинене громадянське суспільство призводить до надмірного посилення держави, яка обмежує можливості першого. Як видно, громадянське суспільство являє собою систему, що самоорганізується і саморозвивається. Разом з тим його розвиток здійснюється більш успішно, якщо держава створює для цього необхідні умови. Громадянське суспільство є тим соціальним середовищем, де реалізуються більшість прав і свобод громадян та їх об'єднань. Чим більш розвинене громадянське суспільство, тим більш демократичною є й держава. Таким чином, громадянське суспільство і правова держава не можуть існувати окремо, взаємно доповнюють одне одну.

Правові засади розвитку громадянського суспільства у період після здобуття незалежності окреслено насамперед Конституцією України, яка була ухвалена Верховною Радою 28 червня 1996 р. Конституція надає широкі гарантії прав і свобод людини незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Водночас вона обмежує діяльність державних органів, що відповідає принципам правової держави і залишає простір для громадської самодіяльності та ініціативи. У статті 15 Конституції стверджується, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»; всім гарантована свобода політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Статті 34 та 35 гарантують громадянам право на свободу думки і слова, а також на свободу світогляду і віросповідання. Організаційне оформлення плюралізму через утворення громадянами партій та громадських організацій забезпечує ст. 36 Конституції, що є підставою для створення інститутів громадянського суспільства в Україні. Положення Конституції конкретизуються у законах та інших нор-

мативних актах: указах Президента, постановах Верховної Ради та Кабінету Міністрів України.

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства розпочалося ще до прийняття Конституції. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені деякі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони, що регулюють громадську діяльність. У 2008 р. Європейський суд з прав людини визнав Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основних свобод та не є демократичним (рішення у справі «Корецький та інші проти України» від 3 квітня 2008 р.) Суд визнав положення Закону України «Про об'єднання громадян», зокрема щодо реєстрації об'єднань, їх територіальних статусів, обмеження господарської діяльності, такими, що необґрунтовано обмежують право на свободу об'єднання. 1 січня 2013 р. Закон втратив чинність.

Верховна Рада України 22 березня 2012 р. ухвалила новий Закон України «Про громадські об'єднання». Цей Закон визначає громадські організації як добровільне об'єднання фізичних і (або) юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. Положення Закону максимально наближені до європейських стандартів у сфері неурядових організацій та відповідають більшості рекомендацій, висловлених свого часу представниками вітчизняного громадянського суспільства. Так, цей прогресивний характер відносно навіть чинної Конституції України полягає у знятті обмежень для громадських організацій щодо захисту інтересів виключно своїх членів (як це було у попередньому Законі), що дає їм змогу ефективніше здійснювати екологічну, просвітню діяльність, надавати правову допомогу та здійснювати інші суспільно корисні види діяльності.

Законом також передбачено надання громадським організаціям права діяти на всій території України, спрощення державної реєстрації громадських об'єднань, приведення положень про контроль за діяльністю громадських об'єднань до європейських стандартів, спрощення ведення громадською організацією господарської діяльності для реалізації своїх статутних завдань. Відтепер громадські об'єднання зі статусом юридичної особи можуть реалізовувати підприємницьку

діяльність не тільки завдяки створеним ними підприємствам і товариствам, а й безпосередньо, якщо така діяльність відповідає меті громадського об'єднання та сприяє її досягненню.

Законом також встановлюється, що реєстрація громадських об'єднань здійснюється безкоштовно, а плата стягується лише за внесення змін до статуту, видачу дубліката оригіналу свідоцтва про реєстрацію або статуту громадського об'єднання. Обмежено підстави відмови в реєстрації громадських об'єднань і скорочено строк їх реєстрації (реєстрацію громадських об'єднань передбачено протягом семи робочих днів, а легалізацію — протягом п'яти). Законом встановлено вичерпний перелік із п'яти документів, необхідних для реєстрації. Також визначено вичерпний перелік підстав для відмови у реєстрації громадського об'єднання чи повернення документів на доопрацювання. Громадські організації та громадські спілки можуть діяти і як юридичні особи приватного права, і без статусу юридичної особи. Також уточнено вичерпний перелік підстав для ліквідації (розпуску) громадських організацій. До прогресивних положень Закону слід віднести публічність і відкритість у питаннях реєстрації та легалізації громадських об'єднань. Законом гарантовано вільний доступ до Єдиного реєстру громадських об'єднань, який містить інформацію про види діяльності об'єднань, їх контакти та органи управління.

Однією з новацій Закону є підхід до діяльності громадських організацій без обмежень за територіальною ознакою (тобто без поділу громадських організацій на місцеві, всеукраїнські та міжнародні), що надає громадським організаціям можливість самим визначати територію своєї діяльності, вільно діяти відповідно до статуту на всій території України без перереєстрації. Однак при цьому будь-яка громадська організація відповідно до нового Закону може підтвердити статус всеукраїнської за умови наявності територіальних підрозділів у більшості регіонів України або відмовитися від нього.

Нормами Закону приведено у відповідність до європейських стандартів і питання контролю за діяльністю громадських об'єднань. З часу введення в дію Закону України «Про громадські об'єднання» органи виконавчої влади не мають права здійснювати контроль за статутною діяльністю громадських організацій.

Основні нормативно-правові акти, що безпосередньо стосуються громадянського суспільства (крім актів фінансового та економічного змісту), можна поділити на дві групи (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Правове забезпечення функціонування громадянського суспільства

Нормативно-правові акти, що регулюють створення та функціонування об'єднань громадян	Нормативно-правові акти, що регулюють взаємодію громадськості з органами державної влади та участь громадян у виробленні публічної політики
Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», 7 жовтня 1997 р. (№ 554/97-ВР)	Закон України «Про звернення громадян», 2 жовтня 1996 р. (№ 393/96-ВР)
Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні», 2 грудня 1997 р. (№ 671/97-ВР)	Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», 21 травня 1997 р. (№ 280/97-ВР)
Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», 1 грудня 1998 р. (№ 281-XIV)	Закон України «Про органи самоорганізації населення», 11 липня 2001 р. (№ 2625-III)
Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» 15 вересня 1999 р. (№ 1045-XIV)	Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців», 15 травня 2003 р. (№ 755-IV)
Закон України «Про політичні партії в Україні», 5 квітня 2001 р. (№ 2365-III)	Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», 11 вересня 2003 р. (№ 1160-IV)
Закон України «Про кредитні спілки», 20 грудня 2001 р. (№ 2908-III)	Постанова Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», 26 листопада 2009 р. (№ 1302)
Закон України «Про третейські суди», 11 травня 2004 р. (№ 1701-IV)	Закон України «Про доступ до публічної інформації», 13 січня 2011 р. (№ 2939-VI)
Закон України «Про асоціації органів місцевого самоврядування», 16 квітня 2009 р. (№ 1275-VI)	Указ Президента України «Про Національну тристоронню соціально-економічну раду», 2 квітня 2011 р. (№ 347/2011)
Закон України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», 22 червня 2012 р. (№ 5026-VI)	Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації», 24 березня 2012 р. (№ 212/2012)
Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», 5 липня 2012 р. (№ 5073-VI)	Закон України «Про всеукраїнський референдум», 6 листопада 2012 р. (№ 5475-VI)

У таблиці наведено лише найголовніші нормативно-правові акти, які створювалися саме для розвитку громадянського суспільства і забезпечення громадської участі — структурно і процесуально. Докладніше про нормативно-правову базу з розвитку громадянського суспільства можна дізнатися на урядовому інформаційно-комунікаційному ресурсі — сайті «Громадянське суспільство і влада»¹, покликаному сприяти взаємодії громадян та їх об'єднань з Кабінетом Міністрів України та органами виконавчої влади в процесі формування і реалізації державної політики, а також надавати інформацію про діяльність Уряду з питань сприяння розвитку громадянського суспільства. Як бачимо, в цьому напрямі вже чимало зроблено. Проте й надалі у сфері формування правового поля для громадянського суспільства залишається багато проблем. Як свідчать дані соціологічного дослідження Творчого центру «Каунтерпарт», пов'язаного зі змінами у політико-правовому забезпеченні розвитку в Україні громадянського суспільства, більшість опитаних (59 %) представників неурядових організацій (НУО) вважають себе досить обізнаними щодо чинного законодавства, яке так чи інакше впливає на діяльність неурядових організацій. Частково обізнаними вважають себе 39 % респондентів, і лише 1 % представників НУО вважає себе зовсім необізнаними з даного питання. У 2011 р. головними законодавчими перешкодами для розвитку третього сектору, на думку респондентів, були: законодавство в цілому (41 % респондентів); податкове законодавство (41 %); пасивність НУО в забезпеченні втілення законів і регуляторних актів належним чином (39 %) та недостатність знань про чинні закони (34 % респондентів)². Законодавче середовище для розвитку громадянського суспільства — єдиний показник, за яким Україна не є лідером серед країн СНД. У цьому Україна відстає від Грузії, а також Македонії, Боснії та загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського суспільства у країнах Південної Європи (останні випереджаємо за загальним середнім показником)³.

Становлення громадянського суспільства виявляється у формуванні його інститутів — добровільних громадських об'єднань (економіч-

¹ http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article.

² Див.: Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2011 роки [Текст] : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд. : Любов Паливода, Софія Голота. — К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. — С. 70–71.

³ Див.: Красносільська, А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Текст] / А. Красносільська // Громадянське суспільство. — 2012. — № 1(19). — С. 5.

них, культурно-мистецьких, освітніх, наукових, захисту прав громадян, благодійних та ін.); громадських рухів та політичних партій (останні — на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); професійних спілок; незалежних засобів масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадської думки як соціального інституту; виборів та референдумів як засобів громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежних від громадськості елементів судової і правоохоронної системи (суди присяжних, народні міліцейські загони тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту¹.

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на формування і реалізацію державної політики, в цілому на суспільний розвиток. Громадські організації, які, охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх подолання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій в житті суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, до третього сектору.

Аналізуючи розвиток третього сектору, його вплив на становлення громадянського суспільства в Україні, перше, що необхідно відзначити: попри те що абсолютна більшість українських громадян не належить до жодної громадської організації, запит на вплив інституцій громадянського суспільства є помітним. Соціологічні опитування ілюструють, що участь у громадських організаціях сприймається як одна з найбільш ефективних форм участі громадян в ухваленні рішень та управлінні на державному і місцевому рівнях². Крім того, на громадські організації покладаються очікування у розв'язанні низки проблем в українському суспільстві. Соціологічні дані фіксують таку виразну тенденцію. Призначення громадських організацій вбачається

¹ Див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. — Львів : Червона Калина, 2002. — С. 68–69.

² Див.: Українське суспільство 1992–2010 [Текст] : Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАНУ : ТОВ «Фоліант», 2010. — С. 621.

передусім у контролі за діями влади; виконанні правозахисної та соціальної функцій; участі у виробленні політичних (державних) рішень та дорадчих органах, наданні пропозицій; захисті природного середовища; організації акції протестів; проведенні незалежних аналітичних досліджень тощо. При цьому серед тих, хто безпосередньо бере участь у діяльності громадських організацій, ці показники в більшості позицій є вищими, ніж серед тих, хто не бере участь у діяльності громадських організацій¹. Тому 52 % громадян України переконані, що громадські організації потрібні країні, 25 % вважають їх діяльність важливою і лише 9 % дотримуються думки, що громадські організації не потрібні². Водночас зарубіжні експерти відзначають збільшення частки громадян України, які визнають, що діяльність громадських організацій сприяє поліпшенню становища в українському суспільстві (61 % порівняно з 55 % у 2011 р.)³.

Разом з тим наявний високий показник, з одного боку, усвідомлення серед українських громадян необхідності їх впливу на зміст державної політики та ухвалення політичних рішень, а з другого — підвищення відповідальності і підконтрольності органів державної влади та їх посадових осіб суспільству. Так, за те, щоб реальний вплив на ухвалення державних рішень справляли пересічні громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності висловилися 40,0 %; за вплив тих громадян, що є компетентними у питаннях, які вирішуються, відповідно 37,2 %; за те, щоб цим займалися виключно державні управлінці і політики, — 9,1 %; 12,8 % не визначилися⁴. Так само більшість опитаних громадян висловлюються за підконтрольність дій влади громадськості, суспільству. Розподіл відповідей такий: 23,3 % вважають, що всі без винятку дії влади повинні бути підконтрольні суспільству; 35,0 % — всі, крім тих, що стосуються сфери безпеки і становлять державну таємницю; 19,6 % — лише ті дії, які безпосе-

¹ Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з фірмою «Ukrainian sociology service» з 18 по 27 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/dkvwkepgvwer>.

² Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 208.

³ Key Findings: Public Opinion in Ukraine / International Foundation for Electoral Systems. – Washington, 2012. – Р. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/>

⁴ Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=360.

редньо стосуються інтересів громадян (або окремих груп громадян), 5,9 % — лише в окремих випадках; 2,8 % — не повинні бути підконтрольними; 13,5 % — не визначилися¹.

В Україні за роки незалежності активно йде процес формування та державної реєстрації громадських об'єднань. Так, за даними Держкомстату України, якщо у 1995 р. було легалізовано 840 громадських об'єднань з міжнародним та всеукраїнським статусом, то на початок 2008 р. їх було вже 2819: це у 2,7 рази більше порівняно з 1997 р. і в 2,1 рази порівняно з 2001 р. (табл. 2.2)².

Таблиця 2.2

Кількість легалізованих міжнародних та всеукраїнських об'єднань громадян та зареєстрованих релігійних організацій в Україні станом на 1 січня кожного року (за даними Держкомстату України)

Об'єднання (організації)	1996	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всього об'єднань громадян	840	1376	1631	1839	1978	2173	2384	2595	2819
З них:									
політичні партії	38	109	125	125	96	104	125	137	141
громадські організації	802	1267	1506	1714	1882	2069	2259	2458	2678
спілки об'єднань громадян	14	56	64	70	76	89	100	104	115
релігійні організації	17045	24311	25942	27446	28740	29699	30507	31227	32018

Кількість громадських організацій, зареєстрованих органами виконавчої влади та органами юстиції, щорічно збільшується. Так, за

¹ Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=361.

² Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации [Текст] : материалы науч. конф., 20–21 окт. 2009 г. / Моск. гуманит. ун-т ; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2009. – С. 16.

даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, на початку 2013 р. було зареєстровано (разом із міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 74 500 громадських організацій (на початку 2012 р. — 71 767), 28 852 профспілки та їх об'єднання (27 834), 14 055 благодійних організацій (13 475), 15 018 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (13 872) та 1426 органів самоорганізації населення (1306)¹. Загальна кількість членів громадських організацій налічує 37,5 млн осіб².

Громадська активність в її організованих формах нині охоплює майже всі сфери суспільного життя. У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності у 2011 р. найбільша питома вага (16,6 %) припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (порівняно з 2010 р. на 6,5 % більше). Об'єднання професійної спрямованості та молодіжні організації склали відповідно 10,3 % та 9,5 % від загальної кількості громадських організацій; об'єднання ветеранів та інвалідів — 8,5 %; освітні, культурно-виховні — 5,2 % (зростання порівняно з 2010 р. відповідно на 6,5 %, 5 %, 5,7 % та 6,9 %)³.

У 2011р. громадськими організаціями усіх рівнів було проведено 467,9 тис. масових заходів. Найбільша питома вага у структурі масових заходів припадала на лекції (зустрічі) — 33,7 %, або 157,5 тис. заходів; з'їзди, конференції, збори — 17,1 %, або 80 тис. заходів⁴.

За часткою економічно активного населення, працевлаштованого в громадських організаціях, Україна перебуває на рівні Румунії та Польщі. За оцінюванням експертів, лише близько 1 % економічно активного населення України працює у громадських організаціях. У Чехії та Угорщині цей показник є майже удвічі більший (1,7 % та 2 % відповідно), у Німеччині — майже у 7 разів (6,8 %)⁵. Частка інститутів громадянського суспільства у ВВП України у 2010 р. становила 0,73 %, у Чехії цей показник становить 1,3 %, у Франції — 4,2 %, у Бельгії — 5 %, у Канаді — 7,9 %. У країнах, де ведеться таке спостереження,

¹ Див.: Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 289.

² Див.: Громадські організації в Україні у 2011 р. [Текст] : стат. бюл. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 7, 9.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 9.

⁵ Див.: Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – С. 10.

з 2002 по 2007 р. частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зростала у середньому вдвічі швидше, ніж власне ВВП. В Україні частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зменшилася порівняно із минулим роком (0,78 %)¹.

Для своєї діяльності громадські організації у 2011 р. з різних джерел отримали 3,4 млрд грн. Надходження від благодійності склали 1,5 млрд грн., або 43,2 % від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадських організацій, від господарської діяльності підприємств, створених громадськими організаціями для виконання статутних цілей, — 525 млн грн, або 15,6 %; від членських внесків — 475,3 млн грн, або 14,1 %².

Важливими напрямками діяльності інститутів громадянського суспільства є благодійна робота та волонтерство. У світовому рейтингу благодійництва, який формує Міжнародна благодійна організація Charities Aid Foundation (CAF), Україна у 2012 р. посіла 111 місце (у 2011 р. — 105, у 2010 р. — 150) з такими показниками: благодійні пожертвування — 7 % (у 2011 р. — 11 %), волонтерська робота — 20 % (2011 р. — 30 %), допомога нужденним — 36 % (2011 р. — 37 %)³. У зазначеному рейтингу Україна випередила Румунію (119 місце), Російську Федерацію (127 місце) та Болгарію (137 місце).

За даними дослідження Асоціації благодійників України стану розвитку благодійництва в Україні, яке проводилося в листопаді 2011 р. — лютому 2012 р., основними проблемами, що гальмують розвиток благодійництва, є відсутність податкових пільг для бізнесу при здійсненні ним благодійної діяльності (68,7 %); брак довіри з боку суспільства до діяльності благодійних організацій (62,8 %); оподаткування отриманої благодійної допомоги (52,3 %)⁴. Тому сприятливим для функціонування та розвитку благодійної діяльності в Україні є прийняття Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», що набрав чинності 3 лютого 2013 р. Він визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, здійснює правове регу-

¹ Див.: Красносільська, А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Текст] / А. Красносільська // Громадянське суспільство. — 2012. — № 1 (19). — С. 6.

² Див.: Громадські організації в Україні у 2011 р. [Текст] : стат. бюл. / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С.10.

³ World giving index 2012. A global view of giving trends [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cafonline.org/PDF/WorldGivingIndex2012WEB.pdf>.

⁴ Стан розвитку благодійності в Україні — 2011 : річний звіт. — К., 2012. — С. 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vboabu.org.ua/img/forall/Report.pdf>.

лювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму та милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій. Цим Законом передбачено спрощення процедури реєстрації благодійних організацій і запровадження нових інструментів благодійної діяльності, що надає їм значно ширші можливості для розвитку. За прогнозами експертів, запроваджені цим Законом найкращі європейські практики регулювання благодійної діяльності сприятимуть збільшенню кількості громадян і бізнес-компаній, що здійснюють благодійні проекти, спрямовані на розв'язання суспільно важливих проблем.

1859 р. вважається роком виникнення волонтерського руху у світі. В Україні волонтерство виникло на початку 90-х рр. ХХ ст., а офіційно його визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. Євро-2012 виявився найбільшим волонтерським проектом в історії України, у якому взяли участь понад 12 тис. волонтерів (2 879 з них — волонтери УЄФА). Відповідно до звіту ООН про стан волонтерства у світі у 2011 р. загальний показник залучення громадян до волонтерської діяльності громадськими об'єднаннями в Україні є досить низьким і дорівнює 10 %, тоді як середній відповідний показник в європейських країнах складає 40 %¹.

Надмірне правове регулювання волонтерської діяльності суттєво обмежує можливості її розвитку. Так, відповідно до Закону України від 19 квітня 2011 р. «Про волонтерську діяльність» організації, що працюють із волонтерами, мають отримувати спеціальну реєстрацію, забезпечувати страхування волонтерів тощо. Останнє, зокрема, є обтяжливим для неприбуткових організацій, можливості яких залучати додаткові вільні кошти є обмеженими, а додаткове фінансове навантаження не компенсується податковими пільгами.

В Україні активно розвивається така форма організацій громадянського суспільства, як аналітичні центри («think tanks», «brains trust», «мозкові центри», «фабрики думки»). Вперше словосполучення «Brain trust» вжив американський журналіст Аллен Уайт 21 березня 1903 р. у своїй статті в журналі «Saturday Evening Post». Крилатим вислів став після того, як інший американський журналіст Джеймс М. Кіран у газеті «Нью-Йорк таймс» опублікував статтю, назвавши «мозковим трестом» групи професорів-радіників, які сприяли перемозі Франкліна Рузвельта на президентських виборах 1932 р. Після цього «мозковим трестом» стали іменувати групу радників і взагалі будь-яку спільноту

¹ Цікаві факти про волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/16290/>.

експертів, які спільно розробляють нові проекти, пропонують нові ідеї, шукають способи вирішення поставлених завдань. У Пенсільванському університеті (США) проводяться щорічні обстеження «фабрик думки» по всьому світу, за підсумками яких публікуються звіти з переліками провідних центрів у світі в цілому, а також по окремих регіонах і напрямках («The Global Go To Think Tanks Report»). На початок 2012 р. база даних Пенсільванського університету містила 6603 «think tanks» у 182 країнах світу, у тому числі Україна представлена 47 неурядовими аналітичними центрами (25 місце у рейтингу за кількістю аналітичних центрів). Це третій показник для Східної Європи: у Росії — 122 центри (8 місце), у Румунії — 54 (19 місце). Порівняно з США, де діють 1823 аналітичні центри, кількість центрів в Україні виглядає не дуже переконливо, але порівнянно із країнами СНД — вельми достойно. Наведено дані за такими країнами: Вірменія — 14, Азербайджан — 13, Білорусь — 12, Молдова і Киргизстан — по 10, Казахстан і Узбекистан — по 8, Таджикистан — 7 центрів. Жодного незалежного аналітичного центру немає в Туркменістані. Слід зазначити, що Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова увійшов до 150 провідних аналітичних центрів світу, де посів 86 місце; до топ-60 аналітичних незалежних центрів Центральної та Східної Європи крім нього також увійшли Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана та Міжнародний центр перспективних досліджень¹.

Незважаючи на зростання кількості громадських об'єднань, необхідно відзначити, що їх все ще небагато. За кількістю громадських організацій на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС. Наприклад, в Угорщині на 10 тис. населення налічується 46 громадських організацій, у Хорватії — 55, в Естонії — 201, а в Україні лише 17².

Однак слід розуміти, що з наявності великої кількості зареєстрованих громадських організацій не можна судити про розвиненість громадянського суспільства. Так, Л. Хом'яков підкреслює, що, незважаючи на зростання кількості неурядових організацій, влада залишалася антидемократичною, тому робити висновки на цій підставі про «подальший розвиток» громадянського суспільства в Україні можна з та-

¹ 2012 Global GoTo Think Tank Report Released [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotothinktank.com/2012-global-goto-tank-index-report/>.

² Див.: Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 289.

кою ж певністю, як про «подальше життя» померлого на підставі ви-
ростання в нього нігтів¹.

Тому, говорячи про статистичні характеристики третього сектору України, слід урахувувати й те, що, за вдалим оцінюванням американських дослідників Ф. Мішлівеця та Д. Енсена, у нас, як і у деяких інших посткомуністичних країнах, лише демонструється «статистично міцне громадянське суспільство». На жаль, статистика не завжди відображає реальний стан справ. Так, за підсумками 2011 р. перед органами статистики про результати своєї діяльності відзвітували 23 425 центральних органів громадських організацій з різним статусом, що становить лише 27,2 % від загального числа центральних органів громадських організацій, легалізованих органами реєстрації². Інші ж не були знайдені за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про їх місце знаходження невідомі. Отож, їх, напевно, можна вважати «паперовими», тобто формально зареєстрованими, але не такими, які діють реально. При цьому необхідно підкреслити, що упродовж останніх років ці показники навіть погіршуються: якщо за підсумками 2004 р. відзвітували 42,8 % організацій, то за підсумками 2006 р. — 39,2 %, а 2007 р. — 38,6 %³. А згідно з оцінками Творчого Центру «Каунтерпарт» частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9 % від їх загальної кількості⁴.

Як підкреслено у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2013 р., «незважаючи на кількісне зростання організацій громадянського суспільства, показник кооперативних практик громадської самоорганізації залишається невисоким»⁵. Участь у діяльності громадських організацій й досі є однією з найменш значущих для громадян України цінностей, що зумовлюється загалом

¹ Хом'яков, Л. Парадокси громадянського суспільства в Україні [Текст] / Л. Хом'яков // Сучасність. – 2003. – № 12. – С. 69–70.

² Див.: Громадські організації в Україні у 2011 р. [Текст] : стат. бюл. – К., 2012. – С. 9.

³ Див.: Громадські організації в Україні у 2007 році [Текст] : стат. бюл. – К. : Держкомстат України, 2008. – С. 8; Громадські організації в Україні у 2006 році [Текст] : стат. бюл. – К. : Держкомстат України, 2007. – С. 9; Громадські організації в Україні [Текст] : стат. бюл. за 2004 рік. – К. : Держкомстат України, 2005. – С. 8.

⁴ Див.: Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2006 роки [Текст] / підготовлено Творчим Центром «Каунтерпарт». – К. : Макрос, 2006. – С. 18.

⁵ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 207.

невисоким рівнем довіри до громадських структур. За даними соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології, у 2012 р. громадським організаціям довіряли 27,1 % респондентів, не довіряло — 29,4 %¹. Середній показник довіри до інституцій громадянського суспільства в Україні є нижчим, ніж, наприклад, в Албанії (39,6 %) або Грузії (45,6 %)². Результати моніторингу громадської думки в Україні, проведеного у 2012 р. Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES), вказують на недостатню обізнаність громадян щодо діяльності НУО та засвідчують низький рівень громадянської культури взагалі: тільки 13 % опитаних зазначили, що вони знають про діяльність конкретних НУО; не знають, чим вони займаються, — 50 %; 30 % — узагалі не знають, що таке НУО³.

Найвищою формою суспільно-політичної активності є членство в політичних партіях. Політичні партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність і цивілізованість, стратегію і тактику боротьби за владу, істотно впливають на політичне і правове виховання громадян. Останні є важливим елементом інституціональної бази громадянського суспільства, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян і сприяють проведенню конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим необхідно враховувати, що в Україні ставлення населення до партій є неоднозначним.

З одного боку, кількість зареєстрованих політичних партій зростає. У 2013 р. в країні зареєстровано понад 200 політичних партій. Зростає і частка населення, задіяного в їх роботі. Як свідчать результати опитувань, якщо в 90-ті рр. ХХ ст. 1–2 % громадян заявляли, що вони є членами певних політичних партій, то, за даними сучасних досліджень, уже понад 7 % респондентів заявили, що вони беруть участь у діяльності партій⁴. З другого боку, політичні партії не користуються великим авторитетом у громадян України. Хоча останнім часом рівень довіри до них трохи й зріс (з 15,1 % у жовтні 2001 р. до 20,5 %

¹ Див.: Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/news/view-152.html>.

² Див.: Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – С. 12.

³ Див.: Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 207.

⁴ Чи є Ви членом будь-якої політичної партії? (опитування в Києві) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=789.

Закінчення таблиці

7 — журнали	2,5
9 — Інтернет-сайти (новинні, політичні)	21,0
10 — соціальні мережі (Фейсбук, «В контакте» та ін.)	5,7
11 — Інтернет-телебачення	3,0
12 — Інтернет-радіо	0,4
13 — інше	2,0
14 — важко відповісти	0,6

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства¹. Каналами висловлювання громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлювання громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати рівень політичної культури. Вивченням громадської думки у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, які проводять регулярні соціологічні опитування. А от наскільки вона є сформованою, різнобічною, широко висловленою, великою мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування ЗМІ.

Одним із найважливіших показників демократичності держави, стану розвитку громадянського суспільства є ставлення населення до інститутів влади. Цей показник є важливим тому, що він засвідчує ефективність демократичних механізмів добору еліт та виборних інститутів влади. За даними загальнонаціонального опитування, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру Олександра Разумкова з 17 по 22 травня 2013 р.², картина ставлення населення до влади виглядає не дуже привабливою. В українському суспільстві лише три соціальні інституції мають переважну довіру з боку громадян: церква (баланс довіри-недовіри становить +50 %), ЗМІ України (+24,5 %), Збройні сили України (+11 %) та дещо переважає довіра у ставленні до громадських організацій (+3 %). Усі інші соціальні інституції мають негативний баланс довіри-недовіри: Верховна Рада України (–60,5 %), суди (–56 %),

¹ Див.: Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні застави й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – С. 205–212.

² Було опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

політичні партії (–52 %), уряд України (–49 %), міліція (–47 %), банки (–44 %), прокуратура (–43 %), Президент України (–43 %), Конституційний Суд України (–38 %), Служба безпеки України (–14 %), місцева влада (–5 %) (табл. 2.4)¹.

Таблиця 2.4

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інституціям?

Соціальні інституції	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Важко сказати
Президенту України	45,0	23,9	19,3	6,5	5,3
Верховній Раді України	45,1	31,7	14,7	1,6	6,9
Уряду України	44,1	26,9	19,3	3,0	6,6
Збройним Силам України	18,3	18,9	40,4	8,2	14,2
Міліції	39,8	30,2	19,5	3,2	7,3
Службі безпеки України	28,0	20,5	29,8	4,6	17,1
Місцевій владі	22,8	24,5	36,0	6,3	10,3
Судам	44,9	27,4	13,2	2,7	11,9
Конституційному Суду України	36,6	22,5	17,0	4,0	20,0
Прокуратурі	38,4	25,1	16,2	4,4	15,8
Церкві	9,3	10,6	38,4	31,7	10,0
Засобам масової інформації України	12,6	21,2	48,0	10,3	7,9
Засобам масової інформації Росії	20,3	25,7	27,3	5,8	20,8
Громадським організаціям	14,2	21,4	33,0	5,4	26,0
Політичним партіям	32,1	37,1	15,6	2,0	13,3
Банкам	37,0	30,3	19,9	3,0	9,8

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи². Як слушно підкреслює М. Цимбалюк, «школою формування правосвідомості громадян у демократичному суспільстві

¹ Див.: Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvuhv.htm>.

² Див.: Коротков, Д. С. Вибори як чинник розвитку громадянського суспільства [Текст] / Д. С. Коротков // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 152–154.

є система вільних і рівних виборів. ... Будь-яка форма волевиявлення народу не тільки потребує високого рівня правосвідомості громадян, але й виступає в якості своєрідної школи правового виховання. Демократичні, чесні вибори на законній підставі особливо позитивно сприяють позитивному ставленню громадян до закону, поваги до права, вихованню самостійності, відповідальності кожного за свій власний вибір»¹. Технологію ведення сучасних передвиборчих кампаній політологи (В. Бебик, Л. Герасіна, Т. Гінберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Р. Мухаєв, Г. Почепцов) не випадково називають «виборчою інженерією», яка спирається на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що стимулюють свідомий, ціннісний політичний вибір громадян, апелює до їх правових очікувань та містить особливі засоби і методи активізації електоральної поведінки, спрямовані на успішний результат виборів².

Стосовно України особливе значення для підвищення правової культури всіх учасників виборчого процесу має Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, розроблена ЦВК (введена в дію постановою ЦВК № 336 від 8 жовтня 1999 р.). Головні цілі пропонованих заходів: створення належних умов для набуття широкими верствами населення знань чинного законодавства про вибори та референдуми, а також уміння застосовувати їх на практиці; сприяння підвищенню правосвідомості та активності виборців (учасників референдумів) з реалізації їх конституційних політичних прав; запобігання порушенням законодавства про вибори і референдуми в процесі його застосування; надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства України про вибори та референдуми тощо.

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками не показували позитивної динаміки, але зберігали певну стабільність на досягнутому рівні. Вони є кращими, ніж в інших пострадянських країнах, натомість суттєво відстають від показників країн Балтії та країн

¹ Цимбалюк, М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – С. 8.

² Герасіна, Л. М. Правосвідомість громадян і культура політичного вибору громадян: структурно-ціннісні зв'язки [Текст] / Л. М. Герасіна // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 14.

Вишеградської групи. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де різні напрями демократичного розвитку перехідних країн оцінюються за шкалою від семи балів — «найгірша оцінка» до одного бала — «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р.¹ до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006–2012 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та відповідно отримала найкращу оцінку відносно інших показників (див. табл. 2.5)². У липні 2012 р. експерти Freedom House у звіті «Б'ючі на сполох — раунд 2: на захист демократії в Україні» констатували: «У той час, як ситуація у більшості сфер, які ми оцінювали минулого року, погіршилася, громадянське суспільство виглядає більш активним і менш пригніченим, ніж рік тому»³.

Таблиця 2.5

Рейтинг демократичного розвитку України

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Виборчий процес	3,50	3,25	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75
Громадянське суспільство	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75
Незалежні медіа	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00
Національне демократичне управління	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75
Місцеве демократичне управління	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50
Судова система та незалежність суддів	4,25	4,25	4,50	4,75	5,00	5,00	5,50	6,00
Корупція	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00
Демократичний розвиток	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82

¹ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – С. 5.

² Nations in Transit – Ukraine (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>.

³ Б'ючі на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House. – 2012. – Липень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files>.

Для визначення цього рейтингу розвитку громадянського суспільства зарубіжні експерти беруть до уваги кількісне зростання неурядових організацій України (НУО); їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність; правове та політичне оточення, в якому вони функціонують; розвиток незалежних професійних спілок; рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показовим також є те, що рейтинг розвитку громадянського суспільства Nations in Transit в Україні (2,75 бала) кращий або значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (крім країн Балтії). Аналогічний показник за 2012 р. становить: в Азербайджані — 6,0 балів, Білорусі — 6,25, Вірменії — 3,75, Грузії — 3,75, Казахстані — 6,0, Киргизстані — 4,75, Молдові — 3,25, Російській Федерації — 5,25, Таджикистані — 6, Туркменистані — 7, Узбекистані — 7 балів. Водночас в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії він становить 1,75 бала, Польщі — 1,5, Угорщині — 2 бали¹.

За даними іншого авторитетного рейтингу, що визначається у межах дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку (USAID NGO sustainability Index), стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де 1 показує дуже розвинений рівень, 7 означає низький рівень розвитку. Бали від 1 до 2 характеризують сталість розвитку громадянського суспільства, від 3 до 5 — розбудову сталості, бали 6 і 7 — зародження сталості). Аналізуючи показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні за останні роки (табл. 2.6)², бачимо, що найслабшими складниками сталості НУО є фінансова життєздатність (4,3 бала) та ставлення з боку громадськості (3,6 бала), а найсильнішими — адвокація (2,6 бала) та надання послуг (3,3 бала). Показово, що за показником адвокації НУО вже навіть перейшли поріг консолідованої демократії. За загальною оцінкою зарубіжних експертів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану.

¹ Nations in Transit 2012 / Country Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012>.

² Див.: The 2011 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/.

Таблиця 2.6

**Показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні
у 2007–2011 рр. (за даними USAID CSOSI)**

Показник	2007	2008	2009	2010	2011
Сталий розвиток НУО	3,6	3,6	3,5	3,5	3,5
Правове середовище	3,6	3,6	3,6	3,6	3,5
Організаційна спроможність	3,7	3,7	3,6	3,5	3,5
Фінансова життєздатність	4,2	4,1	4,2	4,2	4,3
Кампанія громадянського представництва (адвокація)	2,9	2,9	2,8	2,7	2,6
Надання послуг	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3
Інфраструктура	3,5	3,5	3,5	3,5	3,4
Ставлення з боку громадськості	3,9	3,9	3,8	3,7	3,6

Отже, можна відзначити, що процес формування громадянського суспільства здійснюється, але повільно. Слід більше уваги приділяти формуванню і розвитку його основних складових, забезпеченню прав і свобод громадян, створенню всебічних умов для розвитку особистості. Треба визначити й основні напрями подальшого просування України на шляху формування громадянського суспільства, які пропонують наші європейські колеги і реалізація на практиці яких наблизатиме нас до Європи¹.

По-перше, посилення застосування Європейської конвенції з прав людини. У межах цього заходу пропонуються: а) підвищення рівня захисту і дотримання прав людини завдяки посиленню потенціалу окремих цільових груп (правників — суддів, прокурорів, адвокатів) та інститутів України (включно з Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини) щодо використання у повсякденній роботі європейських стандартів і норм у царині прав людини; б) формування активної мережі незалежних позасудових правозахисних структур.

По-друге, забезпечення свободи слова та інформації і свобода ЗМІ. Як свідчать результати загальнонаціонального опитування², більше

¹ Див.: Григоренко, Д. А. Громадянське суспільство в Україні. 10 порад європейських колег [Текст] / Д. А. Григоренко // Громадянське суспільство і права людини: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 191–194.

² Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvuhv.htm>.

половини населення вважає, що в Україні існує свобода слова (10 % — повною мірою, 46 % — в основному існує), а 36 % впевнені, що не існує (29 % — в основному не існує, 7 % — зовсім не існує). Найбільш впевненими в існуванні свободи слова в Україні є жителі Південного (67 %) та Західного (58 %) регіонів, а також виборці Партії регіонів (75 %) та Комуністичної партії України (62 %). У тому, що свобода слова в Україні відсутня, впевнені жителі Центрального (42 %) і Східного (38 %) регіонів та виборці Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (49 %) і партії «УДАР» (47 %). Але треба звернути увагу на те, що зростає кількість тих, хто не вірить у свободу слова в Україні за період з грудня 2009 р. по травень 2013 р. (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Як Ви вважаєте, чи існує в Україні свобода слова?

Варіант відповіді	Грудень 2009	Травень 2013
Так, повною мірою	13,6	10,2
В основному існує	53,8	45,9
В основному не існує	17,9	29,0
Зовсім не існує	4,5	7,3
Важко сказати	10,1	7,6

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» з 22 травня по 3 червня 2013 р. провів опитування журналістів «Стан свободи слова в Україні». Усього було опитано 52 журналісти: 30 із Києва та 22 з інших регіонів. Стан свободи слова в Україні опитані журналісти оцінили в 3,8 бала за 10-бальною шкалою. Порівняно з 2012 р. оцінка стану свободи слова знизилася (в 2012 р. — 4,5 бала) і відповідає рівню 2010–2011 рр. (у 2011 р. — 3,7 бала, у 2010 р. — 3,6 бала). У 2007 та 2009 рр. експерти оцінювали стан свободи слова в 5,9 бала, а в 2005 р. — у 7 балів. При оцінюванні сучасного стану складових свободи слова в Україні за 5-бальною шкалою, де «1» означає вкрай поганий стан, «5» — дуже добрий, жодний показник не набрав більше 3,4 бала. Найгірше оцінили економічну самодостатність медіа (1,6), незалежність діяльності журналіста від тиску власників (1,7) та незалежність медіа від важелів економічного тиску (1,8). Найвище оцінили запит у суспільстві на вільні незалежні ЗМІ (3,4) та законодавче забезпечення свободи слова і незалежності медіа (3,3). Серед основних чинників, які заважають забезпеченню свободи слова та преси в Україні, журналісти зазначили позицію власників ЗМІ, які використовують їх для забезпечення власних інтересів, та економічну неспроможність,

збитковість ЗМІ. Відповіді журналістів розділилися майже навпіл з питання відчуття цензури в своїй роботі. Одна частина вказала, що вони зовсім не відчують тиску та цензури в своїй роботі, а інша частина відповіла, що іноді відчуває незначний тиск і ситуативні вияви цензури. Серед тих журналістів, хто відчуває тиск та цензуру, рівною мірою були зазначені цензура з боку представників влади та редакторів і самоцензура.

У цій царині ЄС запропонував: а) сприяння європейським стандартам в українському медійному середовищі; б) підвищення стандартів журналістики для забезпечення кращого інформування української громадськості про політичні і соціальні процеси в Україні; в) підтримання процесу зміцнення законодавчої бази діяльності ЗМІ та підвищення етичних стандартів журналістської професії; г) підтримання постійного діалогу між ЗМІ, громадянським суспільством та органами державної влади.

По-третє, боротьба із виявами жорстокого поводження. Європейські установи радять підвищувати дієвість розслідування на національному рівні тверджень про факти застосування катувань із наголошенням на важливості застосування належних санкцій у випадку, коли провину доведено, та протидію будь-яким виявам безкарності. «Близько півмільйона українців щорічно піддають незаконному насильству на етапі затримання. Від 100 до 120 тисяч осіб потерпають від тортур в органах внутрішніх справ». Це стверджує директор Харківського інституту соціальних досліджень Денис Кобзин, посилаючись на результати досліджень цього інституту. «За нашими оцінками, у 2010 році від рук правоохоронців постраждали від 750 до 790 тисяч людей. Мінімум один раз, а то й кілька разів вони ставали жертвами насилля з боку працівників міліції», — зазначає Денис Кобзин¹.

По-четверте, захист прав національних меншин. Результати соціологічних досліджень рівня ксенофобії в Україні, які щорічно проводить Київський міжнародний інститут соціології за шкалою Богардуса²,

¹ Коваленко, Н. Кати «у погонах» [Електронний ресурс] / Н. Коваленко, Н. Шерстюк. – Режим доступу: <http://www.urist.in.ua/showthread.php?t=128156&s=5936db48c00d6adfbdb58fb3b57ce07e>.

² Американський соціолог Емері Стівен Богардус розробив шкалу соціальної дистанції в 20-х роках минулого століття. Українська адаптація американської методики шкали Богардуса являє собою питання, що задається кожному респонденту: «Я згоден допустити представників названих національних груп»: як членів сім'ї (за позитивну відповідь нараховується 1 бал), близьких друзів (2 бали), сусідів (3), колег по роботі (4), жителів України (5), відвідувачів України (6), не пускав би в Україну (7 балів).

свідчать про те, що у 1994 р. середній показник становив 3,4 бали — наші громадяни розглядали представників інших націй як сусідів і колег по роботі. В основному «чужих» не хотіли допускати як членів сім'ї та близьких друзів, але співіснувати з ними в одному соціумі цілком погоджувалися. Зараз середній показник виріс до 4 балів — це означає, що сприйняття «чужих» звелось вже до колег по роботі. До речі, у 2007 р. він становив 4,3 бала (позиція між колегами по роботі і громадянами України). Зберігається і відсоток тих людей, які не пускали б представників інших націй в країну. Залежність рівня ксенофобії від віку опитаних зазнала дуже сумних змін. Якщо на початку досліджень, у 1994–1996 рр., рівень ксенофобії підвищувався з віком (молодь була істотно менш ксенофобною), то у 2010–2012 рр. він став істотно зростати насамперед серед молоді. Зараз найвищий рівень ксенофобії в осіб пенсійного віку і у молоді¹. Проходження ультраправої партії «Свобода» до Верховної Ради призвело до зростання майже на 50 % випадків ксенофобії та расизму в Україні². Європейські політики запропонували: а) посилити потенціал органів державної влади щодо питань меншин; б) привести законодавство у відповідність до європейських стандартів.

По-п'яте, зміцнення і захист прав жінок та дітей. Більше 50 % населення України потерпають від насильства в сім'ї упродовж усього життя, причому 30 % зіткнулися з насильством у дитинстві³. За даними правоохоронних органів, у 2012 р. зареєстровано 138 тис. випадків насильства в сім'ї, в 2011 — 127 тис., в 2010 — 102 тис., в 2004 — 83 тис. При цьому більш ніж у 90 % випадків насильство було вчинено щодо жінок. За оцінюванням експертів, насправді жінок, які страждають від насильства в сім'ї, в 3–4 рази більше, тобто від 300 тисяч до півмільйона. Щорічно від домашнього насильства в Україні гине близько 1 тис. жінок⁴. Згідно з результатами аналізу, проведеного Інститутом

¹ Див.: Кириченко, И. Ксенофобия как показатель невежества: растет вместе с человеком [Електронний ресурс] / И. Кириченко. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/socium/ksenofobiya-kak-pokazatel-nevezhestva-rastet-vmeste-s-chelovekom-_html.

² Див.: Эксперты: прохождение «Свободы» в Верховную Раду привело к росту ксенофобии и расизма в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://internovosti.net/obwestvo/svobody-v-verhovnuju-radu-privelo-k-rostu-ksenofobii-i-rasizma-v-ukraine-20130409.html>.

³ Див.: Мусафирова, О. Люби жену, как душу, тряси ее, как грушу? [Електронний ресурс] / О. Мусафирова. – Режим доступу: <http://kp.ua/daily/310810/241608/>.

⁴ Див.: Лупова, Т. Кто и зачем в Украине популяризирует насилие над женщиной? [Електронний ресурс] / Т. Лупова. – Режим доступу: http://lady.adverman.com/modules/myarticles/article_storyid_250.html.

соціологічних досліджень НАН України, 68% жінок (близько 18 млн) в Україні страждають від насильства в сім'ї, у тому числі 20 % — «як правило» або часто (в основному це побої з боку чоловіка)¹. Для того щоб подолати ці негаразди, цей напрям діяльності української влади повинен містити аналізування і підвищення рівня відповідності чинних законів та практики України в царині гендерної рівності і прав дитини та сприяння запобіганню сексуальної експлуатації і насильства над дітьми відповідно до міжнародних нормативно-правових актів.

По-шосте, формування та розвиток мережі лідерів громадянського суспільства. Втілення цього проекту передбачає: а) поглиблення знання лідерів громадянського суспільства про європейські демократичні процеси, стандарти та цінності з метою вдосконалення їхніх організаційних і комунікативних навичок; б) сприяння формуванню мережі контактів, міжгалузевих та міжнародних партнерських зв'язків за допомогою Мережі лідерів громадянського суспільства (*Civil Society Leadership Network*), яка включає 120 організацій неурядового сектору Чорноморського регіону і здійснюється за підтримки спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи².

По-сьоме, належність та функціонування судової системи. Як свідчить моніторинг соціологічної служби Центру Олександра Разумкова щодо ставлення населення до судової системи у березні 2013 р., підтримували діяльність суду 30,1 % респондентів (4,7 % — повністю підтримую, 25,4 % — підтримую окремі заходи), 59,8 % — не підтримують діяльність суду, 10,1 % — не визначилися з відповіддю. Найбільша довіра до суду була зафіксована у лютому 2005 р.: 21,3 % — повністю підтримували, 31,7 % — підтримували окремі заходи, 29,3 % — не підтримували, 17,7 % — не визначилися. З вересня 2005 р. рівень повної підтримки впав до 8,1 % і вже ніколи ні був більше 10 %. Найнижчим він був у грудні 2008 р.: 2,6 % респондентів повністю підтримували, а 65,1 % — не підтримували діяльність суду³. Тобто напрашується висновок: довіри до судової влади в Україні немає, треба впроваджувати конкретні дії для поліпшення ситуації. Для успішної реалізації цього проекту необхідними є сприяння в процесі утвердження незалежної, безсторонньої, ефективної та професійної судової

¹ Див.: Домашнє насиліе в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.topwords.ua/InterestnaiS/129.htm>.

² <http://www.cslnetwork.org/>

³ Чи підтримуєте ви діяльність суду в Україні? (динаміка, 2005–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=169.

влади в Україні, а також забезпечення можливостей для перетворення української судової влади на прозору та справедливу судову систему, що буде доступною для всіх громадян та функціонуватиме ефективно і прозоро стосовно громадян і громадянського суспільства.

По-восьме, протидія корупції в Україні. 23 січня 2005 р., виступаючи на Майдані Незалежності, новообраний президент Віктор Ющенко сказав: «Ми створимо систему влади, яка буде чесною по відношенню до людей. Ніхто не даватиме і не братиме хабарів». Проте все залишилося без змін... Навіть більше, за часів президентства Ющенка у корупції з'явилися нові означення — куми, любі друзі...¹ «Не буде перебільшенням сказати, що корупція в Україні пронизала всі сфери суспільства, — підкреслює К. Бондаренко. — Корупція в Україні має свою специфіку, вона кумівська. Це не кланова, чи не споріднена, а саме кумівська. Це не та корупція, що в Киргизії, чи Казахстані, чи в Росії. Подібний характер має корупція в Молдові»². Тому, розуміючи всю складність української ситуації, у межах цього проекту пропонуються: а) сприяння запобіганню і стримуванню корупції для того, щоб вона й далі не підривала довіри громадськості до державного ладу та судової системи, принципів демократії, верховенства права та процесів соціально-економічного розвитку в Україні; б) вдосконалення правової бази протидії корупції та посилення заходів з ефективного та безстороннього застосування кримінального законодавства щодо корупції.

По-дев'яте, вдосконалення виборного законодавства та практики. Реалізація цього проекту передбачає допомогу ЄС та Ради Європи при розробленні проекту Виборчого кодексу України та законодавства про референдуми з метою приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. 27 листопада 2012 р. Президент України Віктор Янукович підписав прийнятий у цілому новий Закон України «Про всеукраїнський референдум». Прийняття цього Закону спричинило нормативний вакуум у сфері місцевого референдуму, оскільки згідно з його прикінцевими положеннями Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» втрачає чинність. Отже, парламентарії позбавили громадян України гарантованого Конституцією права на участь у місцевому референдумі, оскільки чинне законодавство

¹ Феноменологія української корупції та її специфічні риси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page56-926.html>.

² Бондаренко, К. Коррупция в Украине пронизала все сферы общества, но... [Електронний ресурс] / К. Бондаренко. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page56-926.html>.

у сфері місцевого самоврядування передбачає обов'язкове проведення місцевих референдумів з низки питань. До речі, за 20 років незалежності було проведено лише один Всеукраїнський референдум і понад 160 місцевих¹.

По-десяте, розвиток місцевої та регіональної демократії. Слід зазначити, що українці в цілому вельми позитивно ставляться до такого соціального феномена, як демократія (табл. 2.8)². Але і тут ми маємо проблеми з реалізацією на практиці наших переконань.

Таблиця 2.8

З яким із наведених нижче суджень Ви більш згодні?

Варіант суджень	Травень 2004	Жовтень 2006	Червень 2007	Грудень 2009	Жовтень 2010	Квітень 2012	Березень 2013
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,3	53,2	42,8	36,6	46,9	50,9	54,6
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим за демократичний	23,2	20,8	21,5	30,0	19,1	19,6	18,6
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,0	10,9	17,7	17,0	15,7	18,3	14,2
Важко відповісти	17,5	14,0	18,0	16,4	18,3	11,2	12,6

Уведення в дію цієї поради передбачає детальне розроблення послідовної стратегії децентралізації та ухвалення плану дій у сфері

¹ Роль общественности в усовершенствовании законодательства о местном референдуме в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csln.info/news/um:news:148B469>.

² Див.: Березень-2013: оцінка громадянами стану демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/kjkgjjetohjlbjld-fjbojbojrlbj.htm>.

реформування місцевого самоврядування, включаючи підготовку масштабної адміністративно-територіальної реформи.

Звичайно, викладені європейськими інституціями поради-проекти мають загальний характер і з огляду на дійсний стан розвитку громадянського суспільства в Україні їх може бути набагато більше. Деякі вчені вважають, що проблемами громадянського суспільства в Україні є: нерозвиненість ринкової економіки, котра є необхідною умовою фінансової незалежності та соціально-економічної самодостатності членів суспільства, які є основою для інших видів незалежності¹; державний патерналізм, громадянська пасивність та відчуженість²; брак спільних цінностей³ тощо. Але прагнення долучитися до європейської спільноти та забезпечити сталу побудову громадянського суспільства є ефективним стимулом для втілення цих порад-проектів у життя.

2.2. Роль права та правової культури в процесі розбудови громадянського суспільства

Розвиток громадянського суспільства є складним і безперервним процесом удосконалення людини як громадянина та суспільства в цілому, що охоплює всі сфери життєдіяльності будь-якого соціуму. Загальна мета з побудови міцного підґрунтя для сталого єднання всіх соціальних сил нашої країни, «консенсусу еліт» та досягнення стійкої національної єдності, збереження суверенності і цілісності держави, зміцнення її економіки та подальшого зростання рівня життя людей потребує мобілізації ресурсів українського суспільства не на революційні руйнування, а на конструктивне реформування в економічній, політичній, правовій та інших сферах⁴.

¹ Див.: Діденко, Н. Г. Громадянські об'єднання в Україні [Текст] / Н. Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – С. 10.

² Див.: Пасько, О. Розвиток взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні в історико-філософському дискурсі [Текст] / О. Пасько // Схід. – 2011. – № 5 (112). – С. 122.

³ Див.: Розвиток громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / Л. Шара, І. Підлуська, Л. Кудіна, Г. Усатенко, Г. Соловій. – Режим доступу : <http://www.europerexhi.kiev.ua/sites/default/files/material/Old/RGSvU.pdf>.

⁴ Див.: Победа, Н. А. Социальные идентичности: структурные изменения и мобилизационный потенциал [Текст] / Н. А. Победа, А. В. Ятвецкая // Проблемы развития социологической теории: социальные процессы в Украине: IV Всеукр. социолог. конф. – К. : САУ; Ін-т соціології НАНУ, 2004. – С. 53–57.

Удосконалення громадянського суспільства, його історично зрілий стан як правового соціуму, безумовно, неможливі без активного впливу права і правової культури. Саме вони постають найважливішими формами суспільного буття, породжуючи правовий світогляд людини, правові цінності, відповідні моделі правової поведінки індивідів, і в той же час — програми вдосконалення правових відносин, чинних правових систем як у стабільних, так і в перехідних суспільствах. Досить цілісну картину розвитку і функціонування громадянського суспільства як суб'єкта соціальних і політико-правових дій подано у працях Ю. Битяка, Л. Герасіної, М. Михальченка, Ю. Резніка, В. Селіванова, С. Франка, І. Яковюка та ін.¹

Стрижнем соціально-правової консолідації українського суспільства мають виступати принципи демократії, забезпечення реалізації в соціально-політичних та інших практиках усіх прав людини і громадянина, дотримання країною перспектив європейського вибору. Врешті-решт, суспільство очікує на те, що *пріоритетами* національного розвитку (не тільки проголошеними, а й реальними) будуть визнані:

- висока якість життя громадян України;
- конкурентоспроможна економіка (із сильною інтелектуальною складовою);
- ефективна і справедлива влада, що вимагає поваги до права і закону.

Право, яке виступає загальносоціальною цінністю, імперативом цивілізації та високоефективним соціальним регулятором, безперечно, є суттєвим громадським благом. Воно втілює загальну і індивідуальну волю та різні інтереси учасників суспільних відносин, забезпечує

¹ Див.: Герасіна, Л. М. Громадянське суспільство і колізії в реалізації політичної влади [Текст] / Л. М. Герасіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 43–52; Михальченко, Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Текст] / Н. И. Михальченко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.; Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.; Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Ч. I. Идея гражданского общества в социальной мысли [Текст] / Ю. М. Резник. – М. : Изд-во «Союз», 1993. – 167 с.; Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Ч. II. Теоретико-методологические аспекты исследования [Текст] / Ю. М. Резник. – М. : Изд-во «Союз», 1998. – 560 с.; Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти [Текст] : монографія / В. М. Селіванов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.; Франк, С. Л. Духовные основы общества [Текст] / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.; та ін.

стабільність і впорядкування соціальної системи¹. Громадянське суспільство не має іншої подібної сукупності соціальних норм, яка спроможна забезпечити комплексне регулювання економічних, політичних, соціокультурних, організаційних та інших зв'язків, реалізуючи при цьому демократичні, духовні і моральні цінності. Право є історично зумовленою мірою людської свободи. Закріплюючи з-поміж інших цінностей культури соціально очікувану, нормативно-впорядковану свободу, право тим самим набуває потужної власної соціальної цінності в суспільстві.

Як суспільне явище право формується на основі взаємодії духовних і матеріальних засад. Його не слід цілком зводити лише до матеріальних умов існування суспільства або виключно до духовної сфери ідей та соціальних цінностей. Воно одночасно є відбиттям і детермінантою як матеріального, так і духовного буття соціуму та відповідає всім тенденціям і специфіці його еволюції. Виникнення та існування права закономірно вважають результатом визрілої суспільної потреби, наслідком взаємодії усього спектру соціально-економічних, політичних, моральних та інших чинників і, зокрема, самостійним соціокультурним феноменом певної спільноти людей².

Право відіграє установчу і нормативно-регулюючу роль у суспільному організмі. Завдяки ньому відбуваються розбудова соціальних ієрархій та інститутів у структурі суспільства, закріплення сталого соціально-політичного устрою, легітимуються правові основи влади, йде відтворення матеріальних благ, утвердження соціальних цінностей, забезпечення стійкого правопорядку тощо — все те, що забезпечує стабільну еволюцію громадянського суспільства. Правове регулювання є необхідним завжди, але особливо відчутним його вплив стає в трансформаційних умовах, коли змінюються реалії життя, виникають нові соціальні відносини, які потребують упорядкування, тощо.

Проте українське суспільство вже понад двадцять років переживає період системних трансформацій, які складним чином позначаються

¹ Див.: Алексеев, С. С. Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2000. – С. 15–19.

² Див.: Лейст, О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права [Текст] / О. Э. Лейст. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.; Штаммлер, Р. Сущность и задачи права и правоведения [Текст] / Р. Штаммлер. – М. : Тип. товарищества И. Д. Сытина, 1908. – С. 74–75; Хеффе, О. Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства [Текст] / О. Хеффе. – М. : Гносис, 1994. – 328 с.; та ін.

на його стані і, зокрема, на соціально-правових відносинах. Тож, подолання українським соціумом шляху «демократичного транзиту» від тоталітаризму, залишків автократичної влади до плюралістичної європейської демократії з сильними ліберально-демократичними цінностями та механізмами є змістом і завданням його нинішнього та перспективного розвитку.

В Україні, як зазначає А. Гриценко¹, у структурі інституційних змін сьогодні, на жаль, існує досить вузьке трансформаційне поле. Переважають прості реформи, які означають заміну одних форм іншими, і деформи, які викривляють сутність суспільних перетворень. Унаслідок суперечності інституційних вимог ідеології і вимог життя виникає інституційний розрив, завдяки якому у більшості членів суспільства сформувались особливі ментальні характеристики. Ці ментальні риси виявились у найрізніших формах поведінки людей і стали інституційною передумовою формування нової соціальної структури та соціальної динаміки.

У процесі розбудови громадянського суспільства особливого значення набуває законотворча діяльність. Нормативне впорядкування відбувається завдяки створенню і впровадженню в життя соціуму правових норм (законів) та інших нормативно-правових актів. Ухваленні закони утворюють кістяк чинної системи права як оновленого соціального інституту і надають прагматичної цілісності новим соціальним зв'язкам і взаємодіям. Важливе завдання, що саме вирішується в даний час у цій сфері, — це реформування правової системи України (зокрема, законодавства і правозастосовних органів). Власне, таким чином актуалізується не тільки питання підвищення якості законів, а й проблема їх соціальної легітимації в суспільстві².

Питання вдосконалення процесу законотворчості в науці традиційно розглядається у двох аспектах — соціальному та техніко-юридичному. Зрозуміло, що у контексті нашого дослідження більш актуальним є *соціальний зміст* законодавства, який визначається відповідністю сус-

¹ Гриценко, А. А. Институциональная архитектура и социальная динамика в посткоммунистическом обществе [Текст] / А. А. Гриценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Д. Куценко; редактор С. С. Бабенко. — Харьков: Изд. центр Харьк. нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. — С. 132–150.

² Див.: Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв [Текст] / М. Козюбра // Вісн. Акад. правов. наук України. — 2003. — № 2–3 (33–34). — С. 83–96; Петришин, О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин [Текст] / О. Петришин // Право України. — 2010. — № 3. — С. 24–35.

пільним потребам та інтересам, що спричиняють поведінку членів громадянського суспільства. Учасники передбачених законом правових дій обстоюють не абстрактне втілення будь-яких правових норм, а реалізацію певних соціальних інтересів, яка виявляється через фактичну дію певної правової норми. Тому для створення якісного закону необхідно сформувати дієвий механізм з виявлення, врахування та узгодження інтересів усіх соціальних, економічних, політичних, демографічних, професійних, національних та інших груп (верств) українського суспільства.

Одним із шляхів посилення легітимації законотворчості є виявлення структури і динаміки потреб та інтересів людей через вивчення громадської думки. Представлений у громадській думці неупорядкований, хаотичний конгломерат думок і позицій законодавець має звести до такої загальної основи, яка може бути сформульована у вигляді загальної норми закону. Тому конче необхідними тут постають методи і механізми, що пропонуються соціологією права¹.

Навіть за дещо нестійкими виявами громадської думки завжди стоять об'єктивні потреби суспільного життя. Досить часто вони можуть і не усвідомлюватися носіями громадської думки, представлятися у завуальованих судженнях чи просто у викривленому вигляді. Але якщо за мінливими і зовнішньо суперечливими висловлюваннями та оцінюванням громадськості дослідник може розгледіти життєві інтереси, їх колізії, точки зіткнення, виявити базові нормативні орієнтації, то він отримає інформацію, необхідну для створення законів, які відповідають потребам суспільного розвитку. В цьому сенсі громадська думка виступає індикатором соціальних потреб та інтересів, які необхідно знати і втілювати у нормотворчості.

Урахування потреб та інтересів громадян, яких прямо стосується дія законів, має відбуватися на всіх стадіях законотворення. На початковому етапі, пов'язаному з виявленням потреби у правовому регулюванні, законодавець отримує дані про наявність соціальних проблем, які потребують правового розв'язання. На етапі розроблення концепції закону дослідження громадської думки надають інформацію про співвідношення різних соціальних інтересів і можливості їх узгодження на правовій основі. Після того, як проект закону підготовлено, зазвичай

¹ Див, напр.: Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права [Текст] : монографія / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.; Соціологія права [Текст] : підручник / за ред. Л. М. Герасіної, Н. П. Осипової. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 276 с.

виникає необхідність «тестування» ставлення громадськості щодо його найбільш принципових положень. Зрештою, після введення закону в дію законодавець повинен регулярно отримувати дані про його відповідність суспільним очікуванням, ступінь його легітимації.

Правові норми і приписи досягають соціально значущих результатів, по-перше, лише тоді, коли вони підготовлені у законний спосіб та спираються на теоретичне знання; по-друге, якщо буде встановлено, що правові результати були досягнуті без вияву негативних суспільних реакцій, отже, закон набув якості «правового» акта. Але щоб така процедура видання правових норм набула можливості, слід мати теоретичне обґрунтування, яке дозволить передбачити наслідки втілення нових правових норм і фактичне їх сприйняття в громадянському суспільстві¹.

Правова культура сприяє виробленню ціннісно-нормативних орієнтацій у галузі права і законності, регулює поведінку особистості, суттєво впливає на всі сфери державно-правової діяльності. Вона забезпечує ефективність їх участі у створенні і реалізації права, виступає важливим чинником забезпечення правомірної поведінки людей, активного застосування права і виконання громадянських обов'язків. З точки зору правової культури якість законодавства вимагає врахування різних взаємопов'язаних питань, вирішення яких відбивається у законотворчому процесі, змісті законодавчих актів, галузей та інститутів права. Закони юридично гарантують реалізацію основних принципів суспільного устрою — гуманізму, рівності, соціальної справедливості, демократії.

Правова культура учасників правотворчого процесу (законодавців, юристів-теоретиків, практиків, соціологів права) не є зайвою абстракцією для громадянського суспільства, вона являє собою вміння своєчасно адекватно юридично оцінювати об'єктивні потреби з метою забезпечення динамічного правового регулювання соціальних відносин.

Досягнення високої культури правотворчості — це підвищення культури всього процесу, залучених до нього осіб: учених і фахівців-практиків, представників громадськості. Рівень компетентності розробників законів, плідність їх теоретичного і практичного мислення з вирішуваних питань та їх законодавче оформлення — необхідні показники якості ухваленого закону, його відповідності чинному праву.

¹ Див.: Воронова, І. В. Співвідношення права і закону в контексті праворозуміння [Текст] / І. В. Воронова // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 18. — С. 72–80.

Конкуренція різних думок, підготування групами фахівців альтернативних законопроектів, наукова експертиза на основі широкої гласності відповідних громадських організацій, чітке розмежування компетенції в усьому правотворчому процесі тощо — такі основні вимоги правової культури до законотворчої діяльності¹.

Соціальна значущість права полягає також у тому, що воно є сегментом нормативно-ціннісної системи соціуму, а отже, закріплює в правовій нормі моральні основи і цінності як реалії соціальної дійсності, тим самим перетворюючи їх на соціально-правову реальність. Формування соціально-правових цінностей починається на рівні правової свідомості громадян, котру можна представити як єдність трьох взаємодіючих компонентів: пізнавального, оціночного, регулятивного.

Пізнавально-теоретична сфера правосвідомості формується, поперше, шляхом накопичення знань про право, правові принципи та ідеї; демократичні принципи діяльності суспільства та держави; призначення правозастосовних та правоохоронних закладів; знань конкретних норм і практики їх реалізації. По-друге, через перетворення практичних знань на узагальнені правові поняття, уявлення та концепції.

Емоційний (або оціночний) рівень правосвідомості формується завдяки тому або іншому ступеню зацікавленості громадянина в точному виконанні норм права, затвердженню цінності тих чи інших вимог правових норм. На цьому етапі формуються переконання особистості.

Нарешті, формування регулятивного елемента в правовій свідомості передбачає формування спочатку правомірного наміру, а потім — системи фіксованих настанов у вигляді ціннісно-правової орієнтації.

Важливим напрямом впливу на розвиток громадянського суспільства є формування в суспільній свідомості ставлення до права як до соціальної цінності, без якої стає неможливою реалізація інших цінностей: гуманізму, свободи, рівності та соціальної справедливості. При цьому йдеться як про саме право — найважливішу загальнолюдську цінність, так і про ідеали та принципи соціальної держави, що мають органічно спиратися на дію чинного в країні законодавства.

Однією з початкових парадигм демократичних, правових перетворень у політиці та реформ в економіці як раз мала б бути формула *«До соціальної держави через соціально орієнтовані ринкові перетворення»*. Багато європейських дослідників, зокрема Франц Нейман,

¹ Див., напр.: Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти [Текст] : монографія / В. М. Селіванов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. — Гл. VIII. Діалектичний характер зміни права в українському суспільстві. — С. 279–302.

Г.-Х. Хартвих, упевнено підкреслюють у визначенні соціальної держави правовий аспект, стверджуючи, що це — «державно-правовий устрій, який створено на основі правових інститутів свободи і власності, за умов додавання трудового і економічного законодавства...»; або що «соціальна держава означає: державу, яка отримала можливість на правовій основі ставити завдання з планування, розподілу, організації індивідуального та соціального життя»¹.

Проте сутність соціальної держави, інтереси і потреби громадянського суспільства дещо вступають у конфлікт з інтересами правлячих, ліберальних бізнес-еліт; адже соціальна громада прагне відкритої за структурою, демократично встановленої влади і підвищення якості життя (зокрема, соціальних аутсайдерів), а прихильники ліберального підходу намагаються скоротити соціальні витрати держави. Тож, на шляху руху України до правової, соціальної держави, як слушно відзначає М. Михальченко, слід урахувувати не тільки політичні, правові, економічні чинники, а й інтереси суспільства:

– по-перше, соціальна держава формується як результат цільової політики економічного реформування;

– по-друге, необхідними передумовами становлення соціальної держави є правове закріплення принципів змішаної економіки (рівність прав державної, колективної та приватної власності), соціальної і політичної свободи та демократії у формі правової держави;

– по-третє, мета соціальної держави — встановлення держави «загального добробуту»;

– по-четверте, соціальна держава, безперечно, є найбільш лояльним партнером громадянського суспільства².

Утвердження соціальної цінності права в громадській свідомості потребує формування у людини почуття глибокої поваги до права як стійкого переконання в його безперечній цінності для всіх членів суспільства; це поступово відбивається і в орієнтаціях особи на правомірну поведінку. Повага до права і закону характеризується такими ознаками: усвідомлені, раціонально аргументовані судження про необхідність, корисність, цінність права і закону для суспільства і кожної людини; повага не тільки до чинних законів, а й до всіх державно-правових явищ: будь-яких юридичних актів, органів держави, їх по-

¹ Цит. за: Михальченко, Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Текст] / Н. И. Михальченко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2001. – С. 48–49.

² Там само. – С. 50–51.

садових осіб, діяльності з видання, застосування, реалізації та охорони юридичних норм; поширення почуття правоповаги поза межі свідомості, тобто об'єктивування його в юридично значущій поведінці.

Об'єктивним критерієм дійсної поваги до права і закону виступають не стільки вербальні вияви, скільки практика правового спілкування соціальних суб'єктів, рівень правомірності вчинених ними юридично значущих дій. Отже, вплив правової культури і правосвідомості на становлення громадянського суспільства виявляється через поведінку членів цього суспільства. Правовою зазвичай називають «соціально значущу, свідому поведінку індивідуальних або колективних суб'єктів, яка врегульована нормами права і тягне за собою юридичні наслідки»¹; вона підзвітна державі, яка гарантує її правомірні форми і карає протиправні дії.

Правова поведінка може виражатися у двох основних формах: правомірна та неправомірна (протиправна), які мають свої підвиди². Головною ж характеристикою будь-якого її виду (правомірної чи протиправної) виступає зв'язок поведінки з регулятивними, правоустановчими нормами права (зокрема, зобов'язальними, заборонними та уповноважувальними) і правоохоронними нормами, які є попередженням суб'єктів права щодо обов'язку утримуватися від вчинення певної дії чи бездіяльності та встановленням санкцій за порушення цих обов'язків³.

Правомірна поведінка — діяльність у сфері соціально-правового регулювання, заснована на свідомому виконанні вимог норм права, що виражається в їх дотриманні, виконанні, застосуванні. У найбільш загальному вигляді правомірна поведінка передбачає використання особою своїх прав, дотримання обов'язків.

Залежно від мотивів особистості, які визначають різні варіанти і ступінь інтенсивності правової поведінки, можна виділити такі різновиди правомірної поведінки: соціально активна, позитивна (звичаєва), конформістська (пасивна).

¹ Панов, М. І. Правова поведінка і правосвідомість: проблеми співвідношення та взаємозв'язку [Текст] / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. – Х. : Право, 2009. – С. 69.

² Докладніше про це див.: Социальные отношения [Текст] / под ред. В. Н. Кудрявцева. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1989; Юридическая социология [Текст] : учеб. для вузов / В. А. Глазырин (отв. ред.). – М. : Изд-во НОРМА, 2000.

³ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 288–289.

Соціально активна правова поведінка громадян заснована на глибокому сприйнятті особистістю ідей та принципів права, послідовному виконанні його приписів, ініціативній, творчій діяльності з реалізації правових цілей. Такий тип поведінки є характерним для осіб, які вбачають у громадянському суспільстві таке об'єднання людей, що впорядковує та організує його, гарантує безпеку. Громадяни впевнені, що їх суспільство сприяє самоствердженню особистості, реалізації нею прав і свобод. Позитивна (звичасва) поведінка здійснюється в межах сформованої звичасвої діяльності з виконання і дотримання норм права. Така поведінка заснована на тому, що особистість усвідомлює себе частиною цілого (певної спільноти, суспільства), ідентифікує себе з державою як джерелом особистої значущості, гідності, успіху. Відданість суспільству (його цінностям та ідеалам) зазвичай тут є дещо перебільшеною. Правова поведінка вже не є самостійною, вона підпорядковується загальним вимогам традицій і тому іноді втрачає індивідуальні риси. Конформістська (пасивна) поведінка — пристосування особистості до зовнішніх обставин, пасивне дотримання нею норм права, підкорення своїх дій (або бездіяльності) поведінці оточення. Такий тип правової поведінки є неоднозначним: іноді активним, в інших випадках пасивним; але загалом її відрізняють законослухняність і виконання своїх обов'язків¹.

Деякі фахівці до правомірної відносили і маргінальну поведінку, тобто таку, що базується на мотивах страху перед відповідальністю, особистих розрахунках, побоювання засудження з боку оточення². На наш погляд, цей різновид є граничним між правомірними та протиправними діями і містить потенціал суспільної небезпечності. Особи, яким притаманна маргінальна поведінка, хоча і знаходяться у «нейтральній зоні», але становлять «групу ризику». Тому їх не слід однозначно відносити до законослухняних громадян, тих, що складають активну частину громадянського суспільства.

Правомірній поведінці протистоїть поведінка неправомірною (протиправною). Її у загальному сенсі можна визначити як таку, що заборонена нормами права і засуджується суспільством. У соціальному сенсі тут головним є те, що протиправна поведінка суперечить природі суспіль-

¹ Див.: Панов, М. І. Правова поведінка і правосвідомість: проблеми співвідношення та взаємозв'язку [Текст] / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. – Х. : Право, 2009. – С. 75–79.

² Див.: Оксамытний, В. В. Правомерное поведение личности [Текст] / В. В. Оксамытний. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 24.

них відносин, спричиняє (або здатна спричинити) шкоду правам та інтересам громадян, суспільству в цілому.

Неправомірна (протиправна) поведінка може виражатися по-різному. В одному випадку — це відкритий виклик всьому нормативному, організованому, дисциплінованому, який має активістський характер. Вона може виявлятися в акціях протесту, непокори, актах тероризму тощо. В іншому випадку неправомірна поведінка має прихований характер. Протидія суспільству є завуальованою.

Диференціація видів правової поведінки дає змогу виявити умови свідомого дотримання (недотримання) правових норм, реалізації прав і обов'язків і, отже, намітити форми стимулювання активності людей у сфері права. Крім того, без осмислення правової поведінки неможливо з'ясувати питання, пов'язані з ухиленням від виконання обов'язків, установити причини правопорушень і злочинів, визначити методи боротьби з ними, засоби їх попередження.

Соціальний і правовий прогрес — це передусім процес гуманізації суспільства та утвердження прав і свобод особистості як найвищої цінності. Звідси визначальним чинником становлення в Україні громадянського суспільства має стати створення умов, які сприятимуть визнанню людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю. Правова культура соціуму істотно впливає на реалізацію принципу пріоритету прав і свобод людини.

Права, свободи та обов'язки громадянина — це зафіксовані в нормах права моделі, зразки поведінки, відповідно до яких особистість узгоджує та оцінює свої дії; для людини вони виступають нормативно вираженим способом взаємодії один з одним та із суспільством¹. Будь-яка суспільна система не може розвиватися без наявності спільних правових домовленостей між індивідами і державою. Взаємодіючи з іншими людьми і державою (її органами та посадовими особами), громадянин виступає як суб'єкт та носій права.

З одного боку, права і свободи людини є важливими ціннісними орієнтирами суспільного розвитку, вони нормативно формують історичні умови і способи життєдіяльності людей, постають «індикаторами» суспільного прогресу та забезпечення гармонії взаємодій індивіда, соціуму і природного середовища. З другого боку, права і свободи людини — це її реальні соціальні можливості, що визначають міру її

¹ Див.: Популярна юридична енциклопедія [Текст] / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — С. 353.

свободи, зумовлену конкретно-історичним рівнем суспільних відносин, що відбивається в конституції та законах держави.

Права і свободи людини повинні бути не тільки юридично закріплені та спричинені реальними соціальними потребами, а головне — відповідати дійсним можливостям їх реалізації. Проголошені права і свободи громадянина гарантуються і здійснюються не тільки юридично, а й за допомогою економічних, політичних, соціокультурних засобів; вони мають визнаватися державою в особі її органів та посадових осіб, охоронятися і захищатися ними. Тому для ефективної реалізації принципу пріоритету прав і свобод людини пануюча в суспільстві правова культура має забезпечити особистість розумінням її можливостей, допомогти усвідомити свої права і свободи не тільки як загальнодержавні цінності, а й як індивідуальні ціннісні орієнтації, навчити вміння їх використовувати¹.

Свобода особистості, громадянина фактично базується на розумінні об'єктивної значущості закріплених у праві еталонів та зразків поведінки. Права, свободи та обов'язки громадян виступають юридичною формою свободи, якою наділена особистість в громадянському суспільстві та державі. Вона виявляється у можливостях і здатності людини прийняти те чи інше рішення, обранні одного із варіантів поведінки, здійсненні певних дій, а також у праві розраховувати на відповідну поведінку інших осіб — це є умовою і виявом особистісної свободи. Свобода ж тільки тоді постає особистим правом, коли вона визнається та визначається нормами юридичного закону, ухваленого державою. Не може бути правового порядку за умов, коли кожен дотримується тільки власних особистих прав і не несе відповідальності перед суспільством.

Правова культура особистості в громадянському суспільстві передбачає не тільки усвідомлення і використання своїх прав і свобод, а й дотримання обов'язків, адже саме у вигляді прав і обов'язків громадян формуються еталони поведінки, яким повинна слідувати особистість. В умовах становлення громадянського суспільства права і обов'язки виступають системою орієнтирів, що регулюють поведінку людей, їх відносини один з одним, державою, суспільством. Аби обрати варіант поведінки, який відповідає її внутрішнім переконанням та очікуванням суспільства, особистість повинна бути наділена достатнім культурним потенціалом. Отже, високий рівень правової культури громадянина

¹ Див.: Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 194–197.

виступає обов'язковою умовою належного здійснення його прав, свобод і обов'язків — юридичної форми вираження і закріплення особистісної свободи.

Від того, як реалізуються у громадянському суспільстві права, свободи та обов'язки громадян, суттєво залежить реалізація права в цілому. Про правову культуру громадян можна говорити, по-перше, у зв'язку з тим, наскільки вони розуміють та оцінюють свої права, свободи, обов'язки; по-друге, чи реально користуються ними у практичній діяльності.

Реалізація прав і свобод не зводиться до юридичного закріплення за особою конкретного суб'єктивного права, а означає реальне отримання благ, що входять до змісту цього права. Тому під реалізацією прав громадянина зазвичай розуміють демократичний за змістом і формою здійснення процес, що регламентований нормами права і забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які лежать в основі його існуючих суб'єктивних прав, а також захист цих прав від будь-яких посягань.

Механізм забезпечення прав і свобод особистості виступає єдиним, цілісним і якісно самостійним явищем правової системи. Це комплекс взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних передумов, нормативних способів та загальносоціальних умов, які створюють відповідні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення прав і свобод людиною¹.

У механізмі реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, на нашу думку, можна виділити не тільки юридичні, а й політичні, економічні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. Політичні аспекти — це політичний плюралізм і свобода політичної діяльності, що не заборонена законами України; реальне визнання народу єдиним джерелом влади і здійснення державної влади та ін. До основних економічних прав і гарантій належать конституційні положення про рівність перед законом усіх суб'єктів права власності і захист державою їх прав, непохитність права приватної власності тощо. Ідеологічними підставами прав і свобод вважають багатогранність суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборону цензури; сприяння з боку держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури та ін. Соціально-психологічні аспекти реалізації прав, свобод і обов'язків — це частка проблеми правової соціалізації особистості. Формулювання

¹ Див.: Оніщенко, Н. М. *Правова система і держава в Україні [Текст] / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 45.*

вимог до правової поведінки індивіда є попередньою умовою функціонування психологічного механізму реалізації прав. Вимоги виражаються у формі соціальних цінностей, зазначених у правах і обов'язках особистості; останні встановлюють правила її поведінки в правовій сфері.

Ефективність реалізації прав і свобод людини, її ставлення до прав і обов'язків не можна зрозуміти без урахування мотивацій їх виконання особистістю. Мотив розкриває ставлення особистості до прав і обов'язків у сфері їх реалізації, а через це — до всієї правової дійсності. Тільки з урахуванням мотивів, якими керується особистість у своїй діяльності, можна судити про характер і стабільність поведінки індивіда, ступінь засвоєння ним прав і обов'язків, їх перетворення в настанову, навички правомірної поведінки. Високий рівень правової культури означає повагу до юридичних прав і обов'язків, розуміння їх необхідності, цінності і визначається мотивацією у правовій сфері.

Головна ланка соціально-психологічного механізму реалізації прав — формування ціннісно-нормативної орієнтації особистості в галузі права, що визначає її поведінку. Це відповідає тому рівню соціалізації особистості, на якому відбуваються оволодіння цінностями, вираженими в юридичних правах і обов'язках, їх інтеріоризація (перетворення на внутрішні мотиви діяльності). Юридичні права і обов'язки, сформульовані у правовій нормі, являють собою систему орієнтирів, які регулюють відносини особистості з державою, суспільством, взаємовідносини громадян. У цих орієнтирах закріплено колективний (громадський) правовий досвід, еталони суспільної, корисної поведінки, які через засвоєння прав і обов'язків переводяться в індивідуальний досвід, внутрішню настанову та поведінку особистості¹.

У процесі правової соціалізації особистості соціальне, об'єктивоване в колективному правовому досвіді, проходячи через психологію особистості, трансформується в індивідуальне; тож права і обов'язки переводяться із соціальної в особистісну сферу. Особистісно засвоєні права і обов'язки лежать в основі формування ціннісного світогляду, правової орієнтації. Отже, ціннісно-правова орієнтація особистості включає інтеріоризовані права і обов'язки, глибоке переконання в їх важливості, необхідності в суспільстві тощо. Всі елементи механізму реалізації права характеризують індивідуальну та громадську (зокрема групову) правову культуру.

¹ Див.: Соціологія права [Текст] : навч. посіб. / за ред. Н. П. Осипової. – Х. : Право, 2007. – С. 81–96.

Таким чином, право як загальна соціальна цінність, надбання людської цивілізації безперечно є ефективним соціальним механізмом, що сприяє еволюції громадянського суспільства, втілюючи в собі загальну волю і інтереси різних суспільних груп та індивідів. Високий же рівень правової культури виступає умовою ефективної реалізації громадянами своїх прав, свобод та обов'язків у суспільстві.

2.3. Становлення місцевого самоврядування як чинник розвитку громадянського суспільства

У системі самодіяльних організацій населення місцеве самоврядування, безумовно, є найважливішим компонентом громадянського суспільства, основою будь-якого демократичного ладу¹. Під місцевим самоврядуванням слід розуміти право і реальну здатність органів місцевої влади регламентувати значну частину державних справ і управляти ними, діючи у межах закону, відповідно до своєї компетенції і в інтересах місцевого населення². Це форма управління з боку місцевої (територіальної) громади локальною господарською, політичною, соціальною та іншою діяльністю з певною господарською, політичною, соціальною та іншою автономією.

Соціальний капітал, нагромаджений у процесі участі громадян у місцевому самоврядуванні, стає вирішальним чинником формування і розвитку демократичної політичної культури — основи стабільності демократії. Інтер'яльна (внутрішня) специфіка місцевого самоврядування полягає у тому, що в його організаціях і структурах у громадян формуються навички співробітництва, солідарності та колективізму, артикулюються і агрегуються соціальні інтереси, необхідні для ефективного демократичного управління країною. Все це сукупно природним чином розвиває політичну систему суспільства, актуалізує проблематику перспектив розбудови демократії та національного громадянського суспільства, зокрема чинників, елементів, сегментів і структур його самоорганізації та саморозвитку.

¹ Див.: Европейская Хартия местного самоуправления и её значение [Текст] // Полис. – 1998. – № 4. – С. 170.

² Там само. – С. 171.

Головна мета і пріоритетний напрям стратегічного розвитку самоорганізації та самодіяльності місцевої громади — облаштувати свою територію, забезпечити сприятливі умови життя для себе і наступних поколінь, підвищити якість життя, тобто матеріальний статок, рівень громадської безпеки та ін.¹ У межах такого суто інтелектуального і прагматичного завдання українська проблема якості життя є абсолютно новою, своєчасною і актуальною з огляду на стратегічні напрями соціального розвитку країни.

До початку 1990-х рр. тема якості визначалася лише якістю продукції та проблемами її управління. Уявлення про те, якою має бути якість продукції, та вимоги до неї містилися у спеціальній документації; існували Держстандарт, відділи технічного контролю (ВТК); художні ради визначали рівень якості в організаціях культури і мистецтва; облліти виконували роль цензорів у літературі і журналістиці тощо. Завершенням трансляції системи зразків якості життя став такий собі ідеальний єдиний стандарт — «світле комуністичне майбуття», де усього буде вдосталь.

Нині людина і суспільство мають повне право на ту якість життя, яка їм видається найбільш комфортною і відповідає їхнім життєвим потребам. Йдеться про якість життєдіяльності українського соціуму і людини. Власне, проблема полягає у створенні національного демократичного громадянського суспільства як вельми якісної організації життєдіяльності людей з високими стандартами життя кожного громадянина. Таке спрямування політики має всі шанси стати програмою та ідеологією відродження країни, загальнонаціональною ідеєю. У цьому аспекті завдання соціально-економічної політики щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування нині перетворюється на реальний механізм підвищення якості життя населення України, його розвитку і процвітання.

Ідея реалізації місцевого самоврядування полягає насамперед у притаманних йому першорядних цілях — це забезпечення пріорите-

¹ У цьому контексті Концепція національної безпеки України (січень 1997 р.) і Закон України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) не містять необхідної зацікавленості щодо розв'язання проблем підвищення якості життя населення та управління цим процесом. Але водночас ці документи наділяють Український народ, його громадські організації та об'єднання громадян (через органи місцевого самоврядування) правом реалізації власного бачення національних інтересів, засобів і методів їх захисту всіма можливими способами (див.: Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [Текст] // Зеркало недели. — 1997. — 18–24 янв. — № 2; Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 39. — С. 351).

ту місцевих інтересів, а також реалізація конституційних прав громадян на участь в управлінні справами держави шляхом саморегуляції. Суспільна природа організованого самодіяльного населення полягає у тому, що від моменту свого виникнення самодіяльні і самокеровані організації існують і як «соціоекономічні», і як «політичні» одиниці, що практикують пошуки альтернатив та їхній оптимальний вибір.

Із цими пошуками пов'язують унікальну можливість місцевих самокерованих організацій концентруватися на вирішенні місцевих питань, знаходити консенсус і розв'язання локальних конфліктів за умов існування протидіючих груп, які мають свої специфічні настанови, цінності, орієнтири та інтереси. При такому підході місцеве самоврядування можна охарактеризувати і кваліфікувати як політичне керівництво.

Поза всяким сумнівом, суспільству взагалі притаманне управління, що розуміється як складний тип свідомого конструювання дійсності, яке здійснюється особливим прошарком людей — управлінцями. Самоврядування здійснюється тоді, коли функція керування не закріплена за певними особами, а реалізується самою людською спільнотою у власних інтересах. Отже, місцеве самоврядування виникає там і тоді, де і коли з'являється можливість для будь-якої адміністративної одиниці самостійно і незалежно від центру розв'язувати свої внутрішні проблеми¹.

Достатній соціальний досвід розвинених демократій переконливо свідчить про те, що сучасна політична система, у теперішньому її вигляді не могла скластися без впливу інституту місцевого самоврядування. При цьому питання існування і розвитку системи місцевого самоврядування є діалектичним перетворенням усієї системи владних відносин у країні, а його локальна господарська (економічна), політична та інша локальна і автономна діяльність слугує потужним джерелом змін у цих сферах. За такого підходу місцеве самоврядування слід характеризувати як владу. Але це влада особливого виду — влада народу, яка має всі необхідні можливості для власної самоорганізації на локальній території, без тиску жорстких нормативів, здатна до реалізації своєї функції керування.

Попри дискусивність, неоднозначність конкретних підходів до концептуалізації місцевого самоврядування, дослідники переважно розуміють його як організацію і діяльність місцевих органів, що безпосередньо формуються локальним населенням на виборчих засадах;

¹ Як зазначають дослідники, термін «самоврядування» досі не має чіткого наукового тлумачення. У літературі наводяться десятки різних визначень (див.: Абрамов, В. Ф. Местное самоуправление: идея и опыт [Текст] / В. Ф. Абрамов // Социс. – 1997. – № 1. – С. 124).

а місцеве управління — як організацію і діяльність місцевих органів, призначених центральною владою¹.

Проблема місцевого самоврядування — це значною мірою його співвідношення із центральною владою і керівництвом. Водночас в організації місцевого самоврядування найбільш яскраво відображається ідея наближення влади до народу. «Народ є джерелом влади у суспільстві, — писав Алексіс де Токвіль, — однак більш безпосередньо, ніж у громаді, він ніде не здійснює свою владу»².

Проте ключова проблема відносин центральної влади та автономного самоврядування полягає у тому, аби зрозуміти причини і по можливості знайти шляхи подолання традиційної моделі безвідповідальності влади усіх рівнів за ухвалені рішення. Біда української політики сьогодні у тому, що сучасний політичний клас не відмовляється від традиційної можливості утвердити своє право на безвідповідальність. Ця вада зараз притаманна всім гілкам влади — її вертикалі та горизонталі, всім владним інституціям України, включаючи, вочевидь, і місцеві органи самоврядування.

Приватизувавши ключові ролі і статуси в системі державної влади, номенклатурно-бюрократичний клас нашої країни приніс спільні інтереси політичного класу у жертву приватним і груповим, клановим інтересам, що аж ніяк не сприяє його консолідації як політичного класу.

Тому сьогодні дуже важливим для позитивних інституційних змін, сучасного ліберального демократичного дизайну, нормативно-прикладної настанови і ліберального конституціоналізму стає питання про плідну роботу механізмів представництва громадянських інтересів у політико-владних структурах і посилення контролю за діяльністю управлінців, що дозволить визначити і оцінити можливості реалізації різних альтернатив, зняти високий рівень суперечностей між правлячим класом і більшістю населення.

¹ Здебільшого в розвинених країнах і таких, що розвиваються, місцевими справами управляють виборні органи, яким притаманна самостійність відносно центральної влади. Ці органи прийнято характеризувати як такі, що утворюють систему місцевого самоврядування, або, як інакше її називають, муніципальну систему. Ця система включає виборні органи самоврядування і адміністративні служби, що перебувають у віданні вже названих. Ці служби утворюють комунальну (або ж муніципальну) адміністрацію, утримання якої забезпечується за рахунок місцевого бюджету (див.: Государственное право буржуазных и освободившихся стран [Текст] : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. И. П. Ильинский и Л. М. Энтин. — М. : Междунар. отношения, 1988. — С. 409–410; Муніципальне право України [Текст] : підручник / Ф. В. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймурагов та ін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.).

² Токвіль, А. де. Демократия в Америке [Текст] / А. де Токвіль ; пер. с фр. В. П. Олейника, Е. П. Орловой, И. А. Малаховой, И. Э. Иванян ; предисл. Гарольда Ласки. — М. : Прогресс, 1992. — С. 66.

Жити за законом — головне завдання системного реформування України. Але нашому національному політикуму навіть не спадає на думку, що владою треба ділитися — і не тільки по горизонталі (в трикутнику президент — парламент — уряд), а й по вертикалі (держава — область — район — громада). Весь цивілізований світ розглядає місцеве самоврядування як такий рівень влади, який за обсягом повноважень іноді навіть переважає державу¹.

Хитромудра практика конституційного розвитку незалежної України демонструє надто легковажне ставлення центральної влади до публічної влади, до місцевого самоврядування. Конституціоналізм у теорії і на практиці існує там, де є глибоке поважання зв'язку держави і суспільства правом, законом; де підтримується високий авторитет особистості, поважається її гідність; де гарантуються реальна участь безпосередньо народу в здійсненні владних функцій, демократичний порядок їх формування і підпорядкованість їхньої діяльності інтересам народу; де вироблено механізми захисту прав і свобод громадян, діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституціоналізм — це суспільна свідомість, що ґрунтується на переконанні стосовно корисності і необхідності інститутів центральної влади та влади організацій локальних спільнот, місцевого самоврядування, які забезпечують розвиток соціуму і локальної громади, задоволення їхніх інтересів і потреб рівня та якості життєдіяльності².

Не дивно, що означені цінності демократичного конституціоналізму акумулюють у собі теорія і практика демократичного місцевого самоврядування. Отже, доречно припустити, що, виступаючи як самостійний вид публічної влади, демократичне місцеве самоврядування є доволі ефективним чинником у формуванні і розвитку теорії та практики демократичного конституціоналізму в демократичній правовій державі. Адже воно покликане допомагати громадянам в усвідомленні того, що демократія — це не тільки формальне впровадження необхідного набору виборчих технік і технологій електорального процесу, а й соціальне партнерство, особиста участь кожного у справах соціуму, частиною якого він є.

У демократичній державі народ здійснює владу безпосередньо, як через органи державної влади, так і через органи місцевого самовря-

¹ Див.: Ганушак, Ю. Местным властям – шанс для признания [Текст] / Ю. Ганушак // Зеркало недели. – 2007. – 28 апр. – 11 мая (№ 16).

² За підрахунками В. Литвина, зараз в Україні чинні понад 700 законів, що безпосередньо стосуються місцевого самоврядування. Але, на жаль, вони не виконуються (для порівняння: Біблія містить загалом 613 законів).

дування. Це є конституційною нормою демократичних країн. Однак залишається сумнів: чи будуть доповнені конституційні норми практикою самоврядування?¹ «Сучасний лібералізм, — як зазначає оксфордський професор-політолог Ларі Зідентоп, — був побудований на внутрішньому моральному переконанні, що зрештою самоконтроль, самоповага і самоврядування мають іти пліч-о-пліч. У цьому й полягає... принцип “рівної свободи”»².

Як демократичний інститут місцеве самоврядування має засадничі ознаки і якості. По-перше, це функція перерозподілу державної влади, її децентралізації та мінімізації ролі держави у розв’язанні місцевих проблем. Як один із видів публічної влади місцеве самоврядування має слугувати щонайповнішому розкриттю, самовираженню особистостей, які становлять таку функціональну організацію. По-друге, виражаючи весь спектр інтересів різноманітних соціальних груп, рухів та громадських організацій, органи місцевого самоврядування здатні гнучко реагувати на соціальне напруження, керувати ним, запобігати конфліктам і конструктивно їх урегулювати. По-третє, маючи значні ресурси, місцеве самоврядування здобуває необхідну можливість розвивати економічну, соціальну, політичну, духовну інфраструктуру, забезпечувати високий рівень політичної участі громадян, створювати механізми дієвого контролю, з урахуванням місцевих особливостей вміло і гнучко проводити політику соціальних та національних компромісів і в такий спосіб уособлювати самоврядування та демократію.

Наведене переконливо підтверджує, що існування місцевого самоврядування органічно пов’язане з проблемами влади, її становленням і розвитком. Найважливішими ознаками такого виду влади слід уважати те, що вона, по-перше, є влада публічна; по-друге, відрізняється від публічної державної влади своїми демократичними якостями; по-третє, народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (муніципальної, місцевої влади), які є первинною ланкою народовладдя³; по-четверте,

¹ Конституція України передбачає два рівні влади: державна влада та влада місцевого самоврядування (місцева, локальна), оскільки органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади. Народ згідно з чинною Конституцією є єдиним джерелом влади і здійснює її безпосередньо через органи державної влади і через органи місцевого самоврядування (Конституція України [Текст]. — Х. : ПП «ГВІНІ», 2007. — С. 5–6, 54–57).

² Зідентоп, Л. Демократія в Європе [Текст] : пер. с англ. / Л. Зідентоп ; под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2001. — С. XLII.

³ Конституція України [Текст]. — Х. : ПП «ГВІНІ», 2007. — С. 5–6; 54–57;

виступає муніципальною владою і управлінням¹; по-п'яте, місцева (муніципальна) влада, що не входить до системи органів державної влади, самостійно, з урахуванням загальнонаціональних інтересів виробляє, обговорює та ухвалює рішення з питань місцевого значення, а також контролює втілення цих рішень у життя.

Місцеве самоврядування та державна влада наділені суверенітетом, але провідна роль правомірно належить державі, яка визначає політику в сфері місцевого самоврядування, створює умови для ефективної діяльності цього інституту. Механізми відносин державної та місцевої влади слід розглядати за спрямованістю дії: «згори до низу» і навпаки. Політика, як відомо, присутня скрізь, де є влада, організація та управління. На рівні окремої організації місцевого самоврядування політика виявляється щонайменше у п'яти аспектах:

1) як стратегія локальної спільноти, яку вибудовують органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих інтересів і пріоритетів та суспільних перетворень;

2) як ухвалення легітимними і компетентними органами самоврядування локальної спільноти обов'язкових для виконання рішень, що мають ціннісний характер і відображають цілі, інтереси та потреби місцевої громади;

3) як діяльність з реалізації цілей локальної спільноти і подолання різноманітних конфліктних ситуацій та протидій;

4) як дискурс — аргументоване обговорення важливих для громадян проблем пріоритетів розвитку, забезпечення їх всебічного розуміння, варіантів досягнення консенсусу та угод;

5) як політика соціалізації, що здійснюється у вільному від організаційного регламентування просторі.

Вичленування локальної політики зі світу політичного елемента дозволяє докладніше вивчити сутнісні характеристики локальної спільноти, її інститути, цінності та відносини, структури і цілі, напрями розвитку, чинники життєздатності та функціонування. Поставлені цілі дають можливість локальній спільноті набувати духовності, а її діяльність стає узгодженою і солідарною. Люди оцінюють політику держави і місцевого самоврядування крізь призму задоволення своїх потреб та інтересів, саме на місцевому ґрунті зароджується почуття причетності до справ державних. У рамках такої інтелектуальної проблематики можна простежити трансформування політичної ролі інституту

¹ Див.: Муніципальне право України [Текст] : підручник / Ф. В. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 3.

місцевої влади у системі новітньої української правової державності та встановленні демократичного громадянського суспільства. Саме у цьому контексті набуває ваги твердження про те, що місцеве самоврядування — одна з демократичних засад системи управління суспільством, найважливіший елемент облаштування влади.

Управління, як відомо, має місце скрізь, де є організація, політика та влада. Якщо нагальне завдання нинішньої України полягає у забезпеченні матеріального, соціального і духовного благополуччя її громадян, тоді, без сумніву, оптимальність управління соціумом, повнота включення у процес життєдіяльності суспільства усіх потенційних сил та баланс їх активності — головний спосіб досягнення мети країни, основа її могутності¹.

В ідеалі політична влада — це функція політичної доцільності, правильності, відповідності цілям суспільства. Без влади немає впорядкування. У функціональному аспекті владу слід розуміти як уміння, спроможність реалізувати свою функцію керування, як створення символів у процесі взаємодії людей, як відносини між суб'єктами (акторами).

Будучи частиною теорії управління взагалі, парадигма політичного управління у «форматі» демократичного місцевого самоврядування спричинена конкретною роллю місцевої влади у визначенні обсягу і форми залежності громадянського суспільства від держави, виробленні механізмів забезпечення їх оптимального співвідношення з обов'язковим зворотним впливом суспільства на державну владу та її політику, а також необхідністю усунення проблем і конфліктів на локальному (місцевому) рівні. Отже, управління — обов'язковий елемент, який виконує функцію збереження структури спільноти, підтримання оптимального режиму її діяльності, здійснення цілей і програм. З огляду на це дуже необхідно зважати на чинники, які забезпечують відносини між центральним рівнем державної організації та управління і локальними рівнями, що структуруються за допомогою політичного, ідеологічного, функціонального та організаційного вимірів, кожен з яких має власну систему цінностей і специфіку інтересів. Відповідно до цього формуються і певні управлінські прийоми,

¹ Без перебільшення можна сказати: у такому контексті головну мету України як держави сформульовано в усіх державних документах, документах всіх урядів і політичних партій, що діяли на політичному полі України за роки незалежності (див., напр.: Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, Закон України «Про основи національної безпеки України», Програма кандидата на пост Президента України В. А. Ющенка, план дій Віктора Ющенка «Десять кроків назустріч людям», Послання В. Януковича українському народу (червень 2010 р.) тощо).

навички, процедури, які перетворюються на технології політичного управління в локальних самоорганізаціях соціуму, що об'єктивно підвищує рівень управління в суспільстві, а отже, і престиж влади¹.

Інтелектуально ситуація не є новою. Теза про актуальність управлінської проблематики зараз не викликає сумнівів ні у нас, ні за кордоном. Управління в середовищі людей прямо і безпосередньо пов'язане з еволюційними процесами і процесами революційними, коли відбувається заміна старих механізмів успадкування на інноваційні, що зачіпають більшість життєво важливих ознак і породжують нові принципи та регулятивні механізми. Інакше й бути не може аж до тих пір, доки потяг до пізнання суспільства і методів управління ним залишатиметься беззаперечною цінністю.

Аналізування публікацій з проблем управління показує, що картина уявлень про його сутність є доволі предметною і різнобарвною. У літературі природа управління постає як «доцільна свідома діяльність»², «цілеспрямований вплив»³, «упорядкування»⁴, «врегулювання»⁵, «оптимізація»⁶.

¹ Управління суспільством і корпоративне управління – це два різні поняття. Корпоративне управління (наприклад, банком чи його філіями) здійснюється авторитарно. Для управління суспільством необхідно знати специфіку громадських зв'язків, особливо в умовах демократичного транзиту. В той же час політика і управління при капіталізмі, їх сутність, цілі та форми – зумовлені складними цілями функціонування капіталу (див.: Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 23. – С. 342; Киллен, К. Вопросы управления [Текст] : сокр. пер. с англ. / К. Киллен ; под ред. И. М. Верещагина. – М. : Экономика, 1981; Ансоф, И. Стратегическое управление [Текст] : сокр. пер. с англ. / И. Ансоф ; науч. ред. и авт. предисл. Л. И. Ивенко. – М. : Экономика, 1989). Однак слід наголосити на тому, що політична економія періоду первісного нагромадження капіталу передбачає облаштування класової, кланової та ідеологічної спорідненості політико-економічної еліти. Так звані державні (або, ще гірше, національні) інтереси стають прикриттям приватних економічних інтересів, що ускладнює пошуки і віднайдення принципів соціального управління суспільством. У такому суспільстві домінують блискучий популізм та демагогія і відсутня єдина національна ідея.

² Суворов, Л. Н. Социальное управление. Опыт философского анализа [Текст] / Л. Н. Суворов. – М. : Мысль, 1984. – С. 47.

³ Гришанин, Д. М. Организация и управление [Текст] / Д. М. Гришанин. – М. : Наука, 1972. – С. 17.

⁴ Афанасьев, В. Г. Мир живого: системность, эволюция и управление [Текст] / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1986. – С. 25.

⁵ Попов, Г. Х. Проблемы теории управления [Текст] / Г. Х. Попов. – М. : Экономика, 1974. – С. 56.

⁶ Делокаров, К. Х. Организация как концептуальная система / К. Х. Делокаров, М. А. Кузнецов // Методол. проблемы социального управления. – М. : Луч, 1995. – С. 42.

У контексті наших дослідницьких намірів сутність управління суспільством доцільно визначити як зусилля людей з організації своєї діяльності, втіленої в соціальних зв'язках і відносинах, інституціях (у тому числі політичних) і спрямованої на якісну зміну соціуму. Таке тлумачення цілком відповідає тезі про те, що соціальним підґрунтям народовладдя, його рушійним началом є творчість народу — самостійна, ініціативна, енергійна.

У змістовному і методологічному плані важливим, навіть базовим, видається питання про співвідношення державного управління, політичного управління та місцевого самоврядування як найважливіших інститутів державної будови країни.

Як зазначено в ст. 7 Конституції України, у нас гарантується місцеве самоврядування; тому місцеве самоврядування — частина державної системи України, функціонування якої безпосередньо залежить від ефективності і раціональності взаємодії цих інститутів. Розділення державного управління (політичного правління) та місцевого самоврядування — це більшою мірою ідеологічний намір, ніж інституційна даність.

Однак, попри таку нібито однозначність, наведене положення — не розділяти державне управління та місцеве самоврядування — висвітлює два підходи у державознавчій науці: один з них подає місцеве самоврядування як відмежований від державної влади інститут, а другий вважає прямим продовженням її на місцевому, локальному рівні, бо головна його функція полягає у забезпеченні місцевого інтересу¹.

Існують також й інші точки зору на цю проблематику, в основу яких покладено викристалізовані часом підходи і теорії². Управління і само-

¹ Про підходи, теорії та філософію місцевого управління див.: Тимофеев, Н. С. Местное самоуправление – кризис развития или кризис идеи? [Текст] / Н. С. Тимофеев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. – 2002. – № 6. – С. 3–21; Бажинов, М. А. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа [Текст] // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 82–90; та ін.

² Див.: Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкіна. – Х. : ТОВ «Одіссей». – С. 5–16; Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] : монографія. – К. : МАУП, 2004. – С. 20–24; Игнатов, В. Г. Местное самоуправление: российская практика и зарубежный опыт [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Игнатов, В. М. Бутов. – М. : Март, 2005. – С. 115–117; Муніципальне право України [Текст] : підручник / В. Ф. Погоріло, О. О. Фрицький, М. О. Баймурагов та ін. ; за ред. Ф. В. Погорілка. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 9–14; 54–70; Чапала, Г. В. Громадянське суспільство: засади взаємодії [Текст] / Г. В. Чапала // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 12–21; та ін.

управління у складній діалектиці суспільного розвитку тісно взаємопов'язані, але не ідентичні. Переваги місцевої влади у механізмі взаємодії політичних інститутів і соціальної практики розкриваються лише тоді, коли громадянське суспільство стимулюється досвідом самостійного управління на всіх рівнях держави (локальному, регіональному або національному), поєднаному з громадянською свободою. При такому підході місцеве самоврядування постає як один з найважливіших елементів організації публічної влади, специфіка якого полягає в його дієвій суспільно-політичній природі. В інституціональному аспекті органи місцевого самоврядування інтегровані в єдиний державний механізм керування країною, але у функціональному плані вони є не що інше, як вагомий елемент функціонування громадянського суспільства, форма політичної самоорганізації локальних спільнот, які застосовують на практиці серед інших і механізми прямої демократії. У цьому — сутність принципу єдності управління соціумом¹.

Зрозуміло й те, що з плином часу місцеве самоврядування не замінить державних форм і механізмів управління. Воно існуватиме в них, разом із ними, переплітаючись і поглиблюючи демократизм політичної системи.

Не менш істотним є й те, що реалізація функції управління та владних повноважень на різних територіях країни не однакова. Це пов'язано із поєднанням загальних вимог щодо керування суспільством, зокрема й самоврядування, та особливостей їх виявлення на конкретній території. Методологічним ключем для розуміння і дослідження цього процесу є концепція діалектики загального, особливого та окремого (одиночного).

Для категорійного аналізування управління і самоврядування це буде така схема підпорядкованості понять:

– на рівні керування суспільством: центральне управління (столичний центр) — загальне; регіональне управління (центральне місто регіону) — особливе; місцеве управління (провінційне, тобто все те, що не увійшло до складу названого, — райони, міста регіонального підпорядкування, села) — одиночне;

– на рівні самоврядування: громадянське суспільство — це загальне; регіональне самоврядування — особливе; місцеве самоврядування — одиночне.

¹ Див.: Тимофеев, Н. С. Местное самоуправление – кризис развития или кризис идеи? [Текст] / Н. С. Тимофеев // Вестн. Моск. ун-та. Серия Право. – 2002. – № 6. – С. 11.

Такий підхід дозволяє глибше пізнати сутність влади, управління та самоврядування в єдності складових частин, вивчити всі сторони, зв'язки, якісні характеристики і шляхи практичного вдосконалення, виявити специфічні особливості їх взаємозв'язку на даному етапі розвитку суспільства.

У пізнаванні діалектичних процесів суспільного розвитку аналізування механізмів обумовленості діяльності людей посідає значне місце. Основними поняттями, що відображають ланки цих механізмів, є категорії потреб, інтересів та цілей. З того факту, що соціальне (політичне) керівництво — специфічний вид людської діяльності, спрямованої на координування, регулювання та узгодження спільної діяльності, впливає методологічний висновок про існування об'єктивного зв'язку між управлінням та інтересами¹.

Управління, як і будь-яка інша людська діяльність, детерміноване потребами, інтересами та цілями. Інакше кажучи, управління так само соціально спричинено, як й інші види діяльності, і воно обумовлюється інтересами суб'єктів управління. Ці суб'єкти у процесі ухвалення управлінських рішень та їх реалізації змушені враховувати інтереси всіх керованих і передусім — інтереси пануючого у суспільстві класу². Відповідно до цього формуються певні прийоми, навички та процедури, що утворюють технології управління в загальнонаціональних, регіональних та локальних самоорганізаціях соціуму. Чим тісніше єдність інтересів у суспільстві, тим вищими будуть рівень дій усіх його членів, якість політико-соціального керівництва, міра злиття суб'єктів і об'єктів управління та ступінь демократії у вітчизняному управлінні.

Таким чином, цілком очевидно, що місцеве самоврядування як нормативно-теоретична парадигма і прикладна тематика розвитку громадянського суспільства зумовлює у змістовому і методологічному плані зростання наукового інтересу до його проблематики. Реальний зміст місцевого самоврядування визначається насамперед людьми,

¹ Під управлінням як інституційним феноменом можна розуміти сукупність людей – суб'єктів і об'єктів управління, систему конкретних дій та законів, необхідних управлінських рішень і дій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів та досягнення цілей у процесах життєдіяльності соціуму. У цьому тлумаченні управління є невід'ємною складовою соціальних інституцій.

² Із початком реформ Україна опинилася в умовах первісного нагромадження капіталу. Це означає, що соціальне керування має здійснюватися відповідно до інтересів нового панівного класу – буржуазії. Тому в повсякденній практиці управління набувають сили і домінують ідеологія, психологія та логіка виживання як суб'єктів, так і об'єктів управління.

залежить від людини як суб'єкта і об'єкта влади. Нині в Україні твориться нова філософія управління і самоуправління, і значне місце у ній посідають ідеї культурних аспектів та філософського осмислення проблеми людського виміру в розвитку самоврядування.

Проблема місцевого самоврядування — це значною мірою його співвідношення з центральною владою. Самоврядування — багато в чому природна для будь-якої демократичної держави форма. Його історія — це історія пошуків оптимальної та ефективної моделі керування країною, за якої локальні території (провінції) здатні якомога краще задовольняти й інтереси центру, і свої власні інтереси. Україні місцеве самоврядування необхідне сьогодні не тільки для поліпшення керованості, а й для самозбереження, забезпечення стабільного суспільного розвитку.

Самостійність — базова цінність людського існування, але вона доступна небагатьом. Проникнення концепту «самоврядування» у культуру і політичну лексику слід віднести до епохи Просвітництва, у межах якої він став базовим змістом європейських революцій та їх «демократичних проєктів». В умовах, коли свобода можлива не для всіх, самостійність є категорично недоречною і видається самоуправством. За умов, де головною характеристикою стають відносини свободи для багатьох, доцільно вдаватися до слова «самоврядування».

Місцеве самоврядування — одна з демократичних засад системи керування суспільством, важливий структурний елемент облаштування влади; одна з форм реалізації народом влади, що йому належить; це децентралізована форма управління суспільством, місцевою громадою. Місцева влада є відносно самостійним інститутом громадянського суспільства, який виступає територіально-управлінською структурною частиною у системі громадянського суспільства. Сформувавшись у процесі тривалого, багатовікового діалектичного протистояння суспільства і держави, місцеве самоврядування стало результатом політичного відчуження у своїх принципах і формах самоорганізації та самокерованості.

З погляду соціології поняття «самоврядування» означає колективне керування, участь усіх членів локальної спільноти у діяльності відповідних органів, у процесі вироблення і ухвалення спільних для місцевої громади рішень. Воно презентує сферу самоуправління і самоорганізації, вільну від примусової поведінки, яку визначають принципи, правила, закони, продиктовані ззовні, без згоди конкретного автономного суб'єкта.

У характеристиках місцевого самоврядування широко використовується поняття «муніципалітет». Воно походить від латинського *municipium* (*munis* — вантаж, тягота, тягар; *capio, casipio* — беру, приймаю), що означає «взяти тягар на себе», тобто робити справу самостійно. Під терміном «муніципалітет»¹ розуміють сукупність виборних органів системи місцевої влади «муніципальне утворення» (міське чи сільське), у межах якого здійснюється місцеве керівництво, існують муніципальна власність, місцевий бюджет, виборні органи управління. Зараз, як і раніше, вивчення сутнісних характеристик місцевого самоврядування так само важливе, оскільки є переконаність у тому, що досвід існування місцевої форми влади в об'єктивній дійсності впливає на конструювання теоретичних, методологічних, а в разі необхідності — й абстрактних ідей цього феномену.

Слід зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній літературі й досі не існує одностайного тлумачення місцевого самоврядування, а думки різноманітні і суперечливі. Одні автори твердять, що місцеве самоврядування є владою особливого роду; інші говорять про недержавну природу цього явища; а хтось вважає, що місцеве самоврядування поєднує у собі два начала: з одного боку, державний тип самоуправління, а з другого — громадське самоврядування. Власне, головний антагонізм у поглядах на місцеве самоврядування криється в його природі: державній чи громадській. Сутність же визначається відмінними особливостями. Найперша різниця між державною владою та місцевим самоврядуванням полягає у самому характері влади, а саме місцеве управління — влада підзаконна, яка діє у межах і в порядку, вказаних йому центральною владою. Друга суттєва різниця полягає у розмежуванні сфер компетенції та владних повноважень — в обмеженні справ, що визначені для регулювання і впливу на життєдіяльність локальної громади органом місцевого самоврядування.

Відповідно до положення Європейської хартії міст місцеве самоврядування — це право і реальна спроможність органів місцевої влади регламентувати значну частину державних справ і управляти нею, діючи у рамках закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Без перебільшення можна сказати, що це положення Європейської хартії підводить до формули, за якою державність за-

¹ Муніципалітет – автономна адміністративна одиниця, що об'єднує спільноту жителів з певними інтересами, або населений центр «з організованим будівництвом, комунальним обслуговуванням і своєю власною адміністрацією» (Європейська хартія міст. Страсбург, 17–19 березня 1992 року. – Ст. 3.1).

кінчується там, де починається місцеве самоврядування. У такому аспекті його слід тлумачити широко і об'ємно — як найважливіший соціальний феномен організованої діяльності громадян, як втілення влади народу, котра є однією з основ конституційного ладу, невід'ємною ознакою демократичної держави.

Слід визнати, що питання про характер влади, здійснюваної у рамках місцевого самоврядування, є найбільш дискусійним у сучасній політичній і конституційно-правовій науці. Єдине, в чому до певної міри солідарні дослідники, — це те, що найоптимальніше визначити феномен місцевого самоврядування можна, якщо розглядати його крізь призму взаємовідносин з державою та державною владою. У демократичному суспільстві народ здійснює свою владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Самоврядування завжди передбачає визнання над собою влади тільки власної спільноти. Найважливіші тут, по-перше, можливість для кожного громадянина будь-коли включитися у процес соціального управління локальною спільнотою і вийти з нього; по-друге, дієвий механізм, здатний відвернути утворення особливого прошарку політичних владарів. У такому контексті соціальних переваг і демократичного державного устрою місцеве самоврядування необхідно розглядати як невід'ємну частину загальної системи обмежень і протизваг, котра гарантує політичну стабільність держави і соціально-економічного добробуту громадян. З огляду на тлумачення чинного законодавства місцеве самоврядування в Україні — це загальновизнана і гарантована Конституцією самостійна і відповідальна діяльність населення з вирішення безпосередньо або через органи місцевого самоврядування питань місцевого значення, виходячи з інтересів населення, його потреб, історичних або місцевих традицій.

Логічна сторона тези про місцеве самоврядування, її конструктивні особливості та аналізування конституційних норм дозволяють зробити висновок про те, що таке управління слід вважати:

- 1) одним з фундаментальних принципів конституційного ладу;
- 2) однією з форм народовладдя;
- 3) специфічною підсистемою публічної влади;
- 4) формою залучення громадян до участі у вирішенні питань місцевого значення¹.

¹ Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілка. — Х. : Одиссей, 2004. — С. 13–19.

Нові дослідження показують, що сутність і природа місцевого самоврядування полягають у розумінні його ролі як основоположного інституту громадянського суспільства, як самостійної форми здійснення народом публічної влади. Ця концептуальна позиція доповнюється певними рисами місцевого самоврядування: населення локальної спільноти виступає специфічним суб'єктом місцевого рівня влади; питання місцевого значення стають особливим об'єктом керування у відносинах місцевого самоврядування; самостійність місцевої влади, її відносна автономність, незалежність від державної влади; власна відповідальність муніципальних громад за діяльність у середовищі місцевого самоврядування.

Зазначене переконливо підтверджує: місцеве самоврядування являє собою самостійну систему організації діяльності локальної спільноти (місцевих жителів) на певній території, що є сукупністю різноманітних органів та інститутів, котрі функціонують як єдиний, цілісний механізм, де місцева спільнота — його провідна ланка. Така система функціонує як сукупність організаційних форм та інститутів прямого самоврядування, через які реалізуються принципи і функції місцевого самоврядування.

Під принципами місцевого самоврядування слід розуміти спричинені природою цього явища правила, основні положення, норми поведінки та ідеї, що лежать в основі організації та діяльності локальної спільноти (населення), а також сформованих ними органів, які самостійно здійснюють управління справами місцевого значення. Принципи зумовлюють будову і функціонування муніципальної влади, висвітлюють сутність місцевого самоврядування, його відмітні риси. Вони виступають критерієм оцінювання діючої системи місцевої влади, відображають її сутнісні ознаки, сприяють збереженню спадкоємності в розвитку інститутів місцевого самоврядування.

Основні принципи в політико-правовому сенсі було закріплено в Європейській хартії про місцеве самоврядування (ст. 4), яка слугує правовим фундаментом для національного законодавства країн, які її підписали. В такий спосіб визначаються вимоги до системи, структури, процесу та механізму дії місцевого управління. При цьому необхідно наголосити на різниці між принципами та методами самоврядування: принципи не обирають — їх дотримуються.

До загальних принципів місцевого самоврядування віднесено такі:

1) самостійне вирішення локальною спільнотою (місцевим населенням) питань місцевого значення;

2) організаційну відокремленість місцевого самоврядування, його органів у системі державного управління та взаємодії з органами державної влади у здійсненні загальнодержавних завдань і функцій;

3) відповідальність органів і посадових осіб місцевої влади перед населенням;

4) місцеве самоврядування здійснюється громадянами шляхом референдуму, виборів, інших форм прямого волевиявлення, через виборні та інші органи місцевого самоврядування;

5) структура органів місцевої влади визначається локальною громадою самостійно;

6) гласність у діяльності місцевого самоврядування;

7) відповідність матеріальних та інших ресурсів місцевого самоврядування його повноваженням;

8) дотримання прав і свобод людини і громадянина;

9) державна гарантія місцевого самоврядування;

10) колегіальність і єдиноначальність у діяльності місцевої влади;

11) відповідальність за результати своєї діяльності;

12) гуманізм і моральність;

13) науковість місцевого самоврядування¹.

Що стосується організації формування системи місцевого самоврядування, то тут основні принципи такі.

1. Принцип комплементарності. Передбачає неуривність у структурі влади, створення умов для рівномірного розподілу владних функцій по всій вертикалі управління. Реалізація цього принципу унеможливорює появу нелегальних (тіньових) центрів управління.

2. Принцип субсидіарності. Забезпечує реалізацію процедури розподілу і перерозподілу повноважень між управлінськими рівнями державної влади, визначає логічну послідовність у виконанні владних повноважень керівними органами, а також упорядковує розподіл відповідальності цих органів перед населенням.

3. Принцип демократизму. Зумовлює необхідність широкої участі населення в ухваленні рішень місцевого значення. Ефективність цього принципу полягає у виробленні програм розвитку локально-територіальної громади, який базується на механізмі залучення місцевої громадськості до повсякденних справ.

¹ Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілікіна. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 79–102; Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – С. 64; Европейская хартия о местном самоуправлении – стандарт местной демократии для стран – членов Совета Европы [Текст] // Голос Украины. – 1995. – 21 дек.

4. Принцип децентралізації. Його сутність полягає в політико-економічному розмежуванні повноважень між органами державної та місцевої влади, а це вже ефективний засіб реалізації елементів державного керівництва, який усуває підґрунтя для волюнтаризму і суб'єктивізму.

5. Принцип департаменталізації — інноваційний принцип, який дозволяє поєднувати галузеві і територіальні функції керування. В його основу покладено доцільність розподілу праці, спеціалізацію діяльності, окреслення певних сфер і виділення завдяки цьому структур і блоків, що забезпечують максимальну ефективність у роботі.

Практика становлення місцевого самоврядування в Україні виробила нові системні теоретичні засади організації влади на місцях:

- динамізм формування та реалізації потенціалу самосформованих інноваційних елементів системи самоврядування;
- децентралізація вертикальних структур і посилення горизонтальних зв'язків, що забезпечують цілеспрямовану активну діяльність людини в сучасних умовах ринкових відносин;
- організація постійного контролю за станом і процесами розвитку всіх систем і елементів самоврядування на основі зворотного зв'язку між об'єктом та суб'єктом управління;
- спрямованість процесу самоуправління не на предмет діяльності, а на плановані кінцеві результати, зрештою — поліпшення якості життя місцевої громади;
- законність у реалізації місцевого самоврядування.

Реальна практика місцевого управління визначила також основні ознаки самоврядування у локальних спільнотах, а саме:

- наявність у самокерованих утвореннях (муніципалітетах) власності та автономного бюджету; відсутність безпосередньої підпорядкованості місцевих органів вищому органу;
- повне дотримання принципу невтручання центральної влади у вирішення питань, які віднесено до компетенції місцевої влади;
- реальна участь населення локальної території у процесах вироблення і ухвалення рішень з проблем місцевого значення;
- виборність усього складу місцевих органів влади і здійснення контролю за діяльністю апарату управління;
- гарантований соціальний захист локальної громади;
- готовність населення до місцевого самоврядування, здатність грамотно діяти у правовому полі.

Системи принципів самостійного управління змінюються у процесі розвитку і керування суспільством та локальними громадами. Однак загальні принципи повністю зникнути не можуть, оскільки вони містять вимоги до соціального управління взагалі та до місцевого самоврядування зокрема, хоча форми і методи застосування цих принципів на різних етапах соціального розвитку можуть бути різними.

Метод — це спосіб побудови і обґрунтування системи знання; сукупність прийомів та операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності¹. Методи управління — це множина прийомів і способів впливу на керований об'єкт заради досягнення поставленої мети. Методи в аспекті нашої проблеми постають як засоби впливу на суспільні відносини у системі місцевого самоврядування і учасників цих відносин за допомогою певних норм — суспільних та правових. Такий вплив на відносини у системі місцевої влади можливий, наприклад, шляхом прийняття і застосування нормативних актів наказового, дозвільного чи заборонного характеру.

Безумовно, система місцевого самоврядування, маючи певну автономію, інтегрована у загальну систему управління державою і суспільством. Отже, природа методів керівництва багато в чому збігається з характеристикою методів самоуправління. До числа загальних методів дослідження сфери управління слід віднести:

- соціологічний — завдяки йому управління розуміється як спільна діяльність людей;
- системний — розглядає організацію як цілісне явище, усі складові якого пов'язані цілями, функціями, принципами, структурами, процесами, кадрами та матеріально-технічним забезпеченням;
- традиційний — концентрує увагу на цілях адміністрації — сприяти ефективності у досягненні намічених завдань, тобто раціоналізації та запровадженню ефективного зв'язку між способом і метою;
- комплексний — передбачає використання сукупності методів відповідних наук для вивчення процесів здійснення самоврядування;
- історичний — ґрунтується на знанні, що управлінські та самоуправлінські процеси постійно оновлюються і вдосконалюються. Їх стан у конкретний історичний період визначається історичними умовами та чинниками. Ось чому для правильного оцінювання та визначення напрямів розвитку науки управління необхідно знати історію і чинники впливу на неї;

¹ Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М. : Сов. Энцикл., 1983. – С. 364.

- культурологічний — встановлює залежність управлінської поведінки від рівня культурного середовища суспільства;
- біхевіористичний — розглядає організацію насамперед як соціальну систему, в якій розвиваються відносини, конфлікти та зв'язки, що не завжди піддаються контролю. Цей метод найбільше зосереджений на людині, взаємодіях та співробітництві людей, пояснює ту чи іншу поведінку, яка детермінує управлінські процеси та функціонування окремо взятих систем, наприклад, системи самоврядування;
- інституціональний — зосереджений на управлінських структурах (державних і місцевих) та формально-правових рисах політичної системи, ігноруючи зв'язки між найважливішими інституційними структурами і змістом державної політики¹.

Зазначене не вичерпує список методів, що розкривають сутність і природу державного керівництва та самоврядування у суспільстві. На наш погляд, слід звернути увагу на дієвість інших методів, таких, наприклад, як описовий і статистичний, математичний і загальнологічний, правовий (метод правового формалізму) і, звичайно, діалектико-матеріалістичний, який є загальною методологічною основою досліджень у галузі соціальної теорії і практики. Важливі також соціальні та соціально-психологічні методи, які відносять до групи методів керівного впливу і застосовують з метою підвищення соціальної активності людей.

Соціальні методи управління і самоуправління пов'язані зі способами досягнення цілей локальної громади не тільки у світлі економічної та організаційної мотивації людської поведінки, а й безпосередньо, через постановлення цілей, а саме: поліпшення якості життя, зміцнення соціальних організацій, підвищення соціальної зрілості певної спільноти та її структур. Соціальні методи включають широкий спектр соціального унормування, соціального регулювання, морального стимулювання тощо. Соціально-політичні методи забезпечують соціально-політичну освіту і залучення громадян до участі у керуванні локальним соціумом. Методи соціального регулювання впорядковують соціальні відносини шляхом збалансування інтересів і потреб різних колективів, груп та індивідуумів, які належать до місцевої спільноти. Сюди слід віднести договори, взаємні зобов'язання, системи відбору, розподілу

¹ Див.: Маліновський, В. Я. Державне управління [Текст] : навч. посіб. / В. Я. Маліновський. – Луцьк : Вежа, 2000. – С. 39–41; Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – С. 48–49.

та задоволення соціальних потреб населення. Соціально-психологічні методи управління і самоуправління відзначаються своєю мотиваційною характеристикою, яка зумовлює спрямованість впливу. Серед усього набору способів мотивації найважливішими видаються переконання, наслідування, залучення, примушування, спонукання та ін.

В умовах становлення ринкової економіки актуальності набувають економічні методи управління, оскільки вони дають можливість досягати економічних цілей на основі реалізації законів і категорій ринкової економіки з урахуванням особливостей і наслідків їх застосування на локальній території та в окремій, локальній спільноті.

З огляду на масштаби соціальної практики у сфері управління гідне місце тут посідають організаційно-адміністративні методи, які базуються на владі, дисципліні та відповідальності. Об'єктивним підґрунтям для їх застосування виступають організаційні відносини як частина механізму керування. Основною формою реалізації організаційно-адміністративних методів є розпорядництво і оперативне втручання органів самоврядування у процес управління з метою координації зусиль його учасників заради виконання поставлених завдань. Слід зазначити, що логіка дій полягає у тому, що у кожному конкретному випадку суб'єкт управління чи самоуправління повинен знайти для цього найбільш доцільні та прогресивні методи, шляхи та засоби. За правильного підходу вони перетворюються на єдину систему взаємопов'язаних засобів. Саме на таких логіко-методологічних позиціях вибудовується розуміння головних завдань сучасної системи управління, серед яких визначальним є завдання зі створення якомога сприятливіших умов для реалізації можливостей керованої системи, застосування різноманітних засобів керівного впливу, розширення прав і відповідальності різних суб'єктів самоврядування.

Аналізуючи далі систему управління і самоуправління, необхідно виокремити такий її компонент. Крім суб'єкта і об'єкта управління, організаційних і управлінських відносин та відповідних видів діяльності, до неї входять функції самоврядування.

Поняття «функція» (лат. *functio* — виконання) означає напрям, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, суб'єкта політики, зміст цієї діяльності, її забезпечення. У філософській літературі функцію пояснюють як зовнішній вияв якостей певного суб'єкта, спосіб його поведінки у певній системі відносин¹. Тому під функцією місцевого самоврядування слід розуміти основні напрям

¹ Філософський словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1980. – С. 401.

ми його діяльності з вирішення найважливіших завдань, які постають перед ним на різних етапах розвитку. Зрештою, функції місцевого самоврядування — це основні напрями діяльності, зумовлені природою місцевої влади, її принципами, а також цілями і завданнями, яких вона прагне досягти¹.

Функції місцевих (локальних) органів зазвичай визначено їх повноваженнями, які закріплені у спеціальних законах про місцеве самоврядування, а також у законах, що регулюють різні галузі державного управління. У найбільш загальному вигляді вони формулюються в конституції. Аналіз законодавства про місцеве самоврядування, де закріплено повноваження органів місцевого самоврядування (а повноваження — це правове вираження функції), дозволяє виділити такі основні функції і розподілити їх умовно на три групи.

До першої групи функцій віднесено питання місцевого значення і забезпечення участі населення в їх вирішенні. Вони належать до виключної юрисдикції муніципальної діяльності. Цю групу функцій у свою чергу варто рознести на три блоки.

Перший блок — соціально-економічні функції:

1) вироблення і реалізація програм комплексного соціально-економічного розвитку локальної території (муніципального утворення);

2) територіальне визначення муніципального утворення;

3) управління муніципальною власністю, фінансовими коштами місцевої спільноти;

4) регулювання планування і забудови муніципального утворення;

5) забезпечення потреб населення у соціально-культурних, комунально-побутових та інших життєво важливих послугах;

6) участь населення у вирішенні питань місцевого значення та організації спільної життєдіяльності тощо.

Другий блок — функції з гарантування безпеки і правопорядку:

1) охорона громадського порядку;

2) захист інтересів і прав місцевого самоврядування, гарантованих конституцією;

3) запобігання надзвичайним ситуаціям та їх ліквідація;

4) реалізація адміністративної відповідальності та ін.

¹ Цікаве формулювання функції надав Р. Мертон, який визначив її як об'єктивний наслідок, що сприяє пристосуванню та інтегруванню системи; а на позначення наслідків, які порушують єдність та інтегрування системи, увів поняття дисфункції (див.: Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – С. 28).

Третій блок — організаційні функції:

- 1) муніципальні вибори;
- 2) ухвалення та зміни статуту муніципального утворення;
- 3) муніципальна інформаційна служба;
- 4) утримання та організація роботи муніципальних архівів тощо.

До другої групи функцій слід віднести функції спільного відання з органами державної влади. Актуальність цієї групи пов'язана з тим, що багато складних сфер суспільного життя не можна однозначно віднести виключно до компетенції або органів місцевого самоврядування, або органів державної влади. Цей факт обумовлює наявність так званих предметів спільного відання, повноваження щодо яких регулюються і розмежовуються відповідними договорами.

До третьої групи функцій належать окремі державні повноваження, передані органами місцевого самоврядування і закріплені чи в галузевому законодавстві, чи в спеціальних законах про передавання окремих державних повноважень у конкретній сфері суспільних відносин.

До того ж функції місцевого самоврядування можна розділити на постійні і тимчасові, внутрішні і зовнішні, головні і неголовні, стратегічні і тактичні, за формами і сферами діяльності¹.

Функції нерозривно пов'язані одна з одною, при здійсненні однієї водночас реалізуються й інші. Виконання місцевим самоврядуванням своїх функцій — це реалізація послідовного процесу розвитку саморегульованого соціуму та організація його широкої діяльності.

Найвагомішою функцією місцевого самоврядування є управління економікою, забезпечення комплексного економічного розвитку локальної території. Для того аби місцеве самоврядування могло ефективно виконувати свої повноваження у цій сфері, необхідно створити і розвивати відповідну фінансово-економічну базу.

Європейська хартія про місцеве самоврядування закріплює у ст. 9 п'ять загальних принципів організації фінансово-економічної самостійності органів місцевої влади.

1. Органи місцевого самоврядування у рамках національної економічної політики мають право на володіння достатніми власними фінансовими коштами, якими вони можуть вільно розпоряджатися, здійснюючи свої функції. Цей пункт визначає, що місцеві органи влади не можна позбавляти свободи у визначенні першочергових витрат.

¹ Див.: Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілікіна. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 311.

2. Фінансові кошти органів місцевого самоврядування мають бути співмірними з повноваженнями, що надані їм конституцією або законом. Принцип тут полягає у тому, що має існувати певна відповідальність між фінансовими коштами органів влади та завданнями, які вирішуються. Це співвідношення особливо важливе при виконанні місцевими органами влади спеціально доручених їм функцій.

3. Принаймні частина фінансових коштів місцевого самоврядування повинна надходити за рахунок місцевих зборів і податків, ставки яких органи самоврядування мають право визначати законом. Здійснення політичного вибору між надаваними послугами та витратами на них, які сплачує місцевий платник податків чи споживач, є найпершим обов'язком виборних представників. Загальноприйнято, що межі повноважень місцевої влади стосовно стягнення податків устанавлюються центральними або регіональними законами; проте вони не повинні перешкоджати ефективному функціонуванню місцевої фінансової системи.

4. Фінансові системи, на яких базуються кошти місцевої влади, мають бути доволі різноманітними і гнучкими, аби встигати, наскільки це реально можливо, за змінами у витратах, які виникають при здійсненні компетенції місцевих органів. Деякі податки чи інші джерела фінансів місцевої громади за своїм характером або з практичних причин не реагують на дію інфляції та інших економічних чинників. Надто велика залежність місцевої влади від таких податків і джерел може завести її у скрутне становище, оскільки витрати, «пов'язані» з наданням послуг, прямо залежать від економічних чинників. Хоча слід визнати, що навіть у разі відносно динамічних джерел прибутків між витратами і розвитком ресурсів не існує автоматичного зв'язку.

5. Захист слабших (у плані фінансів) органів місцевого самоврядування вимагає уведення процедур фінансового вирівнювання, тобто корегування результатів нерівномірного розподілу потенційних джерел фінансування. Такі процедури і заходи не повинні обмежувати свободу вибору місцевого самоврядування у межах його компетенції.

Фінансово-економічну основу місцевого самоврядування складають муніципальна власність; майно, що перебуває у державній власності і передане в управління органам місцевої влади; місцевий бюджет і місцеві фінансові та інші ресурси, що формуються і використовуються в інтересах муніципальних утворень.

Існують три основні джерела формування дохідної частини місцевого бюджету: місцеві податки; надходження з національних та регіональних спеціалізованих фондів; місцеві податкові доходи. Саме останнє із цих джерел містить головний потенціал і резерв для розвитку

фінансово-економічної бази місцевого самоврядування. А щоб реальне самоуправління у межах локальної громади могло відбуватися, органи місцевої влади повинні прагнути нарощувати власні джерела доходу. Це передбачає:

- ефективного управління муніципальною власністю;
- формування, затвердження та виконання місцевого бюджету, встановлення місцевих податків і зборів; визначення напрямів комплексного соціально-економічного розвитку муніципального утворення;
- створення необхідної ринкової інфраструктури;
- розвиток місцевого виробництва;
- підтримання малого підприємництва;
- соціальний захист населення;
- планування і прогнозування соціально-економічного розвитку.

Інакше кажучи, необхідні такі напрями діяльності, які підпадають під поняття «економічна функція місцевого самоврядування».

Ефективна реалізація органами місцевої влади економічної функції призводить до збільшення власних доходів (податкових і неподаткових) та сприяє розвитку місцевого самоврядування на локальній території. Об'єктом економічної функції виступають провідні галузі економіки, зосереджені на цій території. При цьому важливо пам'ятати, що галузі економіки — це частина цілісної господарської системи, ланки якої нерозривно пов'язані. Органи місцевого самоврядування забезпечують злагоджену діяльність підприємств різних галузей, планують збалансувати їхні інтереси та інтереси керованої території. Отже, на своєму рівні вони здійснюють міжгалузеву координацію, тобто інтеграційні повноваження.

Напевно, сутність місцевого самоврядування найбільш чітко виявляється при аналізі його економічної функції, оскільки ця функція виступає, з одного боку, основною для реалізації владою соціальної і політичної функції, а з другого — індикатором існування місцевої влади як такої. У разі відсутності потрібної самостійності фінансово-економічної бази муніципалітети стають заручниками центральної, регіональної влади або кредитних установ¹.

¹ Законні повноваження на виконання певних дій не мають сенсу, якщо місцеві органи влади позбавлені фінансових коштів для цього. Тому положення Європейської хартії про те, що органи місцевого самоврядування мають право на володіння власними фінансовими ресурсами, слід розкрити так: «Кожне муніципальне утворення має власний бюджет (місцевий бюджет) або інше встановлене чинним законодавством джерело фінансового покриття закріплених витратних повноважень». Така форма впливає із повноважень хартії (Європейська хартія місцевого самоврядування. – Ст. 9).

Ще один важливий момент у конструюванні функціональних повноважень місцевого самоврядування полягає у тому, що необхідно законодавчо захищати місцеві бюджети від перевантаження делегованими повноваженнями. Власні повноваження слід поділяти на «власні за законом» та «власні з ініціативи». Перші відображено в Європейській хартії місцевого самоврядування та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.). Друга група зобов'язань — ті, які муніципалітет бере на себе, а отже, фінансує без погодження нормативів операційних витрат для їх виконання. Важливість цього чинника є очевидною: місцеві органи влади повинні займатися насамперед власними повноваженнями, а делегованими — тільки тоді, коли вони вигідні населенню локальної території (громаді), тобто забезпечують необхідні прибутки місцевому бюджету.

Таким чином, формально, за вимогами законів, місцеве самоврядування повинно мати свій бюджет, чітко встановлені власні дохідні і витратні повноваження, муніципальну власність, а також виконувати власні та делеговані державні повноваження. Заради здійснення цих функцій необхідно розширити права і зміцнити фінансову базу для ефективного самоврядування на рівні міст, селищ, сіл, більше коштів спрямовувати в регіони і до територіальних громад — на фінансування найважливіших потреб людей.

Своє соціальне призначення місцеве самоврядування може виправдати, лише ефективно використовуючи місцеві фінанси і управляючи муніципальним майном. Безумовно, реалізація місцевою владою своїх функціональних повноважень повинна здійснюватися в інтересах локальних громад, слугувати задоволенню їхніх потреб. Права власника щодо майна і місцевих фінансів від імені муніципальної спільноти здійснюють органи місцевого самоврядування, а у випадках, передбачених законами України чи статутами муніципальних утворень, — безпосередньо населення. Саме в цьому контексті ототожнювати поняття системи місцевого самоврядування і системи органів місцевого самоврядування не зовсім конкретно.

Система місцевого самоврядування — це різновид відкритої саморегульованої соціальної системи. За Конституцією України систему місцевого самоврядування можна визначити як об'єднання його взаємопов'язаних суб'єктів і форм здійснення місцевого самоврядування, через які населення територіальної громади реалізує надані їй

функції і повноваження¹. До передумов ефективності цієї системи належать: розвиток законодавчої бази, гарантії основних прав і свобод людини і громадянина, механізм реальної і відповідальної участі населення в ухваленні та реалізації питань, що стосуються місцевого життя і діяльності, розвиток системи інформаційного забезпечення управління територією.

А от поняття системи місцевого управління в юридичній літературі ще не має чіткого визначення. Врешті-решт йдеться про органи місцевої влади — виборні та інші органи, — які не входять до системи органів державної влади, однак наділені повноваженнями на вирішення питань місцевого значення. Фактично цим і зумовлюються їхні функції та компетенція. Структура таких органів має визначатися населенням, процес управління теж повинен здійснюватися громадянами через різні форми прямого волевиявлення, а також через виборні та інші органи муніципальної влади.

Розвиток конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні, динаміка його становлення і розвитку, теоретичне осмислення особливостей у моделях місцевого управління на сучасному етапі розбудови національної державності потребують науково-теоретичних розробок щодо їх взаємозв'язку.

Конституція України оперує поняттями «місцеве самоврядування», «органи місцевого самоврядування». Однак про муніципальне утворення і муніципальне управління не сказано жодного слова. У Конституції немає терміна «муніципалітет», під яким ми розуміємо сукупність виборних органів системи місцевої влади: «Муніципальне утворення — міське чи сільське поселення, в межах яких здійснюється місцеве самоврядування та існують муніципальна власність, місцевий бюджет і виборні органи місцевого самоврядування»².

У той же час в юридичній науковій і навчальній літературі дедалі частіше зустрічаються терміни «муніципальне право», «муніципальне управління», які означають діяльність виборних та інших органів місцевої влади з управління муніципальною власністю, об'єктами муніципального господарства, формування і виконання місцевого бюджету. Ця діяльність спрямована на здійснення певних функцій місцевого самоврядування, а також на вирішення питання організації

¹ Див.: Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілкіна. — Х. : Одиссей, 2004. — С. 104.

² Муніципальне право України [Текст] : підручник / В. Ф. Погорілко, О. О. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. ; за ред. Ф. В. Погорілка. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — С. 5.

муніципальної роботи і муніципальних служб. Такі служби утворюють муніципальну (або комунальну) адміністрацію, зміст якої забезпечується за рахунок місцевого, а не державного бюджету¹.

Як бачимо, поняття «муніципальне управління» та «місцеве самоврядування» не тотожні. «Місцеве самоврядування» є значно ширшим, бо воно включає усі форми реалізації місцевої самокерованості (безпосередня демократія, органи місцевої влади, територіальне громадське самоуправління), а «муніципальне управління» — це тільки його частина, що реалізується органами місцевої влади як міських, так і сільських поселень. Отже, поняття «муніципалітет» і «муніципальне управління» стосуються самоуправління міст, сільських поселень та інших локальних територій.

Основні функції та цілі місцевого самоврядування — залучення громадян до участі в керуванні справами суспільства, вирішенні питань місцевого життя — місцева громада реалізує як через створені нею органи місцевої влади, так і безпосередньо через референдуми, сходи та інші форми волевиявлення громадян. Таким чином, громадяни об'єднані у місцеву спільноту не тільки фактом проживання в одних умовах, а й насамперед як суб'єкти способу життя, управлінської та політичної діяльності. Ось чому місцева спільнота є суб'єктом місцевого управління.

Загальновідомо, що самоврядування — це складна система поєднання суб'єкта і об'єкта на всіх рівнях соціальної організації. Розуміння суб'єкта і об'єкта місцевого самоврядування пов'язане із самодіяльним і самостійним регулюванням усього того, що люди можуть і здійснюють самі. При цьому суб'єкт місцевого самоврядування є виразником спільних інтересів, а об'єкт — їх носієм. Локальна спільнота виділяє органи місцевого самоврядування як спеціальний соціальний інститут, визначає їх функціональну структуру і спрямовує управлінську діяльність на вирішення місцевих питань, реалізацію своїх особливих інтересів².

¹ Див.: Муніципальне право України [Текст] : підручник / В. Ф. Погорілка, О. О. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. ; за ред. Ф. В. Погорілка. — К. : Юрінком Інтер, 2001; Коммунальное право Украины [Текст] : учеб. пособие / В. Д. Волнов, Ф. Г. Бобкова, Н. А. Захарченко и др. — Донецк : ДонГУ, 1999; Кравченко, В. В. Муніципальне право України [Текст] / В. В. Кравченко, М. В. Пітнік. — К. : Атіка, 2003; Игнатов, В. Г. Местное самоуправление: российская практика и зарубежный опыт [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Игнатов, В. Н. Бутов. — М. : Изд. центр «МарТ», 2005; та ін.

² До органів місцевого самоврядування належать: представницькі органи; збори, сходи громадян; голови місцевого самоврядування (голови адміністрацій, мери); місцева адміністрація; контрольні органи місцевого утворення (громади).

Місцева спільнота (громада) — це об'єкт управління відносно місцевих органів влади і держави. Але водночас місцева спільнота як об'єкт здійснює виробничі, соціально-культурні та інші види громадської діяльності, а як суб'єкт — керівну діяльність. Ці надзвичайно важливі проблеми наукового і практичного розуміння діалектики розвитку місцевого самоврядування всього суспільства як самоорганізованої і самокерованої системи зумовлюють державну політико-правову гарантію його функціонування. Головне у тому, що «в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування» (ст. 7 Конституції України).

Важливим чинником у розвитку місцевого самоврядування та виконанні ним належних функцій є існування відповідних гарантій. У теоретико-методологічному аспекті ці гарантії слід розглядати у форматі демократичних процедур, дотримання прав людини і громадянина, участі громадян в управлінні справами держави і місцевої спільноти.

В Україні розпочався процес поступового становлення нових суспільних відносин, головна мета яких — загальне благо, втілене у правах і свободах людини. Саме на забезпечення і захист прав і свобод людини, створення необхідних для цього гарантій українське суспільство повинно солідарно спрямовувати свою енергію, моральні та інтелектуальні сили.

Державна гарантія місцевого самоврядування означає насамперед створення системи правових гарантій захисту цього інституту. Держава формує політико-правові засади організації та діяльності місцевих органів влади, правові гарантії їх фінансової, економічної та організаційної самостійності, принципи взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади. Конституція України забезпечує судовий захист прав місцевого самоврядування (ст. 145). Усе це, безумовно актуалізує проблематику гарантованого функціонування місцевого самоврядування. Саме готовність громадян взяти на себе відповідальність і стати учасником політичного життя, як зазначає у своїх висновках Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи (КМРВС), залежить від рівня розвитку місцевого самоврядування у державах — членах Ради Європи.

Ці висновки підтверджують загальноєвропейський стандарт оцінювання, закладений в Європейській хартії місцевого самоврядування. Відповідно до Хартії та висновків КМРВС місцеве самоврядування є місцевим рівнем організації політичного життя. Самокерування (відповідальність місцевих органів влади за свої адміністративні і фінан-

сові справи) та громадянськість (форми і методи участі громадян) стають засадничими принципами самоврядування. Воно має сприяти встановленню суспільної згоди, гарантувати соціальну справедливість, підтримувати правопорядок і дбати про культурне різноманіття.

З огляду на це нова концептуальна постановка нагальних проблем розвитку місцевого самоврядування вбачається у трьох взаємопов'язаних положеннях: удосконалення, демократизація, гарантування. Гарантію дослідники тлумачать як економічні, політичні і правові умови та способи повної і ефективної реалізації місцевою владою, локальною громадою місцевих функцій і питань¹. Існує певний поділ гарантій місцевого самоврядування. Найпоширенішим є поділ на загальні та спеціальні (юридичні) гарантії.

Під загальними гарантіями розуміють економічні, політичні відносини, духовні засади і цінності суспільства, які стимулюють розвиток самоуправління, забезпечують стійкість і стабільність у діяльності органів місцевої влади, створюють реальні можливості для реалізації норм щодо їхньої компетенції.

Тут слід відмітити насамперед *економічні* гарантії, тобто економічну систему суспільства, в основу якої покладено принципи свободи економічної і підприємницької діяльності, різноманіття і рівноправності форм власності, включаючи муніципальну власність. Ще один вид — *політичні* гарантії місцевого самоврядування, а саме політико-правовий режим держави. В умовах демократичного режиму влада реалізується в інтересах народу демократичними, правовими методами, а права і свободи громадян гарантовані і захищені. До духовних гарантій відносять існуючий у суспільстві рівень розвитку культури, правосвідомості і духовних цінностей. Побудову демократичного місцевого самоврядування слід здійснювати на базі існуючих традицій і звичаїв.

Спеціальні (юридичні) гарантії місцевого самоврядування — це правові засоби забезпечення діяльності місцевих органів влади. Актуальності набувають у наш час міжнародно-правові гарантії. Вони закріплені в Європейській хартії місцевого самоврядування, яку Україна ратифікувала і тим самим визнала загальноприйняті принципи і норми міжнародного права складовою частиною національної правової системи. Цю обставину важливо пам'ятати ще й тому, що нині складають-

¹ Докладніше про гарантії місцевого самоврядування див.: Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілкіна. — Х. : Одиссей, 2004. — С. 366–379.

ся різнопланові відносини органів місцевого самоврядування із зарубіжними самокерованими структурами та системами. Закон України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 15) легалізував міжнародні відносини органів місцевого управління, дозволив вступ у міжнародні асоціації чи інші добровільні об'єднання органів місцевого самоврядування. А міжнародні стандарти визначено у ст. 10 Європейської хартії місцевого самоврядування, з якої випливає, що право на міжнародне співробітництво має знайти державну підтримку, бути визнане державною та відображене у національному законодавстві. Інакше кажучи, в державі має визнаватися право органів місцевої влади вступати до будь-якої асоціації для захисту і досягнення спільних інтересів, а також до будь-якої міжнародної асоціації органів місцевого самоврядування.

Тепер підсумуємо усе наведене. Ми зосередили увагу лише на окремих, але надто важливих теоретико-методологічних проблемах формування, стану та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Їх аналіз допоможе зрозуміти генезу інтелектуального завдання, яке висунуло саме життя, діяльність українського соціуму в аспекті своєї самореалізації та саморозвитку.

Місцеве самоврядування у площині такого інтелектуального завдання є формою здійснення народом (соціумом) своєї влади задля самостійного і під власну відповідальність вирішення питань місцевого значення. Сьогодні існують серйозні об'єктивні причини і процеси демократизації суспільства, які здатні забезпечити: більш чіткий розподіл функцій і предметів відання між усіма рівнями української влади; зміцнення принципу владної вертикалі, зміну стилів та методів управління і самоуправління, їх демократизацію; впровадження більшої уніфікації владних структур усіх рівнів; максимальне наближення самоврядування до людей; стимулювання місцевої ініціативи і підвищення відповідальності на місцях. Необхідно глибше деталізувати питання територіальної організації системи місцевої влади, регламентувати форми безпосереднього здійснення населенням місцевого самоврядування, територіального громадського самоуправління тощо. Ключового значення в сучасних умовах набуває активізація діяльності населення локальної території (громади), тобто зростання громадської ініціативи визначення і усвідомлення людьми цілей та завдань цієї діяльності.

2.4. Вплив засобів масової інформації на формування громадянського суспільства

Послідовний рух України шляхом інтеграції в світове товариство супроводжується пошуком ефективної моделі суспільного розвитку, що неможливо без формування громадянського суспільства. Вибір оптимального варіанта відносин між державою, державною владою та народом здійснюється у складних умовах трансформації державних та суспільних інститутів. Політична практика державного управління, як і соціальна активність населення, не адекватна цілям становлення громадянського суспільства. При цьому механізм реалізації завдань громадської самоорганізації та самодіяльності несуть у суспільстві глибокий відбиток тоталітарного минулого, залишаються нерозвиненими та не мають адаптаційних ресурсів для соціальної рефлексії. До них належать засоби масової інформації (ЗМІ) як важливий інструмент соціалізації народу, формування компетентної суспільної думки, інструмент впливу на мобілізацію громадськості навколо ідей громадянського суспільства¹.

Як і у більшості розвинених країн, в Україні масова комунікація стала сьогодні одним з важливіших чинників та засобів не тільки духовного, а й політичного і соціально-економічного розвитку. Кількісне охоплення населення різними ЗМІ вже с початку 80-х рр. ХХ ст. стало майже абсолютним. У цих умовах теоретики та практики масової комунікації відчували значення засобів ЗМІ в управлінні суспільними відносинами. Ефективність ЗМІ в управлінні суспільними відносинами визначається як міра досягнення поставленої мети з урахуванням витрат часу та ресурсів. Згідно із цим підходом ефективність впливу ЗМІ на аудиторію інтерпретують як близькість моделей соціальної дійсності (модель як система певних знань, цінностей та норм, представлених змістом масової інформації) з моделями, які існують у масовій свідомості. Інакше кажучи, читач, слухач, глядач, які сприймають запропоновані газетами, радіо, телебаченням моделі, є «позитивним результатом» масової комунікації, а якщо вони не сприймають ці моделі — «негативним результатом».

¹ Див.: Обушний, М. І. Політологія [Текст] : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. – К. : Довіра, 2004. – С. 219.

На сучасному етапі розвитку України ЗМІ відіграють особливу роль у налаштуванні діалогу між різними силами суспільства. Участь газет, журналів, телебачення та радіо в інформуванні громадян з метою підтримки єдності суспільства, його консолідації — один з найважливіших чинників постійного, поступового розвитку країн у складних умовах світової кризи та сучасної України.

Вплив ЗМІ на управління суспільними відносинами може мати як конструктивний (відображення інтересів суспільства, інформування громадян з метою досягнення соціальної взаємодії, сприяння трансформації політичної системи суспільства, формування інформаційного простору плюралістичного типу, зниження ескалації політичного конфлікту), так і деструктивний характер (виконання ролі засобу політичного управління, зацікавленість у збереженні суперечностей у різних частинах країни, маніпулювання громадською думкою та ін.).

Велике значення при справлянні впливу ЗМІ на політизацію соціального конфлікту має наявність конструктивної журналістської думки та політичної позиції (глибина аналізування політичних подій, наявність альтернативних думок, представлення конкуруючих джерел інформації, звернення безпосередньо до громадян) в інтересах розв'язання суспільно значущих проблем та деструктивної журналістської позиції (провокування напруження, гострих політичних конфліктів, відстоювання інтересів «хазяїв» — засновників відомств, корпорацій, окремих суб'єктів політики — лідерів, політичних партій, груп інтересів, чий потреби, як правило, не сумісні з інтересами більшості громадян).

Наш час можна вважати епохою глобалізації політичних процесів; розвиток інформаційного суспільства надає можливості політизації в управлінні суспільними відносинами як об'єктивного чинника, спрямованого на збереження творчого характеру життя суспільства, створення умов для вдосконалення політичних процесів, формування громадського суспільства, історичних змін.

В управлінні суспільними відносинами на політизацію соціального конфлікту впливають певні умови та чинники. Умови політизації соціального конфлікту: ступінь напруженості, яка залежить від кількості учасників конфлікту, характеру конфлікту (мирний чи немирний). Чинники політизації соціального конфлікту: перехід у стадію публічного обговорення; наявність інформації за обсягом (повний, неповний обсяг); характер інформації (позитивна, негативна); якість інформації

(правда, неправда, напівправда); масштабність, тобто великі групи населення, аудиторія ЗМІ; сфера розгортання (етнонаціональна, регіональна, міжконфесійна).

Час інформатизації політичного простору управління суспільними відносинами слід сприймати як публічну конкурентну взаємодію двох або більше сторін, спрямовану на залучення нових владних повноважень, ресурсів та поширення уявлень сторін про сучасний світ, Україну в цьому світі та політичному просторі; як систему відносин партнерів з різноманітною орієнтацією на пошук шляхів розв'язання проблем у сферах соціально-економічних, суспільно-політичних, духовно-моральних відносин. Такий підхід до інтерпретації надає можливості для поширення в політиці ненасильницьких методів урегулювання політичних конфліктів та розв'язання проблем за допомогою ЗМІ.

Характер впливу ЗМІ на формування громадянського суспільства залежить також від того, яку політичну позицію займають ті чи інші ЗМІ. На формування громадянської позиції негативно впливають одержавлення та комерціалізація ЗМІ.

У перехідний період розвитку суспільства, коли відбувається зміна одного типу його організації (соціальної системи) іншим, конструктивним є вплив ЗМІ на управління суспільними відносинами: а) трансформація політичної системи, яка ще зберігає риси попередньої системи, де немає належного тісного зв'язку між різними соціальними групами; б) трансформація політичної системи, де існує плюралістична структура інформаційного простору, в якій є специфіка інформаційних, політичних програм, що залежить від суспільного попиту.

Політика більше, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну для підтримання постійних зв'язків між її суб'єктами. Якщо, наприклад, економіка може певною мірою функціонувати на засадах ринкового саморегулювання з обмеженими формами взаємодії людей, то політика неможлива без опосередкованих форм спілкування та спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою та громадянами.

У постіндустріальному суспільстві влада знань та інформація стають головними в управлінні суспільством, відсторонюючи на другий план вплив грошей та державне примушування. Безпосередніми носіями та особливо поширювачами знань, політично важливої інформації є ЗМІ. Відмінними рисами ЗМІ виступають: публічність, необмежене,

надперсональне коло споживачів; наявність спеціальних технічних приладів, апаратури для передавання інформації; непряма, розділена у просторі та часі взаємодія комунікативних партнерів; односпрямованість взаємодії від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей; непостійний характер аудиторії, яка відтворюється час від часу завдяки загальній увазі до того чи іншого ефіру або статті.

Загальновідомо, що до ЗМІ належать друковані видання, радіо, телебачення, звукозапис, відеозапис, Інтернет. Слід підкреслити, що ЗМІ виконують різноманітні функції, найважливішими з яких, є політичні.

1. Інформаційна функція. Складається з отримання та поширення відомостей, важливих як для громадян, так і для органів влади. Це не тільки фотографічне висвітлення фактів, а й їх коментування та оцінювання. До політичної інформації відносять відомості, які мають суспільне значення, потребують уваги з боку державних органів. Завдяки отриманій інформації у громадян формується певний погляд на діяльність влади, парламенту, політичних партій та інших політичних інститутів.

2. Освітня функція. Завдяки їй громадяни отримують знання, які дозволяють адекватно оцінювати та систематизувати відомості, отримані через ЗМІ та інші джерела. Мас-медіа супроводжують людину протягом всього життя, навіть після завершення навчання, значною мірою впливають на сприйняття політичної та соціальної інформації. При цьому під виглядом політичної освіти у громадян можуть формуватися й псевдорациональні структури свідомості, перекручена реальність.

3. Функція соціалізації. Освітня роль ЗМІ тісно пов'язана з функцією соціалізації. Політична соціалізація допомагає громадянам засвоїти політичні норми, цінності, зразки поведінки. Вона дозволяє людині адаптуватися до соціальної дійсності.

4. Функція критики. Притаманна не тільки мас-медіа, вона є головною для опозиції, а також спеціалізованих інститутів прокурорського, судового та іншого контролю. Критика ЗМІ відрізняється необмеженістю свого об'єкта; до нього входять і президент, і Верховна Рада, і окремі депутати, і суди, і прокуратура, різні напрями державної політики і навіть самі ЗМІ.

5. Контролююча функція. Базується на авторитеті суспільної думки. ЗМІ дають моральну оцінку тим чи іншим подіям або діям. Ця функція є головною на шляху формування громадянського суспільства, оскільки контроль за владою, діяльністю органів з боку громадян — важливий напрям володарювання народу.

6. Функція артикуляції та інтеграції. ЗМІ не тільки критикують недоліки в політиці та суспільстві. Вони виконують конструктивну функцію артикуляції різноманітних суспільних інтересів, впливають на інтеграцію політичних суб'єктів, вони забезпечують представникам різних соціальних груп можливість публічно висловлювати свою думку, знаходити та об'єднувати однодумців, єднати їх загальністю цілей та переконань, чітко формулювати та представляти свої інтереси.

7. Мобілізуюча функція. Всі попередні функції ЗМІ об'єднуються завдяки цій функції або сприяють її здійсненню. Мобілізуюча функція об'єднує громадян для певних політичних дій (свідомо, несвідомо), втягує їх у політику. ЗМІ мають великі можливості впливу на розуміння та почуття громадян, думки, засоби та критерії оцінювань, стиль та мотивацію політичної поведінки. Без радіо, телебачення, газет та журналів навіть дуже освічена людина не зможе правильно орієнтуватися у складних суперечностях політичних процесів, ухвалювати відповідальні рішення. ЗМІ дозволяють людині вийти за вузькі рамки індивідуального досвіду, надають можливість бачити весь калейдоскоп політики, але крізь призму свого бачення політичних реалій.

Коло політичних функцій ЗМІ може бути значно більшим. Деякі вчені відокремлюють таку функцію, як інноваційна, котра полягає в ініціюванні політичних змін шляхом висвітлення та розв'язання суспільних проблем, зосередження на цих проблемах уваги влади та громадськості; оперативну функцію — обслуговування за допомогою ЗМІ політики окремих партій та асоціацій; як ще одну важливу функцію відокремлюють функцію формування суспільної думки. Багатоманітність функцій ЗМІ дозволяє зробити висновок про наявність необмежених можливостей ЗМІ в напрямках політичного впливу. Завдяки постійному прогресу ЗМІ цей вплив можна справляти все більш і більш ефективно, особливо в напрямі формування громадянського суспільства. Ступінь політичного впливу ЗМІ залежить від аудиторії, яку вони охоплюють, а також від засобів, які мають конкретні види ЗМІ.

Зараз в Україні можна виділити такі ЗМІ.

Друковані ЗМІ: газети, журнали, листівки. Останнім часом цей вид ЗМІ втратив свої позиції, наприклад, всеукраїнський тираж газети «Аргументы и факты в Украине» (2010 г., июнь, № 22 (720)) складає 186 тис. примірників. Головним чином газети розповсюджуються через роздрібну торгівлю, мільйони громадян України за роки незалежності відмовилися від регулярного отримання газет та журналів через пошту.

Здебільшого це пов'язано з різними проблемами: високі ціни на газети та журнали, низька заробітна плата, втрата довіри до друкованих ЗМІ та інші причини. Безоплатне роздавання газет та листівок є популярним засобом, особливо під час виборчих кампаній.

Телебачення. Найбільш масове та популярне джерело інформації. Воно не має кордонів. У будь-якій частині світу можна спостерігати за подіями на усіх континентах. У той же час телебачення має широкі можливості впливу на аудиторію. Вдало підібрані фрагменти з коментарем подій можуть викликати у глядачів певні враження та суспільний резонанс. Висока вартість телевізійного обладнання закриває шляхи на телебачення тим, хто не має фінансової підтримки.

Радіомовні станції. Радіо менш гостро висвітлює політичні події, оперує не стільки почуттями, скільки фактами. Для радіостанцій характерна чітко визначена аудиторія з конкретними політичними орієнтаціями. Останнім часом політичний вплив радіо значно обмежено, оскільки його методи впливу сприймаються як недостатньо ефективні.

Інтернет. Це порівняно новий вид ЗМІ, який ще не дуже поширений в Україні. Останнім часом його використання набирає обертів. Аудиторія Інтернету обмежена, політичний вплив мізерний. У тих країнах, де Інтернет розвинений, він наближається за ефективністю до телебачення, а іноді й перевищує його. За допомогою Інтернету поширюється зворотний зв'язок з аудиторією. Сучасні ЗМІ все частіше використовують Інтернет як джерело оперативної інформації.

Незважаючи на те, що мас-медіа спроможні та повинні вирішувати певні завдання в політичній системі та процесі формування громадянського суспільства, у реальному житті вони достатньо самостійні, мають власні цілі діяльності, відмінні від потреб суспільства. Вплив на політику та формування громадянського суспільства ЗМІ справляють перш за все через вплив на інформаційний процес, що в свою чергу дозволяє певним чином формувати суспільну думку. Основними етапами інформаційного процесу є отримання, відбір, препарування, коментування та поширення відомостей. Від того, яку інформацію, в якій формі та за якими коментарями отримують суб'єкти політики, багато в чому залежать їх наступні дії. Мати важливу інформацію означає мати владу; бути спроможним відрізнити важливу інформацію від не дуже важливої означає ще більшу владу; можливість поширювати важливу інформацію за власною режисурою або замовчувати її означає наявність подвійної влади.

Безпосереднє володіння інформаційною владою — прерогатива ЗМІ. Вони не тільки відбирають відомості, які отримують від інформаційних агентств, а й самі шукають і оформлюють інформацію, а також коментують її та поширюють. Потік інформації в сучасному світі настільки різноманітний та має суперечності, що самостійно розібратися в ній неспроможна жодна людина, навіть група фахівців. У зв'язку із цим відбір найбільш важливої інформації та її подавання — важливе завдання всієї системи ЗМІ, що, безумовно, надає широкі можливості для маніпулювання масовою свідомістю.

Таким чином, інформаційна обізнаність громадян, у тому числі політиків, прямо залежить від того, як, з якими цілями та за якими критеріями відбирається інформація, наскільки глибоко вона відображає реальні факти після її препарування та редагування, здійснених газетами, журналами, радіо та телебаченням, а також від засобів та форм подавання інформації.

ЗМІ, як правило, використовують два головні засоби інформації — послідовний та фрагментарний. Перший засіб частіше використовують друковані ЗМІ, послідовно та різноманітно висвітлюють у статтях та інших публікаціях ту чи іншу політичну проблему. Другий засіб — фрагментарне подання інформації. Головним чином його використовує телебачення, він має ряд особливостей, що породжує для телеглядачів деякі труднощі в пізнанні сутності тієї чи іншої події або процесу.

Фрагментарність чи подрібнення інформації складає враження її різноманітності та оперативності подання, перешкоджає непрофесіоналам (тобто більшості громадян) сформувати цілісну картину політичних явищ та подій. Це надає комунікаторам додаткові можливості маніпулювати аудиторією, акцентуючи її увагу на одній стороні події та замовчуючи та затемнюючи іншу. Фрагментарність подання інформації дезорієнтує аудиторію та зменшує її інтерес до політики, викликає політичну апатію або змушує покладатися на оцінки коментаторів, учасників дискусій та подій.

Фрагментарний засіб передавання інформації більшість дослідників уважають специфікою телевізійного жанру через притаманну йому властивість під назвою «тиснення візуальності». Сутність цієї властивості полягає у тому, що внаслідок своїх аудіовізуальних можливостей телебачення орієнтовано на подавання передусім візуальної, зороподібної інформації. Наукова та інша серйозна інформація зазвичай погано суміщається з екранним зображенням, тому її залишають друкованим ЗМІ та радіо. Слід підкреслити, що сучасна тенденція полягає,

безумовно, в пріоритетному становищі телебачення серед інших ЗМІ, оскільки людина побаченому довіряє більше, ніж тому, що почула або прочитала: «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути».

ЗМІ мають великі можливості активного впливу не тільки на сприйняття громадянами окремих політичних явищ та подій, а й на їх ставлення до політики в цілому. Як політична пасивність населення в будь-якому питанні, так і його масова активність безпосередньо пов'язані з позицією ЗМІ в цьому питанні. Особливо велика роль ЗМІ в перехідні періоди суспільного розвитку або під час політичної кризи, оскільки без їх активної діяльності неможливо змінити політичну свідомість, ціннісні орієнтації, цілі широких верств населення та досягти масової підтримки політики соціальних змін, а тим більше активного ставлення до створення громадянського суспільства. Однак не можна не враховувати великі можливості ЗМІ у сфері політичних маніпуляцій, впливу на масову свідомість через формування у населення певної суспільної думки відносно тієї чи іншої події.

ЗМІ використовують певні методи впливу на аудиторію.

1. Фабрикація фактів (нахабна брехня). Політики, діячі сучасних мас-медіа кажуть, що вони не використовують прямої брехні — це дорого та небезпечно. У різних варіаціях вони застосовують афоризм: «Який сенс казати неправду, якщо того самого результату можна досягти, ретельно дозуючи правду?». Перекручування реалій досягають за допомогою процесу кумуляції дрібних відхилень, які завжди відбуваються в одному й тому самому напрямі, а не рішучих дій. Завжди вигідніше бути чесним, коли йдеться про факти, ніж їх свідомо замовчувати. При цьому для максимального ефекту маленькі зміни не повинні бути помітними в потоці інформації. Одним з важливіших правил маніпуляції є те, що успіх залежить від того, наскільки вдалося ізолювати адресата від стороннього впливу. Ідеальною є ситуація тоталітарного впливу — повна відсутність альтернативних, неконтрольованих джерел інформації та сторонніх думок. Трудність виконання цього правила полягає у тому, аби скласти в адресата ілюзію незалежності, ілюзію плюралізму каналів інформації. Для цього відтворюється бачення багатоманіття ЗМІ за типом організації, політичного забарвлення, жанрів та стилів — за умові, що реально ця система підкоряється головним настановам. Ідеальний випадок — коли вдається створити (точніше, допустити створення) радикально опозиційних джерел інформації, які, однак, обмежують свою інформаційну боротьбу з режимом питаннями, що не торкаються сутності головних програм

маніпуляції. Крім замовчування «непотрібної» інформації та складання в такий спосіб «віртуальної» реальності, замість відображення дійсності, ЗМІ широко використовують принцип демократії галасу — потоплення повідомлення, якого неможливо уникнути, у хаотичному потоці безглуздої пустопорожньої інформації. Реклама розбиває інформацію, роблячи з неї набір незначних кадрів, а сучасні засоби оброблення інформації можуть зробити повністю неможливим оцінювання поданої інформації.

Мова як засіб вербальної комунікації суворо нормована в особистісному та інституційному спілкуванні. Сучасні мас-медіа, з розмахом скориставшись свободою слова та її інтерпретаціями, докорінно змінили суспільну культуру мови (міліціанти, спортсівка, класно, супер тощо). Мовна культура збагатилася в основному завдяки використанню ЗМІ офіційної мови повідомлень національного каналу та регіональних каналів радіо та телебачення, вони й досі є джерелами культурних традицій, які складаються з професійної лексики політики і світових стандартів під час висвітлення актуальних проблем повсякденності. Ця стандартизація мови відтворюється за єдиним шаблоном, який повинен відтворювати компетентність ЗМІ як офіційного джерела отримання інформації. Отже, мова мас-медіа перетворюється на мову обраних та протистоїть мові натовпу.

2. Маніпулятивна семантика: зміна змісту слів і понять. Різновидом брехні є «конструювання» повідомлення з уривків висловлювання або відеоряду. При цьому змінюється контекст, з тих же слів складають зовсім інше розуміння. Деякі частки повідомлення не є невірними, однак те ціле, що зробив з них репортер або редактор, може не мати з дійсністю нічого спільного. Сьогодні політики та преса постійно змінюють зміст слів та правила гри залежно від кон'юнктури. Політичні викрутаси маскують дійсний зміст явищ завдяки новим термінам (наприклад, використання слова «формат»). Це можуть бути слова, які мають відомий зміст, при цьому аудиторія різко поділена на тих, хто знає точний зміст терміна, та на тих, хто його не знає або не розуміє. Головне, що терміни справляють магічний вплив на свідомість, несучи на собі відбиток авторитету науки.

3. Спрощення і стереотипізація. ЗМІ відіграли велику роль у процесі «натовпостворення» в західному суспільстві. Людина натовпу, продукт мозаїчної культури, була значною мірою створена мас-медіа. Самі ЗМІ швидко стали об'єктом вивчення у соціодинаміці культури, навіть було знайдено математичні зв'язки між повідомленням та його

сприяттям. ЗМІ, на відміну від високої культури, призначені саме для маси. У зв'язку із цим у них було встановлено жорсткі обмеження на складність та оригінальність повідомлень. Навіть було сформульовано таке правило: «Повідомлення завжди повинно мати рівень розуміння, відповідний коефіцієнту інтелектуальності приблизно на десять пунктів нижче середнього коефіцієнту, того соціального прошарку, на який розраховано повідомлення». Під цим емпіричним правилом знаходиться психологічне виправдання, згідно з яким людина підсвідомо прагне примітивного пояснення. Вона повинна сприймати повідомлення без будь-яких зусиль, без внутрішньої боротьби та критичного аналізування.

4. Ствердження і повторення. Спрощення дозволяє довести головну думку, що треба нав'язати аудиторії в енергійній, вражаючій формі — у формі ствердження. Ствердження у будь-якій мові означає відмову від обговорення, оскільки влада людини або ідеї, які можуть бути обговорені, втрачають правдоподібність. Це означає також прохання до аудиторії прийняти ідею без обговорення, такою, якою вона є, не замислюючись. ЗМІ привчили людину мислити стереотипами та постійно знижували інтелектуальний рівень повідомлень, перетворилися на інструмент збезглуздення. Цьому слугує головний метод закріплення зайвих стереотипів у свідомості — повторення, яке перетворює ствердження на нав'язливі думки. Ці думки, повторення стають бар'єром проти відмінних або протилежних думок. Таким чином, повторення зводить до мінімуму міркування та швидко перетворює думку на дію, на яку у маси вже сформувався умовний рефлекс. За допомогою повторення думка відділена від свого автора. Вона перетворюється на очевидність, незалежну від часу, місця та особистості. Вона більше не є вираженням людини, яка говорить, а стає вираженням предмета, про який вона говорить.

5. Дроблення і швидкість. Поділ цілісної проблеми на окремі фрагменти у такий спосіб, аби читач чи глядач не зміг зв'язати в ціле та опанувати проблему — одна з особливих та важливих сторін спрощення. Це фундаментальний принцип мозаїчної культури. Під час дроблення використовують багато технічних прийомів: статті в газетах розбивають на частини та розміщують на різних сторінках, текст або телепередачу переривають рекламою. Візьмемо, наприклад, принцип упорядкування звичайної телевізійної або радіопрограми, компонування першої сторінки провідної тижневої газети. Загальними для всіх є повна різномірність поданого матеріалу та повне заперечення

взаємозв'язку висвітлюваних соціальних явищ. Дискусійні програми, які стали доволі популярними в Україні (ток-шоу з С. Шустером, Є. Кисельовим, «Точка зору» та ін.) на телебаченні та радіо, являють собою переконливі зразки фрагментації як форми подання матеріалу. Що не було б сказано, все повністю розчиняється в наступних рекламних об'явах та роликах, комічних трюках, інтимних сценах, плітках. Однією з умов успішної, ніби виправданої фрагментації проблем є терміновість інформації, надання їй характеру негайності та невідкладності повідомлення. Це один з найголовніших принципів американських ЗМІ. Вважається, що нагнітання відчуття терміновості різко підсилює маніпулятивні можливості. Повсякденне, а тим більше щогодинне оновлення інформації знищує її будь-яку постійну структуру. Людина навіть не має часу, аби обміркувати та зрозуміти повідомлення — їх витісняють іншими, ще більш новими. Невірне почуття терміновості складає враження надзвичайної важливості предмета нової інформації, що також швидко зникає. Отже, слабшає можливість розмежовувати інформацію за ступенями важливості. Швидке чергування повідомлень про авіаційні катастрофи, політичні події в Таїланді, сильні зливи, спеку, землетрус, виверження вулкану тощо заважають складанню оцінок та суджень. При такому стані речей розумовий процес сортування, який у звичайних умовах допомагає усвідомленню інформації, не може виконувати цю функцію. Мозок перетворюється на решето, в яке погодинно виливають безліч інформаційних повідомлень, здебільшого не важливих для людини.

6. Сенсаційність. Забезпечувати фрагментацію проблем та подрібнювати інформацію так, аби людина ніколи не отримувала повного, завершеного знання, дозволяє використання сенсації. Це — повідомлення про події, яким надається висока важливість та унікальність, на них концентрується та необхідний час утримується вся увага суспільства. Під прикриттям сенсації можна або замовчувати важливі події, які люди не повинні помітити, або завершити скандал чи психоз, який вже треба закінчити таким чином, щоб про нього не згадували (недоторканність депутатів Верховної Ради, епідемія свинячого грипу, пандемія хвороб та ін.). Підготування сенсації — копітка та дуже дорога робота, яку виконують висококваліфіковані фахівці. Слід підкреслити, що подання у вигляді сенсації на телебаченні інформації з усіма репортажами з місця події, інтерв'ю в прямому ефірі, як правило, принципово спотворюють події, що відбулися. Навіть існує

спеціальна література на цю тему¹. Але й це неважливо, головне — ефект, заради якого запускають сенсацію. При цьому глядач зачарований тим, що він спостерігає «неочікуване», невідібраний життєвий матеріал, завдяки якому між ним та реальністю немає жодного посередника. Ця ілюзія достовірності — найсильніша якість телебачення.

У науковій літературі постійно підкреслюється роль ЗМІ у функціонуванні сучасного суспільства. Теза про «четверту владу» все частіше стає предметом постійної уваги та обговорення в соціологічному суспільстві.

Однією з найважливіших проблем сучасного знання є кваліфікація суспільства, в якому ми живемо. Це завдання є звичайним та глобальним одночасно. Як охарактеризувати українське суспільство — демократичне, громадянське, споживче, інформаційне? Чи виходить постановлення питання про роль ЗМІ у формуванні громадянського суспільства за рамки демократичного суспільства? Зрозуміло, що в тоталітарній державі роль ЗМІ зведена до обслуговування думок правлячої групи та трансляції цінностей цієї групи в масову свідомість. Інша річ, демократична держава. Теорію демократичної держави достатньо повно розроблено. Згадаємо деякі вузлові моменти цієї теорії. У складних сучасних суспільствах принципи прямої демократії нездійсненні. Але й в реалізації принципів представницької демократії ми стикаємося з постійними обмеженнями. Демократія може бути обмеженою за численними соціальними ознаками, найбільш відомі з них стать (дискримінація жінок), раса або етнос (расова або етнічна демократія), релігія (теократична демократія), каста (кастова демократія), знатність (аристократична демократія) і навіть мова (обмеження демократичних прав за мовою). Якщо дискримінація здійснюється за якоюсь соціальною ознакою, то така демократія може бути названа цензовою. У Давній Греції дискримінувалися особи, в яких один з батьків був вільним громадянином. В Англії та США аж до початку ХХ ст. практикувалися цензи майнові, осідлості, податкові, освітні. Тільки Французька революція своєю Декларацією прав людини і громадянина здійснила повний переворот у політичній свідомості.

Водночас принципи демократичного впорядкування критикував ще Платон у роботі «Держава». Сучасний погляд на проблему вказує на те, що демократичним суспільством, як і недемократичним, фактично керує

¹ Див., напр.: Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. — М. : ЭКСМО, 2003. — 832 с.; Почепцов, Г. Г. Психологические войны [Текст] / Г. Г. Почепцов. — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер. — 2002. — 528 с.

еліта, а не народ. У повній відповідності з теорією В. Парето в ньому йдуть боротьба та зміна еліт. Яскравим прикладом такої боротьби є політичні події, що відбуваються в сучасній Україні, — еліта Л. Кучми була знесена елітою В. Ющенка—Ю. Тимошенко, а вони в свою чергу пішли в опозицію еліті В. Януковича. Ця боротьба, на жаль, не мала відкрито-го та впорядкованого характеру, як наголошує на цьому В. Парето.

Таким чином, демократичне суспільство — це соціально-політичний лад, в якому є плюралізм і конкуренція еліт та влада завойовується у відкритій мирній конституційній боротьбі за голоси народу (електоруату) під час загальних виборів. Функціонування демократичного суспільства припускає розв'язання двох ключових проблем — легітимності та ефективності влади. Ефективність влади визначається не тільки її періодичним оновленням, а й розділенням владних повноважень на низку гілок — законодавчу, виконавчу, судову та «четверту владу» — владу ЗМІ.

Роль «четвертої влади» виникає не відразу та виходить на перший план непомітно. Коротше кажучи, це влада суспільної думки, давній інститут публічного обговорення проблем на мітингах, риторичних змаганнях. Сучасні технології роблять цей процес більш досконалим. Сидячи біля комп'ютера та беручи участь у форумах чи обмінюючись думками на чаті, ми вже формуємо владу, впливаємо на її функціонування, поширюємо інформацію.

Ось чому визнання «четвертої влади» як немаркованого члена владної опозиції вказує на напрям розвитку влади та місце ЗМІ у цьому процесі. Добре відома ідея відмирання держави — це не ідея відмирання влади, а ідея відмирання примусу влади, насильницького підкорення особистій думці окремих людей. Влада, яка базується на переконанні та маніпулюванні свідомістю, стає головною формою влади в сучасному суспільстві. Мистецтво демагогії та комунікативна компетентність стають важливішими інститутами влади. Врешті-решт, можна стверджувати, що теорія еліт — це комунікативна теорія, теорія «лідерів думок».

Таким чином, демократичне суспільство — це суспільство, де влада делегована елітам та здійснюється як насильство над більшістю і над меншістю. Безумовно, це краще, ніж влада однієї людини. Але ж ми прагнемо рухатися від демократії до громадянського суспільства, де кожна людина має бути почутою.

У сучасному світі формується інформаційне суспільство. Воно долає кордони та законодавства окремих країн, залучає до процесу спіл-

кування широкі маси. Для учасників цього глобального інформаційного обміну влада вбачається у навіюванні певних стандартів та ідей поведінки, і в жодному разі не у змушуванні. Замість демократичного суспільства формується суспільство громадянське (відкрите суспільство) як вищий тип демократії. У громадянському суспільстві найбільш важливим є принцип артикуляції думок навіть малих груп. У цьому сенсі перемога досягається через комунікативну компетентність та оформлюється як узгоджена думка всіх груп.

На перший погляд, це складно здійснити технічно, це потребує великих грошей, і тільки заможні можуть бути почутими, бо їм належать ЗМІ. Але ж зараз в інформаційному суспільстві течія інформаційних потоків змінила соціальну реальність, зараз кожного можна почути. Дійсно є ціна комп'ютера та доступу до мереж, але, якщо людина прагне донести інформацію, то є громадські комп'ютери або комп'ютерні мережі загального користування. Іншими словами, створено всі технічні передумови для формування громадянського суспільства, поступової трансформації функцій держави, піднесення ролі суспільної думки в керуванні та утвердження ЗМІ як інструмента влади. Більш того, ми все частіше говоримо не про ЗМІ як канал тиражування та поширення однотипної спрощеної інформації, а про масову комунікацію, коли маємо двосторонній процес обміну думками в масовому масштабі, ускладнення текстів, які масово поширюють та обговорюють все більша кількість громадян.

Про справедливість таких суджень свідчить повсюдна втрата інтересу до діяльності політичних інститутів у молодіжному середовищі. Молодь з більшою готовністю бере участь у кастингах різноманітних шоу, прагне всеукраїнського визнання та «легких грошей» замість зосередженої праці на майбутнє; швидкий результат та успіх у короткій строк — головна мета. Поряд з офіційними інститутами влади формується не менш впливова мережа суспільних інститутів, які визначають стиль життя, споживання, зразки поведінки. Ця нова мережа пов'язана з каналами масової комунікації, інститутом соціального управління — «паблік рилейшнз», мережею віртуального спілкування¹.

Структура повсякденних занять сучасної людини багато в чому залежить від мас-медіа. Через пресу, радіо, телебачення проходить знання фактів дійсності, які викликають активність людської думки,

¹ Див.: Почепцов, Г. Г. Паблік рилейшнз [Текст] : навч. посіб. / Г. Г. Почепцов. – К. : Т-во «Знання», 2000. – 506 с.

створюють передумови для засвоєння теоретичного світогляду та закріплюють з його допомогою нові факти. ЗМІ сьогодні є могутнім інструментом формування соціального простору. Масова комунікація доповнює безпосередній життєвий досвід, виконуючи репродуктивну та креативну функції. Але нинішній потенціал впливу ЗМІ в Україні далеко не такий могутній, як іноді здається. Такої довіри до ЗМІ, як це було наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в Україні, зараз немає. Суспільство стало більш диференційованим за характером своєї взаємодії зі ЗМІ. Це пов'язано зі:

- зниженням сумарного рівня споживання населенням суспільно-політичної інформації (набридла політика та суперечки політичних лідерів, які розв'язують перш за все свої проблеми);

- погіршенням асортименту читання, слухання та бачення певних матеріалів (на передній план вийшли детективи, де частіше герої — асоціальні елементи та пропагуються антисоціальна поведінка, насильство, вживання наркотиків та інші негаразди «вільного суспільства», пропаганда «яскравого життя» за рахунок оточуючих; якість видань висока, а їх вартість ще вище — недосяжна для пересічного громадянина);

- зниженням рівня довіри до мас-медіа як єдиного інституту, через низький рівень життя та певну дискредитацію всіх органів влади та суспільних інститутів в очах населення.

Необхідність виживання примушує ЗМІ керуватися не етичними принципами, а міркуваннями прибутку, що спричиняє необ'єктивність та заангажованість ЗМІ.

Зараз спостерігається подвійна ситуація. З одного боку, суспільна довіра, за оцінюваннями соціологів, достатньо велика, ніж до інших соціальних та політичних інститутів, а з другого — зростає критичне оцінювання діяльності ЗМІ.

Таким чином, у сучасній Україні значення «четвертої влади» неукліно зростатиме, а суспільство перетворюватиметься на громадянське.

Можна перелічити такі завдання, покладені на ЗМІ:

- стати за допомогою своїх програм точкою відліку для всіх членів суспільства й фактором соціального єднання та інтеграції всіх людей, груп і громад. Зокрема, вони мають відкидати будь-яку дискримінацію за ознакою культури, статі, релігії чи раси та будь-яку форму соціальної сегрегації;

- стати форумом для громадських обговорень, у рамках яких можна було б висловлювати якомога ширший спектр поглядів і думок;

- неупереджено і незалежно подавати новини, інформацію та коментарі;
- створювати різноманітні плюралістичні і новаторські програми, які відповідають високим стандартам моралі і якості; не жертвувати якістю заради ринкових сил;
- відображати різноманітні філософські ідеї та релігійні вірування в суспільстві з метою зміцнення взаєморозуміння і терпимості, а також сприяти підтриманню зв'язків між громадами в багатоетнічних і мультикультурних суспільствах;
- робити дієвий внесок за допомогою своїх програм у справу більшої поваги і поширення різноманітної національної та європейської культурної спадщини;
- забезпечити, аби пропонувані програми містили суттєву частку продукції власного виробництва, зокрема, художніх фільмів, драматичних та інших творчих робіт; урахувати потребу в залученні незалежних продюсерів і співпрацювати з сектором кіно;
- збільшувати вибір, доступний для глядачів і слухачів, пропонуючи їм також програми, які зазвичай не транслюються комерційним сектором мовлення.

У світі наразі існує лише одне тлумачення поняття «незалежні засоби масової інформації». Це засіб інформації, що не залежить від держави, непідконтрольний їй та її цензурі. Однак незалежність ЗМІ у чистому вигляді існує лише в теорії, як, наприклад, тільки у теорії існує чисте стовідсоткове залізо. У житті воно завжди має домішки. Незалежні ЗМІ насправді залежать від багатьох різних речей. По-перше, від споживачів — не будуть читати (переглядати) — не буде рейтингу, не буде надходжень від реклами — не буде успіху, не буде інтересу. По-друге, від бізнес-керівників (власників), які неуспішно видання (програму) просто закривають, бо який сенс утримувати те, що не приносить прибутку. По-третє, від держави, навіть якщо нею не контролюються, бо неprestижну і нереспектабельну газету (телекомпанію) не запрошуватимуть на урядові брифінги чи інші важливі події.

У царині ЗМІ традиційно переплітаються інтереси і дії трьох партнерів: держави, приватних корпорацій (бізнесу) та громадян. Те, хто здійснює право власності щодо конкретного ЗМІ, чиї інтереси і в який спосіб визначають редакційну політику, хто справляє реальний вплив на зміст повідомлень ЗМІ, визначає, до якого виду можна віднести конкретний ЗМІ — державних (та/або комунальних), приватних, громадських.

Громадськими називають ЗМІ, які діють в інтересах суспільства в цілому і за рахунок громадського фінансування і не виражають приватних або вузьких владних інтересів. Важливою передумовою функціонування громадських медіа є діяльність ЗМІ на засадах плюралізму, існування в країні традицій неупередженої журналістики, спрямованої на об'єктивне висвітлення певних подій, ведення відкритої дискусії, а не на обслуговування державних чи приватних інтересів. Водночас створення громадських ЗМІ у західних країнах у свій час сприяло власне становленню таких традицій плюралізму, виходу за рамки формули «хто платить, той замовляє музику». Адже фінансування до громадських ЗМІ може надходити від одного або одразу декількох із основних джерел: передплата, роздрібна реалізація, абонентська платня від глядачів (слухачів); державний бюджет (наприклад, бюджетні дотації на доставлення для громадських ЗМІ); комерційна реклама. В окремих випадках допускаються додаткові джерела прибутку (наприклад, продаж програм) або, навпаки, існують законодавчо закріплені заборони (наприклад, на пожертви для функціонування громадських ЗМІ від окремих фізичних і юридичних осіб). Економічна незалежність є необхідною запорукою відмежування від відомчих або вузькоприватних інтересів і максимального служіння інтересам суспільним.

Іншою передумовою для існування громадських ЗМІ є правові гарантії і переваги для громадських ЗМІ, що формуватимуть умови діяльності таких ЗМІ в суспільстві і забезпечуватимуть необхідний для функціонування дійсної демократії громадський контроль за владою, на протигагу «ангажованим» ЗМІ (державних органів, партійних, приватних). Разом із тим поєднання грамотного правового регулювання і реального функціонування передбачає наявність розвиненого громадянського суспільства і високого рівня політичної культури.

Сучасна глобалізація інформаційного простору відкриває широкі можливості для громадської дискусії і плюралізму думок. Однак відкриття країни для глобального інформаційного простору несе в собі також низку ризиків для традиційного громадського мовлення. Зокрема, британський політолог і публіцист Джон Кін зводить їх до трьох ключових проблем функціонування громадських ЗМІ у світі: скорочення податкових надходжень (наслідком цього є вимушена комерціалізація громадських ЗМІ, що позначається на якості програм і припускає втручання приватних інтересів); проблема легітимності (громадські ЗМІ втрачають довіру членів суспільства через упередження щодо неможливості рівно задовольнити смаки різних категорій грома-

дян); психологічні зміни (на думку Д. Кіна, вони є найсуттєвішими, оскільки технологічні інновації — супутникове телебачення, комп'ютерні мережі — витісняють громадські ЗМІ і примушують конкурувати з приватними медіа в багатоканальному середовищі). Вирішення цих питань залишається проблемною конкретного суспільства, оскільки йдеться про складний спектр проблем, придатних для аналізування і розв'язання лише з урахуванням особливостей місцевого формування і функціонування ЗМІ.

Стаття 10 Європейської конвенції про транскордонне телебачення лише декларує загальні стандарти функціонування громадських ЗМІ, залишаючи прийняття основних регулятивних законодавчих актів у компетенції держав. Крім того, важливо розрізнати міжнародні документи, які мають рекомендаційний характер, і ті, що є обов'язковими до виконання, а останніх не так уже багато. Це передусім відповідні документи ООН і згадана Європейська конвенція, більшість же спеціальних рекомендацій Ради Європи не є юридично обов'язковими до виконання.

У країнах сталої демократії ЗМІ і влада напрацювали прийнятну для обох сторін систему стримувань і противаг. Класичними моделями функціонування громадського мовлення вважаються Велика Британія і Франція, де з посиленням ролі парламенту і появою політичної опозиції вперше виникла незалежна, критично налаштована до дій влади журналістика.

Велика французька революція спричинила в цій країні швидко появу таких демократичних інституцій, як політичні клуби, парламентські фракції та громадська преса. Остання й дотепер спроможна формувати критичну до влади позицію як засобами інтелектуальної аналітики, так і в межах французької інтелектуальної сатири. Політична газета «Le Canard enchainé», наприклад, за вісімдесят п'ять років існування неодноразово демонструвала спроможність політичної сатири впливати на владу та її політику.

Натомість Велика Британія пережила досить тривалий і поступовий розвиток традицій журналістики, який продовжувався більше ста років, ствердивши потужну традицію громадських інституцій та ідеал служіння ЗМІ суспільству, які стали визначальними для їх подальшої еволюції.

З появою приватних ЗМІ держава стала більш жорстко застосовувати контроль і заборони — з переконання, що приватний сектор неспроможний підтримувати ідеал служіння суспільству. Громадські ЗМІ

Великої Британії, у тому числі такі медіа-гіганти, як Бі-Бі-Сі, зазнають впливу нових правил та обмежень і вимушені працювати в умовах жорсткої журналістської етики. Це є зараз серйозною проблемою для британської журналістики, яка, ймовірно, шукатиме шляхи її розв'язання і в межах існуючих традиційно-правових гарантій, однією з яких є потужний профспілковий рух. Члени журналістських профспілок, а також представники різних меншин становлять Громадську раду Бі-Бі-Сі, яка має максимально спрощену структуру. Вони укладають договір із генеральним директором та мають право і можливості здійснювати певний контроль за його діяльністю.

Створена у 1922 р. Британська компанія Бі-Бі-Сі (із 1926 р. корпорація) є «суспільною монополією», що залежить від державного фінансування, але при цьому проголошує високий ступінь незалежності від влади. У своїй діяльності вона керується засадами «суспільної служби мовлення» (*public service broadcasting*), які передбачають, що «справи цієї публічної монополії повинні вестися «на відстані витягнутої руки» від Уряду»; вона має «служити інтересам кожного, а не якоїсь однієї релігійної, регіональної, соціально-економічної групи»; джерелом прибутків повинен бути ліцензійний збір, стягнутий із споживачів (це джерело прибутку скорочує час, що виділяється на рекламу).

Визначальною для англо-французької моделі функціонування громадських ЗМІ стало те, що вона складалася за взаємодії держави і ЗМІ в умовах громадянського суспільства, і це створило прецедент для стилю поведінки обох сторін і сьогодні. Саме тому, наприклад, поняття «державне» і «громадське» телебачення Франції — це, по суті, синоніми. Держава фінансує його на 25 % (інші 75 % надходять з абонентської платні), а для забезпечення його автономності створила Вищу аудіовізуальну раду, незалежну від інших органів влади. У цілому англо-французька модель функціонування громадських ЗМІ передбачає існування загальних, спільних для всіх законів, причому редакційна і державна політика здійснюється кожною зацікавленою стороною на різних рівнях і в рамках принципів функціонування громадянського суспільства.

Американська модель представляє свій сценарій розвитку громадських ЗМІ. У 1830–1900 рр., коли участь громадськості у політиці досягла свого зеніту, фактично вся преса належала партіям. Проте редактори газет не приховували своєї належності, і читач свідомо сприймав контекст позиції тієї чи іншої газети разом із критикою ін-

ших. Головні ідейні риси сучасної американської журналістики було закладено в книжках «Свобода і новини» (1920), «Громадська думка» (1922) та «Фантомне суспільство» (1925) Уолтера Ліппмана. Автор обґрунтував «професіоналізацію» журналістики на початку ХХ ст. і одночасний злам механізмів незалежного громадського знання, що за умов державного управління та інформаційної пропаганди перетворюється на процедуру.

Водночас різкий стрибок рекламної і PR-індустрії пояснює відмову медіа від функції публічної сфери громадського обговорення. На відміну від британських журналістів, американські працюють в умовах, не обмежених етичними нормами і правилами щодо засобів. Практично всі медіа є приватними за формою власності і економічно незалежними від держави. Цікаво, що на першому місці в їхніх статутах виписано неодмінне служіння суспільству. Однак фактично американські ЗМІ працюють за моделлю, яку запропонував свого часу Ліппман: майже всі ЗМІ є сьогодні підпорядкованими владі рекламодавця чи спонсора.

Протягом останніх десятиріч найбільших успіхів у втіленні ідеалу служіння ЗМІ суспільству досягли Скандинавські країни. Слід зазначити, що, крім забезпечення ефективного правового регулювання, цьому сприяв високий рівень політичної культури і громадської активності у цьому регіоні. Не останню роль відіграв також той факт, що в цих державах вдалось уникнути політизації ЗМІ.

Англо-французька модель громадського мовлення, будучи функціональною на власних територіях, зазвичай виявляється недієвою в інших регіонах. Яскравим прикладом цього є досвід спроб запозичення цієї моделі колишніми колоніями відповідних країн, що виявились неуспішними у зв'язку з особливостями місцевого досвіду та відсутністю закріплених законодавчих гарантій. У результаті в постколоніальний період громадські ЗМІ стали для нових незалежних урядів просто засобом пропаганди.

Проте відомі й успішні спроби регіонально прилаштувати і модернізувати ідеал служіння суспільству шляхом детального законодавчого регулювання діяльності громадських ЗМІ. Так, починаючи з 1993 р., у ПАР незалежність громадського органу телебачення гарантується окремим законом, який передбачає й проведення публічних слухань для затвердження членів керівного органу (Рада директорів).

Ця проблема є також актуальною для країн посткомуністичного простору, в яких фактично відсутній «громадський» критерій формування ЗМІ. Балтійський Медіа-центр і американська організація IREX,

здійснивши порівняльне дослідження ЗМІ дев'ятнадцяти країн, констатували високий рівень і демократичний характер східноєвропейського (за винятком Сербії і Білорусі) законодавства про ЗМІ, зазначивши при цьому, що багато в чому воно є списаним із західноєвропейського. Однак іншим висновком було те, що ці закони далеко не завжди працюють — громадські ЗМІ не є незалежними, а функціонують під жорстким політичним впливом.

Після розпаду Радянського Союзу в кожній незалежній державі мала відбутися потужна ліберальна трансформація простору ЗМІ — від становлення принципів плюралізму до локальних механізмів і власного шляху реформування. Польський досвід виглядає достатньо успішним і доречним для дослідження української перспективи. Впорядкування ринку польських ЗМІ розпочалося у 1992 р. з прийняттям Закону про телебачення і радіомовлення, який врегулював діяльність комерційного та передбачав створення громадського мовлення. Наступним етапом було законодавче регулювання ліцензування цієї діяльності. Після подальших послідовних перетворень органи громадського мовлення було захищено від втручання держави закріпленням таких гарантій: громадські телебачення і радіо є акціонерними товариствами (акції належать державі, проте держава не може ними розпоряджатися), тобто економічні важелі впливу держави відсутні; кадрову політику громадських ЗМІ здійснює Громадська рада з питань телебачення і радіомовлення, яку спільно формують Сенат, Сейм та Президент, причому членів Ради відкликати неможливо, а Раду можна розпустити лише за спільною згодою Сенату, Сейму та Президента, що на практиці досить складно (тобто держава не має також серйозних важелів впливу на кадрову політику громадських ЗМІ); громадські ЗМІ є фінансово незалежними від державного бюджету, причому, на відміну від України чи Росії, таке їх фінансування заборонено законом; основними джерелами є громадське (абонентське) фінансування і прибуток від реклами.

Ситуація із діяльністю українських ЗМІ загалом залишається на сьогодні достатньо напруженою і потребує комплексного та тривалого опрацювання. Закон «Про телебачення і радіомовлення» було прийнято ще у 1997 р.; він не був достатньо розробленим, оскільки ринок ЗМІ в Україні тільки починав формуватися. Неодноразово робилися не надто вдалі спроби вдосконалити Закон. Протягом п'ятнадцяти років було прийнято дванадцять законодавчих актів щодо змін і поправок, які не виявилися достатньо ефективними. Однак остання редакція Закону

містить важливі доповнення: Закон став більш структурованим і послідовним; визначено ключові терміни (зокрема, описано структуру національного телебачення і радіомовлення та введено поняття суспільного (некомерційного) телебачення і радіомовлення, діяльність якого має регулюватися Законом «Про суспільне телебачення і радіомовлення»); викладено засади, механізми та процедуру ліцензування (Закон мінімізує можливості зловживань і адміністративного тиску протягом здійснення процедури); документ складено із урахуванням деяких рекомендацій Ради Європи. Проте нова редакція Закону «Про телебачення і радіомовлення» не регламентує діяльність громадського мовлення.

Українські ЗМІ нині існують в умовах олігархічної монополії на формування інформаційного простору в державі. Безальтернативність ЗМІ у регіонах, проблема із свободою слова і недовіра до ЗМІ громадян посилюються. Важливим кроком до її розв'язання має стати впровадження різних проектів громадського мовлення в країні. Досі такі спроби не знаходили державної підтримки, оскільки відразу декілька груп претендують на створення «громадських» ЗМІ на основі державного радіо і телебачення — ЗМІ, які по суті нагадуватимуть російське ГРТ і забезпечать контроль відповідної групи за ефірним простором країни. До сьогодні відповідні спроби з боку різних груп взаємно блокуються, і питання громадських ЗМІ залишається відкритим.

У цілому можна констатувати, що в Україні нині відсутні головні передумови для стабільного і ефективного функціонування громадського мовлення: плюралізм ЗМІ; правове регулювання діяльності громадських ЗМІ; економічна незалежність органів громадського мовлення.

Запровадження в Україні проектів громадського мовлення вимагає комплексного підходу до розв'язання цих проблем. На даному етапі доцільними можуть стати такі кроки:

– комплексний аналіз щодо можливості запозичення успішного зарубіжного досвіду (як видно з практики Чеської Республіки, моделі законодавств західноєвропейських країн не завжди є прийнятними в країнах Східної Європи);

– послаблення надмірного залучення ЗМІ у політичний процес, що перетворило їх з інструмента демократії на інструмент політики (наприклад, у Франції цю проблему було розв'язано шляхом заборони передвиборчої реклами, а також інших форм агітації на телебаченні, за винятком дискусії між претендентами на посаду президента);

– дослідження різних додаткових можливостей забезпечення фінансової незалежності громадських ЗМІ (якщо населення не платить за користування телебаченням, реальним джерелом фінансування залишається держава і комерційна реклама. Це означає загрозу втручання приватного інтересу в діяльність громадських ЗМІ, а також імовірність витіснення соціально важливих і просвітницьких програм рекламою. Аби уникнути такої загрози, акції польських громадських ЗМІ — телебачення і радіо — є державними за формою власності, проте без права ними розпоряджатися, тобто без можливостей здійснювати економічний тиск. Водночас друковані видання («Газета виборча та ін.) вдало практикують залучення прямих іноземних інвестицій, що є успішним завдяки вдалому законодавчому регулюванню);

– дослідження можливостей і гарантій прямих іноземних інвестицій (з огляду на згадуваний польський та інший центральноевропейський досвід і наявність відповідної практики деяких українських ЗМІ);

– детальне розроблення закону, який би регламентував визначення, гарантії діяльності, механізми функціонування, джерела фінансування, незалежність діяльності і необхідні переваги громадських ЗМІ перед «ангажованими» (наприклад, цікавою є пропозиція щодо реформування російського законодавства про ЗМІ: розподіл видів друкованих видань);

– громадські ЗМІ засновуються особами, які безпосередньо в них займаються журналістикою. Фінансування за рахунок передплати, реалізації вроздріб, реклами, бюджетних дотацій (приклад Франції: аби забезпечити порівняно низькі ціни на газети і зекономити гроші видавців, уряд виділив на розвиток розповсюдження преси близько 10 млн доларів), реклама;

– ЗМІ державних органів і органів самоуправління засновуються для оприлюднення лише офіційних документів і повідомлень, роз'яснення рішень, поширення інформації про роботу державних органів. Фінансування за рахунок передплати, розповсюдження вроздріб і з відповідних державних органів;

– партійні ЗМІ фінансуються за рахунок партійної каси, передплати та розповсюдження вроздріб;

– приватні видання фінансуються засновниками за рахунок прибутків від продажу вроздріб і передплати;

– рекламні видання публікують лише рекламу і комерційну інформацію. Політична реклама в них заборонена.

І зрештою, важливим є становлення громадянського суспільства як запоруки дієвого функціонування в Україні громадських рухів і організацій на кшталт британських журналістських профспілок, що є важливим для діяльності громадських ЗМІ.

Засоби масової комунікації (ЗМК) пов'язані з побудовою і реалізацією в суспільстві комунікаційних моделей. ЗМК впливають на суспільство насамперед через комунікаційну функцію: за допомогою ЗМК перед аудиторією актуалізуються найрізноманітніші ситуації, які отримують суворо певну оцінку в конкретних умовах і на конкретному рівні національної взаємодії. Через це реципієнти або приймають, або не приймають систему соціальних норм поведінки і ціннісні детермінанти суспільства. У деяких випадках це може призводити до радикальної зміни поглядів, поведінкових та мотиваційних стратегій. ЗМК можуть рівною мірою як інтегрувати, так і дезінтегрувати суспільство. В умовах стійкого суспільства ЗМК можуть сприяти його вдосконаленню через різноманітні форми інтеграційної взаємодії. У протилежному разі ЗМК можуть активно впливати на розвиток і збільшення соціальних конфліктів, активізацію процесів нерозуміння як на особистісному, так і на міжособистісному, «масовому» рівні. ЗМК здатні спричинити зміни у настроях людей (і суспільства в цілому) умисно та неумисно, значно та незначно. Вони можуть підсилювати існуючу суспільну думку і різко змінювати її; запобігати виникаючим змінам та інтенсифікувати їх; сприяти появі нових орієнтацій у суспільстві і копіювати їх частково або повністю.

ЗМК, з одного боку, відображають те, що відбувається, а з другого — моделюють це, впливаючи на зміни з різним ступенем інтенсивності. Такі здатності ЗМК актуалізуються в конкретних соціальних умовах, характерних для різних сфер діяльності. Можна сказати, що ЗМК формують норми консолідації та ідентифікації, співвіднесеності із соціальними цінностями, культурними зразками. На цьому засновані їх особлива політико-ідеологічна значущість, їх маніпулятивний потенціал.

Рідко трапляється, що громадська думка виражена найбільшою кількістю людей. У кожної людини своє бачення проблеми, суб'єктивне. Причинами різноманітності думок є те, що публіка має тенденцію бути пасивною; різні групи людей стурбовані різними проблемами.

Під впливом усіх засобів масового впливу, політики, партій, інститутів формується громадська думка — особливий стан масової свідомості, в якому полягає приховане або явне ставлення людей до

суспільних фактів і подій у соціальній діяльності. Громадська думка — сукупність думок індивідів з проблеми, що зачіпає їхні інтереси. Незацікавлені люди не беруть участь у формуванні суспільної думки на даний предмет, отже, існує ідея зацікавленості. Пропаганда — це publicity, призначена поширювати інформацію, ідеї, які повинні переконати або спонукати людей до дії. Пропаганда — це діяльність, що формує систему вірування і становить політичну або ідеологічну догму. Оцінити і використати такі можливості ЗМІ прагнули ще політики Античності. Відомо, що у Давньому Єгипті при дворі фараонів мали ходіння «газети-папіруси», які відстоювали профараонівську платформу, і опозиційні «газети». Чималі зусилля влади Давнього Риму в період Пізньої республіки і Ранньої Римської імперії також спрямовувалися на інформування населення щодо діяльності уряду. ЗМК здатні викликати зміни в настроях людей, формуючи громадську думку, і через неї формувати громадянське суспільство.

2.5. Сутність і генеза громадянськості

Стан суспільства певною мірою залежить від кожного індивіда, оскільки він привносить в загальне життя дещо неповторне, своє, чого не може зробити ніхто інший. Отже, ми маємо справу з «організмом» у широкому розумінні цього слова, з живим цілим, яке складається із диференційованих учасників, кожен із яких виконує певну особливу функцію. Це справедливо стосовно суспільства як людства в цілому, так і щодо будь-якої його конкретної ланки¹.

У громадянському суспільстві формою його цілісності і функціональності як організму (зв'язку особистості та його інститутів) виступає громадянськість. Поняття громадянськості є багатозначним. Воно виступає в різних контекстах: як антитеза аполітичності, активна і свідомо включеність у справи громадянської спільноти, психологічне відчуття себе повноправним громадянином, найвища чеснота вільного і повноправного учасника громади, відданість інтересам спільноти, частіше за все держави, та готовність іти на жертви заради цих інтересів. Ці та інші споріднені їм значення підходу до

¹ Див.: Кули, Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок [Текст] : пер. с англ. / Ч. Х. Кули. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — С. 33.

поняття «громадянськість» взаємодіють і підкріплюють одне одного. Але в той же час діяльнісний аспект при таких підходах є дещо обмеженим. Він стосується лише держави і політичних інститутів, хоча ознаки громадянського суспільства особливостями політичних інститутів не вичерпуються.

Основою громадянського суспільства, що впливає із його природи, є діяння, тобто вчинки, які є наслідком вільного вибору (на відміну від явищ)¹. Соціально-економічним і особистісним змістом процесу вибору в цьому суспільстві стосовно будь-якого його прошарку завжди виступає забезпечення прав людини. Кінцевим джерелом цих прав є свобода; саме тому вона завжди проголошується вищою цінністю. Поставимо запитання: «А що таке свобода?» При визначенні свободи завжди наявні певна неповнота і розмитість, щось подібне відбувається тоді, коли робляться спроби пояснити, що таке благо, краса, істина. Якщо підходити до поняття «свобода» з позицій прагматизму, то, на наш погляд, вдалим є визначення Чарльза Кулі, котрий розглядав свободу як можливість заохочувати і спрямовувати наші практичні зусилля. Метою ж цих зусиль є подолання контрасту між тим, якою людина є, і якою вона могла б бути відповідно до її уявлень і цінностей². А це означає, що свобода виступає, з одного боку, критерієм стану особистості, а з другого — індивідуальним джерелом соціального прогресу. Адже завдяки саме свободі нерозривно поєднані індивід і соціальний порядок, оскільки вона є умовою реалізації життєвих прагнень як окремих особистостей, так і всієї їх сукупності. Але, у свою чергу, тут виникає ще одне запитання: «А що є об'єднуючою ланкою індивідуального і соціального в реалізації свободи особистості як вищої соціальної цінності»? Якщо до свободи особистості підходити не абстрактно, а як до певної реальності, то такою ланкою виступають особисті та соціальні якості людини. Оскільки свобода як єдність індивідуального і соціального є подвійною за своєю природою, то й якості особистості теж подвійні. Під подвійністю в цьому разі ми розуміємо здатність одночасно впливати на процеси, що відбуваються в різних конкретних сферах буття окремої особистості, а також на ті, які є спільною основою її соціального існування. При цьому свобода не є чимось абстрактним, вона виражається і представлена в інститутах.

¹ Див.: Гумилёв, Л. Н. Древняя Русь и великая степь [Текст] / Л. Н. Гумилёв. — М. : АСТ-ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — С. 633.

² Кули, Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок [Текст] : пер. с англ. / Ч. Х. Кули. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — С. 33.

До основоположних інститутів громадянського суспільства належать: 1) свобода особистості; 2) свобода власності; 3) публічне законодавство¹.

Зважаючи на зв'язок з інститутами, у свободі слід виходити не із одиничності, одиничної самосвідомості, а лише із її сутності, оскільки ця сутність, незалежно від того, знає чи не знає людина про це, реалізується як самостійна сила, у межах якої окремі індивіди не більш ніж моменти². Особливістю громадянського суспільства при цьому є те, що індивіди як громадяни держави — *приватні особи*, метою яких є їх власний інтерес. Оскільки ця мета опосередкована всезагальним, тим самим воно, тобто суспільство з його інститутами, *уявляється їм засобом*³. Згідно із цим імпульсом свідомості виступає егоїзм, для реалізації якого як мети вимагаються розсудливість і вольові зусилля⁴.

Оскільки в громадянах і в їх корпоративному дусі міститься *безпосереднє укорінення особливого у всезагальному*, цей дух є джерелом тієї глибини і сили, яких держава набуває в *умонастрої*⁵. Але це один бік справи; другий полягає у тому, що відбувається розрив морального життя на дві крайності — *особисту* приватну свідомість і *абстрактну всезагальність*. Це веде до того, що еліта набуває на практиці субстанціонального статусу, який спрямовується проти засад вільної особистості, але в демократичній формі. Відповідно до цього розвивається, з одного боку, ствердження холодного, корисливого насильства, а з другого — розбещеність. У цілому це загрожує всезагальною бідую⁶, оскільки розбещеність губить у першу чергу високі аспекти життя, тобто його субстанціональні основи.

Ознакою громадянина є не наявність права або обов'язків самих по собі, а їх реальна єдність. У зв'язку з тим, що про обов'язки в сучасному суспільстві згадують не так часто, як про права, а іноді і зовсім не згадують, слід нагадати фундаментальне положення Гегеля: «Раб не може мати обов'язків, їх має лише вільна людина. Якби у однієї сторони були всі права, а у другої всі обов'язки, то ціле розпалося б»⁷.

¹ Див.: Гегель, Г. В. Ф. *Философия права* [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 463.

² Там само. – С. 284.

³ Там само. – С. 231.

⁴ Див.: Гумилёв, Л. Н. *Древняя Русь и великая степь* [Текст] / Л. Н. Гумилёв. – М. : АСТ-ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 633.

⁵ Див.: Гегель, Г. В. Ф. *Философия права* [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 330.

⁶ Там само. – С. 376.

⁷ Там само. – С. 207.

Обов'язок повертається до особистості як право, тим самим виникає право, але іншого змісту. Отже, хоча за своїм змістом право відрізняється від обов'язку, але за цінністю вони залишаються тотожними.

Права і обов'язки, якими охоплені громадяни та об'єднання громадян, стосуються в громадянському суспільстві в першу чергу *приватної власності* і *приватних інтересів* як особливих сфер. У той же час ці сфери повинні бути підпорядковані вищим інтересам суспільства і держави¹. Одним з найбільш фундаментальних екзистенціональних прав у громадянському суспільстві є те, що кожна людина має право вимагати від суспільства засобів до існування, воно має захищати її від неї самої. Йдеться не тільки про голодну смерть, а й про більш далекоюсяжну проблему — про запобігання виникненню черні і повагу до закону². При цьому слід виходити з того, що повага до закону як риса громадянськості не є формальним явищем. Вона завжди пов'язана з питанням про співвіднесення закону і совісті, про те, на який спосіб життя підштовхує законслухняність. Під цим кутом зору слід відзначити три властивості законного: по-перше, заборона, тобто те, яким чином закон обернений до нас; по-друге, наскільки він є універсальним, тобто відбиває людську природу та її домагання; по-третє, наскільки він забезпечує зв'язок норми і тієї множини людей, на яких він розрахований³.

Існування нужденних, якщо воно забезпечене без опосередкування його працею, суперечить принципу громадянського суспільства і почуттю незалежності та честі його індивідів. Можлива також ситуація, коли при *надзвичайному багатстві* громадянське суспільство є *не достить багатим*, тобто не має достатніх власних статків, аби запобігти виникненню надмірної бідності і черні⁴.

У тих випадках, коли життя великої маси людей стає нижче певного рівня існування, який встановлюється сам по собі й існує як необхідний для члена суспільства, що веде до втрати почуття права, правомірності і честі забезпечити своє існування власною діяльністю і власною працею, виникає *чернь*. Серед причин виникнення черні, які пов'язані з бідністю, у громадянському суспільстві на перше місце слід

¹ Див.: Гегель, Г. В. Ф. *Філософія права* [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 330.

² Там само. – С. 269.

³ Див.: Рикер, П. *Справедливое* [Текст] / П. Рикер ; пер с фр. Б. Скуратова, П. Фицкога. – М. : Гнозис: Логос, 2005. – С. 173–175.

⁴ Див.: Гегель, Г. В. Ф. *Філософія права* [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 272.

поставити те, що не існує органічних для людини співтовариств, у межах яких вона може підтвердити і захистити свою честь, у ньому існує лише те загальне, яке конституційоване та визнане законом¹. Допомога за таких обставин набуває характеру випадковості і принизливості, а багатство породжує бундючність і заздрість.

Отже, бідність сама по собі нікого не перетворює на чернь; чернь визначається лише пов'язаним з бідністю умонастроєм, що впливає із принизливості внутрішнім обуренням, спрямованим проти багатих, проти суспільства, проти уряду тощо. Далі, із цим пов'язано і те, що людина, яка залежить від випадковості, стає легковажною і ухиляється від праці. Тим самим у черні виникає зло, яке полягає у тому, що у неї відсутня честь, яка вимагає від людини забезпечити своє існування власною працею, і вона, не зважаючи на це, претендує на забезпечення існування як на своє право. Оскільки існування людей опосередковане не працею, люди втрачають честь, набувають певних претензій, трудолюбство стає зайвим, втрачається почесне право забезпечувати своє існування власною працею, і через це виникає безстидство.

Стосовно поглядів черні і взагалі негативної точки зору характерним є припущення, нібито держава керується виключно злою волею. Це передбачення тягне за собою найближчим чином лише обвинувачення, а не власну дію². При цьому відбувається переродження їх представників. Воно полягає у тому, що чернь знаходить своє задоволення у глузуванні над найбільш високим і піднесеним; для неї єдиний спосіб виявити свою суб'єктивну свободу полягає у лайках, висловлюваннях проти високого і піднесеного. Тому громадянське суспільство вимушене забезпечити не тільки багато нужденних, розорених батьків родин, а й численну чернь; у протилежному разі вона стає для нього загрозою.

Але така загроза виникає не тільки у зв'язку з черню. Якщо придивитися до соціальної ситуації в Україні, то не можна не зробити висновок про те, що в ній триває активний процес виникнення андеркласу, спричиненого деградацією соціальних і особистих якостей людей. В умовах вітчизняного суспільства існує реальна загроза катастрофічного розширення цього явища. Це виявляється у виникненні і наростанні тромбозу робочої сили. З діяльнісної точки зору під поняттям андеркласу розуміється така робоча сила, яка за своїми соці-

¹ Див.: Гегель, Г. В. Ф. *Філософія права* [Текст] : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 276.

² Там само. – С. 431.

альними і професійними якостями не відповідає суспільним вимогам і тому переповнює соціальні канали життєвої діяльності суспільства. Серед загальної кількості працівників у нашій країні лише 21 % кваліфікованих, а, наприклад, в Японії — 72 %, у Німеччині — 56 %, у США — 43 %.

Іноді вважають, що процеси, які гальмують розвиток суспільства, пов'язані лише зі старшим поколінням і його стереотипами. Безумовно, така проблема існує. Але якби справа вичерпувалася тільки цим, то і вирішення її було б доволі простим — необхідно лише почекати, поки це покоління зійде з історичної арени. Насправді ж проблема є набагато складнішою і небезпечнішою. Світова соціологічна думка все частіше відзначає виникнення нового феномену — формування андеркласу. Це не проблема маргіналізації. З точки зору кризової соціальної стратифікації це проблема дещо глибша і соціально небезпечна. Андерклас, якщо діяльнісний підхід доповнити ціннісним та із існуючих його визначень взяти найбільш істотне, є соціальним прошарком аутсайдерів, які відтворюють самі себе на основі аутсайдерських настанов, цілей і цінностей та передають їх за принципом поколінської трансмісії, внаслідок чого у цього прошарку виникає своя власна субкультура. Для цього прошарку поняття «громадянськість» не існує. Уперше наявність такої соціальної групи було засвідчено в США. Тенденції до її виникнення існують у Франції, Великій Британії, Польщі, Росії.

В Україні латентним, украй тривожним процесом, що інтенсифікує формування андеркласу, є різке зниження індексу людського розвитку, при обчисленні якого зважають на такі показники, як тривалість життя, розмір внутрішнього валового продукту на душу населення, рівень освіти, безробіття. Цей індекс характеризує не тільки якість життя людини, а й простір формування її особистісних якостей. Звуження цього простору майже автоматично означає деградацію зазначених якостей, причому деградація відбувається швидшими темпами, ніж зниження індексу людського розвитку. За даними фахівців Програми розвитку ООН (ПРООН), якщо брати окремі регіони України, то найменший індекс людського розвитку притаманний Луганській (0,383), Донецькій (0,409), Дніпропетровській (0,453) областям, тобто регіонам з найрозвиненішим виробничим потенціалом і високими технологіями. Така суперечність можлива, на наш погляд, лише тому, що тут у латентній формі існують досить потужні прошарки андеркласу.

Якщо процес зниження індексу людського розвитку не зупинити, то є реальна загроза перетворення всієї країни, з соціальної точки зору, на сукупність різновидів андеркласу. Про таку загрозу свідчать висновки Інституту стратегічних досліджень України про те, що до 2020 р. найгострішим дефіцитом в Україні стануть не енергоносії, не сучасні технології, не кредити, а дефіцит робочої сили, здатної до продуктивної праці. Аби запобігти цій загрозі, є лише один спосіб — так відродити якості особистості, щоб на цій основі відбулося регенерування її соціальної ефективності та суспільної цінності людської праці. Тільки на цих засадах може існувати і розвиватися громадянськість.

Аби дати уявлення про механізм розв'язання цієї проблеми, розглянемо ситуацію в країні, яка є світовим лідером у забезпеченні якості життя. Йдеться про Фінляндію, в історичній долі якої є багато спільного з Україною. Фінляндія була об'єктом запеклої геополітичної боротьби; майже 700 років вона не мала державної самостійності, перед нею завжди поставала проблема виживання, а коли розпався СРСР, розлад господарських зв'язків мав майже такі наслідки, як і в Україні; нарешті, після звільнення від радянського впливу метою її було приєднання до Європейського економічного співтовариства. Відповідь на кризову ситуацію полягала у тому, що фіни вирішили для подолання її ґрунтуватися на якостях своїх громадян, що притаманні членам громадянського суспільства. Першою з цих якостей було історично глибоко укорінене почуття солідарності людей, те, що в соціальній психології характеризується поняттям «ми». Практичною формою реалізації цієї якості стала масова юнізація праці (об'єднання в профспілки) — понад 80 % працюючих, встановлення у зв'язку із цим рівноправного партнерства праці і капіталу, що примусило капітал під патронатом держави брати участь у реалізації програм держави благоденства. Другою якістю людей, на якій ґрунтувалося і яку розвивало фінське суспільство, була породжена боротьбою за виживання схильність фінів швидко опановувати будь-які нові технології, якщо вони виявлялися корисними для підвищення ефективності праці. Третьою якістю є глибока повага і водночас прагматичне ставлення до освіти та науки. Як результат, у Фінляндії найвищі у світі функціональна грамотність та індекс залучення населення до всіх форм навчальних закладів. Вони також є світовими лідерами з питомої ваги студентів ВНЗ (27 %), що безпосередньо беруть участь у наукових пошуках і розробках. Нарешті, четвертою якістю фінів є безмежна повага до порядку і закону, це відмінна риса жителів країни. «Мій чоловік, британець,

сміється, коли часом вночі на зовсім пустих вулицях бачить сонних фінів, які терпляче чекають зеленого світла», — свідчить одна з професорів Гельсінського університету. До того ж фіни, на відміну від багатьох інших націй, схильні довіряти людям. За даними дослідження Gallar, ця якість притаманна 98 % фінів, 92 % австрійців і лише 24 % росіян та 20 % жителів України¹.

Дослідження свідчать, що менталітету фінів особливо близькі до серця три речі — правила, час та праця, що і забезпечило країні місце на вершинах рейтингів благополуччя. Трудоголізм національного масштабу — одна із головних складових успіхів фінського суспільства. Тут не звикли робити будь-що упівсили, у фінській мові є спеціальне слово «сису», яке означає здатність наполегливо і старанно долати будь-які перешкоди. Тому, навіть запізнюючись на зустріч через пожежу в метро, фін почуває себе винним.

Виключне значення має те, що, за свідченням Дослідницького інституту фінської економіки (ETLA), «у Фінляндії люди рівні між собою значно більше, ніж в інших країнах світу»². Про скромність верхівки фінського суспільства говорить, наприклад, те, що місцеві топ-менеджери, якщо їм трапляється користуватися послугами представницьких авто Helsinki Limo, воліють за краще припаркуватися подалі від пункту призначення і пройтися пішки, аби не муляти нікому очі дорогою машиною.

Прагнення рівності — не випадковість, адже абсолютну більшість населення країни становить середній клас. У шкалі цінностей жителів Фінляндії, за оцінюваннями дослідників ETLA, прагнення бути прийнятним суспільством на належному рівні стоїть набагато вище матеріальних благ. Саме людські ресурси та їх якість допомагають Фінляндії посісти найкращі місця в світових рейтингах. За кількістю молодих людей з вищою освітою віком 25–24 роки Фінляндія посідає четверте місце у світі (35,5 %). У свою чергу Організація економічного співробітництва і розвитку визнала рівень знань фінських школярів найкращим в Європі. Жителі країни вільно розмовляють трьома мовами, дві із них державні — фінська і зовсім не схожа на неї шведська, яку заради 5 % шведськомовного населення повинні знати всі, а бездоганна англійська мова — повсюдна норма чи то для продавця столичного супермаркету, чи то для лісника віддаленого заповідника.

¹ Див.: Прядко, И. Северное сияние: Лучшая страна для жизни [Текст] / И. Прядко // Корреспондент. — 2012. — № 23 (511). — С. 50.

² Там само. — С. 48.

Фінляндія стала першою у світі країною, яка визнала доступ до Інтернету невід’ємним правом людини. Цим правом користується 91 % фінів¹. А за рівнем телефонізації ще наприкінці ХХ ст. фіни посіли перше місце у світі. Система оподаткування у Фінляндії входить до десятки найжорсткіших у світі. Але і про своїх громадян країна піклується не менш старанно. Ця взаємозалежність є очевидною для всіх, а тому до податків населення ставиться толерантно. Так, якщо в 1950 р. соціальні витрати держави складала 7 % ВВП, то в 2011 р. вони досягли 30 %². Все це й зумовило місце країни в світовому співтоваристві (табл. 2.9)³.

Таблиця 2.9

Місце Фінляндії серед країн світу (для оцінювання рівня розвитку громадянського суспільства станом на 2011 р.)

№	Назва індексу або рейтингу	Місце
1	Рейтинг розвитку ІТ технологій	3
2	Індекс глобальної конкурентоспроможності	4
3	Глобальний інноваційний індекс	5
4	Рейтинг неієздатності держави	177
5	Індекс сприйняття корупції	3
6	Індекс прав власності	1
7	Індекс свободи преси	1
8	Індекс гендерної нерівності (чим вище становище країни, тим менша нерівність чоловіків і жінок)	3
9	Рейтинг «Кращі країни світу» (порівняння здійснюється за рівнем освіти, охорони здоров’я, якості життя за динамічністю розвитку економіки, політичної обстановки)	1

Отже, досвід засвідчив, що розвиток суспільства — це не звеличання одних і остаточне добивання інших, а шанс для будь-якої людини змінити своє життя, гарантія того, що вона не залишиться назавжди на нижніх щаблях соціальної драбини, якщо в неї є воля і бажання піднятися. Ніхто не повинен бути виключений із суспільства наперед — це і є соціальна форма рівності стартових можливостей, гарантія від загрози виникнення андеркласу, передумова громадянськості як природної якості людини. Такий принцип, який став

¹ Див.: Прядко, И. Северное сияние: Лучшая страна для жизни [Текст] / И. Прядко // Корреспондент. – 2012. – № 23 (511). – С. 50.

² Там само.

³ Там само. – С. 48–49.

реальністю, перетворився на вирішальну рушійну силу розвитку суспільства, силу, яка вивільнила енергію людей і забезпечила успіх держави благоденства.

Підсумовуючи наведене, можна визначити загальну сукупність якостей особистості, що визначають стан і рівень громадянськості. Вона має такий вигляд¹:

- життєва і діяльнісна цілеспрямованість;
- особистий авторитет у певних ланках громадянського суспільства;
- здатність до ефективної праці (працьовитість);
- самостійність в ухваленні рішення;
- готовність відповідати за ухвалені рішення;
- наявність професійних знань або прагнення їх здобути;
- життєвий, громадянський, соціальний досвід, необхідний для участі в громадянському житті;
- досвід участі у функціонуванні політико-правових інститутів або громадських об'єднань;
- здатність при аналізуванні явищ бачити головне;
- швидкість орієнтації стосовно як буденних, так і державницько-правових явищ і ситуацій;
- здатність до використання різних джерел інформації;
- здатність до використання знань фахівців різних галузей;
- здатність до об'єктивних оцінювань;
- почуття професійної і громадянської гідності.

Акцентування уваги на цих якостях громадянськості має для України ключове значення. Справді, в ній значно зросла кількість тих, хто вважає, що рух (вектор розвитку країни) обрано невірний, — показник доходить до 60–70 %. Дуже багато політиків в Європі дивуються: як може країна, де 70 % громадян невдоволені курсом влади, просто чекати і спостерігати за регресом?² Звідси видно другу найважливішу проблему — люди не відчувають можливості впливати на процеси в країні. Вони примирилися з тим, що живуть у своєму маленькому світі. І в цьому розумінні громадяни загнали себе в гето свого міста, своєї штольні, свого кабінету в державній установі, де людина боїться піти супроти інтересів можновладців, навіть якщо вони суперечать інтересам суспільства або держави.

¹ Див.: Васильєв, В. П. Юридическая психология [Текст] / В. П. Васильев. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – С. 81–84.

² Див.: Нежданов, С. Продаем будущее за стакан малины. Интервью с зам. генерального директора Центра Разумкова [Текст] / С. Нежданов // 2000. – 2012. – № 24 (610). – С. А 4.

Це ситуація холопського ставлення до своєї долі. Багато в чому можна звинувачувати владу. Але завжди дивує: люди готові жити за 1000 гривень і продавати свій голос за 100 гривень. Зробимо просте порівняння: за даними ЗМІ, Державне управління справами Президента закупило малину по 625 гривень за кілограм. Отже, отримуючи «подарунок» до виборів 100 гривень, громадяни продають своє майбутнє на роки уперед за склянку малини¹. З точки зору громадянськості це початок ентропії, тобто незворотної втрати громадянської енергії.

При цьому є очевидним: та рушійна сила, яка могла б вивести стан громадянськості в суспільстві на інший рівень розвитку, два десятиліття перебувала під пресом. Мається на увазі так званий середній клас, реальних його представників (за європейськими стандартами) у нас максимум 8–10 % від всього населення, а не 50 %, як гадають громадяни. Це люди економічно самостійні, що можуть самі, а не шляхом залучення грошей олігархів, формувати і фінансувати своє громадянське представництво. На жаль, ця спільнота придавлювалася економічно, і як наслідок — лікарі, вчителі, дрібні і середні підприємці не вийшли на самостійну орбіту громадянськості. Із цього випливає, що для становлення реальної і зрілої громадянськості перш за все необхідна така економічна політика, яка веде до зростання громадянськості економічно самостійної і в перспективі значної страти, тобто середнього класу.

У свою чергу реалізація такої стратегії розвитку громадянськості висуває низку вимог. Ці вимоги означають наявність певних особистісних якостей. До них слід у першу чергу віднести реалізм у підході до громадянських проблем, стійкість при будь-якому повороті справ і здатність привести в дію особисті резерви навіть при тимчасовій поразці, творчий підхід і нестандартність мислення та громадянської поведінки як певної гарантії успішних дій. До якостей особистості, що необхідні їй як активному громадянину, належать ті, що забезпечують ефективність лідерської діяльності особистості в певній громадянській сфері. Це цілком природно, оскільки організаційна відповідальність за реалізацію вимог громадянськості лежить саме на лідерах.

Конкретні прийоми і методи реалізації громадянських якостей можуть при цьому змінюватися залежно від обставин, але незмінною залишається фундаментальна вимога: при будь-якому повороті подій

¹ Див.: Нежданов, С. Продаем будущее за стакан малины. Интервью с зам. генерального директора Центра Разумкова [Текст] / С. Нежданов // 2000. – 2012. – № 24 (610) – С. А 4.

в жодному разі не шкодити формуванню і вимогам громадянськості. Можливість реалізації цієї вимоги спирається на такі якості, як широта мислення, відданість справі, здатність негайно реагувати на зміну конкретних обставин.

Практичне оцінювання досягнення певної мети громадянських дій здійснюється лише шляхом оцінювання соціальної і функціональної ефективності цих дій. Громадяни, що виборюють таку ефективність, повинні мати такі якості, як безкомпромісність і певна мужність (оскільки наслідки можуть бути не завжди такі, як планувалися), аналітичний склад мислення, стійкість власної думки, здатність до прогностичного мислення, бо аналізування діяльності має дати відповідь на те, що робити у цьому відношенні в майбутньому.

Розглядувані громадянські якості людини з точки зору їх впливу на стан громадянськості мають загальну природу. У зв'язку із цим проблема щодо вимог, а отже, і якостей особистостей, що реалізують ці вимоги, полягає не стільки у наявності або відсутності якихось особистісних якостей, скільки в їх пріоритеті і особливостях взаємозв'язку між ними. Наприклад, ті, хто реалізують тактику здійснюваних заходів, повинні мати і аналітичний розум, і широту погляду, і інші якості, але всі вони повинні бути підпорядковані якостям організаторським, що завжди виступають в єдності з практикою організації громадянського життя. Загалом це означає, що, з одного боку, існує певна система якостей, що впливають на ефективність участі у діяльності громадянських інститутів, а з другого — їх значення і взаємозалежність обумовлюються як особливостями того чи іншого громадянського інституту, так і специфікою ставлення до громадянськості і самої людини.

Специфічні соціальні якості в основному пов'язані з характером мотивації¹. Це повністю стосується громадянської сфери діяльності. Оскільки йдеться про вплив на формування громадянськості, а вона в свою чергу орієнтована на те, аби сприяти соціально-економічному процвітанню, то в умовах суспільної трансформації і пов'язаних з нею кризових явищ особливого значення набуває готовність у конкретних випадках прийти на допомогу, що базується на такій якості громадянина, як емпатія². Без неї, без бажання допомогти конкретній людині,

¹ Див.: Ильин, В. П. Мотивация и мотивы [Текст] / В. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – С. 17.

² Див.: Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность [Текст] : в 2 т. / Х. Хекхаузен ; пер. с нем. под ред. Б. М. Величковского. – М. : Педагогика, 1986. – С. 386.

а не просто людству, реальна ефективність громадянськості взагалі може просто не виявитися.

З цієї точки зору найбільший вплив на соціальну ефективність громадянськості справляють раціональний, емоційний та проникаючий типи особистості¹. Раціональний тип характеризується спрямованістю уваги на конкретну особистість, її буття і проблеми. Особливістю цього типу є неупереджений підхід до особистості, яка потребує допомоги. Специфіка емоційного типу полягає у тому, що відбувається «входження» у внутрішній світ емпатованої людини. Цей тип дозволяє реально і найбільш ефективно прогнозувати поведінку емпатованого і ефективно впливати на неї з позиції громадянськості. Проникаючий тип полягає у створенні атмосфери довірливості, тобто того, без чого громадянськість лише провокуватиме неефективність спілкування і взаємодії. Залучення громадян до ствердження принципів громадянськості залежно від притаманного їм типу емпатії є важливою соціально-психологічною передумовою набуття суспільством орієнтації на громадянськість. Підбір і використання людей залежно від притаманного їм типу емпатії на тих ділянках громадянської діяльності є важливою передумовою впливу на стан соціальних відносин взагалі.

Соціальна ефективність громадянськості вирішальною мірою залежить від того, як, в якій формі і з якими наслідками люди з належними якостями беруть участь у розв'язанні назрілих проблем власності. У зв'язку із цим особливої ваги набуває притаманне людській природі ставлення до власності. З. Фрейд з цього приводу писав, що коли йдеться про гроші і власність, «то навіть у так званих порядних людей можна легко виявити сліди деякого подвійного ставлення до них»². Це подвійне ставлення полягає у тому, що людині підсвідомо важко розлучитися з грошми чи власністю. Розв'язання цієї проблеми у тому, що підсвідоме прагнення стає під свідомий контроль «супер-его», тобто не тільки під моральний, а й під громадянський контроль суспільства. Із цього випливає фундаментальний висновок: все, що в діяльності громадянських інститутів стосується власності або проблем грошей, повинно мати максимально прозорий характер, беззастережний контроль, незважаючи на посадові авторитети, і регулюва-

¹ Див.: Ильин, В. П. Мотивация и мотивы [Текст] / В. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – С. 386.

² Фрейд, З. Психология бессознательного [Текст] : пер с нем. / З. Фрейд ; науч ред., вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – С. 26.

тися лише загально визнаними та юридично підтвердженими нормами за участю людей з високими громадянськими якостями.

З точки зору індивідуального і суспільного впливу громадянськості на соціальну ефективність інститутів громадянського суспільства ключове місце посідають втрати емоційно-діяльнісних якостей під впливом несприятливих економічних, соціальних та соціально-психологічних умов. Така втрата має декілька форм.

Перша форма — це незадоволення собою. Воно виявляється в тому, що діяльність не приносить задоволення, обстановка вважається все більш важкою і складною та взагалі здається, що наслідки впровадження громадянськості не варті тих зусиль, які на неї витрачені, успіхи не сприймаються і не помічаються.

Друга форма відома як «загнаність у клітку». При цій формі діяльність, пов'язана з громадянськістю, сприймається як безвихідна і постійно нещаслива.

Третя форма пов'язана з редукцією соціальних і професійних обов'язків. Виявами такої редукції є намагання якомога швидше «згорнути» справу, приділяти їй все менше уваги, а також втрата інтересу до своїх колег. Головним бажанням стає щонайшвидше закінчення будь-якої справи або строку діяльності.

Четверта форма виступає як емоційне відсторонення. При такому відстороненні діяльність притупляє емоції, будь-які претензії сприймаються спокійно і без реакції, майже повністю відсутнє переживання за роботу, бо вона здійснюється автоматично.

П'ята форма — деперсоналізація. Вона полягає у запобіганні проблемам, що виникають у процесі діяльності, небажанні спілкуватися не тільки з колегами, а й взагалі з людьми, сприйнятті всіх людей як неприємних і взагалі з поглядом, що робота «загубила життя».

Розглянуті втрати емоційно-діяльнісних якостей не вичерпують всіх руйнівних аспектів, можливих при реалізації якостей громадянськості. Такі аспекти виникають і при існуванні антиподів позитивних якостей. За наявності хоча б одного антипода, аби запобігти їх руйнівному впливу на громадянськість, необхідно відмовитися від послуг діяча або вжити негайних заходів щодо їх усунення. Система основоположних соціальних якостей особистості, що зумовлюють стан її громадянськості та їх антиподів, має такий вигляд (табл. 2.10)¹.

¹ Див.: Вятр, Е. Социология политических отношений [Текст] : пер с пол. / Е. Вятр. — М. : Прогресс, 1979. — С. 263–265; Ильин, В. П. Мотивация и мотивы [Текст] / В. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — С. 467–468.

Таблиця 2.10

**Антиподи основоположних соціальних якостей особистості,
що зумовлюють стан її громадянськості**

Соціальна і професійна відповідальність	Редукція, тенденція до «згортання» соціальних і професійних обов'язків
Повага до прав людини, прагнення їх реалізувати	Деперсоналізація, відторгнення проблем, що виявилися у процесі спілкування з людьми
Поважливе і недоторканне ставлення до власності	Корисливість
Культура спілкування	Зневажливість до соціального партнера, нетолерантність
Неухильне дотримання вимог законності	Правовий нігілізм, пріоритет «доцільності» перед вимогами закону
Розсудливість, поміркованість, уміння враховувати всі обставини	Екстремізм, суб'єктивне сприйняття дійсності
Здатність до соціальних ініціатив	Одномірний підхід до ситуацій, можливостей громадянських інститутів, «заганість»
Повага до досвіду, соціальних і культурних значущих традицій, здатність спиратися на них	Самовпевненість і зневажливе ставлення до трудового, соціального і культурного досвіду народу

Подолання антиподів при їх масовому поширенні, тобто при існуванні певної громадянської атмосфери в суспільстві, є ключовою передумовою змін у ньому. Крім того, «погана поведінка витісняє хорошу і присутність хоча б небагатьох шукачів власної вигоди змушує всіх людей поводитися егоїстичними чином»¹. Нейтралізувати таку ситуацію у сфері громадянськості можуть люди пасіонарного складу. Пасіонарії — це особи, що прагнуть оновлення і розвитку навколишньої дійсності, орієнтуючись не на зовнішні обставини, а на власні уявлення про свободу і самоповагу. Оскільки в Україні спостерігаються ознаки ентропійного процесу, тобто незворотного процесу втрати енергії, українському суспільству необхідне наднапруження пасіонарного типу, тобто таке цілеспрямоване зусилля, що є необхідним і достатнім для порушення існуючого стану середовища. Наднапруження вже зустрічалось в нашій історії.

¹ Бреннан, Дж. Причина правил: Конституційна політична економія [Текст] / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. под ред. А. П. Заостровцева. — СПб. : Екон. школа, 2005. — С. 115.

Продуктом пасіонарності стало опанування величезних територій степу і лісостепу, яке було наслідком жорстких порядків Москви та безправного становища, яке нав'язала Польща, з чим пасіонарії миритися не могли і тому тікали та віками будували своє життя по-своєму. Пасіонарність виявилася і в більш гострій формі — оволодінні військовим мистецтвом та здатності захистити себе. Ці два подвиги, економічний і військовий, на думку сучасних істориків, визначили життєздатність народу України¹.

Нині ситуація в Україні вимагає людей особливого соціального і психологічного типу. Аби не втратити свої соціальні позиції і зрушити на свою користь зміни у суспільстві, їм необхідно культивувати певні особистісні якості — здатність швидко адаптуватися до постійно змінюваних умов життя, легкість позбавлення від застарілих навичок і знань, стійкість у ситуаціях від перманентного стресу, що його породжують політичні зміни, здатність діяти в умовах динаміки «правил гри» та нестабільності суспільного стану. Такі якості потрібні для того, аби вибудовувати життєві перспективи і плани нелінійного характеру, будувати стратегію, що має циклічну природу і визначається не стільки зовнішніми умовами, скільки динамікою життєвих інтересів особистості².

Підсумовуючи наведене, слід підкреслити, що громадянськість не є чимось застиглим, вона вирішальним чином залежить від статусу громадянина, який оновлюється на кожному етапі розвитку суспільства. У сучасних умовах на глобальному рівні відбуваються фундаментальні зміни такого статусу, а відповідно і характеру громадянськості. Співвідношення цих змін у різних країнах є різним, але їх існування як системи охоплює кожна із них. До цих змін можна віднести такі:

– все більш інтенсивно відбувається процес збагачення, розширення соціального змісту інтересів, прав і обов'язків особистості як громадянина, а статус членів громадських організацій наповнюється новим, більш глибоким соціальним і матеріальним змістом;

– зростають кількість і різноманіття специфічних інтересів, які визнаються в державницьких актах і корпоративних нормах, відповідно

¹ Див.: Гумил'єв, Л. Н. Древняя Русь и великая степь [Текст] / Л. Н. Гумил'єв. – М. : АСТ-ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 582–583.

² Див.: Симончук, Е. В. Средний класс : люди и статусы [Текст] / Е. В. Симончук. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 23.

виникають нові громадянські права і обов'язки, що опосередковують ці інтереси;

– у зв'язку зі ствердженням демократичних принципів вирішення державних справ збагачується зміст прав і свобод громадян;

– посилюється зв'язок правового, перш за все конституційного, статусу громадян з іншими видами їх соціально-нормативного статусу, що веде до розвитку і доповнення конституційних та інших прав згідно зі специфікою країн;

– на новий рівень виходить зв'язок елементів статусу громадянина — інтересів, прав та обов'язків, виникає механізм узгодження цих елементів з динамікою змін у суспільстві;

– розвивається і набуває нових рис відповідно до глобальних і національних суспільних змін активність особистостей у сферах реалізації інтересів, використання прав і виконання обов'язків як громадян або членів громадських організацій.

Передумовою існування громадянськості є опора на право і визнання його первинності порівняно із конкретними законами держави, оскільки право — це ідеал, а закон — практика. Громадянськість орієнтована на практику під кутом зору ідеалу¹. Тип громадянськості, виникнення якого диктується усім перебігом розвитку громадянського суспільства, в умовах, коли збігаються процеси формування громадянського суспільства і становлення суспільства інформаційного, характеризується такими ознаками:

– здатність до неухильного дотримання прав і свобод людини в реальній поведінці кожної конкретної особистості;

– усвідомлена відповідальність за себе і розуміння того, що особисті якості безпосередньо впливають не тільки на особистий статус, а й на стан суспільства;

– культ праці як висхідного моменту оцінювання як громадянина не тільки іншої особистості, а й себе самого;

– орієнтація на дух ініціативи та підприємництва, розуміння того, що підприємництво — це проблема не тільки грошей, а й громадянина, від неї залежить рівень реалізації діяльнiсних настанов громадянськості;

– погляд на освіту і саморозвиток як на одну із основоположних складових соціальної цінності громадянина і визначальний чинник інтелектуального потенціалу громадянськості.

¹ Див.: Політологія [Текст] : курс лекцій / МГУ ім. М. В. Ломоносова ; под ред. М. Н. Марченко. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М. : ЗЕРЦАЛЮ, 1999. — С. 541–542.

2.6. Електоральна культура як показник громадянської активності

У науковому обігу сьогодні вживаються різні словосполучення для позначення феномену «електоральна культура»: «культура політичних виборів», «культура виборців», «культура виборчого процесу» та ін. Всі ці відтінки категорії «електоральна культура» мають свою змістовну специфіку. Наприклад, термін «культура виборчого процесу» передбачає широке тлумачення, охоплення всіх учасників цього процесу (включаючи не тільки громадян, що голосують, а й активних суб'єктів виборчого процесу: партій, блоків, їх лідерів, спостерігачів, членів виборчих комісій тощо). Поняття «електоральна культура» налаштовує на обмеження кола її носіїв лише виборцями, які голосують. Поняття «культура політичних виборів» за своїм змістом начебто є тотожним поняттю «культура виборчого процесу». Проте, якщо вдуматися у справжню сутність цих категорій, то стає наочною їхня принципова ідентичність, адже в кінцевому результаті всі учасники електорального процесу виступають у ролі виборців та є носіями певної електоральної культури. Наприклад, кандидати в президенти теж приходять на виборчі дільниці і голосують, неважко здогадатися, за кого. Акт голосування об'єднує й інших учасників електоральної кампанії. Тому цілком виправданим буде застосовувати названі поняття-словосполучення як синоніми.

Культура політичних виборів є складовою частиною загальної політичної культури. Особливо чітко значення цього елемента політичної культури можна спостерігати на прикладі транзитивних суспільств, де реальна участь населення в політичному процесі фактично обмежується виборчою процедурою. За умов невідпрацьованості інших форм політичної участі в перехідних соціумах саме електоральна культура є наочним індикатором політико-культурних трансформацій. Однак все більше політологів звертають увагу й на новітні особливості політичного процесу в країнах розвиненої демократії, які полягають у тому, що він протікає переважно на електоральній та парламентській сценах, у діяльності політичних партій та громадських асоціацій. При цьому, як зазначає Ю. Габермас, громадськості практично залишається роль байдужого глядача, який лише опосередковано включається в політичні комунікації. Останні заміщуються «демонстративною та маніпулятивною публічністю» організацій, що діють через голову

публіки¹. «Людина політична» по суті перетворюється на «людину голосуючу». Це підвищує роль електоральної культури й для країн з режимом консолідованої демократії.

Культура зазвичай має яскраво виражений національний зміст, який зовсім не вичерпується мовним чинником. Це спостереження можна застосувати в певному сенсі стосовно двох близьких народів-сусідів — українського та російського, велика частина представників яких розмовляє однією мовою, але при цьому має великі розбіжності в національній політичній культурі, що позначається на характері політичних процесів в Росії та Україні. Якщо в Росії спостерігається авторитаризація політичного життя, то в Україні відбувається його демократизація, що цілком відповідає політико-культурним настановам двох народів. У цьому контексті слід пригадати цікаву думку М. Бердяєва, який зазначав, що «народи, які є спорідненими та близькими, менш здатні один одного зрозуміти та більше відштовхуються один від одного, ніж далекі та чужі. Споріднена мова звучить неприємно та здається псуванням власної мови. У сімейному житті можна спостерігати це відштовхування близьких та неможливість зрозуміти один одного. Чужим багато вибачають, але своїм, близьким нічого не хочуть вибачити... І ніхто не здається таким чужим та незрозумілим, як свій, близький»².

Дослідження електоральної культури, або культури політичних виборів, були започатковані в США, де активно розвивався комерційний маркетинг. Політичний маркетинг первісно був «дочірнім» напрямом свого комерційного аналога. Як сучасна система управління електоральними кампаніями виник він у контексті становлення політичних комунікацій у США в ХХ ст. на основі широкого залучення ЗМІ, інтенсивного вивчення та оприлюднення результатів опитування громадської думки, широкого використання політичної реклами.

У 1940 р. американський політолог П. Лазарсфельд одним з перших розгорнуто дослідив чинники, що впливають на електоральний вибір громадян. У центрі його уваги була проблема впливу ЗМІ (насамперед радіо та телебачення) на електоральну поведінку американців. У підсумку було виявлено цікаві закономірності сприйняття населенням ЗМІ. Лазарсфельд відкрив закон селективності сприйняття виборцями

¹ Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Прогресс, 1995. – С. 190–197.

² Бердяев, Н. А. Судьба России [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 160.

засобів масової комунікації. Його сутність полягала у тому, що середній виборець приділяє увагу тільки тим інформаційним матеріалам, які відповідають його первісним політичним поглядам. Також було встановлено, що люди, які є членами однієї соціальної групи, голосують майже завжди ідентично. Крім того, П. Лазарсфельд відкрив закон «лідерів думок». Його зміст полягає у тому, що масовий виборець сприймає політичну інформацію набагато краще, якщо вона не просто поширюється конкретними ЗМІ, а її джерелом виступає популярна особистість — так званий «лідер думок». Отже, «лідери думок» стають вельми привабливими для політичних акторів ретрансляторами необхідної політичної пропаганди, причому як прямої, так і непрямой. На базі закону «лідерів думок» виникає концепція «двоетапної комунікації», першоавторство якої належить Лазарсфельду та його однодумцям Б. Берельсону, Г. Годе та Е. Кацу¹.

У 50-ті рр. XX ст. маркетингові теорія і практика в сучасному розумінні доволі широко увійшли в американську політику. Д. Ейзенхауер першим з політиків зрозумів необхідність підвищення ефективності проведення виборчої кампанії за допомогою залучення фахівців-маркетологів для розроблення стратегії і тактики боротьби на виборах. Піонером у цьому процесі виступив комерційний маркетолог Росер Рівз. Цей фахівець застосував регіональну сегментацію американського електорату і, виходячи з цього, розробив ефективну комунікативну стратегію, яка базувалася на принципі диференціації для кожного штату. Було вироблено окремі рекламні ролики для різних штатів на базі врахування особливостей їх політичних субкультур. Уперше було використано принцип позиціонування за аналогією з принципом унікальної пропозиції в комерційному маркетингу.

Дещо пізніше, в 1960-ті рр., інший американець Джозеф Клапер виокремив систему чинників-посередників, які визначають ефект масової комунікації. До них належать: готовність виборця сприйняти необхідну інформацію, міжособистісний характер поширення інформації, належність людини до соціальної групи з її нормами, вплив лідерів думок на поширення та оцінювання інформації. Ці чинники спричиняють повноту засвоєння конкретним індивідом політичної інформації².

¹ The American Voter [Text] / C. Angus, Ph. E. Converse, W. E. Miller, D. E. Stokes. – N.Y. : John Wiley & Sons, 1960. – 576 p.

² Klapper, J. T. The Effects of Mass Communication [Text] / J. T. Klapper. – Glencoe (Illinois) : The Free Press, 1960. – 302 p.

Проблема чинників, що впливають на електоральну поведінку та врешті-решт на вибір громадян на виборах, завжди посідала чільне місце серед головних проблем політичної науки. Різні вчені запропонували свої версії пояснення, концепції, що розкривають механізм та чинники електорального вибору. Як правило, увага звертається на дію закономірних (керованих) та випадкових (некерованих) чинників. У 60-ті рр. ХХ ст. політологи Мічиганського університету розробили концепцію різномасштабних чинників, яку зазвичай називають моделлю «лійки причинності»¹. У класичній версії цієї теорії виокремлюються такі чинники: соціально-економічні та культурні умови, які призводять до суспільно-політичних суперечностей (економічна структура, соціальна стратифікація, історичні традиції тощо). Далі знаходиться рівень соціально-групової лояльності (класова, регіональна та ін.) і ціннісні орієнтації, які виникають унаслідок соціально-економічних та культурних розмежувань. Найбільш вузьку частину «воронки» займають чинники, які безпосередньо позначаються на голосуванні, настанови стосовно трьох складових політичного процесу: кандидатів, політичних курсів та групових інтересів, які формуються через ціннісну орієнтацію та групову лояльність. Прибічники класичної версії дійшли висновку про те, що для американського виборця визначальним чинником його електорального вибору є партійна ідентифікація, яка відіграє роль певного фільтра, через який пропускається політична інформація про кандидатів на виборні посади, політичні програми та групові інтереси. Крім того, визнається дія інших, зовнішніх чинників: діяльності уряду, думок друзів та оточення індивіда, ЗМІ, впливу виборчої кампанії, відповідних політичних та економічних умов.

Як підсумок, з урахуванням часового чинника вчені Мічиганського університету виокремили п'ять груп чинників електорального вибору: соціально-демографічні фактори; партійна ідентифікація; особа кандидата; характер проведення виборної кампанії (якість політичної реклами, наявність антиреклами та «брудних» технологій); артикуляція перепетій виборчої кампанії з друзями та іншим оточенням. Громадяни голосують скоріше за поширеними думками, обов'язком, ідейними настановами, ніж детальним (економічним) зіставленням і виваженням різних варіантів розв'язання проблем. Загальна картина вимальовується в декількох моделях голосування.

¹ The American Voter [Text] / C. Angus, Ph. E. Converse, W. E. Miller, D. E. Stokes. – N.Y. : John Wiley & Sons, 1960. – 576 p.

Американський політолог Дж. Сарторі виділяє дві основні моделі: *проблемне голосування та модель партійної ідентифікації*.

Проблемне голосування включає такий ланцюжок: проблемна перевага — проблемне сприйняття — голос на користь кандидата або партії, що стоять ближче за все до проблеми. До проблемного голосування більш схильним є слабо детермінований, «хиткий» електорат з «плаваючими голосами», який не має стійких партійних уподобань.

Модель партійного голосування ґрунтується на стійких ідейно-політичних орієнтаціях, що мотивують вибір електорату. Послідовність тут така: 1) ставлення і зарахування себе до лівого/правого, прогресивного/ консервативного тощо спектра; 2) відповідні партійні уявлення; 3) голос на користь партії, з якою виборець себе ідентифікує¹.

Очевидно, що застосування цих моделей залежить від типу виборчої системи. Пропорційне представництво і багатомандатні округи стимулюють партійно-ідеологічні відмінності, які відповідають голосуванню. Система простої більшості швидше стимулюватиме непартійний вибір виборця. Однак роль виборчих правил не слід перебільшувати. Суттєвим чинником, як уже відзначалось, є тип політичної культури.

Останні дослідження політологів і соціологів у деяких країнах засвідчили ослаблення у виборців почуття ідентифікації з якою-небудь партією. Так, у дослідженні «Трансформація американських виборців» за редакцією С. Верби вказується на зниження таких традиційних чинників поведінки виборців, як статусна поляризація, класова свідомість і партійна прихильність, мобілізаційні спроможності партій, а також на зростання партійно-індиферентного менталітету виборців. Характерний приклад — президентські вибори у Франції в 1995 р., у перебігу яких спостерігалися значне зниження ідейно-політичних моделей голосування і зростаючий вплив «американізованих» електоральних технологій теледемократії.

У середині 1980-х рр. М. Шенкс та В. Міллер запропонували власну версію визначальних чинників, що впливають на електоральний вибір громадян. Дослідники звертають увагу на такі чинники: фіксовані особисті (демографічні) характеристики; набуті особисті характеристики (освіта, вид діяльності, місце проживання, коло спілкування тощо); ідеологічні диспозиції; партійна ідентифікація; оцінювання діяльності кандидатів; симпатії та антипатії до кандидатів. Вчені вста-

¹ Sartori, G. *The Theory of Democracy. Revisited* [Text] / G. Sartori. – Chatham (N.Y.) : Chatham House Publishers, 1987. – P. 179.

новили, що після проходження названих етапів й виникає електоральний вибір того чи іншого індивіда¹.

У багатфакторній моделі П. Снідермана, Дж. Гласера та Р. Гріффіта зазначені чинники знаходяться в іншому співвідношенні: роль партійної ідентифікації ми бачимо на початку причинної послідовності, імідж кандидата — наприкінці. Уводиться новий чинник — оцінювання діяльності правлячої нині виборної особи². Отже, за логікою впливу чинники електоральної поведінки розташовуються таким чином: ідеологічні настанови, партійна належність, оцінювання діяльності партії, придбані персональні характеристики, оцінювання правлячої особи, порівняльне оцінювання правлячої особи і кандидата, вибір (вирішення при голосуванні).

Електорально-парламентські системи і установи — правляча структура сучасного демократичного процесу. Для функціонування демократичних інститутів важливим є створення оптимальної виборчої системи, знаходження балансу справедливості і ефективності, представництва і керованості. Тому вибір на користь тієї чи іншої електоральної системи — справа надзвичайно відповідальна. Автори багатфакторної моделі припускають, що, можливо, питання «Хто буде керувати і засідати в парламенті?» є менш важливим, ніж сам виборчий процес. Навіть від деталей електоральних механізмів може залежати, чи виживе демократія взагалі.

Т. Дж. Колтон розробив власну інтерпретаційну модель електоральної культури. На його думку, існують такі чинники, що вирішально впливають на голосування виборців: соціальні характеристики електорату; оцінювання виборцями поточної економічної та політичної ситуації; партійна ідентифікація (переваги на користь тієї чи іншої партії); позиції з певних питань; ретроспективні оцінювання діяльності можновладців; оцінювання особистісних якостей політичних лідерів; перспективні очікування виборців від політичних партій та кандидатів і ступінь їх відповідності передвиборчим програмам³.

Однією з перших робіт вітчизняних дослідників, яка повністю була присвячена проблемі електоральної культури, було наукове до-

¹ Shanks, J. M. Policy Direction and Performance Evaluations: Complementary Explanations of the Reagan Elections [Text] / J. M. Shanks, W. E. Miller // British Journal of Political Science. — 1990. — Vol. 20. — P. 143–235.

² Information and Democratic Process [Text]. — Chicago : University of Illinois Press, 1990. — P. 121.

³ Colton, T. J. Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia [Text] / T. J. Colton. — Cambridge (Mass) : Harvard Univ. Press, 2000. — 324 p.

слідження О. Князевої¹. Використовуючи соціологічний підхід, авторка визначає основні об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на поведінку виборців, подає типологію електоральної поведінки тощо.

Помітною подією у дослідженні феномену електоральної культури стала дисертація російського дослідника І. Гомерова (м. Новосибірськ)². Він також виявив найбільш характерні для сучасної електоральної культури іміджі претендентів на виборні посади, життєвий цикл даних конструктів, проаналізував базові моделі просування кандидатів на політичному ринку, розробив відповідні рекомендації щодо проектування, стратегічного планування електоральних кампаній у транзитивних (перехідних) суспільствах. Дослідник розглядає електоральну культуру як систему, що моделює іншу систему — політичні вибори. При цьому він під моделюванням розуміє «певну функцію однієї системи (електоральної культури) відносно іншої системи (політичних виборів). Сутність цієї функції полягає у тому, що одна система (електоральна культура) представляє (заміняє, заступає) іншу систему (політичні вибори) таким чином, що між представляючою (заміняючою, заступаючою) системою та системою, яку представляють (заміняють, заступають), політичними виборами встановлюється подібність (відповідність) за низкою найбільш істотних ознак»³.

Вивченням електоральної культури російських громадян ґрунтовно займається вчений Гарвардського університету В. Гельман. У лекції «Політична культура, масова участь та електоральна поведінка. Росія в порівняльній перспективі» він розкриває, яким чином політична культура впливає на діяльність росіян у політичному процесі, їхній електоральний вибір та активність у виборчих кампаніях. Трансформаційні процеси в електоральній культурі росіян досліджуються в його спільній з В. Єлезаровим роботі «“Установчі вибори” у контексті російської трансформації»⁴.

¹ Князева, О. В. Електоральна поведінка як соціокультурне явище [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / О. В. Князева. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1996. – 24 с.

² Гомеров, И. Н. Электоральная культура: политологический анализ [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / И. Н. Гомеров. – М. : МГУ, 1995. – 38 с.

³ Там само. – С. 25.

⁴ Гельман, В. Я. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации [Текст] / В. Я. Гельман, В. П. Елезаров // Первый электоральный цикл в России (1993–1996) / общ. ред. : В. Я. Гельман, Г. В. Голосов, Е. Ю. Мелешкина. – М. : Весь Мир, 2000. – С. 13–43.

Проблеми розвитку електоральної культури у посткомуністично-му соціумі досліджують І. Бекешкіна, С. Білоусов, І. Бінько, О. Вознесенська, Л. Гриненко, А. Григоренко, Н. Дзюба, В. Жадько, Л. Залізник, Е. Зеленіна, Б. Ідрісов, К. Калінін, В. Кипень, А. Литвин, О. Локаш, Є. Лук'яненко, В. Малярчук, М. Мищенко, О. Михайлич, О. Нельга, Ю. Остапець, О. Покальчук, Н. Хома, К. Черкашин¹ та ін.

¹ Див.: Бекешкіна, І. Вибори як вияв політичної диференціації українського суспільства [Текст] / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства. – 2003. – Вип. 6. – С. 3–14; Білоусов, С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. А. Білоусов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 19 с.; Бінько, І. Український виборець: який він? [Текст] / І. Бінько // Командор. – 1999. – № 1. – С. 35–38; Вознесенская, Е. Иррациональность политического выбора: красивых избирают ... чаще [Текст] / Е. Вознесенская // Персонал. – 2000. – № 4. – С. 57–61; Вознесенська, О. Політичний текст і електоральна поведінка населення [Текст] / О. Вознесенська // Соціальна психологія. – 2004. – № 5. – С. 79–89; Гриненко, Л. Карта пам'яті для виборців [Текст] / Л. Гриненко // День. – 2006. – 31 серп.; Григоренко, А. О. Основні недоліки виборчого процесу в ході парламентських виборів 2002 року [Текст] / А. О. Григоренко // Вісн. Хмель. ін-ту регіон. управління та права. – 2002. – № 4. – С. 47–51; Дзюба, Н. Робимо вигляд, що обираємо, або Людина, що обманюється та обманює [Текст] / Н. Дзюба // День. – 2000. – 2 груд.; Жадько, В. О парадоксах политического сознания сельского избирателя [Текст] / В. Жадько // Полит. мысль. – 2000. – № 1. – С. 20–29; Залізник, Л. Плач як форма політичної активності в сучасній Україні [Текст] / Л. Залізник // Дніпро. – 1998. – № 3–4. – С. 104–107; Зеленіна, Е. Тягар вибору [Текст] / Е. Зеленіна // Делова жизнь. – 2001. – № 10. – С. 6–7; Ідрісов, Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Б. Ідрісов. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 14 с.; Калинин, К. О. Факторы электорального спроса на российском политическом рынке (на примере выборов губернатора Волгоградской области) [Текст] / К. О. Калинин // Полис. – 2006. – № 3. – С. 75–90; Авксентьев, М. В. Синдром травмованої свідомості : поствиборчі цінності орієнтації Донбасу [Текст] / М. В. Авксентьев, В. П. Кипень // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – С. 310–314; Литвин, А. П. Соціокультурні чинники електоральної поведінки українських виборців [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / А. П. Литвин. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 19 с.; Локаш, О. В. Вплив несвідомого на формування політичного простору [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Локаш. – Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. – 20 с.; Лук'яненко, Є. Виборчі перегони: по гарячих слідах [Текст] / Є. Лук'яненко // Віче. – 2002. – № 5. – С. 36–37; Малярчук, В. Змагання партійних ідеологів на тлі європейської ретроспективи [Текст] / В. Малярчук // Віче. – 2006. – № 7–8. – С. 48–50; Мищенко, М. Партії, що ми не обираємо: (Скепсис щодо виборів до ВР) [Текст] / М. Мищенко, Д. Дмитрук // Політика і культура. – 2001. – № 48. – С. 16–17; Михайлич, О. Динаміка електоральних орієнтацій 2006 року [Текст] / О. Михайлич // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 67–75;

Після появи та інституціоналізації електоральних досліджень у модерній політичній науці сформувалися такі парадигми вивчення електоральної культури: інституціональна, біхевіористська та транзитологічна. У межах біхевіористської парадигми сформувалися три основні моделі електоральної поведінки: соціологічна, соціально-психологічна, раціонально-інструментальна. У кожній з них виокремлюється ключовий чинник впливу на електоральний вибір: у соціологічній моделі це соціальний статус індивіда, у соціально-психологічній — його партійна ідентифікація, у раціонально-інструментальній — раціональний вибір громадян.

Соціологічна теорія голосування пов'язує вибір громадянина не з його індивідуальними характеристиками, а з макросоціальними змінними. Це свого часу обґрунтували американський вчений С. М. Ліпсет і норвезький дослідник С. Роккан. Подібними змінними виступають конфлікти між різними соціальними групами, наприклад, сутички між власниками і найманими працівниками, між селом і містом, центром і периферією, державою і церквою. Існує досить серйозний зв'язок між соціальним статусом і електоральною поведінкою, насамперед участю у виборах. Слід наголосити на тому, що соціологічна та соціально-психологічна моделі голосування є доволі близькими між собою. Вони обидві розглядають голосування як певний акт висловлення солідарності з малими групами (родина, церковна громада) або з великою групою — класом, соціальним прошарком (соціальні низи, середній клас та багата еліта). Але в будь-якому разі вибір електорату має експресивний характер.

У соціально-психологічній моделі логіка міркувань є приблизно такою. Під впливом політичної соціалізації (у ранньому віці в родині, школі, пізніше — у збройних силах, у вищому навчальному закладі)

Нельга, О. Соціологія виборчого процесу: проблеми становлення [Текст] / О. Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 121–132; Остапєць, Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ю. О. Остапєць. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 19 с.; Покальчук, О. Социально-психологические аспекты избирательной компании 2002 года [Текст] / О. Покальчук // Політ. думка. – 2002. – № 1–2. – С. 35–42; Хома, Н. М. Мотивація електоральної поведінки громадян [Текст] / Н. М. Хома // Наук. зап. Укр. акад. друкарства. – 1999. – Вип. 1. – С. 146–149; Черкашин, К. В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. В. Черкашин. – Сімферополь : Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2005. – 19 с.; та ін.

у індивідів виникають певні переваги щодо тих чи інших політичних партій. І ця ідентифікація доволі часто передається з покоління в покоління. У США, наприклад, вельми поширеною є модель, коли і батько, і син, і онук голосують за республіканців (або за демократів). Звичайно, іноді відбуваються міжгенераційні зміни цінностей, і ця картина порушується. Наприклад, у 70–80-ті рр. ХХ ст. у Західній Європі була зафіксована зміна настроїв виборців у бік нових партій, передусім екологічних. Цей період новітньої політичної історії позначився тим, що виникає феномен політичних партій «рухівського типу», які беруть на озброєння принципи організації та діяльності соціальних рухів як ефективну форму самодіяльності та політичної участі населення. Наприклад, партія «зелених» ФРН сформувалася на основі екологічного руху цієї країни і як наслідок має специфічні риси, що наближають її до громадських об'єднань: повну відкритість та гласність у внутрішньому житті, мінімальний апарат партійної бюрократії, відсутність централізації та постійного партійного лідера і фіксованого партійного членства. Інноваційна структура забезпечила цій партії позитивний результат в електоральних кампаніях.

Загалом зсув у масовій свідомості у бік партійних екологів пов'язували з так званим постматеріалістичним соціальним поворотом. Але все ж таки соціально-психологічна модель заснована на уявленні про те, що виборець визначає свої симпатії на основі солідарності з певними спільностями, з якими передусім він себе співвідносить (родина, церква чи соціальна група). Щоправда, слід зважати на те, що соціально-психологічна модель описує практику розвинених західних демократій. Але чи адекватна ця модель реаліям електорального процесу в нових демократіях на пострадянському просторі? У цьому контексті з'являється серйозна проблема: яким чином виникає первинна партійна ідентифікація у виборців на пострадянському просторі? Партії в Україні та Росії як рівноцінні учасники виборчих кампаній існують трохи більш десяти років, вони є непостійними утвореннями і люди не можуть чітко заявити про свої вподобання.

Для більш точної характеристики ідентифікації виборців на пострадянському просторі та стану розвитку партійних систем нових демократій потрібно розширити категоріальний апарат політичної науки. Найбільш точною є категорія «*воутингова*» партійна система» — *voting party system* (від англ. *voting* — голосувати), або «партійна система, за яку голосують». Адже сприйняття політичних партій виборцями може бути як позитивним, так і негативним, але у будь-якому разі

вони голосують за якусь партію. Тобто є формальна партійна система, яка складається з офіційно зареєстрованих політичних партій, а є *реальна «воутингова» партійна система*, котру утворює лише невелика кількість політичних партій, за які голосує електорат. Наприклад, із 127 політичних партій, які є сьогодні в Україні, до парламенту потрапили 10 партій, у тому числі у складі блоків. Отже, реальна партійна система, яку знає та за яку голосує електорат, налічує не понад 100 «паперових» партій, а до 10 справжніх партій, що майже в десять (!) разів менше номінальної кількості. Всі інші партії — нікому не потрібний баласт, який лише дезорієнтує виборців¹.

Можна припустити, що ідентифікація виборців у нових демократіях ґрунтується на певних світоглядних передумовах, на тому, як індивіди бачать навколишній світ. Зв'язок між світоглядними настановами та політичними діями — голосуванням на виборах — забезпечується через політичні ідеології. Причому ідеологія може бути не обов'язково формалізована у назві партії. Достатньо, аби лідер певної політичної сили при зверненні до виборців використовував відповідну ідеологічно забарвлену риторичку, посилаючи необхідні меседжі — повідомлення, очікувані даною категорією електорату. На ці повідомлення орієнтуються саме ті виборці, що складають електоральне ядро суб'єкта виборчої кампанії. Отже, у рамках використання соціально-психологічного підходу в Україні можна говорити про те, що політична ідентифікація має не стільки партійний, скільки ідеологічний характер.

До речі, наприкінці ХХ ст. відбулися істотні зрушення в політичній сфері західних суспільств. Політичні партії почали позбуватися традиційної класовості та звертатися не стільки до певних соціальних прошарків, скільки до всіх груп населення. Американський політолог Дж. Лапаламбара назвав цей тип політичних партій «партією хапай усіх», а потім — «партією виборців». Згодом до останньої додалася назва «універсальної партії». Особливість цих партій полягає у тому, що вони сповідують суто прагматичний підхід до ідеології, максимально розширяючи її до рівня загальнонародної, тобто надають перевагу пошуку спільної мови з багатьма, іноді протилежними соціальними групами з єдиною метою — залучити на свій бік якомога більшу кількість голосів виборців². Тож спостерігаємо цілком усвідомлену ставку

¹ Див.: Поліщук, І. О. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу [Текст] / І. О. Поліщук // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 48.

² Там само. – С. 45.

«партій-монстрів» на істотне розширення свого електорального поля через розширення партійної ідентифікації виборців.

Теорія раціонального вибору, навпаки, виходить з того, що виборець є за своєю природою егоїстом та сповідує раціональний, свідомий підхід до політики, тому його голосування має виключно інструментальний характер. Виборець у цій моделі, яку ще називають егоцентричною, чи економічною, завжди пов'язує власне голосування з оцінюванням свого матеріального стану та перспективами його трансформацій залежно від можливих результатів виборчої кампанії. Така позиція виборця називається «езопова модель». Найбільш простий варіант тут може бути описаний так званим ретроспективним голосуванням. У його перебігу виборець своїм голосом заохочує або карає партію чи кандидата, який знаходиться при владі, залежно від того, яким чином їхнє правління позначається на його добробуті. Логіка побудови цієї моделі виходить з того, що виборець не має достатньо знань про партійні платформи та перспективи користі для себе чи для країни економічного курсу тієї чи іншої політичної сили, але разом з тим він чітко відчуває, як йому жилося за теперішньої влади, та голосує, таким чином, власним гаманцем. Існує думка, за якою виборець здатний оцінювати не тільки власний економічний добробут, а й добробут суспільства в цілому. Ця модель отримала назву «соціотропної». Також можливе й перспективне голосування, коли виборець має можливість оцінити, яким чином на його економічний стан вплине успіх на виборах тієї чи іншої партії або кандидата.

За умов перехідного суспільства з його неусталеною економікою соціотропна модель та ідея перспективного голосування здаються малореалістичними, адже вони вимагають від середнього виборця надто великих зусиль зі збирання, аналітичного оброблення необхідної інформації про політичні сили та їхніх представників. Навряд чи взагалі раціонально мислячий індивід, який здебільшого розв'язує проблеми виживання, стане докладати стільки зусиль та витратити доволі багато часу для політологічно-економічного аналізування передвиборних програм, історії політичних сил, біографій їх лідерів та ефективності їхнього менеджменту. Натомість інформація про стан власного гаманця та добробут своєї родини відома кожному.

Всі три теорії мають певні недоліки, але в комплексі дають змогу зрозуміти особливості електоральної культури громадян.

З середини 80-х рр. XX ст. у політичній науці окреслилося тяжіння до мультипарадигмальних підходів у поясненні політичного процесу.

Дослідники почали вивчати й електоральний процес як багатофакторне явище. Британський вчений П. Данлеві розробив модель домінуючої ідеології, або радикальну модель, яка стала важливим внеском у розвиток теорії електоральної культури¹. Радикалізм цієї концепції полягає в її протиставленні моделі партійних ідентифікацій та припущенні того, що насправді громадянин не має вільного вибору при таємному голосуванні. Голосування в перебігу виборів віддзеркалює позицію індивіда у соціальній ієрархії. Але Данлеві доходить висновку, що об'єктивні показники соціальної позиції мають другорядне значення, а більш важливими є суб'єктивні чинники. Річ у тім, що певна соціальна група суб'єктивно тлумачить свою позицію в соціальній ієрархії, знаходячись під значним впливом мас-медіа та передвиборчої партійної конкуренції. Наприклад, представники класу заможних робітників в Англії, власники своїх будинків, можуть голосувати як за лівих, так і за правих. Визначальний вплив на вибір справляють ЗМІ, які по-своєму інтерпретують їхні соціальні інтереси в конкретній ситуації, а також політичні партії, які ведуть запеклу боротьбу за право відстоювати та уособлювати групові соціальні інтереси. Інтерпретація групових інтересів за допомогою мас-медіа та партій формує домінуючу ідеологію, яка може відхилитися від орієнтації на ліві партії. У підсумку виборець діє інструментально, намагаючись відстояти свої групові інтереси, які здаються йому реальними, а насправді їх для нього визначили заангажовані партіями ЗМІ. При цьому така тонка маніпулятивна робота призводить до того, що виборці впевнені у тому, що їхня позиція не була їм нав'язана, а виникла за власною мотивацією. Тобто за цією моделлю електоральна поведінка та голосування постають як реакція індивіда на домінуючу ідеологічну інтерпретацію соціального розподілу, що в свою чергу є результатом прагнення самореалізації індивідів, соціального контролю з боку влади та соціального оточення, ідеологічного мас-медійного маніпулювання, ситуації партійної конкуренції.

Реалії виборчого процесу в посткомуністичних суспільствах доволі точно описує модернізована модель «соціальних розколів», розроблена Г. Кітчельтом. Дослідник на основі вивчення політичних систем країн нових демократій Центральної та Східної Європи запропонував свою класифікацію розколів у політичному просторі цих країн, які мають вирішальне значення для їх електорального процесу.

¹ Dunleavy, P. *British Democracy at the Crossroads: Voting and Party Competition in the 1980-s.* [Text] / P. Dunleavy, Ch.T. Husbands. – L. : Allen and Unwin, 1985. – 252 p.

До числа найбільш глибоких політичних розколів він відніс такі: 1) конфлікт перерозподілу як прояв класичного економічного розколу, що виявляється у політичному розмежуванні на лівих та правих; 2) конфлікт політичних принципів як протиставлення настанов з приводу характеру і контролю суспільного управління: принципи колективності і авторитаризму, індивідуалізму і лібералізму; 3) конфлікт громадянськості, пов'язаний із протиставленням універсального розуміння громадянськості на основі етнічних, релігійних, лінгвістичних та інших чинників¹. На нашу думку, така модель має певну цінність, адже дозволяє простежити основні лінії розколів у суспільствах, що трансформуються, хоча й не у повному обсязі розкриває дію суб'єктивних, ірраціональних чинників поведінки електорату в нових демократіях.

Серед відносно нових теоретичних побудов необхідно виділити модель регулювання електорального вибору. В основу цієї моделі покладено ідею створення еквілібріуму виборчої дії. Останній постулює стан рівноваги між двома чинниками, що впливають на електоральну орієнтацію: 1) прагнення матеріального добробуту (економічне оцінювання); 2) ідеологічна ідентифікація як основа дії іміджу партії.

Перший чинник детермінується внаслідок особливого кризового стану сучасного українського суспільства та в цілому відбиває зацікавленість переважної більшості населення світу в поліпшенні власного добробуту. Ідеологічна ідентифікація відбувається через канали комунікації. Це реальна противага штучному формуванню політичної активності, що реалізується через можливість партії здійснювати економічну політику та здатність репрезентувати ідеологію суспільства. Політичні сили обирають засобом власної дії той ресурс, який більше спрацьовує у конкретних умовах вибору. Чим багатший політичний суб'єкт, тим більше він зосереджує увагу на технологіях створення іміджу. В ідеалі доцільно об'єднати обидва чинники і ґрунтовно розробити адресний вплив на різні групи виборців. Як уважають лауреати Нобелівської премії Ф. Кріс та Ж. Моно, 10 % електорального вибору є цілеспрямованим впливом ззовні, що повинен розвинути і спрямувати 90 % внутрішнього змісту.

Досить значного поширення наприкінці ХХ ст. набула маніпулятивна концепція політичного впливу (У. Рікбор). Новітні інформаційні

¹ Kitchelt, H. *European Party Systems: Continuity and Change* [Text] / H. Kitchelt // *Developments in West European Politics* / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright (eds.). – L. : Macmillan, 1997. – P. 147.

технології пропонують акторам політичної гри вдаватися до залучення голосів на свою користь, ураховуючи, що зовнішньо орієнтований індивід масового суспільства не заглиблюється у надра власної душі, він захоплюється речами, що його оточують: машинами, ювелірними виробами, одягом. Так само і в політиці: треба загорнути товар в яскраву обгортку і вигідно продати споживачеві. Людська психіка і свідомість виступають як контейнер, в який можна закласти будь-який зміст. Ринок визначає цінність благ і частку кожного в суспільному продукті. Політична партія — теж продукт, який потрібно перетворити на капітал і вигідно розмістити. Цінність політичних суб'єктів визначається попитом і модним оформленням¹.

Але тут виникають певні труднощі. По-перше, серед активних глядачів політичних передач на ТБ та читацької аудиторії є нестійкі представники електорату. Тому будь-яка новітня модель впливу може нейтралізувати наслідки попередньої. По-друге, виникає ефект «воєвничого дистанціювання» від насиченої маніпулятивної інформації. До цього можна додати висновки російського психолога О. Павлова, які доводять зворотний результат надмірного повторення. Але можливість удосконалення технологій і здобуття певного ефекту все ж залишається, про що свідчать популярність і вага праць на дану тему, зокрема, У. Рікбора та його «Мистецтва політичного маніпулювання».

Доволі популярною на Заході стала «споживацька модель» електоральної поведінки, яку запропонувала англійська дослідниця Х. Хіммельвайт. Центральна ідея цієї концепції полягає у тому, що громадянин робить свій політичний вибір приблизно таким самим чином, як розв'язує проблему придбання того чи іншого товару. Громадянин, який віддає свій голос, шукає максимальної відповідності або найменшої невідповідності між низкою своїх настанов та партійними програмами. «Звичка до голосування за певну партію подібна прихильності до певного магазину чи фірми, а вплив референтних груп нагадує те, як спосіб життя наших друзів та колег спрямовує наші уподобання»². Взагалі західні політологи в ході своїх численних досліджень встановили, що в країнах із стабільною політичною системою, де у виборців дійсно є звичка голосувати за певну партію, політична свідомість громадян заповнюється певними «пакетами ідей».

¹ Див.: Старовойтенко, Р. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору [Текст] / Р. Старовойтенко // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 58.

² Himmelweit, H. How Votes Decide? [Text] / H. Himmelweit. – L. : Academic Press, 1981. – P. 131.

Наприклад, настанови англійців з питань атомної зброї корелювали з їхнім ставленням до націоналізації громадського транспорту та системи охорони здоров'я, імміграції та смертної кари.

Отже, характер голосування залежить від низки макро- та мікроумов. До них належать: тип політичного режиму і політичної системи суспільства; ступінь розвитку виборчого права і виборчої системи; рівень соціально-економічного розвитку; ступінь стабільності соціальної структури; наявність численного середнього класу. Крім того, важливе значення мають соціально-демографічні параметри, тобто характеристика віку і статі. Соціально-професійна належність електорату, рівень його освіти і політичної культури визначають характер політичної участі населення та його політичних орієнтацій.

Таким чином, існують декілька основних гіпотез, що пояснюють мотиви голосування електорату на політичних виборах:

– «соціологічна»: голосуючи, виборці виявляють солідарність зі своєю соціальною групою (класовою, етнічною, релігійною, сусідською тощо);

– «соціопсихологічна»: виборці керуються вкоріненими, наприклад у родині, політичними симпатіями, психологічним тяжінням до певної партії, лідера тощо;

– «політико-комунікативна»: голосування під впливом власне виборчої кампанії, зокрема, під впливом сформованого ЗМІ іміджу політика чи партії;

– «раціонального вибору»: люди голосують (чи не голосують) не як члени групи, а як індивіди, керуючись власним інтересом, розрахунком, вигодою¹.

Слід згадати також про порівняно нові моделі електоральної поведінки, які були висунуті західними вченими останнім часом. Йдеться про декілька цікавих концепцій, зокрема про концепцію багатofакторного оцінювання виборів. Її авторами є політологи Наффільдського коледжу (США). Вони пояснюють результати голосування електорату впливом не одного, а множини чинників. Поряд із статистичними даними про результати виборів при аналізуванні необхідно враховувати також роль поточної політики до виборів і особливо в період виборчої кампанії, відбір кандидатів, взаємозв'язок між партійною і виборчою кампаніями, розташування у політичному полі партій — суб'єктів виборів.

¹ Див.: Морозова, Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии [Текст] / Е. Г. Морозова. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 124.

Концепція оцінювання виборів на основі соціальних опитувань фактично продовжує соціально-психологічний напрям досліджень електоральної поведінки, що був започаткований згаданими вченими Мічиганського університету (США).

Підвищує своє значення доволі популярна концепція впливу виборців зі змінними перевагами на результати політичних виборів. Один з її авторів, польський дослідник Р. Хербут зазначає, що виборці зі змінними перевагами — це мобільні у соціальному та політичному відношенні громадяни. Вони належать зазвичай до середнього міського класу. Причому сільське населення голосує більш традиційно. Відсоток виборців зі змінними перевагами тут значно нижчий, ніж серед міського населення¹. Загалом прихильники цієї концепції пояснюють підсумки виборів вирішальним впливом голосів електорату із непостійними настроями. Йдеться про категорію виборців, які за результатами різних електоральних кампаній віддають свої голоси за різні політичні сили. Дана проблема є актуальною для Польщі та інших європейських країн. Ці виборці не мають чіткої, усталеної політичної орієнтації та визначаються у власному виборі в останній момент під впливом іноді абсолютно випадкових чинників. Чисельність таких виборців за різними підрахунками становить 10–15 %, що може вирішальним чином вплинути на розташування політичних сил після проведення виборів та стабільність певної політичної системи. Передумови нестабільних електоральних кампаній можуть бути різними, наприклад, неоднорідний характер політичної інформації, який змушені сприймати виборці. Відзначається певна закономірність: чим більш різноманітною є така інформація, тим вищою є вірогідність зміни політичних симпатій (преференцій) виборцями. Більшість дослідників схиляються до думки, що рішення виборців визначаються головним чином: 1) соціально-політичною та економічною ситуацією в країні; 2) можливостями особистої самореалізації в електоральному процесі.

У рамках цієї концепції учені аналізують також проблему причин зміни виборцями своїх електоральних переваг. Базовий висновок робиться приблизно такий: зазвичай до мобільних у своїх політичних симпатіях виборців належать ті, хто раніше взагалі не цікавився політикою і не виявляв будь-якої ініціативи щодо отримання необхідної

¹ Herbut, R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej – ciągłość i zmiana: studium porównawcze [Text] / R. Herbut. – Wrocław : Wyd. UWr., Politologia XIX, 1996. – P. 249.

інформації про електоральний процес. Політичне пробудження колись індиферентних громадян відбувається під впливом усвідомлення ними своїх насамперед економічних інтересів. Соціальна рухливість таких громадян призводить до того, що їх економічні інтереси змінюються, а отже, змінюються й політичні інтереси цих «непостійних» виборців.

Сучасні дослідники електоральної поведінки все більше дотримуються думки, за якою теперішні виборці у консолідованих демократіях є більш підготовленими та самостійними, адже вони мають високий рівень освіти та доступ до різних джерел інформації. У таких виборців відбувається зсув до індивідуального оцінювання інформації, до «голосу думки» (*Vote of opinion*), у той час як «голоси належності» (*Vote of belonging*) відходять на другий план. Італійські політологи А. Парізі та Г. Пасквіно у цьому зв'язку висунули концепцію електоральної поведінки на індивідуальному рівні, в якій виокремили три типи виборчих голосів: «голос думки» (*Vote of opinion*), «голос приналежності» (*Vote of belonging*) та «голос змін» (*Vote of exchange*).

«Голос думки» є типом голосування виборця на підставі аналізування насиченої пропозиції на політичному ринку, яку формують численні політичні сили. Тип голосів такого плану є характерним здебільшого для середнього і частково для робітничого класу, що зайнятий у великій промисловості. Цей тип голосів виникає через появу комунікаційних та організаційних утворень, які інтегрують електорат з «політичним товаром». Помітну роль у цьому процесі відіграють два чинники: а) мас-медійний ресурс як канал політичної інформації, що задає межі даних, необхідних для визначення політичного рішення; б) освітній ресурс, який стимулює електорат отримати якомога більше інформації та ухвалити самостійне, усвідомлене рішення. У підсумку й формується орієнтація на «голос думки». Наслідками такого способу формування електоральної поведінки є: 1) високий ступень непевності щодо підсумків виборів — цей тип голосу формує вельми широку та відкриту виборчу конкуренцію; 2) значна залежність політичних партій від трансформацій громадської думки; 3) нестабільність та змінність виборчої поведінки, що значно узалежнює цей тип голосу від різноманітних консультацій (наприклад, регіональних чи національних)¹.

¹ Див.: Parizi, A. Changes in Italian Electoral Behaviour: The Relationships between Parties and Voters [Text] / A. Parizi, G. Pasquino // Italy in Transition / ed. by P. Lahge, S. Tarrow. — Frank Cass, 1980. — P. 14–15.

Симптомом превалювання «голосу думки» є зростання важливості певних політичних проблем для рішення індивідуалізованого виборця. Д. Фарле та І. Бадж називають дане явище раціональним вибором (*rational choice*). Це означає, що виборець оцінює здобутки і витрати, пов'язані з його лінією поведінки. Якщо цей баланс є позитивним, то виборець ухвалює остаточне рішення¹. І. Бадж та Д. Фарле визначили конкретні політичні проблеми, які є важливими за умов проведення електоральних кампаній, у 14 тематичних групах. Серед них: раціональне сприйняття партії, яка перебуває при владі, — ефективність управління, стабільність в економіці, рівень корупції тощо; особисті якості кандидатів; міжнародні стосунки; соціальний розподіл національного доходу згідно з курсом держави добробуту (Австрія та Скандинавські країни). Інші 10 політичних проблем вважалися важливими у 8–20 % досліджуваних виборів, наприклад, проблема суспільного устрою та громадського порядку в ФРН та Франції (три з семи виборчих кампаній), конституційна реформа у Бельгії (простежується у шести з десяти виборчих кампаній)².

Певні політичні проблеми, які мусуються політичними партіями, можуть вплинути на зростання голосів виборців, які орієнтуються на «голос думки». Прикметно, що партії лівоцентристського спрямування для здобуття кращих електоральних позицій акцентують увагу, як правило, на соціально-економічних проблемах. Партії ліберального та консервативного спрямування більше наголошують на проблемах суспільного ладу та громадського порядку, релігійних та моральних проблемах, а також на питаннях зменшення державного регулювання економічними та політичними процесами. У разі грамотної акцептації важливих політичних проблем політичні сили можуть розраховувати на нарощування свого рейтингу на 10–12 % голосів. Близько 30–50 % голосів електорату розігруються через дію інших чинників.

«Голос належності» (*Vote of belonging*) стосується протилежної природи голосування і уособлює тяжіння волевиявлення залежно від місця у соціальній структурі. Цей тип виборчої поведінки підтверджує вирішальне значення суб'єктивної ідентифікації виборця з певною політичною силою, яка має тривалий зв'язок із соціальною групою, до якої належить виборець. «Голос належності» є результатом поєднання соціальної і партійної ідентифікацій виборців, тобто цей тип голосів

¹ Budge I. Explaining and Predicting Elections, Issue Effect and Party Strategies in 23 Democracies [Text] / I. Budge, D. Farlie. – L. : Allen and Urwin, 1983. – P. 7.

² Там само. – P. 34–37.

не зумовлений ретельним аналізуванням програми партії, а спричинений групувою ідентифікацією. Такий голос пов'язаний із соціальною базою виборця. Наприклад, італійські фермери становлять тип католицької належності і є прибічниками християнських демократів, у той час як робітничий клас підтримує в основному ліві партії. Як зазначає Р. Кац, «голос належності» пов'язаний з партійною орієнтацією виборця. У дуже вузькому вигляді він відображає зміни у політичному середовищі (події на політичній арені), результати індивідуальних виборчих консультацій¹.

П. Конверс упроваджує поняття «нормальний голос» (*Normal Vote*), що означає постійний зв'язок більшості виборців з певними політичними партіями². Ця концепція ґрунтується на гіпотезі про існування певної сталої партійної ідентифікації в основної маси електорату. Фактично йдеться про існування у провідних політичних сил електорального ядра, яке голосуватиме за них з великою вірогідністю.

«Голос змін» (*Vote of exchange*) не є простим вираженням думки щодо політичної програми чи підтвердженням групувою належності. Він свідчить про зв'язок виборця з тими, кого обирають. Предметом вибору в даному випадку є певна політична сила, оскільки тільки подібний політичний актор може реагувати на очікування електорату. «Голос змін» — це щось на кшталт торгів, спрямованих на забезпечення певних потреб або зміцнення певних інтересів виборців. Причому в цьому разі на відміну від «голосу думки» зв'язок між рішенням виборця і задоволенням інтересів є миттєвим і персоніфікованим. Це рішення спричинене безпосереднім, особистим контактом між електоратом та політичними акторами. Електорат голосує за певну політичну силу, оскільки сподівається, що саме вона принесе йому максимальну користь. «Голос змін» притаманний для тієї частини суспільства, яка перебуває поза політичною системою або на її узбіччі. Якщо цей тип голосів не може безпосередньо виразитися у стосунках між двома зацікавленими сторонами, то він, як правило, трансформується у «голос протесту».

Необхідно підкреслити, що наведені концепти є науковою рефлексією тих нових процесів, які відбуваються у соціальній і політичній конструкції як країн з консолідованою демократією за умов становлен-

¹ Katz, R. Preference Voting in Italy: Votes of Opinion, Belonging and Exchange [Text] / R. Katz // Comparative Political Studies. — 1985. — Vol. 17. — P. 236.

² Converse, P. The Concept of a Normal Vote [Text] / P. Converse // Elections and the Political Order / ed. by A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. — N. Y. : Wiley, 1986. — P. 236.

ня постіндустріального, інформаційного суспільства. Розмежування різних груп електорату за мотивами голосування є доволі плідним підходом для стабільних соціумів, які позбавлені вибухових процесів карколомних змін та переживають розважливі еволюційні реформи, що поступово віддзеркалюються у голосуванні громадян. Інша ситуація спостерігається у транзитивних політичних режимах.

Для транзитивних політиків більш-менш адекватними є декілька наукових моделей. Останнім часом сформувалася *технологічна модель* голосування виборців. Серед фахівців-політологів Росії (Г. Павловський, С. Кара-Мурза, М. Кошелюк та ін.) і України (Д. Видрін) поширеною є думка, що підступні маніпулятивні виборчі технології, які зовсім необов'язково мають узгоджуватися із законами держави та мораллю, приносять успіх їх реалізаторам у будь-якому випадку та за будь-яку ціну. За умов інформаційного суспільства на зміну політичним партіям як суб'єктам політичної боротьби поступово приходять невеличкі групи професіоналів, які здатні до гнучкого реагування на політичну кон'юнктуру, оперативного впливу на свідомість виборців. Змінюється якість політичних партій — на зміну звичним «стаціонарним» партіям приходять тимчасові громадські об'єднання, створені виключно з метою вирішення вузькополітичних завдань. За цих умов дослідники все більше говорять про виникнення партій принципово нового типу — «технологічних» партій, певних «електоральних машин», діяльність яких ґрунтується в основному на маркетингових технологіях, що інтенсивно розвиваються передусім на Заході та набувають обертів і в країнах пострадянського простору.

Проте є підстави стверджувати, що не слід перебільшувати масштаб дії цієї концепції. Більшість висококваліфікованих дослідників одногolosно вважають, що межа короткострокової маніпулятивної мобілізації електорату під час виборчої кампанії становить 10–20 % громадян з правом голосу. Як тут не згадати відомий вислів американського президента Авраама Лінкольна про те, що можна достатньо довго дурити небагатьох людей, можна недовго дурити багатьох, але не можна завжди дурити всіх. Звичайно, це зауваження має сенс лише за умов демократичного режиму. Звідси випливає висновок про те, що лише демократія з конкурентними виборами може дати розгорнуті уявлення про особливості політичної (електоральної) культури громадян.

У межах інституційної парадигми вивчається безпосередній вплив електоральних систем на політичний процес та електоральну поведінку громадян. Виходячи з цього, аналізуються електоральна формула

(перетворення голосів виборців на депутатські мандати), тип виборчої системи, механізм вотування, структура балотування, легальний і дійсний електоральний порогови та ін. Основний зміст транзитологічної парадигми полягає у вивченні впливу виборчих систем на трансформаційні процеси у суспільстві. Подібні дослідження проводяться здебільшого в країнах, де відбувається перехід до демократичного суспільства.

У політичній науці існують й інші моделі електоральної поведінки. Російські політологи Є. Малкін та Є. Сучков у праці «Основи виборчих технологій: стратегія» (1999)¹ запропонували досить цікаву модель голосування за політичний образ. Критикуючи соціально-економічну модель, яка передбачає, що все більше виборців голосують, виходячи зі своїх економічних інтересів, автори наголошують на тому, що, по-перше, є невизначеність поняття «інтерес» того чи іншого соціального прошарку; по-друге, завжди існує розрив між короткостроковими і довговічними інтересами виборців, і незрозуміло, до яких з них апелювати у першу чергу, тим більш, що люди далеко не завжди правильно розуміють свої інтереси. Стала наочною неможливість, залишаючись у рамках класичного варіанта соціально-економічної моделі, описати чи передбачити конкретну поведінку виборців на тому чи іншому етапі електоральної кампанії.

Є. Малкін та Є. Сучков доходять висновку про те, що за допомогою соціально-економічної моделі можна достатньо точно передбачити поведінку виборців лише зі сформованою системою політичних поглядів, але вона практично не працює у випадку нестійких переваг виборців. Автори пропонують нову модель електоральної поведінки — модель голосування за позитивний образ, яка, на їхню думку, доволі точно описує механізм ухвалення рішень російськими виборцями за результатами загальнофедеральних виборів 1993, 1995 та 1996 рр.

Відповідно до цієї моделі при голосуванні більшість виборців керуються не стільки своїми інтересами, скільки певним «ідеалами», що знаходяться у сфері соціальної психології. Такі ідеали, як правило, є дуже простими, а їх низка є невеликою. Є. Малкін та Є. Сучков запропонували два позитивні ідеали: 1) спосіб життя, зрозумілий та знайомий виборцю, вірніше, система цінностей, пов'язана з різними способами життя («як раніше», «як тепер», «як на Заході»); 2) позитивний образ кандидата («найрозумніший», «найчесніший», «най-

¹ Малкин, Е. Б. Основы избирательных технологий: стратегия [Текст] : практ. руководство / Е. Б. Малкин, Е. Б. Сучков. – М. : Изобраф, 1999. – 171 с.

сильніший» та ін.). «Позитивний образ», на їхню думку, не є раціональною конструкцією. Скоріше це деякий міф, артефакт, створюваний в уявленнях виборців засобами виборчої кампанії. Він спрацьовує в плані отримання голосів, якщо «зачепиться» за ті чи інші стереотипи або «ідеали» масової свідомості. Зрозуміло, що у різних групах виборців зазначені стереотипи розрізнятимуться: для когось найбільш важливою виявиться політична належність кандидата, на когось вплинуть його особисті якості.

Принципово, однак, що рішення в переважній більшості випадків ухвалюватиметься не стільки на раціональному рівні (зіставлення програм, аналізування особистості), скільки на рівні рефлексів. Політична позиція партії чи кандидата тільки тоді буде підтримана виборцями, якщо вона зможе опертися на ті чи інші стереотипи масової свідомості, які можуть бути напрацьовані тільки в результаті життєвого досвіду людей. Тому, на думку цих авторів, у пострадянських країнах — Росії, Україні — перспективи на виборах мають всього три позиції: 1) позиція комуністів — співвідноситься зі стереотипами способу життя 50-х — середини 80-х рр. (для ортодоксів — зі стереотипами сталінської епохи); 2) позиція партій, що уособлюють нинішню владу — співвідноситься із сьогоденним способом життя; 3) позиція західників-лібералів — співвідноситься зі стереотипами західного способу життя¹.

Жодна інша політична позиція, переконують Є. Малкін та Є. Сучков, що відрізняється від перелічених, голосів не отримає: у виборців просто відсутні відповідні стереотипи. Набір реально «працюючих» на виборах політичних позицій, на їхню думку, є жорстко обмеженим і прямо пов'язаним зі зрозумілими для виборців способами життя. Використовуючи модель позитивного образу, Є. Малкін та Є. Сучков виділяють такі стійкі групи активних (тобто голосуючих) виборців.

1. «Ліви» — близько 30 % виборців, що голосують за колишній спосіб життя і пов'язані з ним цінності, захищеність від соціальних потрясінь та усвідомлення себе громадянами великої держави.

2. Прихильники «сильної особистості» — близько 20–22 % виборців, які бажають «сильної влади», здатної захистити їх від усіх життєвих негараздів. Вони рішуче орієнтовані на людину, а не на ідею і завзято голосуватимуть за найбільш вольового та рішучого лідера.

¹ Малкин, Е. Основы избирательных технологий [Текст] / Е. Малкин, Е. Сучков. – 3-е изд., расшир. и доп. – М. : Рус. панорама, 2002. – С. 173.

3. Прихильники «чудотворців» — до 12 % виборців, що голосують за кандидатів, які мають в активі певну яскраву і конкретну справу, «чудо» (Шаховський район Травкіна, «500 днів» Явлінського, діяльність Лужкова в Москві). При цьому йдеться не про те, що реально зробили названі політики, а про їх діяльність, яку уявляє виборець.

4. Прихильники «партії влади» — близько 10 % виборців, згодних з нинішнім способом життя. Ця категорія електорату прямо пов'язана з позитивним образом лідера, який цю владу очолює. Нестабільність влади і нездатність провладного лідера створити позитивний особистий образ можуть призвести до розколу і розпаду цієї групи та переходу на бік кандидатів, які асоціюються у виборців з чинною владою.

5. «Ліберали» — до 5 % виборців, що голосують навіть не за «західний спосіб» життя, а за уяву про нього, яка склалася в інтелігентському середовищі, починаючи з 60-х років ХХ ст.

6. «Рухливі» — близько 15 % виборців, схильних голосувати, виходячи, як правило, з досить випадкових мотивів і змінювати свої настрої. «Рухливість» виявляється передусім у виборців, які орієнтуються на певну особистість.

7. «Проти всіх» — до 5 % виборців, що голосують на виборах проти всіх, але все ж таки голосують¹.

Запропонована Є. Малкіним та Є. Сучковим структуризація електорату в рамках моделі позитивного образу дозволяє не тільки описувати результати минулих виборів, а й з досить високою точністю при мінімальному соціологічному забезпеченні прогнозувати результати майбутніх виборів. А це прогнозування може бути твердим і незручним. Наприклад, у рамках даної моделі практично зникає таке поняття, як «політичний центр», ліберали опиняються на межі виживання.

Модель голосування за політичний образ у своїй концептуальній основі є найбільш прийнятною для транзитивних суспільств, в яких індивіди не мають сталих політичних поглядів, але мають свій життєвий досвід, що зумовлює існування низки стереотипів у свідомості — основи їхнього електорального вибору. Проте навряд чи слід зовсім відкидати модель раціонального голосування, адже вона по-своєму описує політичну виборчу реальність та дозволяє зрозуміти додаткові мотивації електорату у визначенні власної позиції в перебігу виборчої кампанії. Питання полягає у масштабі дії тієї чи іншої моделі. У цьому

¹ Малкин, Е. Основы избирательных технологий [Текст] / Е. Малкин, Е. Сучков. — 3-е изд., расшир. и доп. — М. : Рус. панорама, 2002. — С. 347.

контексті, звичайно, більш переконливо для нашої ситуації виглядає концепція Є. Малкіна та Є.Сучкова.

Ще одна модель електоральної поведінки має право на існування — модель національно-культурної ідентифікації. Ця конструкція становить особливу актуальність для націй, які ще не повністю сформувалися, наприклад, для української. Сучасну Україну за критерієм національно-культурної ідентифікації умовно можна поділити на український Захід та малоросійський Схід. Виборці Заходу характеризуються більш розвиненою національною, демократичною та громадянською свідомістю, геополітичною орієнтацією на західний світ. Малоросійський Схід має здебільшого дуалістичну культуру та відзначається своєрідним біпатризмом, за яким все українське розглядається як щось вторинне, похідне від російського, та в геополітичному плані орієнтується на великого сусіда — Росію. Електоральна орієнтація східноукраїнських виборців базується головним чином на радянській культурній спадщині та ідентичності. Вся територія України є своєрідною перехідною зоною, де український полюс поступово втрачає свій вплив, а малоросійський полюс його посилює.

У реальності можна виокремити більшу диференціацію українського електорату. Так, за версією М. Рябчука, Україна «є щонайменше трінаціональною спільнотою», а саме: 1) українці як члени української політичної нації, об'єднані не за походженням, а за ставленням до української мови та культури і визнанням української ідентичності; 2) росіяни (не обов'язково етнічні), що ідентифікують себе з Росією, з російською нацією (чи її імперським субститутом — «радянським народом»); 3) «малороси» («хохли») як етнічний субстрат, що перебуває в стані «тутешніх» («одесіти», «кієвляне», «донбасци»), тобто спільнотою, яка ще не пройшла «доби націоналізму»¹. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. переконливо продемонстрували, що російськомовність не означає політичної проросійськості. А результати соціологічних досліджень, проведених у 1994 та 1996 рр., засвідчили, що найрадикальніші антиукраїнські позиції притаманні не тим, хто ідентифікує себе як «росіяни», а тим етнічним росіянам (а також зрусифікованим українцям), які визначили свою національно-культурну ідентичність як «радянську»². Це пояснює, чому в Україні

¹ Рябчук, М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи [Електронний ресурс] / М. Рябчук. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/riabchuk/z11.html>.

² Победа, Н. Моделі української ідентичності [Текст] / Н. Победа // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США, Львів, 18–21 верес. 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kennan.kiev.ua>.

представники політичних сил, що стоять на позиціях російського шовінізму (саме шовінізму, а не націоналізму, як відголоску радянської епохи), не мають успіху на виборах. Так, вибори довели, що поза межами Партії регіонів та КПУ «російська ідея» як основа світогляду «радянської людини» в більш радикальній версії в Україні не має підтримки.

Як стверджує харківська дослідниця Т. Журженко, не «національну ідею» саму по собі відкидають східні українці, а її антиросійський зміст. І заважають їм не психологічні комплекси залежності та неповноцінності, а радше спільна радянська історія з її сподіваннями і провалами, перемогами і злочинами, — історія, в якій українці були не тільки жертвами нав'язаного їм ззовні режиму, а й її діячами активними¹. Відмінність між східноукраїнським та західноукраїнським електоратами полягає у тому, що на Сході виборці просто не обтяжують себе мовними та іншими проблемами національної ідентичності. Позиція східноукраїнських виборців обумовлена суто соціальними інтересами. Вони вже давно перестали марно сподіватися на те, що незалежність сама по собі може принести їм розв'язання усіх головних проблем. Але це не означає, що на Сході України виборці відкидають українську державність, просто вони намагаються знайти власний шлях задоволення своїх матеріальних проблем, який зовсім не обов'язково пов'язується з державним піклуванням.

Певним чином запропонована модель національно-культурної ідентифікації перегукується з класичною геодемографічною моделлю французького вченого А. Зігфріда. Він звернув увагу на те, що форми та інтенсивність участі в політиці істотно залежать від регіону проживання (специфіки його історії, системи управління, місця розташування, клімату) та від статі і віку індивіда-виборця. Дана модель орієнтована на визначення домінуючим чинником електоральної поведінки ролі традицій для певних територій. Ці ідеї отримали розвиток в «екологічній школі» учня А. Зігфріда — Франка Гогеля, а пізніше — у працях Мат'ю Догана². Показово, що під впливом емпіричних досліджень 50–60-х рр. ХХ ст. навіть прихильники цієї моделі

¹ Журженко, Т. Міф про дві України [Текст] / Т. Журженко // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 25.

² Dogan, M. Political Cleavage and Social Stratification in France and Italy [Text] / M. Dogan // Party Systems and Voter Alignments / S. M. Lipset, S. Rokkan (eds). – N. Y. : The Free Press, 1967. – P. 129–197.

поступово змістили акцент із власне чинників географічного і демографічного середовища на соціокультурні чинники. Пояснювальні можливості геодемографічної моделі суттєво залежать від стабільності традиційних структур суспільства, характеру відтворення базових цінностей і способів життєдіяльності, притаманних населенню того чи іншого регіону.

Проблема визначення ключової описової категорії, яка б дозволила найбільш адекватно відобразити сутність процесу політико-соціальних трансформацій у транзитивних соціумах, є найбільш важливою. «Електоральна поведінка» є результируючим виявом політичного рішення виборців. Ця категорія придатна для описування поточних, кон'юнктурних процесів голосування, у той час як необхідно визначити більш глибокий рівень ментальних процесів електорату, який дає змогу встановити системний пласт його політичного визначення. Напрошується звернення до поняття «політична культура». Але великий змістовний обсяг та ідейна спрямованість цього поняття, яке з моменту впровадження у науковий обіг на сьогодні налічує понад 300 дефініцій, робить його застосування для транзитивних суспільств проблематичним.

По-перше, когнітивний рівень, тобто рівень пізнання політики опиняється у кризі через відхід від застарілих практик політики та мляве і болісне народження нових практик. По-друге, емоційний рівень виявляється заздалегідь визначеним, адже переживання соціально-економічної та духовної кризи завжди супроводжується негативними емоціями з превалюванням латентного (а іноді й легального) протесту проти владного курсу «реформаторів». По-третє, оціночний аспект теж виявляється заздалегідь заданим, адже громадяни, що позбавлені нових ідеологічних орієнтирів, репродукують маргінальні оцінювання політики та політиків. Що стосується діяльнісного підходу А. Кардінера та С. Вайта, то тут все ще більш проблематично. Проте було б неправильним протиставляти дві означені категорії. Необхідно визначити субординацію між ними.

Електоральна культура є важливою частиною політичної культури, яка виокремлюється з неї з бігом часу, коли політичні вибори як процедура набувають необхідної ваги. Тому є сенс розглянути спочатку процес формування та еволюції політичної культури. Його можна відобразити такою схемою (рис. 2.1).

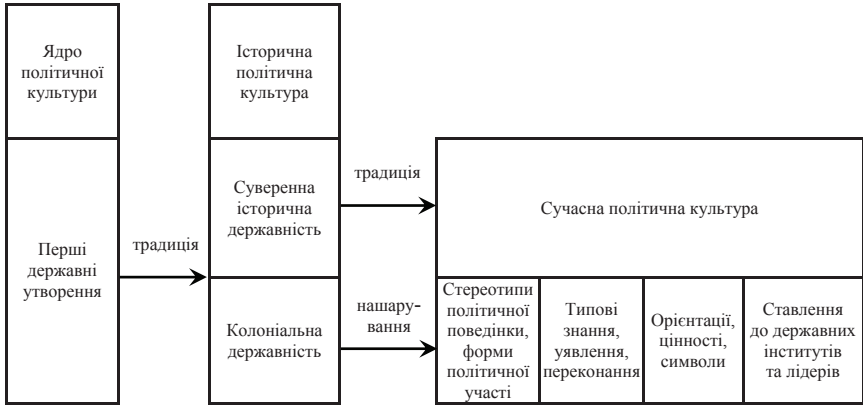

Рис. 2.1. Процес формування та еволюції політичної культури

Ядро політичної культури виникає у часи формування перших державних утворень того чи іншого народу. У ті давні часи етнічний субстрат (племена, які виступають основою формування етносу) отримують перший досвід більш-менш упорядкованої політики. У протоетнічному середовищі виникають певні соціально-політичні стосунки, які формують типові політичні знання, первісні уявлення про способи вирішення політичних справ, що стосуються усіх членів племені. Поступово усталюються типові форми політичної участі, початкові політичні орієнтації, стереотипи політичної поведінки. Виникають напівміфологічні символи державного впорядкування, формується загальноприйняте ставлення до політичних інститутів і лідерів-ватажків. Саме історичне ядро, яке іноді називають «національним архетипом», або «внутрішнім образом», виступає системоутворюючим початком національної політичної культури, адже вбирає в себе стійкі засоби політичної самоорганізації протонаціональної спільноти.

Згодом унаслідок появи першого досвіду суверенного національного державотворення формуються першооснови національної політичної традиції, яка виступає головним засобом трансляції характеристик первісного політико-культурного ядра прийдешнім генераціям певного народу. Через національну політичну традицію відбувається успадкування національного архетипу від покоління до покоління певного народу. Завдяки традиції формується політична ментальність кожної окремої нації, що детермінує ціннісну легітимізацію відповідної політичної поведінки. Політична традиція виявляється у стереотипах сприйняття політичного життя, звичаєвих моделях політичної поведінки, ти-

пових формах функціонування політичних, державних інститутів. Дієвий механізм політичної традиції виявляє та актуалізує ті моделі політичної поведінки, які найбільше відповідають сучасним потребам буття нації. Політична традиція виступає дієвим інструментом політичної соціалізації та компонентом історичної пам'яті народів. За традицією, як правило, передаються символічні атрибути політики (прапор, герб, гімн) і навіть певні компоненти масових політичних настроїв (наприклад, в Англії превалюють консервативні традиції, у Франції — революційні, в Росії — авторитарні). Протягом історичного часу національна політична традиція під впливом внутрішніх та зовнішніх умов певним чином видозмінюється, адже з'являються все нові й нові виклики. Особливо яскраво «модернізаційні» компоненти традиції (нашарування) виявляються у моменти її перерваності, коли, наприклад, національна державність втрачає суверенітет і потрапляє під протекторат іноземних державних утворень, які нав'язують на колоніальних територіях свої політичні порядки. У політичній культурі підлеглої нації виникають неприродні для неї нашарування, спричинені формуванням нових соціально-політичних стосунків, ініційованих метрополією. Певні елементи національної традиції поступаються новим цінностям і стандартам поведінки, але ядро традиції не зникає, воно оновлює власну зовнішню та внутрішню периферію. Навіть за умови глибинної кризи, коли з'являються деякі зміни у внутрішній структурі політико-культурного ядра, зберігаються найважливіші скріплювальні елементи національної ідентичності, «внутрішнього образу», інакше культурна система може припинити своє існування, що спричинить крах соціальної системи загалом.

Протягом століть виникає феномен історичної політичної культури, яка вбирає в себе не тільки власну політичну традицію національної спільноти, а й ті нашарування (інорідні елементи), які привносяться державою, що встановлює свій протекторат над більш слабкою національною державністю. Важливо підкреслити, що іноземні нашарування в історичній політичній культурі можуть справляти доволі великий вплив на її розвиток, і не тільки з виключно негативним сенсом. Перерваність національної політичної традиції значно послаблює масштаб її дії та локалізує сферу впливу до вузького прошарку інтелектуальної еліти народу. Але це не означає повної втрати значення національної політичної традиції. Вона зберігається в укладі життя, історичній пам'яті та історичних джерелах, звичаєвому праві, витворах політико-правової думки, національних символах тощо, тобто повністю знищити національну політичну традицію навряд чи можливо. Її можна значно локалізувати, позбавити присутності у масовій політичній свідомості народу, але через це звести нанівець не можна.

У результаті складного процесу історичної еволюції, внаслідок дії національної політичної традиції та колоніальних нашарувань історична політична культура виступає базисом феномену сучасної політичної культури. Змістовна складність означеного феномену полягає у тому, що він органічно поєднує історичний та модерний компоненти, питома вага яких залежить від вкоріненості у політичній свідомості народу власної національної політичної традиції. Якщо ця традиція є перерваною, то історичний компонент значно поступається за впливом сучасному, і навпаки: тяжіння і потужність традиції спричиняють значний вплив історичного компонента політичної культури. Виходячи з цього, можна зазначити, що сучасна політична культура — це процес вироблення і відтворення її складових компонентів у різних генерацій певної нації, на основі чого в національному просторі виникає специфічна система політичних стосунків. Політична культура виступає як засіб відтворення політичного життя соціуму, система світогляду, орієнтацій, моделей поведінки індивідів і груп, а також форм функціонування політичних інститутів, які виявляються у безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу. Політична культура отримує системний характер на національному рівні, адже вона є частиною складного адаптаційного механізму певного народу до умов власної життєдіяльності.

Таким чином, політична культура у своїй системоутворюючій якості є матрицею, тобто сукупністю вкоріненених у певній національній спільноті базових норм і цінностей, які й забезпечують політичну єдність суспільства. У рамках політичної культури виявляється усе типове в політичному процесі кожного суспільства, завдяки чому, незважаючи на будь-які історичні колізії, зберігається змістовне ядро політичного життя кожного окремого народу. Разом з тим політична культура є доволі динамічною системою, яка чутливо реагує на трансформації у реаліях навколишнього світу, адаптуючись, наприклад, до науково-технічної, промислової чи інформаційної революції. Характерна особливість політичної культури полягає у тому, що вона представляє не політику чи політичний процес в їх реальному втіленні, а є комплексом уявлень певної національної чи соціальної спільноти про політику та закони і правила його функціонування. Сприйняття чи несприйняття переважною більшістю населення форми політичної дії чи заходів уряду, інших органів державного управління, політичних сил багато в чому зумовлено базовими характеристиками політичної культури.

Як бачимо, політична культура є доволі складним та масштабним поняттям. Виділимо такі складові елементи політичної культури: культуру політичної свідомості (теоретичний і побутовий рівні), культуру

функціонування політичних інститутів та електоральну культуру. Вони безпосередньо залежать від політичного режиму як сукупності засобів здійснення політики та способу існування політичної системи. Причому залежність політичного режиму від політичної культури обопільна. З одного боку, політичний режим задає основний формат соціально-політичних відносин у суспільстві, тобто в прямий спосіб впливає на політичну культуру того чи іншого соціуму. З другого боку, політична культура як результат історичної еволюції створює базис стосунків у політикумі, який спричиняє функціонування певного політичного режиму, хоча, звичайно, останній виступає фундаментом для розгортання усіх політичних процесів у соціумі, адже саме завдяки йому формується характерний тип політичних відносин. Модерна політична культура отримує своє змістовне джерело якраз із політичного режиму (рис. 2.2). Політичні практики, які формуються у тому чи іншому політичному режимі, визначають специфіку політичного вибору громадян. Домінуючі способи здійснення політики детермінують характер ухвалення населенням політичного рішення, підсумком якого є відмова від усіх інших його варіантів та надання переваги лише одному із запропонованих варіантів рішення.

Дія цього двоетапного механізму особливо чітко простежується в електоральному виборі громадян у трансформаційних суспільствах, де якість політичного товару та навички його правильного вибору є недостатніми. Невідлагоженість нових політичних практик та фрагментарна дія старих практик у транзитивному, гібридному режимі спричиняють виникнення типової ситуації, коли для виборців немає однозначно більш привабливого варіанта голосування, і вони змушені віддавати свій голос за принципом «за менше зло». За режиму консолідованої демократії така ситуація є значно менш вірогідною, адже пропозиція на електоральному ринку є більш різноманітною та якіснішою, тому там голосують «за кращого». У тоталітарному чи авторитарному режимі голосують за того, «кого треба владі», адже, як правило, вибори є безальтернативною, формальною і багато в чому примусовою процедурою. Тому не випадково, що рівень політичної компетентності (та й взагалі рівень освіти) електорату є абсолютно неоднаковим в автократичних режимах та режимах консолідованої демократії. Це закономірно, адже складність завдань для виборців є принципово різною. Якщо в деспотичних формах правління важливо демонструвати лояльність владі та механічно (ритуально) її підтримувати голосуванням на квазівиборах, то в поліархія виборці вирішують доволі складне завдання: на конкурентних виборах серед багатьох альтернативних політиків обрати тих,

хто захищатиме їх інтереси. Для цього необхідно чітко усвідомлювати свої політичні інтереси і мати відповідні знання про політичні сили та їх програми, аби через свій аналіз чи позицію авторитетної особи (групи осіб) зробити свідомий електоральний вибір.

У перехідних суспільствах особливої ваги набуває такий компонент політичної культури, як *електоральна культура*. Річ у тім, що «мертва» чи ритуальна участь у політиці переважної частини населення в авторитарних та тоталітарних режимах інерційно успадковується ними й на початку переходу до демократії. Громадяни у транзитивних суспільствах втрачають «механічну», неусвідомлену участь у політичному процесі, але ще не здобувають нову, усвідомлену участь. Вони лише вчаться опанувати нові політичні практики та відносини. Де ж у перехідних суспільствах ми можемо спостерігати реальну участь громадян у політиці? Головним чином у виборчому процесі. Саме на конкурентних виборах й відбувається реальне навчання участі громадян у «живій» політиці.

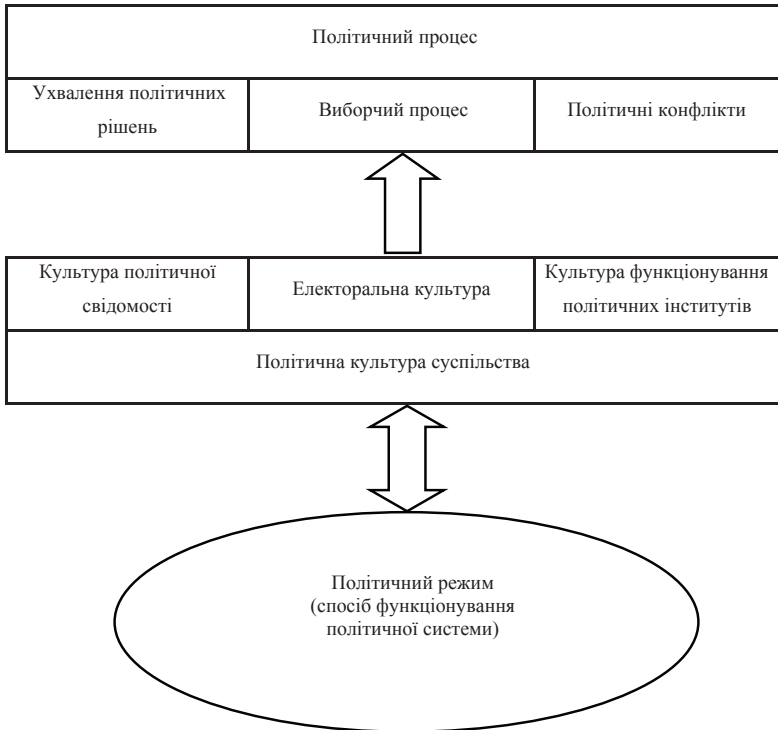

Рис. 2.2. Вплив електоральної культури на політичний процес

Саме електоральний процес за умов проведення вільних, прозорих, чесних, конкурентних виборів отримує детермінуюче значення щодо політичного розвитку транзитивних режимів. Народ як єдине джерело влади, голосуючи за представників певних політичних сил, визначає персональний склад політичної еліти та віддає перевагу певній програмі розвитку суспільства. Вибори є єдиною можливою та єдиною визнаною в цивілізованому світі процедурою легітимізації державної влади і універсальним критерієм визначення прогресу в розвитку того чи іншого політичного ладу.

Якісні характеристики електоральної культури визначають особливості виборчого процесу і взагалі політичного процесу в тому чи іншому суспільстві. Електоральна культура, яка виступає концентрованим виразом політичної культури, справляє іноді вирішальний вплив на політичний процес трансформаційного (посткомуністичного) суспільства. Це зумовлюється мобілізаційною специфікою та великою важливістю результатів електорального процесу для вектора розвитку суспільства. Наприклад, якщо за підсумками політичних виборів перемогу здобувають реваншистські, недемократичні сили, то це призводить до авторитарного реверсу в розвитку суспільства. Якщо результати виборів устанавлюють рівновагу між політиками-реформаторами та політиками-консерваторами, то суспільство приречене тупцюватися на місці у своєму розвитку, втрачаючи час для проведення необхідних соціальних зрушень.

У науковому обігу на сьогодні вживаються різні словосполучення для позначення феномену «електоральна культура»: «культура політичних виборів», «культура виборців», «культура виборчого процесу» та ін. Всі ці відтінки категорії «електоральна культура» мають свою змістовну специфіку. Наприклад, «культура виборчого процесу» передбачає широке тлумачення, охоплення всіх учасників даного процесу (включаючи не тільки громадян, що голосують, а й активних суб'єктів виборчого процесу: партій, блоків, їх лідерів, спостерігачів, членів виборчих комісій тощо). Поняття «електоральна культура» налаштовує на обмеження кола її носіїв лише виборцями, які голосують. Поняття «культура політичних виборів» за своїм змістом є тотожним поняттю «культура виборчого процесу». Тому цілком виправдано застосовувати названі поняття-словосполучення як синоніми. Виокремимо понятійні пласти електоральної культури (рис. 2.3).

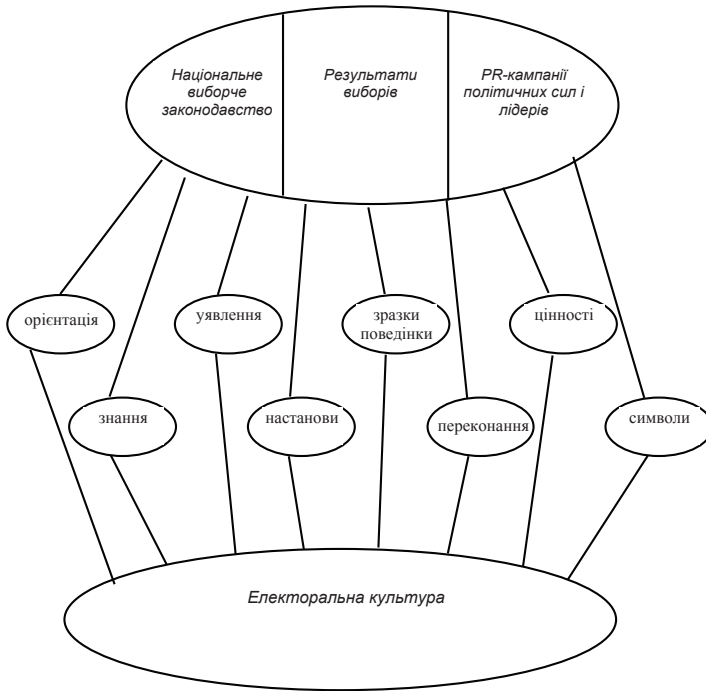

Рис. 2.3. Понятійні пласти електоральної культури

Слід підкреслити, що питома вага електоральної культури значно збільшується у політичних режимах, які відзначаються певним рівнем демократизму, тобто там, де вибори є не формальною, а реальною процедурою, що будується на засадах конкуренції. Зміна влади на всіх рівнях відбувається тут через спеціально організовані механізми масового волевиявлення, яке ґрунтується головним чином саме на електоральній культурі. Один з вирішальних чинників електоральної культури — це система виборів, яка визначається у національному виборчому законодавстві, адже саме виборча система створює правила гри в електоральному процесі.

У транзитивних суспільствах кожні нові вибори задають чи корегують вектор розвитку цих суспільств, тому зазвичай мають для них «доленосне» значення. Ще раз слід наголосити: у соціумах з розвинутою демократією громадяни мають широке коло можливостей брати участь у політичному житті своєї країни або, бодай, впливати на ухвалення важливих політичних рішень. У транзитивних суспільствах реальні можливості громадян стосовно докладання політичних зусиль

обмежуються в основному електоральними функціями. Це спричиняє зростаючу питому вагу електоральної культури взагалі у структурі політичної культури націй, що переживають період трансформації, адже вона починає виступати найважливішим показовим елементом їхньої політичної культури як такої. Звідси плідотворним є виділення в окрему, самостійну категорію поняття «електоральна культура».

Національна електоральна культура є глобальним регулятором поведінки суб'єктів виборчого процесу в тій чи іншій країні. Їй притаманні такі параметри: типове ставлення населення до влади, виборів як процедури народного волевиявлення; рівень довіри владним інституціям; специфіка національного виборчого законодавства; ідеологічні орієнтації; мотивація та голосування; ставлення до опонентів; електоральна активність; характер домінуючих виборчих технологій; типові засоби політичної боротьби в перебігу проведення виборчих кампаній тощо. Все це визначається не тільки поточною ситуацією, а й політичними традиціями конкретного народу. Рівень консолідованості та централізованості електоральної культури є значно нижчим у суспільстві з патронатно-клієнталістськими відносинами.

Електоральна культура (культура політичних виборів) — це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які виявляються у виборчому процесі та транслюються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал і проступають у діяльності суб'єктів електорального процесу та функціонуванні демократичних інститутів¹.

Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, самоідентифікації себе як прихильника тієї чи іншої партії, політичної сили, реалізації свого права на голос. Іншими словами, електоральна культура — це відносно стійка система знань, оцінювань і норм електоральної поведінки та електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам'ять людей про виборчі процеси. Можна сказати, що електоральна культура — своєрідна «активна» частина політичної культури, особливість якої полягає ще й в її динаміці та ритмі (це яскраво виявляється у посткомуністичних країнах, зокрема в Україні та Росії, де виборчі кампанії розпочинаються тільки за рік-півтора до дня голосування, у той час як на Заході зазвичай проводять кампанію

¹ Див.: Поліщук, І. О. Поняття «електоральна культура» [Текст] / І. О. Поліщук // Проблеми формування електоральної культури населення : зб. наук. ст. (за матеріалами XVII Харк. політол. читань). — Х., 2005. — С. 72.

від одного дня голосування до іншого відповідно до виразу «Наступна кампанія розпочинається наступного дня після оголошення результатів попередньої»). Отже, електоральна культура тривалий час перебуває в латентному вигляді і виявляється та актуалізується тільки в періоди виборчих кампаній. Електоральна культура несе з собою зміну цих елементів, адже вона і є їхнім джерелом. Прикметно, що сучасні виборчі кампанії часто важко прогнозовані. У перебігу їх проведення за допомогою ЗМІ конструюється нова символічна реальність.

Національне виборче законодавство формується під впливом певних традицій здійснення демократичної процедури тим чи іншим народом. Воно буквально «виростає» з народної історичної традиції, хоча разом з тим є підсумком політичної кон'юнктури, результатом досягнення компромісу між сегментами політичної еліти щодо «правил електоральної гри». Але перебільшувати кон'юнктурний елемент не варто, адже врешті-решт ухвалені елітою законодавчі норми у необхідному обсязі доводиться опанувати виборцям. У разі невідповідності законодавчих норм національній традиції електорат може «проголосувати ногами» — проігнорувати вибори як незрозумілу та через це непотрібну процедуру.

PR-кампанії на підтримку кандидатів на виборні посади є одним з найяскравіших індикаторів національної електоральної культури. Більше того, їхній успіх або невдача багато в чому спричиняється відповідністю або невідповідністю сучасному на момент виборів стану політичної культури електорату. Особливо яскраво в PR-кампаніях виявляються іноземні, запозичені з іншого культурного поля «інновації», які часто-густо віддзеркалює поняття «чорний PR». PR-кампанія завжди є певним іспитом для національних інститутів громадянського суспільства, які ефективно працюють знову ж таки, якщо ґрунтують свою діяльність на політико-культурних традиціях певної нації.

Остаточні підсумки виборів іноді цілком справедливо називають результатами найбільш репрезентативного «соціологічного дослідження» національної електоральної культури у певній країні в конкретний момент її історії. Насамперед такі підсумки віддзеркалюють активність виборців та їхню ідеологічну орієнтацію. Особливо чітко це простежується у пропорційній виборчій системі, яка віддзеркалює політичну конкуренцію та як підсумок поширені ідеологічні уподобання електорату. Крім того, остаточні підсумки виборів є показником ефективності проведених кандидатами на виборні посади та їх командами PR-кампаній, своєрідним результатом тесту на їхню відповідність стану виборчої культури більшості електорату. Підмурком демократичних відносин виступає ринкова культура. Вона має превалювати над ета-

тистською, що створює умови для функціонування режиму поліархії, де існує реальна політична конкуренція.

Спробуємо систематизувати чинники впливу на електоральну поведінку індивіда, поділяючи їх на зовнішні та внутрішні (рис. 2.4).

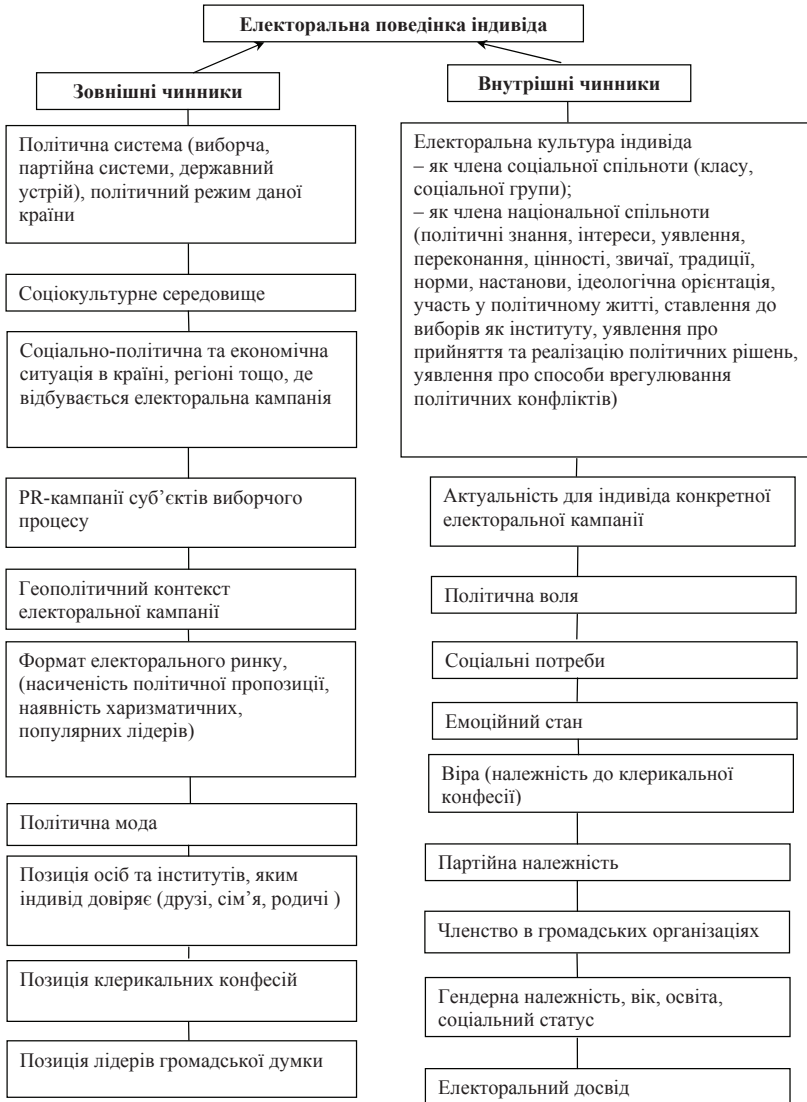

Рис. 2.4. Чинники впливу на електоральну поведінку індивіда

При цьому у рис. 2.4 запропоновано версію ранжування цих чинників за принципом важливості згори униз, тобто чим вище розташовано той чи інший чинник, тим більше значення він має. Зовнішні чинники включають системні компоненти, які оточують індивіда у політиці, в його соціальній, віковій групі та у соціумі загалом. До них також належать чинники, які визначаються зовнішньополітичними обставинами та певною кон'юнктурою. Внутрішні чинники визначаються політико-антропологічним контекстом. До них належать особистісно зумовлені характеристики індивіда як громадянина, який впливає на ухвалення політичних рішень та бере участь у політичному (виборчому) процесі, виявляючи себе як «людина голосуюча».

Як бачимо, саме електоральна культура є базовим чинником поведінки виборців, адже вона вбирає в себе всі найважливіші внутрішньопсихологічні чинники індивіда.

Електоральна культура індивіда виявляється на декількох рівнях: як члена соціальної спільноти (класу, соціальної групи), як члена національної спільноти: політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови, ідеологічна орієнтація, ставлення до виборів як інституту, уявлення про ухвалення та реалізацію політичних рішень тощо.

Отже, у транзитивних суспільствах саме електоральна культура виступає тим необхідним індикатором, який дозволяє зрозуміти стан розвитку їхньої політичної культури у певний історичний період. Обмеження понятійного поля політичної культури сферою електоральної культури дає змогу виокремити пласт «живої» участі у політиці громадян, які лише навчаються, опановують різні форми демократичної участі у політичному процесі перехідних режимів. Категоріальне звуження з розмитої натепер концепції політичної культури до концепту електоральної культури у перспективі дозволяє більш точно визначити предмет впливу, «больову точку» політичної еволюції перехідних країн з метою розроблення ефективних технологій впливу на розвиток політичної ментальності населення країн з транзитивними режимами у бік її реальної демократизації.

О. Зубченко розглядає поняття «електоральна культура» як динамічний, багатокомпонентний процес передавання та подальшої легітимації політичної влади в рамках певної політичної культури. Суб'єктивним виявом електоральної культури є електоральна поведінка, об'єктивним — політична взаємодія електоральних акторів з питань змін у виборчій системі, нормах представництва, створення

передвиборчих коаліцій, об'єднань тощо. Окремі елементи електоральної культури характеризують дії виборців та електоральних акторів на кожному з її рівнів. «Електоральна культура — це відкрита система, що констатується діалектичною взаємодією контурів самовідтворення та саморозвитку, являючи собою екстраполяцію протиріччя між державою і громадянським суспільством у сфері політичних виборів»¹. Така універсальна формула дещо ігнорує національну специфіку електоральної культури, яка багато в чому є визначальною, адже виборці завжди є громадянами певної держави. Механізм формування електоральної культури індивіда у загальних рисах відображено на рис. 2.5.

Рис. 2.5. Механізм формування електоральної культури індивіда

Призначення електоральної культури полягає у забезпеченні кількісного та якісного відтворення демократичних настанов певної нації. Культурна система конкретної нації є формуючою підоймою відносно політичної, виборчої системи та лежить в основі інституціональної, нормативної, комунікаційної та ідеологічної системи. Виборча система взаємодіє з культурною системою через наведені своєрідні підсистеми, що утворюють поле електоральної культури, яке врешті-решт формує культурні характеристики індивіда стосовно виборів.

Культура політичних виборів містить весь комплекс суб'єктивних орієнтацій щодо політики, тобто орієнтації, які визначають позиції

¹ Зубченко, О. С. Електоральна культура: поняття, сутність, структура [Текст] / О. С. Зубченко // Грані. – 2005. – № 2. – С. 81.

громадян у виборчому процесі. До них можна віднести: ставлення до виборів як форми політичної поведінки; партійну ідентифікацію; орієнтацію стосовно лідерів і кандидатів; вихідні чи тематичні орієнтації (оцінювання політичних подій); реакцію на політичну реальність. Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, ідентифікації себе як прихильника тієї чи іншої партії, політичної сили, реалізації свого права на голос.

Політична культура є суперечливою системою, де в постійній динаміці знаходяться минуле, сучасне та прогнозоване майбутнє. Можна говорити про своєрідність політичної культури будь-якої нації відповідно до її історичного процесу. Політична культура є чи не єдиною знаковою схемою, яка при заданих загальних умовах дає на «виході» ті чи інші результати. Таким чином, політична культура є динамічною моделлю, але ця динаміка менше виявляється на рівні всієї системи, а більше — на рівні зміни «питомої ваги» окремих структуроутворюючих взаємозв'язків і відносин між елементами та рівнями. У цьому разі трансформація політичної культури полягає не у виникненні якісно іншої системи з абсолютно новими елементами, а у прямуванні елементів з одного «рівня впливу» на інший. Якраз у цьому прямуванні важливу роль відіграє саме електоральна культура, яка хоча і є частиною політичної культури, але все ж таки має дещо інші особливості. Серед них — чітко визначені національні (електоральна кампанія відбувається в суверенному суб'єкті), часові та територіальні рамки, залежність від каналів комунікацій, інституціональної, виборчої та ідеологічної системи тощо.

Електоральна культура несе з собою зміну цих елементів, адже вона і є їхнім джерелом. Прикметно, що сучасні виборчі кампанії часто важко прогнозовані. У перебігу їх проведення за допомогою ЗМІ конструюється нова символічна реальність. Така особливість притаманна епосі модерну, і саме це стало основним недоліком демократичних виборів — можливість приходу до влади внаслідок їх проведення тоталітарних, авторитарних та інших недемократичних правителів і встановлення ними відповідних політичних режимів. Найпоказовіший приклад — прихід до влади на виборах у Німеччині в 30-х рр. ХХ ст. нациста Адольфа Гітлера.

У цілому слід визнати особливий вплив виборів на загальну політичну культуру. Для масової свідомості період виборчої і особливо агітаційної кампаній стає часом принципово іншого ставлення до

політики. Він породжує нові орієнтири, нові судження і стереотипи та навіть нові архетипи у масовій свідомості тієї чи іншої нації. Якщо в період «політичного штилю» політики зазвичай не схильні безпосередньо «мати справу» з масовою свідомістю та зацікавлені сприяти її переходу до пасивного стану, то у період виборчих кампаній вони змушені активно впливати на масову свідомість електорату, закликаючи виборців до реальних дій — реалізації права голосу на свою користь. Стратегія виборчих кампаній базується на двох основних принципах: як мінімум — «Ідіть голосувати!», як максимум — «Голосуйте за нас!».

Маркетингова стратегія виборчих кампаній у розвинених демократіях на Заході спрямована на подолання абсентеїзму та вивід потенційних прихильників на виборчі дільниці. До речі, до подібних механізмів вдається й політична опозиція у «мирний» час, збираючи людей на мітинги, активізуючи їхні політичні настанови. Громадяни у період виборчих кампаній отримують набагато більший масив політичної інформації, що переводить їх в інший психологічний стан, примушує приділяти більшу частину уваги саме політичним подіям. По суті відбувається зміна співвідношення між класичними складниками політичної ідентифікації — патріархальною, підданською та активістською. Отже, є всі підстави вважати, що в період виборів політична культура виявляється переважно як електоральна, більш концентрована, активна та «політизована». Саме електоральна культура є базовим чинником поведінки виборців, адже вона вбирає в себе всі найважливіші внутрішньопсихологічні чинники індивіда.

Отже, у транзитивних суспільствах саме електоральна культура виступає тим необхідним індикатором, який дозволяє зрозуміти стан розвитку їхньої політичної культури у певний історичний період. Обмеження понятійного поля політичної культури сферою електоральної культури дає змогу виокремити пласт «живої» участі в політиці громадян, які лише навчаються, опановують різні форми демократичної участі у політичному процесі перехідних режимів. Категоріальне звуження з розмитой натепер концепції політичної культури до концепту електоральної культури у перспективі дозволяє більш точно визначити предмет впливу, «больову точку» політичної еволюції перехідних країн з метою розроблення ефективних технологій впливу на розвиток політичної ментальності населення країн з транзитивними режимами у бік її реальної демократизації.

Узагальнюючи розгляд теоретико-методологічних підходів до аналізу електоральної культури, необхідно наголосити на такому. Звуження смислового поля політичної культури сферою культури електоральної сприяє виокремленню пласта «живої» участі індивідів у політиці за умов транзитивних режимів, в яких люди лише навчаються різним формам демократичної участі у політиці.

Показниками розвиненості електоральної культури тієї чи іншої нації є виборче законодавство, рекламно-агітаційні кампанії на підтримку політичних сил та їх кандидатів на виборні посади, а також остаточні підсумки виборів. Водночас названі чинники є процесуальними періодами, характерні особливості яких детермінуються національним політико-культурним чинником. Політичні системи та інституції функціонують належним чином лише тоді, коли впроваджені в адекватний їм культурний контекст, а суб'єкти, що діють у цих системах, мають відповідні характеристики.

У транзитивних суспільствах механізм електорального вибору найбільш адекватно віддзеркалює модель голосування за позитивний образ, яка була розроблена російськими дослідниками Є. Малкіним та Є. Сучковим. Відповідно до цієї моделі при голосуванні більшість виборців керується певними «ідеалами» — способом життя («як раніше», «як тепер», «як на Заході») та позитивним образом кандидата. «Позитивний образ» — це певний міф, який створюється в уявленні виборців засобами виборчої кампанії. Для не сформованої до кінця української нації найбільшу актуальність має модель національно-культурної ідентифікації, згідно з якою основним мотивом голосування різних сегментів українського електорату виступає національно-культурна ідентифікація.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Громадянське суспільство і правова держава: історичний та політологічний контекст

Історія становлення і розвитку державності невіддільна від пошуку оптимального співвідношення суспільних і особистих інтересів, які завжди були стрижневими у державах будь-якої формації. Зростаюча в усьому світі популярність ідей побудови громадянського суспільства і правової держави пов'язана саме з тією магічною формулою загальної згоди, яка нібито приховується в цих концепціях.

Однак, як це не сумно, розроблення сучасної концепції правової держави в основному зводиться до обговорення питань організації влади і способів її обмеження. На тлі зростаючих позадержавних настроїв у таборі прихильників концепції громадянського суспільства це особливо насторожує. Зокрема, аналізуючи «ідеальну конструкцію (модель) держави, яка могла б називатися правовою», В. Перевалов пише про сукупність принципів, що визначають цю модель. Серед них він називає пріоритет права, правову захищеність людини і громадянина, єдність права і закону, правове розмежування діяльності різних галузей влади. «Поряд з викладеними, — уточнює він, — правовій державі притаманні й принципи верховенства закону — вищого нормативно-правового акта, конституційно-правового контролю, політичного плюралізму та ін.»¹.

¹ Теория государства и права [Текст] / под ред. В. М. Карельского, В. Д. Перевалова. — М. : Право, 1997. — С. 105.

У свою чергу в К. Гаджиева «уявлення про правову державність асоціюється із двома основними принципами: порядок у державі та захищеність громадянина»¹. Вони, на погляд автора, реалізуються в політичній демократії через її основні інститути: ідеологічний та політичний плюралізм, парламентаризм, виборність посадових осіб, а також через зв'язаність держави правом (примат права), розділення влади, правозаконність тощо.

На думку французького дослідника Жака Шевальє, зміст концепції правової держави ґрунтується на «ліберальному фундаменті», який утворюють механізми обмеження влади і культ права. «Перший аспект обмеження влади сполучений із правами людини ... В остаточному підсумку правова держава базується на затвердженні пріоритету індивіда в соціальному і політичному житті суспільства... Цей індивідуалізм — глибинна підстава правової держави — спадщина революції». Другий аспект обмеження влади — спирання правової держави «на демократичний постулат, згідно з яким у державі втілюється нація і вона є її юридичною персоніфікацією. Держава споконвічно не сприймається за політично власностворюваний феномен, а розглядається як природне продовження нації, генетично пов'язане з нею». Нарешті, третій аспект полягає в «наявності суворих меж тієї ролі, яку держава відіграє в соціальному житті, а саме поважає автономію соціуму і не виходить за рамки легітимно виконуваних функцій»².

Відомий філософ і соціолог ХХ ст. Ю. Габермас у роботі «Фактичність і значущість. Нариси дискурсивної теорії права і демократичної правової держави» починає перелік ознак правової держави з принципу народного суверенітету. На його думку, цей принцип сполучає систему права і організацію демократичної правової держави³. З теоретичного тлумачення народного суверенітету випливають принципи: всебічного захисту індивідуальних прав; гарантованої незалежної юстиції; законності управління; а також судового і парламентського контролю над адміністративною діяльністю; відділення держави від суспільства, покликаною перешкодити перетворенню соціальної влади на владу адміністративну.

¹ Гаджиев, К. С. Политическая наука [Текст] / К. С. Гаджиев. – М. : Наука, 1999. – С. 195.

² Цит. за: Мамут, Л. С. Народ в правовом государстве [Текст] / Л. С. Мамут. – М. : Столица, 2008. – С. 14–15.

³ Современная социологическая теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас [Текст]. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1995. – С. 198.

Російські дослідники В. Ільїн та О. Ахієзер зазначають: «Доктрина правової держави в частині вироблення рецептури досконалого суспільного здобутку передбачає обмеження державної влади правом; верховенство права над державою; конституційно-правові гарантії свободи індивідів (колективів); невтручання влади у сферу невідчужуваних прав людини ... самообмеження держави перед громадянином»¹. І далі цілком слушно підкреслюють, що ці рецепти розраховані на модель правової держави як «певний індивідоцентричний ідеал»².

Такий «індивідоцентризм» притаманний більшості відомих нам концепцій правової держави. Все, що робиться і мусить робитися з державою та її владними інститутами, має за мету забезпечення прав людини³. Дозволимо собі, однак, висловити щодо цього сумніви.

Зведення функцій правової держави тільки до забезпечення прав людини приховує в собі серйозну небезпеку, яка активізується при пошуку оптимального варіанта узгодження суспільних і особистих інтересів. У розглянутій концепції акцент зроблено на правах людини, слабо підкріплених обов'язками тієї самої людини. Наслідком цього може стати те, що свобода вибору варіанта поведінки в рамках правових норм, окреслених взаємними правами і зобов'язаннями громадян та держави, загрожує перетворитися на нічим не обмежену волю з реалізації права. Все це у свою чергу може поставити під сумнів не тільки можливість у таких умовах рівної реалізації права всіма людьми, а й існування правової держави як такої.

Більш того, на особливу увагу заслуговує спосіб забезпечення прав людини, що полягає у невтручанні держави в цю сферу, внаслідок чого має формуватися галузь так званого громадянського суспільства, поданого у вигляді «співтовариства вільних громадян у вияві їх соціальної активності», в рамках якого держава вже припинила своє існування. Всі наслідки, що випливають із цього факту, вже називалися.

¹ Ильин, В. В. Российская государственность: истоки, традиции, перспективы [Текст] / В. В. Ильин, А. С. Ахиезер. – М. : Акад. Проект, 2005. – С. 115–116.

² Там само. – С. 116.

³ Див., напр.: Бланкенагель, А. О понятии правового государства [Текст] / А. Бланкенагель // Обществ. науки. – 1990. – № 2. – С. 11–17; Дженнис, М. Европейское право в области прав человека [Текст] / М. Дженнис, Р. Кей, Р. Брэдли. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 196 с.; Мюллерсон, Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р. А. Мюллерсон. – М. : Изд-во НПО «МОДЭК», 2001. – 332 с.; Правовое государство, личность, законность [Текст]. – М. : Наука, 2006. – 388 с.; та ін.

Свого часу однобічність індивідуалістичного розуміння ролі держави різко критикував Б. Чичерін. «Немає сумніву, — писав він, — що зайва регламентація з боку держави і втручання її в усі справи можуть діяти шкідливо. Гумбольдт правий, коли каже, що цим підривається самодіяльність і, як наслідок, применшуються матеріальні та моральні сили народу, який звикає в усьому звертатися до уряду, замість того, щоб покладатися на самого себе. Але це доводить тільки необхідність разом із діяльністю держави надати можливість і широкий простір особистій свободі. Мета громадського життя полягає у гармонійному узгодженні обох елементів, а не в принесенні в жертву одного на користь іншого»¹. Саме таке принесення в жертву відбулося в концепціях громадянського суспільства і правової держави, які нині активно розробляються.

Основу концепції правової держави становить, на нашу думку, ідея права як форми вираження соціальної справедливості. Як наслідок обмеження держави правом його верховенство означає визначення сфери правосуб'єктності і правоздатності держави в процесі пошуку нею оптимальних параметрів узгодження суспільних і особистих інтересів. У цьому контексті важливу роль відіграє громадянське суспільство, але не як самостійний позадержавний суб'єкт. Навпаки, у нашому випадку під громадянським суспільством розуміється громадянський стан суспільства, що характеризується перебуванням усіх соціальних суб'єктів (громадян, соціальних груп і утворень) у певних правових відносинах з державою, заснованих на наявних у кожного з них правосуб'єктності та правоздатності. Характерна риса цих відносин — наявність чітко прописаних взаємних прав і зобов'язань усіх зазначених суб'єктів, включаючи державу, а також необхідна міра свободи і відповідальності кожного суб'єкта в реалізації його інтересів у визначених правом межах. Інакше кажучи, формулювання «правова держава» фіксує наявність налагодженого соціально-правового зв'язку між різними соціальними суб'єктами і державою як виразником їх ідей, суб'єктом, що оптимально погоджує їх інтереси в рамках єдиного суспільного цілого.

Безумовно, намальована нами картина має ідеальний характер, у реальному житті все набагато складніше і суперечливіше. Досить простежити становлення поняття «громадянське суспільство», у процесі якого воно послідовно проходить стадії від повного заперечення

¹ Чичерин, Б. Н. Собственность и государство [Текст] / Б. Н. Чичерин // Чичерин, Б. Н. Избранные труды / Б. Н. Чичерин. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1998. — С. 201.

себе в усій сутності свого правового зв'язку з державою до заперечення себе як самостійного позадержавного суб'єкта організації суспільства. Причому це заперечення має діалектичний характер і виступає «як момент зв'язку, як момент розвитку»¹.

Чудовою ілюстрацією цього процесу буде історія розвитку прав людини в рамках європейської цивілізації. Як слушно зазначав на початку XIX ст. один із дослідників-суспільствознавців Б. Бауер: «думка про права людини лише в минулому (йдеться про XVIII ст. — В. П.) сторіччі була відкрита для християнського світу. Вона не є для людини вродженою, а, навпаки, завойована нею лише в боротьбі проти історичних традицій, в яких дотепер виховувалася людина. Таким чином, права людини — не дарунок природи, вони також не отримані нами від минулої історії в спадщину, — вони куплені ціною боротьби проти випадковостей народження і проти привілеїв, що донині передавалися історією з покоління в покоління. Вони — результат освіти, і тільки той може мати їх, хто їх виборов і заслужив»².

Споконвічно громадянське суспільство виникає у формі, що заперечує будь-яку державність. І відбувається це тільки там і тоді, де і коли інститут держави вже не в змозі знаходити оптимальне вирішення питання про співвідношення суспільних та особистих інтересів і тим самим розв'язувати виникаючі у суспільстві суперечності. Необхідною умовою появи громадянського суспільства в його самозаперечливій формі виступає представленість у суспільному житті самостійних соціальних інститутів, які мають власний статус і здатні до рівноправного діалогу з інститутом держави, спроможні протистояти політичній експансії держави, бути її противагою, що стримує її прагнення монополії, перетворення із системи забезпечення розвитку суспільства в систему самозабезпечення.

Така ситуація в історії сучасної західної цивілізації склалася в XV–XVI ст., коли в Європі зароджувалися капіталістичні відносини, а разом з ними змінювалася структура суспільного устрою. З'являлися і відстоювали свої інтереси все нові й нові соціальні групи, що посіли власне місце в суспільстві, в якому активно будувалися відповідні виробничі відносини. Швидко змінювалося ставлення людей до світу, переосмислювалися цінності. Природно, що тогочасні держави, пред-

¹ Ленин, В. И. Конспект книги Гегеля «Наука логики» [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 29. – С. 207.

² Цит. за: Маркс, К. К еврейскому вопросу [Текст] / К. Маркс // Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 1. – С. 398.

ставлені абсолютними монархіями, сутність яких дуже точно виразив Людовик XIV словами «Держава — це я», не могли й не прагнути враховувати жодні інші інтереси, крім інтересів меншості, що мала владу. Більш того, вони активно втручалися в усі сфери життєдіяльності суспільства, насаджуючи зручні для себе порядки і обмежуючи інтереси всіх інших соціальних груп. Ні про яке узгодження інтересів не могло бути й мови. У результаті цього в суспільстві складалася глибока суперечність між інтересами держави в особі монарха та різноманітними інтересами соціальних груп і громадян. Закономірний розвиток цієї суперечності призводив спочатку до виділення і формування в рамках держави нового діючого суб'єкта (громадянського суспільства), що відбиває та узгоджує суспільні інтереси і прагне з метою найбільш ефективного виконання цих функцій повної незалежності від держави, а потім, як відомо з історії, ескалації протистояння цих двох діючих суб'єктів, що виливалося в революції.

Основними досягненнями європейських буржуазних революцій вважаються законодавче (конституційне) обмеження влади держави в особі монарха та формування першого покоління прав людини. До числа цих прав історично ввійшли особисті (громадянські) і політичні права. Причому в галузі особистих прав за кожною людиною визнавалося право на життя, свободу, рівність перед законом, особисту недоторканність, невтручання в її приватне життя, таємницю листування та переговорів, недоторканність житла, право на свободу від безпідставного арешту, затримання або вислання, право на голосний і проведений з дотриманням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним і неупередженим судом. У галузі політичних прав установлювалося право кожного громадянина обирати і бути обраним, брати участь в управлінні державними справами, право на свої політичні переконання, на політичні об'єднання (партії, спілки), мітинги, ходи, демонстрації, пікетування. В економічній сфері надавалося право бути власником, підприємцем, а також право на вільну і безпечну працю, її справедливу винагороду. В духовній сфері визнавалося право на свободу помислів, переконань, совісті, слова, творчості, на захист інтелектуальної власності.

Усі ці права виражали так звану «негативну» свободу, оскільки зобов'язували державу втримуватися від втручання у сферу особистої свободи і створювати умови для участі громадян у політичному житті. Однак дозволимо собі не погодитися з поширеною у науковій літературі думкою про те, що сфера реалізації першого покоління прав є по-

задержавною сферою громадського життя¹. Навпаки, на наш погляд, реалізація цих прав стає можливою тільки у сфері державного життя і тільки завдяки тому, що держава, вступаючи у правовідносини із громадянами, бере на себе зобов'язання щодо забезпечення умов реалізації наявних у них прав. В описаній ситуації державі досить просто утримувати своє зобов'язання стосовно невтручання, що на даному етапі розвитку суспільства саме по собі є великим досягненням. У результаті успішного розв'язання суперечності між громадянським суспільством як позадержавним суб'єктом і державою (ми бачимо це в нашому випадку) державі повертаються функції узгодження суспільних і особистих інтересів, а суспільство переходить у свій нормальний громадянський стан.

Недостатньо аргументованими є, на наш погляд, посилення в деяких джерелах на філософів Нового часу, котрі розробили концепцію суспільного договору з концепцією правової держави, яка логічно випливає з неї, а також твердження, що ці науковці обґрунтовували громадянське суспільство як деякий позадержавний суб'єкт². Про неспроможність цих заяв свідчить той простий факт, що в усіх концепціях суспільного договору державі передував якийсь вільний природний стан суспільства, де всі були рівними і могли реалізувати весь спектр своїх інтересів. Фактично тут описується громадянське суспільство як самостійний суб'єкт, що існував до і поза державою.

Наступним етапом у розвитку суспільства, згідно з теоріями, що становлять для нас інтерес, стає укладання людьми суспільного договору, яке супроводжується появою, з одного боку, права як норм, що забезпечують справедливе співіснування і реалізацію інтересів кожної людини, а з другого — нового суб'єкта в особі держави, який гарантує досягнуту домовленість. При цьому суспільство в своєму розвитку переходить у новий громадянський стан і обов'язково зникає як самостійний до- або позадержавний суб'єкт. Далі в усіх без винятку теоріях

¹ Див.: Дженнис, М. Европейское право в области прав человека [Текст] / М. Дженнис, Р. Кей, Р. Брэдли. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 196 с.; Мюллерсон, Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Текст] / Р. А. Мюллерсон. – М. : Изд-во НПО «МОДЭК», 2001. – 332 с.; Правовое государство, личность, законность [Текст]. – М. : Наука, 2006. – 388 с.; та ін.

² Див., напр.: Гражданское общество: истоки и современность [Текст]. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 400 с.; Кравченко, И. И. Концепция гражданского общества в философском развитии [Текст] / И. И. Кравченко // Полис. – 1995. – № 5. – С. 43–49; Перегудов, С. П. Гражданское общество: «трехчленная» или «одночленная» модель? [Текст] / С. П. Перегудов // Полис. – 2005. – № 3. – С. 26–34; та ін.

суспільного договору обговорюється оптимальна з погляду громадської згоди форма державного устрою і реалізації владних повноважень. У цьому контексті предметом пильної уваги стають питання поділу єдиної державної влади на три незалежні гілки, формування чинної системи стримувань і противаг в їхній роботі, верховенства закону, демократії та ін. Більш того, на кожному етапі суспільно-історичного розвитку відповіді на них мають ураховувати як реалії того часу, так і основну на той момент ідею соціальної справедливості в її конкретно-історичному сенсі.

Повертаючись до періоду буржуазних революцій, доцільно зазначити, що найвищим вираженням соціальної справедливості у той час вважалося досягнення формально-правової рівності всіх перед законом і судом незалежно від займаного в суспільстві становища, віросповідання, національної і расової належності. В описуваний період це питання було успішно вирішене шляхом зміни форми правління на конституційну монархію або республіку, включення в систему здійснення державної влади виборних органів управління і самоврядування, державних посад, що обираються, розвитку законодавства, переходу кримінального судочинства з інквізиційної на змагальну систему і т. д.

Суспільно-економічний розвиток західних країн не стояв на місці, і до кінця XIX — початку XX ст. в Європі розпочалася нова криза, яка стала наслідком нездатності держави знайти оптимальні способи узгодження суспільних і особистих інтересів. В основі цієї кризи лежала аж ніяк не проблема втручання держави в приватне життя громадян і соціальних груп, навпаки, проблема полягала у тому, що, незважаючи на отримання формального права на реалізацію інтересів, більша частина населення цих країн (зокрема робітники, селяни) через низку соціальних причин не могла ним скористатися. У суспільній свідомості поступово зміцнювалася думка, за якою, говорячи словами Б. Констана, «політична свобода є гарантією особистої свободи, але вона не може її замінити»¹.

Високого рівня активності досяг робітничий рух, який на перший план висував уже не політичні, а соціальні вимоги, що мали за мету підвищення життєвого рівня цієї категорії громадян. Можна знову говорити про появу нового діючого суб'єкта в особі громадянського суспільства, який прагне вийти з-під впливу буржуазної держави шляхом її руйнування з наступною побудовою нового світу.

¹ Цит. за: Витюк, В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция [Текст] / В. В. Витюк. — М. : Норма ; Инфра-М, 2005. — С. 56.

У країнах Європи та Росії склалася революційна ситуація, в якій через наростаюче протистояння держави і громадянського суспільства як позадержавного суб'єкта, що відбиває інтереси значної частини суспільства, верхи не можуть управляти по-старому, а низи не хочуть жити по-старому¹. Вихід з неї і повернення суспільства в громадянський стан для європейських держав закінчилися самореформуванням держави і виробленням нового покоління прав людини; а для Росії — серією революцій, розвалом Російської імперії і старих форм державності, громадянською війною, небаченою розрухою, голодом, епідеміями і, нарешті, утворенням нової держави диктатури пролетаріату — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Зазначимо, що СРСР створювався цілеспрямовано, відповідно до заздалегідь розробленого К. Марксом і його соратниками плану побудови безкласового суспільства соціальної справедливості і мусив стати першою державою, де через диктатуру пролетаріату відбувся б перехід до комунізму. Однак цього не сталося.

Аналізуючи причини краху, доцільно пригадати пророчі слова М. Бакуніна. У роботі «Державність і анархія» він піддавав ідею К. Маркса про диктатуру пролетаріату серйозній аргументованій критиці. Видатний теоретик анархізму писав: «Марксисти... тішать себе думкою, що ця диктатура буде тимчасовою, короткою», але «ніяка диктатура не може мати іншої мети, крім увічнення себе», і вона «здатна породити, виховати в народі, що зносить її, тільки рабство»², звичку підкорятися наказам влади. Отже, Бакунін рішуче відвертався від ідеї соціалістичної держави, різко відкидав «державний соціалізм пана Маркса».

Більше того, теоретично передбачаючи події, Бакунін докладно описував картини переродження диктатури пролетаріату на диктатуру партії і класове суспільство: «За Марксом, народ не тільки не повинен її (державу. — *В. П.*) зруйнувати, навпаки, повинен зміцнювати і підсилювати та у цьому вигляді передати в повне розпорядження своїх благодійників і вчителів — начальників комуністичної партії, словом, пану Марксу і його друзям, які почнуть звільняти його на свій розсуд. Вони зосередять кермо влади в сильній руці, тому що малограмотний народ вимагає досить сильного опікування: створять єдиний державний банк, який зосереджує все торгово-промислове, землеробське і навіть

¹ Див.: Ленин, В. И. Маевка революционного пролетариата [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. — Т. 23. — С. 300.

² Цит. за: Исаев, А. «Коммунистическая антиутопия» М. Бакунина [Текст] / А. Исаев // Аргументы и факты. — 2000. — № 12. — С. 6.

наукове виробництво, а масу народу розділять на дві армії: промисло-ву та землеробську, під безпосередньою командою державних чиновників, які складуть новий привілейований шар»¹. Пророцтво Бакуніна, на жаль, збулося абсолютно — все це мало місце в історії Радянського Союзу. Однак повернімося до європейських держав.

Самореформування країн Заходу наприкінці XIX — на початку XX ст. йшло шляхом прийняття ними на себе нових зобов'язань щодо забезпечення всім громадянам рівня життя, не нижчого за певний мінімум, що зажадало активної позиції держави у деяких питаннях соціального життя, інакше кажучи, прийняття на себе соціальних функцій. У результаті цього правова держава переходить на якісно новий рівень життєдіяльності і стає, якщо використовувати загальноприйняту термінологію, соціальною державою².

Якщо одним із завдань правової держави було створення діючих правових механізмів узгодження суспільних і особистих інтересів та реалізації законних прав і інтересів людей, то до завдань соціальної держави в першу чергу входять розроблення і впровадження в життя соціальних механізмів вирішення позначених питань. Безумовно, ці механізми мають спиратися на право, однак сказане зовсім не означає, що вони мусять зводитися до нього. В їхню основу можуть бути покладені будь-які соціальні, психологічні, економічні, культурні, національно-етнічні, правові та інші тенденції і особливості розвитку суспільства в усій складності його структури та різноманітті рівнів, аж до конкретних індивідів. Відповідно найвищим рівнем розвитку соціальної держави є грамотне використання та стимулювання в процесі розв'язання всіляких і різнорівневих соціальних проблем внутрішніх ресурсів суспільства, його природних тенденцій до самоорганізації, самопомоги і мобілізації сил.

Орієнтація в пошуку оптимальних параметрів узгодження суспільних і особистих інтересів на соціальну сферу з усією її яскраво вираженою соціальною та майновою нерівністю вимагає від держави реалізації не тільки норм формально-правової справедливості, а й справедливості розподілу і перерозподілу ресурсів суспільства.

Підґрунтям для соціальної діяльності послужило так зване друге покоління прав людини, що закріплює за державою та її структурами

¹ Цит. за: Исаев, А. «Коммунистическая антиутопия» М. Бакунина [Текст] / А. Исаев // Аргументы и факты. — 2000. — № 12. — С. 6.

² Однак свого розквіту соціальні держави Заходу досягають тільки після Другої світової війни.

зобов'язання з підтримання рівня життя громадян за рахунок справедливого (пере-) розподілу на їхню адресу тих або інших ресурсів. Нині кількість таких прав є досить великою і має тенденцію до подальшого розширення, хоча в кожній країні цей список містить свої особливості і може включати їх різний обсяг.

Визнання соціальних прав громадян зобов'язує державу провадити соціальну політику, спрямовану на розроблення і підтримання діючих механізмів, що сприяють оптимальному узгодженню приватних інтересів різних соціальних суб'єктів і консолідації суспільства за допомогою забезпечення мінімально необхідного якісного рівня життєдіяльності для всіх людей на кожному етапі суспільного розвитку. Поняття «соціальна політика» вже більше 120 років застосовується для позначення зусиль у напрямі поліпшення життєвих умов соціально обмежених осіб і суспільних груп. Воно виникло у зв'язку зі спробами держави, громадських об'єднань та окремих особистостей пом'якшити наслідки і побічні явища тяжкого становища робітників у капіталістичних країнах.

Досі немає однозначного і загальноприйнятого визначення соціальної політики, однак традиційно до цієї сфери належать такі напрями державної політики, які передбачають створення в суспільстві комплексної системи соціального захисту населення, що включає соціальну безпеку, соціальне забезпечення та соціальне обслуговування.

Політика будь-якої держави в галузі соціальної безпеки реалізується за такими основними напрямками: 1) глобальна і регіональна безпека (національні інтереси, громадська безпека і стратегічна стабільність); 2) суспільна безпека (соціально-економічна, національно-культурна, екологічна, інформаційно-технічна та ін.); 3) особиста безпека в сучасній суспільно-політичній обстановці і умовах виробництва; 4) безпека в надзвичайних ситуаціях та екстремальних умовах. Що стосується конкретної людини, то соціальна безпека досягається тоді, коли забезпечено нормальний рівень життя населення, що відбиває ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людей та складається з декількох компонентів: розміру реальних особистих доходів; обсягу споживаних благ і використовуваних послуг; цін на товари і послуги; забезпеченості житлом; доступності освіти, медичного, культурного обслуговування, екологічної безпеки і т. д. У цьому значенні соціальна безпека нерозривно пов'язана з ефективністю діючих у державі систем соціального забезпечення і соціального обслуговування населення.

Традиційно як основні принципи соціальної політики виділяють: соціальну справедливість, соціальну солідарність, соціальне партнерство, соціальні гарантії, соціальну компенсацію та субсидіарність.

Безумовно, і це треба підкреслити, кожна країна формує власну модель соціальної політики, в якій прагне оптимально вирішити питання узгодження суспільних і особистих інтересів, виходячи з рівня економічного розвитку, особливостей державного устрою, національних звичаїв і традицій, менталітету населення тощо. Не можна не відзначити, що соціальна політика в історії існування держави неодноразово змінювалася і продовжує змінюватися, і важливо, аби ці зміни були адекватні рівню розвитку інтересів населення даної країни. Однак повернімося до історії становлення інституту прав людини.

Після закінчення Другої світової війни стало формуватися третє покоління прав людини, названих колективними, що відбиває законні сподівання усього людства: право на мир, на розвиток, на чисте навколишнє середовище, на загальну спадщину людства, на комунікацію та ін. В їх основі лежить уявлення про справедливість як стабільність оточуючого світу, соціального і природного, у тому числі як стабільність у розвитку, від якої значною мірою залежить здатність держави забезпечити реалізацію всіх прав людини. У результаті на державу накладаються нові зобов'язання, які цього разу спрямовані не тільки на дієве вирішення питань оптимального узгодження внутрішніх інтересів, а й на активне вираження інтересів суспільства на міждержавному (міжнародному) рівні. Внаслідок цього формується розгалужена мережа всіляких міжнародних організацій, серед яких найбільш відома Організація Об'єднаних Націй.

Невірно було б думати, що наведене вище відбулося якось саме по собі. У цій ситуації має місце присутність громадянського суспільства як впливового позадержавного суб'єкта, що реалізує інтереси більшості. Тут наочно представлена суперечність між існуючою формою державного устрою і громадянським суспільством як позадержавним суб'єктом. Ця суперечність успішно вирішується встановленням нових взаємних прав і обов'язків.

Науково-технічна революція і серйозні зміни, що пішли за нею в усіх галузях життєдіяльності суспільства, привели до усвідомлення різними суб'єктами соціального життя (групами, окремими людьми) своєї самоцінності та унікальності. У суспільстві починає складатися уявлення про справедливість як рівноцінність визнання і поваги самобутніх рис (індивідуальності) соціального суб'єкта (соціальної групи,

людини). Формується нова сфера соціальної активності, виражена в боротьбі за право на самобутність, і слід визнати, що ця боротьба ще далека від завершення. У сучасному суспільстві широко представлені рухи боротьби за свої права різних соціальних груп і категорій населення, наприклад: феміністський рух, рух на захист прав дитини, рухи на захист прав батьків, рухи боротьби за права сексуальних меншин, національно-етнічних груп і т. д. У результаті складається і починає загострюватися нова суперечність між державою як суб'єктом, що забезпечує громадську згоду, і громадянським суспільством з позадержавною позицією, що активно заявляється.

Нинішня ситуація має низку парадоксальних, на перший погляд, особливостей. Так, більшість сучасних держав гнучко реагує на вимоги суб'єктів соціальної активності звернути увагу і забезпечити реалізацію їх самобутніх інтересів та потреб. Вони вносять у законодавство необхідні зміни, відповідно до яких їм надається особливий правовий статус, що дозволяє за рахунок додаткових прав на рівних брати участь у громадському житті, у тому числі отримати доступ до необхідних ресурсів суспільства. Однак це не знімає всієї напруженості ситуації. І справа тут аж ніяк не у низькій ефективності правових механізмів і державних інститутів соціальної допомоги. Тому можна навести безліч прикладів.

Зокрема, сучасний рух за права жінок з формально-правової точки зору втрачає будь-який сенс: сьогодні в країнах Заходу жінка не тільки має рівні із чоловіком права, а й користується масою законодавчо закріплених пільг і привілеїв; розв'язаннями жіночих проблем займається розгалужена мережа державних соціальних служб. На цьому тлі, здавалося б, доречно говорити про безправ'я чоловіка. Однак, як показують дослідження, активність феміністських рухів на Заході не тільки не падає, а й продовжує зростати. Можна було б, звичайно, звинуватити жінок у користі і нешляхетності, якби у схожій ситуації не перебували й інші борці за свою самобутність і самоцінність. Ті самі батьки споконвічно мали рівні з матерями права, що не завадило ї, більше того, стимулювало розвиток на Заході батьківського руху. Хоча «кольорові» жителі США вже давно формально прирівняні у правах до «білих», боротьба проти расової дискримінації, як і раніше, не вщухає.

Ситуація, що виникла, змушує серйозно замислитися. По суті практика боротьби різних соціальних груп і окремих особистостей за визнання їх права на самобутність і самоцінність розширює рамки

розгляду питання про права людини від обмеженого простору правової площини до безмежного континууму соціального життя. Вперше настільки очевидною стає нездатність держави вирішити це питання тільки методами позитивно-правового регулювання. Несподівано виявляється, що право людини бути самою собою, яке декларується державою як природне, ще повинно стати таким, для чого потрібно його природне визнання суспільством і кожною людиною.

У цьому сенсі не можна не погодитися з П. Новгородцевим, який ще на початку ХХ ст., називаючи умови, необхідні для існування правової держави, писав: «Нові завдання правової держави більш ніж будь-які інші вимагають зміцнення і підтримки з боку моральних чинників, засобів виховання та усяких прийомів суспільного впливу на розуми і характери людей, що мусять створити більш досконале суспільство»¹.

Проблеми реалізації прав людини не можна розглядати виключно в площині невиконання відповідних зобов'язань держави; права людини — це й її обов'язок з їх дотримання незалежно від місця в суспільній ієрархії, й ставлення до структур державної влади; це й обов'язок громадянського суспільства в особі груп, що його утворюють, об'єднань і організацій, конкретних особистостей. Зазначений момент є украй важливим, оскільки з усіма на те підставами можна припустити, що категорія прав людини є не тільки правовою, а й у першу чергу соціальною категорією. Інакше кажучи, права людини відбивають дійсність суспільного життя в єдності її загальних і особливих виявів. Недивно, що з появою нових інтересів, які поступово набувають характеру загальних, обов'язково змінюється державна форма суспільної організації за допомогою розширення змісту категорії прав людини, а услід за цим якісні зміни перетерплюють громадське життя в усьому його різноманітті. Підтвердження цієї закономірності ми можемо легко знайти в історії. Так, розширення в XVI–XVIII ст. сфери позадержавної соціальної активності, орієнтованої на боротьбу за формально-правову рівність і обмеження державного втручання, привело не тільки до появи нової форми «буржуазної» держави і формування першого покоління прав людини, а й до серйозних якісних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства, пов'язаних з розвитком капіталістичних суспільних відносин.

¹ Новгородцев, П. Кризис современного правосознания: Введение в философию права [Текст] / П. Новгородцев. — М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1909. — Вып. 2. — С. 370.

Природно виникає питання про те, яка ж повинна бути міра, в межах якої суспільство, що планомірно поглинає людину, або людина, що послідовно руйнує суспільство, не піддадуться самознищенню. На наш погляд, саме природні права людини є тією мірою оптимального співвідношення суспільних і особистих інтересів, за якої суспільство і люди можуть існувати у своїй якісній визначеності.

Безумовно, категорія природних прав людини хоча й заснована на об'єктивній природі людського буття, не є раз і назавжди визначеною, її зміст змінюється і розширюється разом із розвитком уявлень людини про саму себе в процесі її суспільно-практичної діяльності. Однак якими б великими не були знання людини, вона завжди залишатиметься для себе «річчю в собі», що зумовлено об'єктивними причинами¹. Отже, зміст категорії природних прав людини, представлені в культурі, завжди буде підданий впливу чинника суб'єктивності. Тому для використання її як абсолютної (незаперечної) міри у вирішенні питання про оптимальне співвідношення суспільних і особистих інтересів вона повинна знайти підтвердження в суспільно-історичній практиці, тобто бути максимально об'єктивованою.

Отже, категорія прав людини відбиває безпосередні інтереси людини на даному етапі суспільно-історичного розвитку. Її зміст не є раз і назавжди заданим і незмінним, а змінюється і доповнюється в процесі цього розвитку. Більш того, права людини не існують поза державою, в якій їх реалізація підкріплена відповідними правовими і соціальними механізмами з боку державної влади.

У своєму розвитку суспільство послідовно проходить стадії від заперечення будь-якої державності і прагнення необмеженої реалізації усього спектру інтересів кожним з його членів (стадія громадянської самосуб'єктності суспільства) до абсолютного прийняття держави у формі, яка найбільшою мірою відповідає вирішенню завдань громадської згоди на даному етапі суспільно-історичного розвитку (стадія громадянського стану).

Описаний процес має природний циклічний (повторюваний) характер і спричинений необхідною появою в процесі суспільно-історичного розвитку в суб'єктів, що утворюють суспільство (громадян, соціальних груп), нових інтересів, узгодження яких стає неможливим у старих державних формах. Це породжує суперечності між

¹ Нині ця проблема широко обговорюється в усіх суспільно- і людинознавчих науках, де основною причиною називається єдність об'єкта і суб'єкта пізнання.

державою і громадянським суспільством як позадержавним суб'єктом, котрий виражає новий спектр інтересів.

Особливо слід підкреслити, що розв'язання проблеми оптимального узгодження суспільних і особистих інтересів не може і не повинно мати абсолютного раз і назавжди даного рішення. На кожному наступному етапі історії вона має розв'язуватися суспільством по-новому відповідно до реалій того часу. Однак, на наш погляд, саме в категорії природних прав людини міститься та міра оптимального співвідношення суспільних і особистих інтересів, при якій суспільство і люди можуть існувати у своїй якісній визначеності.

При цьому в практичній реалізації надто важливо, аби природні права людини ґрунтувалися не тільки на притаманних їй потребах і інтересах. Необхідні їх прийняття і забезпечення соціумом на всіх рівнях, починаючи від інститутів держави і права та закінчуючи кожним членом цього суспільства.

Отже, резюмуючи наведене, підкреслимо: формування і функціонування правової держави можливі лише на основі розвиненого громадянського суспільства. У понятті «громадянське суспільство» відбита інша, ніж у понятті «держава», сфера соціального життя — сфера приватного громадянського життя людей, де вони взаємодіють самостійно і автономно відносно держави. Інакше кажучи, у державі переважають вертикальні стосунки та ієрархічні зв'язки, а для громадянського суспільства характерним є переважання горизонтальних зв'язків — відносин конкуренції і солідарності між юридично вільними та рівноправними партнерами.

У сучасній теорії немає єдиної відповіді на питання про те, який саме стан системи соціальних відносин можна визначити як громадянське суспільство. Одні дослідники вважають за можливе застосувати епітет «громадянське» до додержавного суспільства (такий підхід навряд чи є продуктивним, оскільки первісне суспільство припускало не автономію, а розчинення індивіда в родоплемінній групі); на погляд других, — що таким воно стає, коли з'являється держава; треті пов'язують його з розвитком капіталізму в економіці та перетворенням характеру відносин між владою і населенням, коли відносини між владою і підданими трансформувалися у відносини між владою та громадянами.

До найважливіших умов існування громадянського суспільства можна віднести такі:

– автономність стосовно держави, що припускає наявність правового механізму, який захищає громадянське суспільство від прямого втручання з боку держави, реальні гарантії особистих прав і свобод;

– наявність вільних і самостійних громадян як основних акторів політики;

– різноманіття структурних елементів, у тому числі організацій та інститутів, за допомогою яких різні групи виражають свої інтереси;

– здатність до колективних дій і самоорганізації: активність громадян не обмежується тільки періодичним голосуванням на виборах, а виявляється в ініціативних рухах, створенні різноманітних недержавних асоціацій та ін. Показником здатності громадянського суспільства до самоорганізації є багатопартійність. Партії покликані «відфільтрувати» інтереси різних соціальних груп і втілити їх у конкретні рішення державної влади. Тим самим громадянське суспільство є джерелом законів;

– відносини солідарності, які врівноважують конкуренцію і потенційну конфліктність груп інтересів самого суспільства. Це виявляється у створенні недержавних благодійних організацій, участі громадян у суспільно корисних видах діяльності. Так, кожний третій громадянин Німеччини старше 14 років безоплатно працює в середньому по п'ять годин на тиждень в якій-небудь громадській або благодійній організації. Своєрідними формами вираження солідарності з майбутніми поколіннями виступають: дії екологічних рухів на захист навколишнього середовища; обмеження соціальних конфліктів цивілізованими рамками; багатуокладна ринкова економіка як основа незалежності громадян від держави.

Відносини між державою і громадянським суспільством можуть мати складний і суперечливий характер. З одного боку, держава покликана реагувати на імпульси, що йдуть від суспільства, і в остаточному підсумку, має підкорятися його інтересам, а з другого — вона сама прагне розширити свій вплив на суспільство. Остання тенденція отримує завершене втілення при тоталітаризмі: громадянське суспільство практично «розчиняється» у державі. І навпаки, можлива ситуація, коли громадянське суспільство намагається поставити себе на місце держави. Надмірна активність суспільства також може спровокувати серйозні суспільно-політичні та економічні кризи. Наприклад, у Росії напередодні 1917 р. існувала велика кількість ідеологічно різноманітних організацій, що активно конкурували з державною владою і відкидали саму можливість діалогу з нею. Є й інша небезпека. У середині ХХ ст.

суспільствознавці виступили з попередженням, що надмірно велика кількість активних груп інтересів може паралізувати функції представницької влади і спотворити їх на користь більш «організованих» груп навіть в умовах зрілої демократії. Нарешті, не тільки надмірна присутність держави в економічній сфері, а й громадянське суспільство може негативно вплинути на економічну ефективність. Наприклад, вимоги певних груп інтересів про збільшення соціальних витрат держави можуть стимулювати інфляційні процеси.

Конструктивна взаємодія громадянського суспільства з державою передбачає: ініціювання ухвалення політичних рішень органами влади, що тим самим спонукає до активності саму державу; зміцнення приватної ініціативи, що дозволяє розв'язати низку економічних і соціальних проблем без втручання держави (організація громадсько-корисних видів діяльності, благодійних фондів, недержавних навчальних закладів і т. д.); формування політичної культури громадян, у тому числі громадянських форм поведінки.

Пошук світової суспільної думки (Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант та ін.) і практики найбільш розумного державно-політичного устрою зумовили найважливіші положення правової основи державності. Сучасна концепція правової держави головними визнає такі принципи її формування: верховенство права (право як мета, інтерес, стимул вчинків та дій); забезпечення прав і свобод людини і громадянина; організація державної влади на основі принципу поділу влади, підпорядкованості влади праву; правова форма взаємин (взаємність прав і обов'язків) індивіда, суспільства та держави.

Правова держава може формуватися тільки одночасно на трьох рівнях: державному, суспільному, особистому. Громадянське суспільство як термін усе частіше вживається з початком процесу демократизації, хоча не припиняються дискусії з приводу його змісту, сутності. Єдиного уніфікованого визначення громадянського суспільства поки що немає. Кожне із численних визначень розкриває яку-небудь одну або декілька сутнісних рис даного явища і тому вони доповнюють (а часом і виключають) один одного. Труднощі створення універсального визначення полягають у тому, що громадянське суспільство як цілісність не є чимось раз і назавжди даним, воно еволюціонує і його теоретичне осмислення передбачає вироблення конкретно-часової та конкретно-країнознавчої форм. Громадянське суспільство як соціальне явище — багатообразний феномен, що вимагає комплексного системного підходу до його усвідомлення. Як узагальнює поняття грома-

дянське суспільство можна представити у вигляді системи життєдіяльності суспільства, автономної стосовно державної влади, яка виражає приватні (індивідуальні, групові, корпоративні) інтереси громадян, що регулюють і захищають ці інтереси.

Громадянське суспільство і держава «приречені» на постійну взаємодію, вони невіддільні одне від одного. Роль громадянського суспільства в тому й полягає, що воно руйнує монополію на владу державних діячів, урівноважує державну владу із владою приватних осіб і незалежних організацій.

Громадянське суспільство ніхто спеціально не створює, воно розвивається самостійно, але за активної участі громадян. Роль демократичної держави, її політична та педагогічна діяльність виявляються у функціонуванні і розвитку громадянського суспільства. Держава може заперечувати і знищувати (так і відбувається при тоталітаризмі) громадянське суспільство, обмежувати його життєдіяльність (при авторитаризмі) або створювати сприятливе політичне середовище (при демократії).

Суспільству необхідна серйозна інтегруюча ідея, що об'єднує цінності. Така ідея виношується і проробляється самим суспільством, але для того, аби вона реально «запрацювала», необхідне державно-правове закріплення її на рівні стратегії, державної політики. Демократична держава повинна допомогти громадянському суспільству «підвестися на ноги», створити умови для його розвитку. Допомога означає гарантію прав людини на свободу власної самоорганізації, свою унікальність. Правова держава покликана забезпечити арсенал засобів безпосередньої демократії, таких як самоврядування, референдуми, народні ініціативи. Однак держава самообмежується тим, що формує вільне громадянське суспільство.

Нарешті, держава здатна у критичних ситуаціях забезпечити правову можливість актів громадянської непокори з метою попередження стихійних революційних вибухів. Таким чином, за своєю природою громадянське суспільство і демократична держава не можуть бути відчужені одне від одного, тим більше протистояти одне одному. У суспільстві і державі є чинники суспільного розвитку, що не можуть бути взаємозамінними. Важливо їх узгоджувати, поєднувати та ефективно використовувати. Громадянське суспільство, з одного боку, може і повинно звужувати сферу діяльності державних органів, а з другого — брати на себе частину соціальних проблем, тим самим допомагаючи державі знімати або хоча б послабляти соціальну, фінансову, економічну напруженість у соціумі.

3.2. Право і соціальний капітал у контексті громадянського суспільства

Рух до громадянського суспільства і правової держави є одним із основних напрямів розвитку світового співтовариства, оскільки громадянське суспільство виступає своєрідним фундатором правової демократичної держави. Розвиток сучасного суспільства і правової держави як його невід'ємного атрибута є предметом дослідження багатьох фахівців. Інтенсивно аналізуються різні аспекти їхнього формування, функціонування та взаємодії. Особливе місце у цих дослідженнях посідає концепція соціального капіталу, оскільки її основоположники досить результативно визначають функціонування сучасного суспільства в таких поняттях, як культура, людський капітал, добровольчі асоціації, довіра, соціальні мережі. Актуальність такого роду досліджень пояснюється тим, що сьогодні в суспільній думці стало домінувати надзвичайно високе оцінювання соціальних відносин, що спричиняють горизонтальну і вертикальну соціальну мобільність суб'єкта. Концепція соціального капіталу як один із способів подання соціальної структури в парадигмі раціонального поведіння звертає на себе все більшу увагу вчених і припускає дослідження місця та ролі права в соціальній дійсності, що трансформується, його соціальних функцій. Однак ще залишається малодослідженою низка питань, до числа яких, безсумнівно, належить питання про співвіднесеність соціального капіталу і реалізації права у функціонуванні сучасного суспільства, структуруванні соціальної реальності та становленні громадянського суспільства.

Розгляд цього питання пов'язаний з рішенням завдань, що стосуються специфіки структурування соціальної реальності, сутності соціального капіталу та його ролі у становленні і функціонуванні громадянського суспільства, залежності реалізації права від соціального капіталу. При всій різноманітності підходів у сучасному визначенні громадянське суспільство — це сукупність суспільних відносин та інститутів поза межами політичної структури держави. Звичайно ж, громадянське суспільство — це таке суспільство, де головною діючою особою, суб'єктом розвитку є людина з її системою потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей. Громадянське суспільство, торкаючись сукупності суспільних відносин, відображає взаємозв'язок усіх

сфер суспільного життя людини. Маючи різні потреби та інтереси (матеріальні та нематеріальні), людина як індивід, особистість задовольняє їх у процесі власного розвитку і через відповідні суспільні відносини та інститути, що складають структурні елементи громадянського суспільства.

Разом із концепцією громадянського суспільства формується й ідея правової держави. Правова держава, за Кантом, — це не та держава, де громадяни сліпо дотримуються закону, а та, де закон відповідає їх моральним принципам. Правовою є та держава, де всі підпорядковані не просто закону, а праву. Право є міра свободи, а закон — юридичне відображення права. Право є міра свободи, зведена в закон. У правовій державі закони відповідають праву, тій мірі свободи, що існує в суспільстві. Джерелом законів у правовій державі виступає єдина воля всіх осіб, що утворюють народ, громадяни мають право користися тільки тим законам, зі справедливістю яких вони згодні і беруть зобов'язання їх дотримуватися.

Ціннісний зміст ідеї правової держави полягає у затвердженні суверенності народу як джерела влади, гарантованості його свободи і верховенства закону. В політичному житті громадянське суспільство забезпечує всім громадянам доступ до участі в державних і суспільних справах. Тут держава і громадяни зв'язані взаємною відповідальністю при безумовному верховенстві демократично прийнятого закону про рівність усіх перед ним.

До структури громадянського суспільства не входить держава. Але інтереси забезпечення розумного поєднання прав і свобод громадян та умов їхньої реалізації, життєдіяльності і стабільності суспільства як системи вимагають збереження оптимальної рівноваги між державою і громадянським суспільством. Громадянське суспільство — це сукупність суспільних відносин, формальних і неформальних структур, у межах яких задовольняються різноманітні потреби і реалізуються інтереси індивідів та їх груп, тотожні досягнутому рівню суспільного розвитку.

Існування громадянського суспільства визначається низкою умов: це розвинена соціальна структура суспільства з переважною кількістю середнього класу; наявність вільної можливості взаємозв'язку; об'єднання індивідів у союзи, партії, рухи на основі гарантованих прав і свобод громадян; певна величина соціального капіталу, що дає можливість дійсно реалізувати право і свободу вибору; наявність у індивідів приватної власності.

При розгляді питання становлення в Україні громадянського суспільства і правової держави в аспекті забезпечення конституційних прав людини і громадянина головним завданням держави є насамперед реалізація прав і свобод особистості. Але, аналізуючи цей аспект конституційного права в сучасній Україні, є всі підстави стверджувати, що права і свободи особистості, незважаючи на їх ґрунтовне закріплення та детальну регламентацію в Конституції України, поки що не стали дійсно вищою соціальною цінністю для держави (ст. 3 Конституції України), що перш за все зумовлено нинішніми складними економічними, політичними та соціальними проблемами.

В українському суспільстві права людини є важливим ціннісним еталоном, який, на жаль, має дуже декларативне наповнення: хоча вони й закріплені в Конституції України, але їх поки що важко втілити в життя, оскільки держава і суспільство не в змозі напрацювати ефективні правові механізми їх визнання, легалізації, реалізації, гарантування, охорони та захисту. І причина тут не тільки в історичних традиціях українського суспільства, де права людини не посідали гідного місця ні в суспільній свідомості, ні в практиці діяльності держави, нестабільній ситуації перехідного періоду, неналежній правосвідомості громадян, їхньому правовому нігілізмі та інфантилізмі, відсутності можливостей поліпшити добробут людей. Головними причинами можна вважати різку соціальну поляризацію суспільства, майже повну відсутність середнього класу (на жаль, політика його знищення триває — багаті мають сплатити за бідних, а насправді за всіх розплачується середній клас). Відбувається низхідна вертикальна мобільність, що підсилює процес маргіналізації суспільства, збільшує кількість «соціально виключених» і зовсім не сприяє розвитку соціального капіталу як такого, яким більш-менш рівною мірою володіє кожний член суспільства. Це в свою чергу впливає на подальше структурування соціальної реальності та можливості реалізації права.

До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені в задоволенні прав людини. Занепокоєння власними інтересами затуляє від них конституційні вимоги, згідно з якими дотримання і захист прав людини є головним обов'язком держави.

Співвідношення громадянського суспільства з соціальним капіталом спричиняє необхідність визначення змісту останнього. Зростаючий інтерес до проблематики соціального капіталу пов'язаний насамперед із широкими можливостями результативно-

го визначення функціонування сучасного суспільства в таких категоріях, як соціальні мережі, довіра, культура тощо. Дослідження соціального капіталу мають міждисциплінарний характер. Вони здійснюються в рамках соціології, економічної теорії, політології та культурології, дозволяючи розробляти низку нових напрямів в економіко-соціологічному, політологічному та культурологічному аналізі явищ та процесів розвитку різних сфер суспільної життєдіяльності. При цьому має місце й нетрадиційне використання цього терміна представниками різних наук, кожна з яких вкладає у поняття соціального капіталу щось своє.

Це призводить до того, що, як слушно відзначає Л. Стрельникова, при аналізі ролі, місця, впливу соціального капіталу виникають серйозні труднощі, пов'язані зі складностями концептуального характеру, наявністю різних точок зору на категорію «соціальний капітал», тобто з невизначеністю предмета¹.

Деякі фахівці навіть ставлять під сумнів можливість уважати соціальний капітал самостійним об'єктом аналізу, що, очевидно, пов'язано як з невизначеністю предмета, так і з нечисленністю категорій, що однозначно належать до соціального капіталу (соціальні мережі, довіра, добровольчі асоціації). Крім того, їх порівняння ускладнюється тією обставиною, що існують вони в дуже різних умовах.

Л. Стрельникова пропонує розглядати всі існуючі погляди на соціальний капітал з точки зору: джерел формування, цілей використання, форм, підходів до вивчення концепції соціального капіталу².

Дійсно, перш ніж визначати сутність соціального капіталу, необхідно розглянути джерела цієї концепції. Можна виявити чотири різні течії, які існували ще до того, як соціальний капітал почав фігурувати як наукова категорія. Треба зазначити, що чим би не було джерело соціального капіталу, він засновується на соціальних мережах. Тому увага концентрується на цих чотирьох течіях, кожна з яких підкреслює, що саме на базі явища соціальної мережі і формується соціальний капітал, а також застосовуються загальні характеристики до сучасної концепції соціального капіталу.

Перша течія стосується питання впливу міжособистісних зв'язків на появу кращих можливостей на ринку праці (наприклад, роботи

¹ Стрельникова, Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов [Текст] / Л. В. Стрельникова // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 33–41.

² Там само.

М. Грановеттера, Н. Ліна, П. Марсденса, М. Хурлберта)¹. Цей напрям дослідження концентрує увагу на тому, що родина індивіда, його друзі та знайомі формують деяку соціальну мережу, котра виступає як соціальне, що може бути використане з метою збирання інформації про можливості на ринку праці, нової роботи або кращої можливості працевлаштування.

Друга течія репрезентована вченими, які вивчали роль спілок взаємного кредитування у створенні можливостей для досягнення певних економічних спроможностей (наприклад, роботи Г. Геерца, Д. Ардокера). Учасники цих неформальних інституцій регулярно вносили фіксовану суму грошей. Потім накопичена сума передавалася учаснику, обраному через лотерею (тобто випадковим чином) через системи аукціону. Цей процес повторювався, поки кожний із учасників не отримував усю суму одразу. Така система залежала від наявності сильних зв'язків між учасниками, які дозволяли застосовувати громадські санкції та карати девіантну поведінку. Отже, підтримання кредитоспроможності учасників було дуже важливим, оскільки це гарантувало те, що внески поступатимуть. Таким чином, ці процеси підсилювали згуртованість суспільства.

Третя течія представлена великим обсягом робіт, присвячених тому, як суспільні взаємозв'язки впливають на рівень здоров'я і добробуту як окремого члена, так і всього суспільства (наприклад, роботи П. Кассела, Д. Хауса). Такі терміни, як «громадська підтримка», «соціальна мережа», «суспільні зв'язки», «громадська активність» та «інтеграція» використовувалися для того, аби описати феномен соціального капіталу.

Четвертою є течія, яка являє собою дослідження у межах економічної соціології такого явища, як підприємництво іммігрантів (наприклад, А. Лайт, В. Бейкер, Р. Фолкнер, Е. Вілсон, А. Портес)². Ці автори вважали, що етнічну спільноту слід розглядати як соціальну мережу, котра

¹ Див.: Грановеттер, М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности [Електронний ресурс] / М. Грановеттер // Эконом. социология (электрон. журн.). – 2002. – Т. 3, № 3. – С. 44–58. – Режим доступу: <http://www.ecsoc.msses.ru>; Грановеттер, М. Экономические институты как социальные конструкты [Текст] / М. Грановеттер // Журн. социологии и социал. антропологии. – 2004. – Т. VII, № 1. – С. 76–89; Granovetter, M. The Strength of Weak Ties: Network Theory Revisited [Text] / M. Granovetter // Sociological Theory. – 1983. – Vol. 1. – P. 201–233.

² Див.: Baker, W. Market networks and corporate behavior [Text] / W. Baker // American Journal of Sociology. – 1990. – Vol. 96. – P. 589–625; Baker, W. Achieving Success through Social Capital: Tapping the Hidden Resources in Your Personal and Business Networks [Text] / W. Baker. – San Francisco : Jossey-Bass, 2000.

генерує ресурси: дешеvu робочу силу та стартовий капітал. Більшість ресурсів, доступних у цих етнічних спільнотах, базуються, по-перше, на загальній солідарності; по-друге, на довірі, що ґрунтується на ступені контролю та силі внутрішніх взаємозв'язків усередині етнічної групи. Загальна солідарність і довіра разом із моральними цінностями та взаємністю формують джерела соціального капіталу.

Внаслідок аналізування ранніх досліджень феномену соціального капіталу можуть бути виявлені як мінімум чотири його основні джерела: 1) соціальні зв'язки окремого індивіда, що відігравали велику роль у набутті певного статусу; 2) ідентифікація себе з групою, що мала позитивне значення, створюючи почуття участі у чомусь великому; 3) солідарність, що спонукала окремих членів суспільства працювати на загальний добробут, а не тільки в своїх власних інтересах; 4) довіра, яка виникає внаслідок активного інформаційного обміну, моніторингу можливостей соціальних мереж, наявності певних соціальних норм. Ці компоненти є важливими елементами сучасної концепції соціального капіталу.

О. Демків здійснив спробу систематизації з метою адаптації феномену, що аналізується, до вітчизняного контексту на основі робіт таких авторів, як С. Боргатті, К. Джонс, М. Еверет та Н. Лін. Виділяються два рівні соціального капіталу: мікро- і макрорівень. У першому випадку виходять із визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора, в той час як у другому випадку соціальний капітал тлумачиться як характеристика групи (переважно всього суспільства). Автор вказує на те, що, на думку одного із провідних дослідників Н. Лін, дотримуючись економічних паралелей, до чого, власне, зобов'язує метафора капіталу, чітке розмежування цих підходів дозволить дати відповідь на питання, хто дістає прибуток — група чи індивід¹.

Російський дослідник В. Радаєв, відповідаючи на запитання про те, на якій основі будуються сучасні теорії соціального капіталу протягом останнього десятиліття, відзначає, що тут перетинаються два напрями, кожний з яких виробляє свої аналітичні інструменти, і вони пов'язані з поділом двох складових соціального капіталу: структурної та інституціональної². Структурний підхід розкривається через по-

¹ Демків, О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри [Текст] / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.

² Радаєв, В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Текст] / В. В. Радаєв // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 5–16.

няття соціальних мереж, котрі є основою будь-якого соціального капіталу, причому тут працює традиція мережевого підходу, який використовується для дослідження якнайширшого кола об'єктів у соціальних науках. Такий підхід дозволяє будувати різні мережеві конфігурації, демонструючи відмінності структури того або іншого соціального капіталу, робити різного роду виміри — щільності мереж, сили мережевих зв'язків, їхньої стійкості. Інституціональний підхід будується у галузі проблематики довіри, причому остання розуміється як виконання зобов'язань без застосування санкцій, тобто має місце віра в те, що взаємні зобов'язання будуть виконані і застосовувати санкції не доведеться. Довіра заснована на реципрокності — вірі у взаємність і дієвість зв'язків¹. Таким чином, з погляду структурного підходу соціальний капітал виступає як сукупність мережевих контактів; з погляду інституціонального підходу він являє собою накопичену довіру і вимірюється кількістю накопичених зобов'язань.

Цілком очевидно, що при існуючій різноманітності підходів до аналізування соціального капіталу виникає проблема співвідношення цих підходів і визначення перспектив їхнього використання в подальших дослідженнях такого концепту, як соціальний капітал, визначенні його ролі у розвитку громадянського суспільства.

На думку Дж. Тернера², соціальний капітал являє собою сили, що збільшують потенціал економічного розвитку суспільства за рахунок створення і розвитку соціальних зв'язків та моделей соціальних організацій. При цьому соціальний капітал формується, по-перше, як об'єднання індивідів, що вирішують завдання фундаментального характеру, пов'язані з виробництвом, відтворенням, регулюванням і кординацією основних потреб. Ці завдання розв'язуються на рівні соціальних інститутів, тобто на макрорівні. По-друге, соціальний капітал формується як корпоративні елементи людського капіталу і категоріальні елементи, що генерують соціальні відмінності, які впливають на ставлення до них у суспільстві. Це корпоративні і соціальні осередки, що становлять мезорівень. По-третє, соціальний капітал формується як безпосередні особисті відносини в корпоративних і соціальних осередках — це мікрорівень.

¹ Див.: Социальный капитал как научная категория: материалы «круглого стола» [Текст] // Обществ. науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 5–23.

² Turner, J. The Formation of Social Capital [Text] / J. Turner // Social Capital: A Multifaceted Perspective / P. Dasgupta & I. Serageldin (eds.). – Washington, DC : The World Bank, 2000. – P. 94–146.

Великий внесок у концептуалізацію мікрорівневої інтерпретації соціального капіталу зробив П. Бурдьє¹, котрий визначив соціальний капітал як сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мережевих зв'язків, тією або іншою мірою інституціоналізованих відносин взаємного визнання та впізнавання. Він визначає обсяг соціального капіталу як функцію розміру соціальної мережі актора й обсяг капіталу (економічного, символічного та культурного), яким володіють члени особистої мережі цього актора. Подібної позиції дотримуються також В. Бейкер, Р. Барт, Н. Лін² та ін.

Макрорівневого тлумачення соціального капіталу дотримуються Р. Патнем, М. Пелдем, М. Шифф та ін. Так, Р. Патнем³ вважає, що особливністю суспільного життя є наявність мережі взаємин, які існують між людьми, норми цих відносин і довіра, тобто все, що дозволяє учасникам відносин діяти спільно більш ефективно в досягненні загальних цілей. До прихильників такого підходу можна віднести й Ф. Фукуяму, який розглядає соціальний капітал як певну можливість людей працювати разом заради досягнення цілей у групах та організаціях⁴.

Звичайно, кожний з рівнів розкриває специфічну картину формування соціального капіталу і дає змогу визначити ступінь соціальної активності. Однак такий (назвемо його умовно трирівневий) підхід до визначення і дослідження соціального капіталу дещо ускладнює концептуальне пояснення дійсності та її впливу на формування со-

¹ Бурдьє, П. *Формы капитала* [Текст] / П. Бурдьє // *Экон. социология*. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–75.

² Див.: Burt, R. S. *Structural Holes: The Social Structure of Competition* [Text] / R. S. Burt. – Cambridge, Ma : Harvard University Press, 1992; Burt, R. S. *A Note on Social Capital and Network Content* [Text] / R. S. Burt // *Social Networks*. – 1997. – No 19. – P. 355–373; Burt, R. S. *The Network Structure of Social Capital* [Text] / R. S. Burt // *Research in Organizational Behavior* / ed. by R. I. Sutton & B. M. Staw. – Greenwich, CT: JAI Press. – Vol. 22. – 2000. – P. 345–423; *Social Capital: Theory and Research* / ed. by N. Lin, K. Cook, and R. S. Burt. – N.Y. : Aldine de Gruyter, 2001.

³ Див.: Putnam, R. D. *The Prosperous Community: Social Capital and Public Life* [Text] / R. D. Putnam // *The American Prospect*. – 1993. – Vol. 13 (Spring). – P. 35–42; Putnam, R. D. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital* [Text] / R. D. Putnam // *The Journal of Democracy*. – 1995. – Vol. 6. – No 1. – P. 65–78; Putnam, R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* [Text] / R. Putnam. – N. Y. : Simon & Schuster, 2000. – 544 p.

⁴ Див.: Fukuyama, F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* [Text] / F. Fukuyama. – N. Y. : Free Press, 1995. – 457 p.; Фукуяма, Ф. *Социальный капитал* [Текст] / Ф. Фукуяма // *Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу* / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Москва полит. исследований, 2002. – С. 129–149.

ціального капіталу. Це пояснюється тим, що соціальну реальність не можна чітко розмежувати за рівнями і тому аналіз на кожному рівні з неминучістю призводить до необхідності аналізу на двох інших.

Уявляється досить цікавим і плідним структурно-інституціональний підхід, при якому виділяються структурна та інституціональна сторони соціального капіталу. Структурною основою соціального капіталу виступають соціальні мережі. Р. Роуз розглядає соціальний капітал як сукупність формальних і неформальних соціальних мереж, які індивіди використовують для виробництва або розподілу товарів та послуг. Це разом з іншими характеристиками підтверджує, що соціальний капітал виникає у відносинах між індивідами¹. Неформальні соціальні мережі припускають наявність особистісних довірливих відносин між обмеженою кількістю індивідів, які добре знають один одного, пов'язані родинними зв'язками, спільністю інтересів або дружбою.

Формальні мережі розглядаються як офіційні організації, що діють у рамках правового поля та мають певну структуру, юридичний статус. Тут зв'язки між індивідами та зв'язки між організаціями опосередковані та багатоступеневі. Відносини між неформальними соціальними мережами та офіційними організаціями спричинені такими обставинами. Саме у рамках мережевої системи відтворюються стратифікаційні відмінності, які пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж. Вимірюється ж соціальний капітал ступенем включеності до тих або інших мереж, а також розмірами та щільністю цих мереж, силою та інтенсивністю мережевих зв'язків.

В основі інституціонального підходу лежить проблематика довіри. Різні автори по-різному розглядають довіру відносно соціального капіталу. Р. Патнем² розцінює її як елемент соціального капіталу; Е. Лессер³ висловлює думку про те, що довіра являє собою окреме поняття і може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом. Це твердження ґрунтується на тому, що довіра і соціальний капітал зміцнюють один одного. Соціальний капітал створює міцні відносини, а довіра, що виникає в їхньому результаті, у свою чергу продукує взаємність і довіру, і як результат є довіра на макрорівні, що сприяє формуванню загальних цінностей.

¹ Роуз, Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России [Текст] / Р. Роуз // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 25.

² Putnam, R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community [Text] / R. Putnam. – N. Y. : Simon & Schuster, 2000. – 544 p.

³ Lesser, E. L. Communities of practice, social capital and organizational knowledge [Text] / E. L. Lesser, L. Prusak // Knowledge and Communities. – Boston : Butterworth Heinemann, 2000. – P. 123–131.

Однак повною мірою в руслі інституціонального підходу перебуває позиція Ф. Фукуяма, який дорівнює довіру соціальному капіталу. Довіра, за Ф. Фукуямою¹, є ключовою характеристикою розвиненого людського суспільства, що виявляється і на індивідуальному, і на соціальному рівні (довіра до соціальних інститутів і держави в цілому). Саме довіра визначає прогрес, а успіх самореалізації конкретного суспільства залежить насамперед не від ринкових принципів і не від наслідування традиціям, а тільки від одного рівня довіри, що існує в суспільстві.

Уявляється, що безсумнівним достоїнством структурного та інституціонального підходів до дослідження соціального капіталу є те, що в його основу кладуть системоутворюючі категорії, що дозволяє досить глибоко проникнути в сутність досліджуваних реалій.

Серед різноманіття поглядів на соціальний капітал Л. Стрельникова² виділяє чотири основні підходи до концепції його досліджень:

- соціо-антропологічний, заснований на уявленнях щодо природних прагнень людей об'єднання. Так, Ф. Фукуяма³ підкреслює біологічну основу соціального порядку і вбачає корінь соціального капіталу в людській природі;

- соціологічний, в якому соціальний капітал розглядається як норми, мережі та організації, за допомогою яких індивіди мають користь. З цієї точки зору особливий інтерес викликає праця Р. Роуза⁴;

- економіко-інституціональний, підставою якого є твердження, що люди при взаємодії один з одним прагнуть максимальної індивідуальної корисності та використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних видів діяльності;

- політологічний, в якому особлива увага приділяється ролі інститутів, соціальних норм у формуванні людської поведінки. Р. Патнем⁵ припускає, що розвиток демократії передує матеріальному добробуту. Досліджуючи взаємозалежність особливостей культури

¹ Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию [Текст] : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ ; Ермак, 2004. – 730 с.

² Стрельникова, Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов [Текст] / Л. В. Стрельникова // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 33–41.

³ Фукуяма, Ф. Великий разрыв [Текст] : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ; Ермак, 2004. – 480 с.

⁴ Роуз, Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России [Текст] / Р. Роуз // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 23–38.

⁵ Putnam, R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community [Text] / R. Putnam. – N. Y. : Simon & Schuster, 2000. – 544 p.

і економічного стану різних суспільств, він робить висновок про те, що високий рівень матеріального добробуту не є причиною розвитку соціального капіталу, а навпаки, економічне зростання спостерігається у тих країнах, де є розвинена громадянськість. Соціальний капітал може розглядатися як передумова економічного розвитку та ефективного керування.

Проаналізувавши підходи, запропоновані авторкою, можна умовно віднести їх до предметно-функціонального типу, тісно пов'язаного зі структурно-інституціональним типом, утім як і з концепцією трирівневого підходу до дослідження соціального капіталу.

Незважаючи на всі відмінності, які існують у зазначених типах, їх об'єднує те, що більшою або меншою мірою в них виявляється реляційний аспект: аналізування соціального капіталу, визначення його сутності відбуваються не тільки через дослідження його елементів та структури на різних рівнях (мікро-, мезо-, макро-), а й через його відносини, зв'язки з іншими об'єктами, тобто не усередині його, а ззовні, в системі його зв'язків. І це цілком зрозуміло, адже більшість дослідників наполягають на тому, що ні наявність заснованих на довірі відносин, ні включеність у мережі взаємовідносин ще не є соціальним капіталом. Це можна розглядати як соціальний ресурс, який стає капіталом лише в тому разі, коли можна встановити чіткий зв'язок між наявністю цього ресурсу та зростанням інших форм капіталу, перш за все економічного. Тому дуже перспективним є дослідження конвертації форм капіталу (особливо економічного, культурного, адміністративного, політичного, символічного та соціального), а якщо розглядати можливості цієї конвертації як чинник нерівності, то це дозволить зробити суттєвий внесок у визначення стратифікаційної моделі українського суспільства та умов розвитку громадянського суспільства.

Слід зазначити, що у певних колах українського суспільства поступово визріває розуміння того, що становлення інститутів громадянського суспільства має вирішальне значення не тільки для позитивних наслідків політичної модернізації в Україні, а й для рішучих перетворень в економічній сфері, а головне — для створення умов функціонування правової демократичної держави. При цьому домінантним тут є формування в суспільній свідомості розуміння того, що основні функції громадянського суспільства виявляються через інтеграцію соціуму, введення можливих соціальних конфліктів у цивілізовані рамки, створення середовища, в якому формується суспільно активний інди-

від, тобто через розвиток соціального капіталу, зростання рівня довіри в суспільстві.

Для України проблема співвідношення громадянського суспільства і влади має виключно практичний характер, спричинений тим, що становлення громадянського суспільства проходить у досить напруженому протиставленні з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньо суперечливу соціально-політичну, ідеологічну та правову конфігурацію. У такій ситуації надії деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей.

Серед важливих завдань формування правової демократичної держави і громадянського суспільства в Україні є збереження громадянської злагоди і організація належного виконання та застосування законів, можливостей реалізації права, тобто виконання правом своїх соціальних функцій повною мірою. Водночас серйозною проблемою залишається те, що українці в цілому все ще досить низько оцінюють ефективність інститутів громадянського суспільства (про що можна судити за рівнем довіри громадян до них та участю в їх діяльності) і недостатньо уявляють можливості їх реального застосування. Кількість тих, хто не довіряє громадським організаціям, тривалий час перевищувала кількість тих, хто їм довіряє. За даними Інституту соціології НАН України, негативний баланс довіри до громадських організацій фіксувався постійно до 2006 р. У 2008 р. ситуація змінилася — вперше кількість тих, хто довіряє громадським організаціям, перевищила кількість тих, хто їм не довіряє. За даними соціологічних досліджень Центру Олександра Разумкова¹, у 2013 р. повністю довіряли громадським організаціям 4,5 % респондентів, скоріше довіряли — 35 %, скоріше не довіряли — 27,7 %, повністю не довіряли — 17,8 %, важко відповісти — 14,9 %². Усе ще низьким залишається ступінь залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. Пере-

¹ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Олександра Разумкова з 1 по 6 березня 2013 р. Було опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як стратифікована, багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Опитування здійснювалося у 132 населених пунктах (із них 79 міських та 53 сільських поселення). Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

² Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.

важна більшість опитаних заявляють, що не належать до жодної із громадських та політичних організацій чи рухів.

Питання про соціальні функції права досить широко репрезентовано у сучасній літературі, однак важко знайти роботи, в яких би розглядалася роль права у структуруванні соціальної реальності, становленні громадянського суспільства. У деяких джерелах, особливо це стосується правознавчої літератури, соціальні функції права практично ототожнюються з його власне юридичними функціями, що не дивно, якщо враховувати давню традицію визначення права як сукупної системи діючих загальнообов'язкових нормативних приписів, установлених або санкціонованих уповноваженими на те суб'єктами, закріплених в офіційних нормативних актах і забезпечуваних у своїй реалізації усіма заходами державного впливу, аж до примушування.

Більш плідними у плані вирішення питання про роль права в структуруванні соціальної реальності і специфіки реалізації права різними соціальними суб'єктами залежно від їхнього соціального капіталу видаються описування соціальних функцій права такими авторами, як Л. Спиридонов¹ та В. Лапаєва². Л. Спиридонов вважає, що право закріплює умови діяльності людини у сферах побуту, родини, культури і тим самим опосередковує виробництво самої людини; закріплює економічні основи вільної особистості, її матеріальну та інтелектуальну власність і тим самим отримують правове опосередкування виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ; забезпечує участь особистості у справах суспільства, її можливості поєднуватися з іншими в громадські організації й партії й у такий спосіб опосередковує політичну волю, відносини людей у сфері боротьби за владу, участь громадян у її розподілі і здійсненні³.

В. Лапаєва виділяє інтегративну функцію права, що спрямована на інтеграцію соціуму шляхом утримання його від загрожуючих деградацією і розпадом конфліктів та потрясінь, за допомогою досягнення об'єднуючої суспільства соціальної згоди через вирішення соціальних конфліктів у рамках загальної правової форми; функцію соціалізації, яка полягає у тому, що право, не обмежуючись роллю нормативного

¹ Спиридонов, Л. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 1999. – С. 87–101.

² Лапаєва, В. В. Социология права [Текст] : краткий учеб. курс / В. В. Лапаєва ; под ред. акад. РАН В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2000. – С. 189–209.

³ Спиридонов, Л. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / Л. И. Спиридонов. М. : Проспект, 1999. – С. 98, 100–101, 103–104.

регулятора, активно вторгається в соціальну сферу, схиляючи соціальні групи, суспільство в цілому до певних форм поведінки і взаємодії один з одним, викликаючи в них певні зв'язки із суспільством, і тим самим забезпечує включеність індивідів і груп в єдину систему соціальної організації; нарешті, право розглядається як спосіб соціального контролю, за допомогою якого зводяться до мінімуму розбіжності між системою очікувань і вимог, що ставляться суспільством до поведінки його членів, та їхньою фактичною поведінкою¹.

Ці розробки проблеми соціальних функцій права, безсумнівно, створюють наукові передумови для визначення ролі права в структуруванні соціальної реальності та становлення громадянського суспільства, проте не вирішують цього питання. Здається, що розв'язанню цієї проблеми може сприяти співвіднесення права з тим соціальним феноменом, що останнім часом отримав своє теоретичне вираження в понятті «соціальний капітал».

Соціальний капітал є однією з форм капіталу поряд з такими, як економічний, фізичний, культурний, людський, адміністративний, політичний та символічний. Безумовно, всі вони можуть співвідноситися із правом і відігравати свою роль у структуруванні соціальної дійсності. Але ми поки що зупинимося тільки на соціальному капіталі. Загальний підхід і принципи його класифікації розробив П. Бурдьє², який при аналізуванні капіталу виділив три стани: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований. Він же розкрив і зміст поняття соціального капіталу, який, на його думку, являє собою сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням тривалими мережевими зв'язками більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнань, тобто членства в групі, яка забезпечує кожному зі своїх членів підтримку у вигляді колективного капіталу. Дж. Коулман вважає, що соціальний капітал являє собою сукупність відносин, які породжують дії і пов'язані з очікуванням того, що інші агенти виконуватимуть свої зобов'язання й без застосування санкцій. Ця одночасна концентрація санкцій і зобов'язань виражається

¹ Лапаева, В. В. Социология права [Текст] : краткий учеб. курс / В. В. Лапаева ; под ред. акад. РАН В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2000. – С. 189–202.

² Бурдьє, П. Социология политики [Текст] : пер. с фр. / П. Бурдьє ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 139–177; Бурдьє, П. Практический смысл [Текст] : пер. с фр. / П. Бурдьє ; А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя ; М. : Ин-т эксперим. социологии, 2001. – 562 с.

ся в понятті довіри¹. Причому було відзначено, що чим більше зобов'язань накопичено в даному співтоваристві, тим вище віра у взаємність і, отже, рівень соціального капіталу. Р. Патнем, який зробив значний вклад у розроблення концепції соціального капіталу, визначає соціальний капітал як «характеристики соціального життя — мережі, норми та довіра — які спонукують учасників до більш ефективної спільної дії щодо досягнення загальних цілей»². Великий інтерес у цьому плані викликають також дослідження В. Радаєва, О. Шкаратана та Р. Роуза. Однак питання про те, яку роль у структуруванні соціальної реальності відіграють право і соціальний капітал, чи залежить і як залежить реалізація права від соціального капіталу, залишається відкритим.

На думку П. Бурдьє³, специфіка суспільства полягає у тому, що його структури існують немов у двох іпостасях: по-перше, як «реальність першого порядку», що виявляється в розподілі об'єктивованих умов і передумов діяльності, засобів виробництва дефіцитних благ та цінностей; по-друге, вони існують як «реальність другого порядку», або «символічні матриці практик агентів», тобто як соціальні подання. Дослідження суспільства з погляду реальності першого порядку має своїм предметом структуру об'єктивних соціальних відносин, тобто таких, які існують поза свідомістю та волею агентів і не залежать від них. Аналізування ж суспільства з позиції реальності другого порядку має своїм предметом не тільки реальність об'єктивних соціальних відносин, а й сприйняття цієї реальності суб'єктами залежно від їхньої позиції в об'єктивному соціальному просторі.

Таким чином, виходить, що соціальна дійсність структурована двічі. По-перше, існує об'єктивне структурування соціальними відносинами, опредмеченими в розподілі різноманітних ресурсів, які виступають структурами панування — капіталами, у тому числі й соціальному капіталі, обсяг якого в більшому чи меншому ступені дозволяє реалізовувати права суб'єкта. При цьому слід зазначити, що капітали як структури панування можуть мати як матеріальний, так і нематеріальний характер. По-друге, соціальна реальність структуро-

¹ Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий [Текст] / Дж. Коулман // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 121–139.

² Цит. за: Радаев, В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Текст] / В. В. Радаев // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 12.

³ Социологический анализ Пьера Бурдьё [Текст] : альманах рос.- фр. центра социологии и филологии Ин-та социологии РАН / отв. ред. Н. А. Шматко. – М. ; СПб. : Алетейя, 2001. – С. 33–35.

вана поданнями агентів про ці відносини, різні структури і соціальний світ у цілому, в тому числі й знанням права, і поданнями про свої права. Ці подання впливають на структурування першого порядку.

Концепція подвійного структурування включає систему подань, що відбивають генезу і структуру соціальної реальності, тобто встановлення детермінації зв'язків, що виглядає в такий спосіб: об'єктивні соціальні відносини спричиняють діяльність, сприйняття та мислення суб'єктів. Саме ці відносини є необхідними умовами і передумовами практик та подань соціальних суб'єктів, які ці відносини можуть придумувати або стимулювати. При цьому соціальні відносини можуть виступати як в об'єктивованій формі соціальної предметності, так і в суб'єктивованій — у вигляді диспозицій, знань, навичок. Слід, однак, звернути увагу на те, що суб'єктам іманентно притаманна активність¹, унаслідок чого вони впливають на умови і передумови своїх практик, власними діями відтворюючи або змінюючи соціальні відносини.

Соціальний капітал, як уже зазначалося, може існувати у трьох станах і брати участь у структуруванні соціальної дійсності. *Інкорпорований стан* (диспозиції, здатності) виражається через дотримання зобов'язань без санкцій, довіру. Роль права тут зведена до мінімуму. *Об'єктивований стан* виражається через мережеві зв'язки. Р. Роуз взагалі розглядає соціальний капітал як сукупність формальних або неформальних соціальних мереж, котрі суб'єкти використовують для виробництва або розподілу товарів і послуг. Неформальні соціальні мережі являють собою особистісні, довірчі відносини між обмеженою кількістю індивідів, які знають один одного і пов'язані або спільністю інтересів, дружбаю, або кровним спорідненням. Неформальні мережі являють собою інститути в соціологічному сенсі. Через відсутність юридичного статусу посадових осіб, що діють постійно на основі чітко встановлених правил і власних фондів, вони не вважаються офіційними організаціями. Формальні соціальні мережі (офіційні організації) діють у рамках правового поля, мають певну структуру і юридичний статус. Між формальними і неформальними мережами існують багатосторонні зв'язки, як горизонтальні, так і вертикальні². *Інститу-*

¹ Звичайно, у тому випадку, якщо ми не маємо справу з явищами соціального виключення, що залежить від величини соціальних капіталів: чим менше соціальний капітал, тим більше вірогідність зазнати соціального виключення та майже втратити можливість реалізувати свої права.

² Роуз, Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России [Текст] / Р. Роуз // *Обществ. науки и современность*. – 2002. – № 3. – С. 25.

ціоналізований стан соціального капіталу виражається через соціальні кола, списки контактів.

Треба відзначити, що соціальний капітал не може бути атрибутом окремої особистості. Як уже вказувалося, його об'єктивовану структурну основу становлять мережі соціальних зв'язків, які служать для транслявання інформації, взаємного навчання правилам поведінки тощо. Соціальні мережі, які часто виявляють тенденції до відносної замкнутості, виступають фундаментом інституціональної основи соціального капіталу, тобто визначають належність до того чи іншого соціального кола або членство в групі. При цьому членство в групі може трансформуватися у формальний статус, наприклад, член соціологічної асоціації України.

Нерівномірний розподіл соціального капіталу приводить до того, що в рамках мережевої системи відтворюються стратифікаційні розходження. Вони пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж, а отже, й до сукупності зобов'язань (особливо неформальних), які зосереджено в цих мережах. Характерною рисою соціального капіталу є відносно низький ступінь його формалізації. Наприклад, у своїй речовій формі соціальний капітал може втілюватися в списках адрес і телефонів потрібних людей, це може допомогти довідатися про склад якоїсь соціальної мережі, але не допоможе сторонньому «чужому» увійти в цю мережу. Передавання соціального капіталу також неможливе через транслявання знань про нього, розповідей про соціальні мережі. Здійснити це передавання можна тільки шляхом реального знайомства і пред'явлення рекомендацій тих, хто належить до даного кола. Соціальний капітал не відчужується від його власників, які являють собою якісь співтовариства, утворені стійкими зв'язками. Вимірюється ж він ступенем включеності в ті або інші мережі, а також розмірами і щільністю цих мереж, силою та інтенсивністю мережевих зв'язків¹.

Дослідження, результати яких узагальнив Р. Роуз, дозволяють зробити висновок про те, що в Україні в досягненні мети превалюють неформальні соціальні мережі². У тому разі, якщо суб'єкт при зверненні до державної організації не отримує необхідного результату, він задіює неформальні мережі. Чим більше соціальний капітал, чим більше доступ до соціальних мереж, тим більше ймовірність отримати

¹ Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Текст] / В. В. Радаев // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 5–16.

² Дослідження проводилися в Росії, однак Р. Роуз з повним правом поширює отримані результати і на Україну.

бажане, найчастіше удаючись при цьому до нецивілізованих відносин, використовуючи не тільки зв'язки, а й підкуп. У такій ситуації важко говорити про реалізацію права. Утвориться порочне коло, коли деформація на рівні об'єктивного структурування породжує деформацію вторинного рівня структурування, а та у свою чергу збільшує деформацію реальності першого порядку. Право при цьому здобуває якусь подвійність і суперечливість у процесі своєї реалізації або, що теж можливо, нереалізацію. Візьмемо, наприклад, права людини, передбачені Конституцією України. Взагалі під правами людини прийнято розуміти певні можливості людини, необхідні для її нормального (гідно) існування та розвитку, які зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і повинні бути загальними та рівними для всіх людей. У Конституції України закріплені: фізичні права (право на життя утворює першооснову всіх інших прав); права, що належать людині як особистості (право на захист честі і гідності, свобода совісті тощо); культурні (гуманітарні) права (право на освіту, на доступ до культурних цінностей тощо); економічні права (право на працю, на захист від безробіття, на приватну власність тощо); соціальні права (право на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на житло, на охорону здоров'я тощо); політичні права (рівна участь в управлінні справами держави, рівне виборче право і т. д.).

В умовах невизначеності суспільства, що трансформується, існує дивергенція декларованих прав і можливостей їхньої реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними і рівними для всіх людей. Одні виявляються «рівніше» інших, і це залежить від соціального капіталу, рівня різноманіття соціальних мереж, які може задіяти суб'єкт. У сучасному суспільстві великою є уразливість суб'єкта, якщо в нього на всі випадки життя тільки одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян виявляються на соціальному дні. По-друге, порушуються соціальні функції права і це призводить до того, що зменшується роль права у структуруванні соціальної реальності. По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманіття соціальних мереж спричиняють можливість досягнення соціальних цілей неправовими, а часто й просто злочинними (явище корупції) засобами, що сприяє перетворенню права на неправу, ніби специфічній підміні права соціальним капіталом і мережевими зв'язками. За цих умов значною мірою потерпає такий атрибут соціального капіталу, як довіра, що не може не впливати негативно на успішність становлення громадянського суспільства.

Слід зазначити, що більшість авторів розуміють довіру як виконання обов'язків без застосування санкцій, тобто має місце віра в те, що взаємні обов'язки виконуватимуться і не виникатиме потреби у застосуванні санкцій. Довіра заснована на реципрокності — вірі у взаємність і дієвість зв'язків. Г. Зіммель уважав, що довіра — це продукт досвіду окремого індивіда¹. За рахунок частого повторення цього досвіду та його інституціалізації суспільна довіра закріплюється як норми і традиції. Дефіцит же суспільної довіри створює ситуацію, коли розвиток багатьох демократичних та ринкових інститутів уявляється неможливим. Останнє надає означеній проблемі особливої актуальності для сучасного українського суспільства.

У процесі українських політичних та економічних трансформацій було змінено характер легітимації державної влади, введено ринкові відносини, задекларовано гарантії прав і свобод громадян, але зміни не торкнулися самої системи управління, в тому числі і через збереження кадрового складу бюрократії. Ринкова економіка в Україні виникла за відсутності приватного капіталу та приватної власності. Фактично бюрократії було запропоновано обмін влади на власність, створено передумови для подальшого існування неформально-тіньових відносин, небаченого за масштабами розвитку корупції. Приватизація для більшості громадян України виявилася великим обманом. У результаті скороспілих і необміркованих за цілями, стратегіями та соціальними наслідками реформаторських рішень розпочалися розпад порядку, що склався, розрив з колишніми ідеалами, розмивання, руйнування символічних структур, значень та сенсів.

В українському суспільстві склалося стійке тло недовіри відносно інститутів та носіїв влади. Причому потреба в довірі існує, але вона реалізується не в інституціональній сфері, а на рівні локальних груп або, значною мірою, на міжособистісному рівні. У контексті актуальних проблем українського суспільства особливий інтерес викликає механізм переходу від індивідуальної довіри до соціальної, від міжособистісної довіри до довіри до інститутів та носіїв влади. Вітчизняна специфіка полягає у тому, що інституціональне середовище ще перебуває на стадії формування, а чіткі, загальні для всіх акторів правила гри майже відсутні. Проблема суспільної довіри інститутам актуалізується лише тоді, коли вона розв'язана на рівні спільностей. Перш ніж стати інституційною, довіра повинна пройти стадію, на якій форму-

¹ Зіммель, Г. Избранное [Текст] : в 2 т. Т. 2. Созерцание жизни : пер. с нем. / Г. Зіммель. — М. : Юрист, 1996. — 607 с.

ється колективна інтенція двох або більше суб'єктів у горизонтальній площині суспільних зв'язків. Створюючи в такий спосіб локальну соціальну мережу, в основі якої лежить раціонально делегована довіра, всі суб'єкти цих відносин не тільки отримують соціальний капітал, а й беруть на себе обов'язки щодо підтримування та інституціоналізації цього зв'язку. В українському суспільстві довіра поки що найчастіше не переборює індивідуальний рівень. Для нього характерною є соціальна роз'єднаність. Виходячи із зазначеного, уявляється за доцільне проаналізувати феномен міжособистісної довіри.

У міжособистісній довірі відображаються настанови, засвоєні людиною в період ранньої соціалізації (довіра до людей як базисна життєва орієнтація набувається індивідом у ранньому дитинстві), життєвий досвід індивіда, національний характер, колективний історичний досвід народу, фундаментальні загальнолюдські моральні цінності. Багато хто з дослідників вважають, що визначальну роль у формуванні довіри відіграє особистий досвід. Довіра ув'язується з розрахунком ризику бути ошуканим, в очікуванні зі свідомою або несвідомою екстраполяцією минулого (у першу чергу негативного) досвіду індивіда на майбутнє. Однак деякі дослідники не поділяють цього погляду¹. Їхня думка полягає у тому, що спілкування і взаємодія людей споконвічно припускають певний ступінь довіри, у тому числі до раніше незнайомих людей. Міжособистісна довіра — це загальнолюдська моральна цінність, вона не залежить від особистого досвіду індивіда та практики його взаємодії з іншими людьми, участі або неучасті в асоціаціях громадян. Хоча різноманітні спільності та соціокультурні середовища об'єктивно різняться, без взаємодопомоги і співробітництва, заснованих на довірі, що інші люди дотримуються свого слова та виконують взяті на себе зобов'язання, без цієї моральної цінності людство в цілому не могло б існувати і розвиватися, як і без визнання обґрунтованості застосування санкцій за порушення традицій і солідарності, що засновані на моралі.

Довірливе ставлення до людей, про яких індивід не має жодної апріорної інформації, яка б дозволяла йому передбачати наслідки контакту, довіра до людей взагалі отримала назву «генералізованої довіри». Довіра відносно «інших» заснована на найважливішому морально-етичному припущенні: «інші» також поділяють ваші фундаментальні цінності, зокрема принципи моралі, навіть якщо вони не згодні з вами з питань

¹ Див.: Рукавишников, В. О. Межличностное доверие: измерение и межстрановые сравнения [Текст] / В. О. Рукавишников // Социс. — 2008. — № 2. — С. 17–25.

політики, релігії або ідеології, інакше кажучи, на вірі в те, що велика частина людей, які вам незнайомі, — це такі самі люди, як і ви, більш того, це рівні вам люди, тобто тут ми маємо справу з моральними принципами рівності та почуттям ідентичності як презумпції довіри «іншим». Слід відзначити, що цей підхід є достатньо плідним для розуміння такого явища, як ксенофобія. Саме відсутність генералізованої довіри призводить до появи ксенофобії та ксенофобів у суспільстві.

Довіра до людей взагалі зазвичай розглядається у взаємозв'язку з довірою населення до інститутів і політичних лідерів і у зв'язку з довірливим ставленням індивідів до раніше незнайомих людей у конкретних обставинах місця і часу. Міжособистісна довіра є фундаментом взаємовідносин людей у найрізноманітніших сферах діяльності, проте форма вияву, ступінь довіри залежать від обставин. Р. Інглхарт установив, що існують дуже переконливі докази тісного зв'язку між рівнем міжособистісної довіри, з одного боку, і добробутом громадян, рівнем економічного розвитку, прихильністю населення до демократичних інститутів і цінностей, ступенем інституціоналізації демократичних принципів — з другого. Україна, на перший погляд, цей зв'язок не підтверджує, оскільки в кризових 90-х рр. ХХ ст. тут було зафіксовано порівняно високий рівень міжособистісної довіри при вкрай низькому рівні політичної довіри, рівні життя та спади економіки. Однак це свідчить лише про те, що взаємовідносини міжособистісної довіри, демократії та економіки не такі й прості. Відносно короткочасні драматичні події в економіці та політиці істотно не впливають на загальнонаціональний рівень міжособистісної довіри, але поки що залишається неясним, як змінюватиметься рівень міжособистісної довіри в майбутньому, враховуючи економічну кризу, яка, на думку багатьох експертів, буде довготривалою, майбутніми, як знову ж таки вважають експерти, тяжкими виборами.

Рівень довіри в суспільстві залежить також від рівня корупції та рівня оптимізму. Останній знижується, якщо в суспільстві зростає нерівність, підсилюється соціальна поляризація, показником чого є невелика кількість середнього класу.

Соціальний капітал, необхідним атрибутом якого є довіра, втілений у формах громадської активності, є попередньою умовою економічного процвітання, так само, як і ефективного самоврядування, формування громадянського суспільства. Суспільство, яке покладається на норми загальної взаємозалежності, є більш ефективним, ніж недовірливе суспільство. Довіра відіграє роль мастила у соціальному житті.

Подолання локалізації довіри — завдання сучасного українського суспільства, яке переживає трансформаційні процеси.

Аналізуючи становлення громадянського суспільства в Україні, треба відмітити зростання кількості організацій громадянського суспільства, що поєднується з розвитком їхньої інституційної спроможності та розширенням спектру діяльності, а тому виникає потреба у законодавчому забезпеченні розвитку громадянського суспільства. Одним із основних законів, що регулював створення та діяльність інститутів громадянського суспільства, був Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.). Він визначав засади діяльності та статус об'єднань громадян, порядок їх створення та припинення діяльності, їх права, господарську та комерційну діяльність, нагляд та контроль за їх діяльністю, відповідальність за порушення законодавства, порядок діяльності міжнародних об'єднань громадян на території України тощо. Хоча в цілому цей Закон у момент його прийняття був досить демократичним і відіграв позитивну роль у становленні інститутів громадянського суспільства, він містив й низку суттєвих недоліків, на які вказували громадські організації та європейські колеги, тому 1 січня 2013 р. Закон утратив чинність.

Важливим напрямом удосконалення законодавства для організацій громадянського суспільства стало поліпшення правових умов їх взаємодії із органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Принципове значення для створення в Україні сприятливих для громадянського суспільства законодавчих умов має забезпечення права громадян на доступ до інформації і обов'язки органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення цього права. Воно гарантується Конституцією України та регулюється низкою законів України. Невід'ємною складовою нормативно-правової бази, яка регламентує діяльність суб'єктів громадянського суспільства в Україні, є правові норми місцевого самоврядування.

Величина юридичної регламентації суспільних відносин для їх нормального функціонування не є постійною. Вона залежить від правового режиму в тій чи іншій державі, рівня економічної свободи суб'єктів економічної діяльності та багатьох інших чинників. Тому ті самі відносини за одних умов потребують більшої регламентації, закріплення прав і обов'язків зацікавлених суб'єктів у нормах права, за інших — меншої.

Виходячи з наведеного, можна зробити такі висновки. Активне позиціонування суб'єктів громадянського суспільства протягом останніх років на загальнодержавному та регіональному рівнях посилило їх

роль у суспільно-політичних процесах. Разом з тим одним із суттєвих гальмівних чинників розвитку третього сектору в Україні є недостатня матеріально-фінансова база. Основним джерелом фінансування громадських організацій залишаються приватні субсидії вітчизняних та іноземних донорів, водночас відповідні податкові стимули є недостатніми та нестабільними. Якість управлінських рішень залишається низькою. Зокрема, це пов'язано з недостатнім рівнем використання органами влади громадських слухань, «круглих столів» та інших форм зворотного зв'язку з інститутами громадянського суспільства.

Ризики та небезпеки, що постають на шляху становлення громадянського суспільства в Україні, зумовлюють широкий діапазон сценаріїв його подальшого розвитку. В умовах соціально-економічної кризи, кризи довіри до влади, наявності проблем, пов'язаних з реалізацією права, а також з розвитком та розподілом соціального капіталу, існує загроза поширення суспільної апатії та зниження соціополітичної активності. Серйозним викликом у контексті розвитку демократії є зростання авторитарних настроїв у масовій свідомості.

Позитивною тенденцією є поступова зміна пріоритетів у діяльності значної кількості громадських організацій з політичних на соціальні. Як показує світовий досвід, кризові явища у соціально-економічній сфері активізують діяльність недержавних об'єднань, яка за своїм призначенням виконує амортизуючу функцію та спрямована на пом'якшення ризиків, пов'язаних із реформуванням державних соціальних служб, діяльність котрих уряд далі не спроможний фінансувати. Серед основних сфер, у яких ймовірно посилення соціальної активності громадських організацій, є такі: 1) протидія поширенню соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія, захворювання на ВІЛ/СНІД): світова практика доводить, що неурядові організації якнайкраще здатні впоратися із розв'язанням зростаючих проблем у цій сфері — як шляхом безпосередньої участі, так і за допомогою залучення представників бізнесу; 2) створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованої на поліпшення підготовки робочої сили (останнє є надзвичайно актуальним відносно тих соціальних верств, які виявилися найбільш уразливими під час кризи — непрацююча молодь, інваліди, некваліфіковані працівники, особи, що страждають на наркозалежність); 3) благодійна діяльність: ресстрація значної кількості благодійних організацій і фондів та вдосконалення відповідної законодавчої бази стимулюватимуть зростання активності вітчизняних неурядових організацій у сфері благодійництва. Таким чином,

соціальний капітал зі всіма його атрибутами, впливом на реалізацію права можна за певних умов розглядати водночас як передумову становлення громадянського суспільства і в деяких аспектах як показник його розвитку.

3.3. Політико-правові деструкції влади як проблема розбудови громадянського суспільства

У правовій демократичній державі всіляке сприяння розбудові та підтримка громадянського суспільства відбуваються від верху до низу. Владне впорядкування суспільного життя, яке підтримується комплексом норм і правил, протидіє деструкції, кризі, занепаду, сприяє нейтралізації напруженості і конфліктів у суспільстві, забезпечує його стабільність та прогресивний розвиток¹.

Чим більш розвиненим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпечність узурпації політичної влади тими чи іншими її інститутами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак держави правової². Уряд, обмежений верховенством закону, що встановлюється громадянами і забезпечується конституцією, гарантує право особистості брати участь у діяльності неурядових організацій, які в свою чергу через місцеві, регіональні і загальнонаціональні неурядові організації діють в ім'я загального блага. Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, поважання прав і свобод особи таке суспільство спроможне протистояти етатистським тенденціям з боку держави і домагатися якомога більш оптимального здійснення громад-

¹ Див.: Суліма, Є. М. Глобальна влада як соціально-філософська проблема [Електронний ресурс] / Є. М. Суліма // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духов. культури, 2004. – № 42. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_42/Sulima.htm.

² Див.: Чувардинський, О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – С. 15.

ського врядування. Відкрите суперництво суспільних інтересів стимулює політичний процес, сприяє втіленню в життя загальносоціального інтересу та має можливість протидіяти деструктивним впливам влади на розвиток громадянського суспільства.

Проте на шляху розбудови громадянського суспільства є чимало проблем, серед яких політико-правові деструкції влади постають як невідкладна і вкрай актуальна проблема сучасної політичної науки. В загальному розумінні *політико-правові деструкції влади* — це такі її дії та політичні рішення (закріплені в нормативних актах), що призводять до гальмування демократичного розвитку країни та становлення інститутів громадянського суспільства, стримують активну політичну участь громадян у житті держави, посягають на їх права і свободи, не дають можливості державі стати дійсно правовою, соціальною, такою, що турбується про інтереси своїх громадян і прагне поліпшення їхнього життя; це ігнорування владою певних суспільних проблем та недопущення (обмеження через законодавство) громадськості до процесу ухвалення рішень до їх вирішення.

Специфіка функціонування влади в сучасній політичній ситуації в Україні полягає у тому, що тут має місце напластування низки різновекторних і різномасштабних чинників, які гальмують процес консолідації суспільства і його політичної та бізнесової еліти. В Україні діє низка рівносильних політико-економічних груп, кожна з яких намагається змінити ситуацію на свою користь. Якщо в демократичних державах світу з розвиненою партійною системою політична ініціатива народжується знизу і спрямовується вгору, тобто від громадянина до інституції, а політичні партії природно впливають з громадських організацій і є організованою громадською думкою, котра об'єктивно відображає суспільні потреби та інтереси, на основі яких і формуються передвиборні програми, то в сучасній українській політичній практиці, яка є продуктом олігархічної партійної системи, все відбувається навпаки — за великі мафіозні гроші рекрутуються політичні солдати, готові виконувати будь-яку роботу, починаючи з політичного кілерства і завершуючи відвертою антидержавною діяльністю. За цих умов влада не гребує популістськими рішеннями, наслідки реалізації котрих призводять до системної деструкції як самої влади, так і суспільства.

Протягом останніх років влада використовує вибори, які фінансово знесилюють сторони, а після виборів через механізм цін та податків знекровлюють суспільство. У закритому режимі зі складу фінансових інвесторів формується партійний список. Основними

засобами приходу до влади є сфальсифіковане виборче право з паралельним застосуванням маніпулятивних технологій, а також незаконним використанням адміністративних та фінансових ресурсів. Захоплення влади забезпечує доступ до управління людьми, а також інформаційними, фінансовими і природними ресурсами¹ та переважання особистих і групових інтересів окремих політиків у їхніх діях над загальнонаціональними.

Приватизована партійно-олігархічними угрупованнями влада неефективно виконує більшість функцій, притаманних державі. Представники державної влади та провідних політичних сил не змогли виробити чіткої, зрозумілої своїм громадянам, близької їх прагненням і бажанням системи суспільних орієнтирів. Принцип ідеологічного плюралізму в умовах відсутності консенсусної ідеології і занепаду інституціолізованих форм високоорганізованих систем соціального регулювання вносить суперечність у суспільну свідомість, а в багатьох випадках призводить до стагнації і навіть до розладнання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства. Ідеологічний хаос формує хаотичну свідомість, поглинає і розчиняє у собі значеннєві, нормативні та ціннісні структури.

Стрімке зростання цін, зупинка виробництва, збільшення безробіття, інфляція стають суттєвою перепорою оновлення економіки. Глибинні зміни у відносинах власності, системі ідеологічних та політичних координат розвитку українського суспільства, соціально-статусні зміни впливають на фундаментальні критерії та настанови соціального самовизначення людей. Унаслідок цього тій чи іншій людині досить важко побачити контури майбутнього, знайти своє місце в житті та з'ясувати власне призначення, віднайти оптимальні засоби для розв'язання конфліктних ситуацій, визначити шляхи саморозвитку та забезпечення власної безпеки. Бюрократизація суспільства унеможлиблює робити все необхідне швидко та ефективно, а велика кількість узгоджень, інструкцій та установ, що повинні були б працювати на користь державі та суспільству, перетворюються на протилежну сутність — паразитичну, таку, що дезорганізує суспільство та погіршує життя людей.

Деструкція стала політичною технологією, що призводить до гальмування розвитку громадянського суспільства в Україні, соціальної нестабільності, формування у свідомості особистості суперечли-

¹ Див.: Виговський, П. Ракурси та аспекти політичної реформи [Електронний ресурс] / П. Виговський, П. Виговський // Персонал Плюс. – 2007. – № 8 (211). – 1–7 берез. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/211/1834.html>.

вих настанов, подвійної моралі, закріплення недовіри до інститутів влади, посилення когнітивного дисонансу, внаслідок чого виникає соціальна фрустрація, політична пасивність та відсторонення громадян від політики.

Тому для України найбільш *актуальним* сьогодні є подолання політико-правових деструкцій влади, підняття рівня її ефективності та сприяння розвитку громадянського суспільства. Створити стабільну політичну систему, в якій би працював закон, повернути довіру владі та заручитися підтримкою народу неможливо без розв'язання цих найбільш болючіших проблем.

Аналіз наукових джерел і публікацій з даної теми свідчить про те, що, незважаючи на широке коло наукових праць стосовно загальної теорії *влади*: становлення і розвитку вчень про владу (В. Альохін, І. Іс-аєв, Б. Краснов та ін.); природи, основних властивостей, функцій влади, її засобів і методів (лорд Актон, Л. Байрачна, М. Бакунін, К. Гаджиєв, О. Ледаєв, В. Муляр та ін.); визначення поняття влади, розкриття його змісту (А. Вендт, В. Воронкова, Т. Гоббс, А. Корольов, С. Телешун та ін.); системи і структури влади (І. Кравченко, В. Халіпов та ін.); характеристики окремих видів і форм влади (В. Бех, В. Усачов та ін.); відповідальності влади (М. Краснов, А. Черниш та ін.); процесу легітимації влади (Т. Алексєєва, М. Вебер, С. Рябов та ін.); соціально-психологічних, ідейно-свідомих складових механізму влади (В. Крамник, Е. Шестопап та ін.); практичних аспектів реалізації влади (В. Бебік, Д. Кетлін, В. Князєв, Г. Почепцов та ін.) тощо, ступінь наукового розроблення політико-правових деструкцій влади, в тому числі і проблеми розбудови громадянського суспільства, залишається недостатнім.

Проте вивчення наукових праць, які стали теоретичним підґрунтям для даного дослідження, довів, що деструктивність політичної влади, як і її антипод — конструктивність, закладена в дихотомічній природі самої влади. З одного боку, владу розглядають як організоване насильство, реальний засіб примушування та форми силового тиску (А. Вендт, Т. Гоббс та ін.), тлумачать як силовий вплив політичного суб'єкта, що контролює певні ресурси, а в разі необхідності може використати навіть пряме насильство як у внутрішній, так і в міжнародній політиці (Д. Кетлін, Ч. Меррієм, Г. Моргентау та ін.), пояснюють як здатність або можливість нав'язувати волю будь-яким політичним суб'єктом (М. Вебер, Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, І. Фіхте, А. Шопенгауер та ін.). З другого боку, доводять, що влада сприяє встановленню соціаль-

ної рівноваги і політичного консенсусу, підтримує цілісність соціальної системи, координує загальні колективні цілі з інтересами окремих елементів, а також забезпечує функціональну взаємозалежність підсистем суспільства на основі консенсусу громадян і легітимізації лідерства (Х. Арндт, П. Блау, Р. Дарендорф, А. Каплан, Л. Козер, Г. Лассуел, Ю. Габермас та ін.), створює намічений ефект, спрямований на зміну когось або чогось (Г. Алмонд, Д. Істон, М. Кроз'є, П. Морріс, Т. Парсонс, Б. Рассел та ін.), тому, за думкою Р. Арона, яка звучить головним лейтмотивом його дослідження, в її відсутності будь-яка влада здається бажаною¹.

Політична влада постійно балансує між конструктивним та деструктивним, перебуваючи у різних фазах свого розвитку: підйому, спаду, кризи і виходу з кризи, переходу до фази підйому, але вже на більш високому рівні, рухаючись нібито по спіралі. Але це не означає, що природність обернення влади з конструктивної на деструктивну виключає можливість регулювання цього явища. Хоча подолати деструкцію політичної влади в корені неможливо, але можна зменшити період кризи та нівелювати її негативні наслідки, прискорити трансформацію деструктивної фази розвитку влади в конструктивну².

Більш ґрунтовно у сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі представлено *громадянське суспільство*, перші ідеї про яке були висловлені ще давньогрецькими та давньоримськими філософами (Платоном, Арістотелем, Цицероном), римськими правниками. В епоху Відродження протогромадянський світогляд найяскравіше був репрезентований філософією Нікколо Макіавеллі. Але справжній спалах концептуальної уваги до громадянського суспільства відбувся у Новий час (Д. Юм, А. Фергюсон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гегель). К. Маркс тлумачив історію громадянського суспільства як процес вивільнення суспільних індивідів з лабет всеохоплюючої держави.

У сучасній науковій літературі досить активно обговорюються ідеї громадянського суспільства та генези її змісту в історії філософської думки від античних філософів і до наших днів (В. Андрущенко, Р. Арон, А. Карась, Б. Констан, С. Кримський, Ю. Павленко та ін.);

¹ Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – 303 с.

² Див.: Сахань, О. М. Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження [Текст] / О. М. Сахань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 212.

політолого-правова сутність громадянського суспільства, його структура, місце і роль у політичній системі демократичного суспільства (Ю. Битяк, І. Варзарь, Ю. Габермас, Ф. Гайек, В. Журавський, О. Кульчицький, О. Петришин, О. Погорілко, А. Силенко, Дж. Сорос, В. Тацій, Ю. Шемшученко та ін.); загальносоціологічна структура громадянського суспільства (Л. Губерський, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пазенок, М. Шаповал та ін.); історичний досвід та особливості формування громадянського суспільства в Україні (В. Барков, А. Бичко, І. Бичко, С. Грабовський, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Забужко, Г. Зеленько, М. Костомаров, П. Кравченко, В. Лісовий, В. Литвин, Н. Черниш, В. Шевчук, Б. Ярош та ін.); інституціональні характеристики громадянського суспільства (Е. Берк, М. Вебер, В. Котегоренко, В. Кремень, М. Лукашевич, А. Пашук, Г. Філіпчук та ін.); ціннісні характеристики, освітні, загальнокультурні та моральні пріоритети громадянського суспільства (О. Бабкіна, Е. Бистрицький, В. Денисенко, Е. Макінтайр, І. Надольний, П. Ситник, М. Попович, Л. Шкляр та ін.); перспективи розвитку громадянського суспільства в контексті його взаємодії з державою (Л. Абалкін, В. Бабкін, С. Кириченко, Ф. Рудич, А. Селіванов, О. Скрипнюк, М. Ходаківський, С. Телешун та ін.); питання гармонізації стосунків між суспільством і державою (К. Аллен, А. Арато, Ф. Бродель, Р. Броун, Ю. Габермас, Жак Ле Гоф, М. Маркус, К. Поппер та ін.). Вагомий внесок в обґрунтування проблем дослідження громадянського суспільства зробили А. Дергачов, В. Ільїн, Б. Замбровський, А. Колодій, В. Костицький, Б. Кухта, І. Пасько, Я. Пасько, В. Полохало, П. Рябчук, А. Слюсаренко, М. Томенко, М. Ткаченко, І. Хмелько, В. Шамрай, В. Шинкарук, Г. Щедрова та ін.

Проте проблемна ситуація полягає у тому, що в політологічному вимірі існує суперечливе уявлення про місце та роль влади у формуванні громадянського суспільства, оскільки доведено, що влада належить, з одного боку, державі, а з другого — нібито і громадянському суспільству, яке разом із державою створюють єдиний правовий простір і тому мають бути рівноправними учасниками владних відносин у межах соціального організму країни. Модернізація політичної системи України змушує з особливою увагою звертатися до питань теорії і практики відносин громадянського суспільства і держави, особливо до вирішення питання деструктивного впливу влади на розбудову громадянського суспільства, що може призвести до безлічі проблем в його функціонуванні, деградації та знищення.

Проблеми деструкції влади взагалі і розбудови громадянського суспільства зокрема є чи не найбільш характерними явищами українського життя. В основі сучасних проблем формування ефективного громадянського суспільства в Україні в умовах дії політико-правових деструкцій влади лежать такі чинники, як:

– відсутність зв'язку ідеї розбудови демократичної, процвітаючої України і успішних громад в суспільній свідомості з розвитком громадянського суспільства. З самого початку розбудови громадянського суспільства більшість громадян була схильна до інструментального сприйняття демократії, пов'язуючи цінності демократії не з політичними свободами і правами, а з матеріальним благополуччям, і відповідно не було сформовано потужний суспільний запит на діяльність організацій, так званого третього сектору (тобто громадського сектору);

– недостатній ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, поділ влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин. Оскільки досвіду розбудови власного громадянського суспільства не було, остільки змістовне наповнення та трансляція цих понять громадській думці засновані на іноземному досвіді;

– неповна відповідність чинного законодавства про громадські організації європейським стандартам регулювання організаційно-правових засад їх функціонування;

– недостатні гарантії конституційних прав, таких як свобода слова, преси, зборів і асоціацій;

– відсутність системного інформування населення про існуючі організації громадянського суспільства та їх діяльність (що у свою чергу є однією з головних причин низького рівня громадської активності та довіри громадян до інститутів громадянського суспільства);

– широкі прошарки гуманітарної інтелігенції, малого і середнього бізнесу, молоді дуже мало знайомі з ініціативами та результатами діяльності громадських об'єднань і беруть незначну участь в їх діяльності, а головне — не є носіями цінностей громадянського суспільства та правової демократичної держави;

– низький рівень соціального капіталу, необхідного для ефективної діяльності демократичних неурядових організацій;

– етнічна і релігійна розрізненість, що заважає людям на місцевому рівні формувати ефективно діючі асоціації з представниками різних етнічних груп чи конфесій;

– організації громадянського суспільства не мають достатньої ресурсної підтримки від громадян, бізнесу та влади, що не дає їм можливості ефективно розвиватися та дієво впливати на розв'язання суспільних проблем і формування обличчя України. Суттєвою і навіть знаковою особливістю сучасних українських недержавних організацій є їхня фінансова залежність від організацій-донорів. Причому активно підтримуються ті організації та проекти, які вважають за потрібне спонсори (донори), що відповідає західним поглядам на нашу країну як на державно-територіальне утворення, що допоки не має належного обсягу чітких економічних і політичних перспектив посісти чільне місце в ЄС.

Громадянське суспільство формується відповідними соціальними інститутами, головними серед яких є такі традиційні утворення, як родина, об'єднання за інтересами, церква, приватні чи колективні підприємства, профспілки, політичні партії, громадські організації, недержавні засоби масової інформації тощо. Їх системну якість визначає те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами, які усвідомлюють власні інтереси і потреби, виявляють готовність і волю їх реалізувати безпосередньо на практиці. Функціонування (особливо активність) цих інститутів є показником зрілості суспільства загалом¹. В Україні через слабкість громадянського суспільства демократичні механізми є не більш ніж ширмою і не працюють на розвиток суспільства. Розвиток місцевих громад і держави в цілому є нестабільним і далеким від потреб і завдань XXI ст. І ми живемо, як живемо, і «маємо те, що маємо»².

Визначення стратегії розбудови громадянського суспільства в Україні відбувалося тоді, коли ця проблематика вже не була нагальною для країн сталого розвитку. Останні акцентують на розвитку соціальної державності, бо мають для того сторіччями створені матеріально-духовні умови, що об'єктивно не можуть бути наразі створені в Україні. Однак саме це, як не парадоксально з практичної точки зору, ставить Україну перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства з оглядом на певний дефіцит соціального потенціалу держави.

¹ Див.: Чувардинський, О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – С. 23.

² Громадянське суспільство або як жити краще? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hgi.org.ua/?ch=info3_v.

Як платформа громадянського суспільства може розглядатися багатопартійність, котра в нашій країні, на жаль, не надала політичним партіям рівні можливості у змаганнях за політичну владу, утвердження соціального плюралізму. Значна частина партій утворилася та діє не у відповідь на соціальний запит, як інститути формулювання та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб. Створилася ситуація «дрібнопартійності», невиразності, безпринципності, перманентного «партійного розпаду» та ситуативного «блокування» задля задоволення тимчасових, часто-густо вкрай суб'єктивних інтересів партійних лідерів або ж кланів¹. Більшість зареєстрованих партій не виявляють політичної активності і не справляють значного впливу на політичні процеси в державі, що спричинено як особливостями організації державної влади, так і недосконалістю законодавчої бази в Україні. Законодавство обмежує участь політичних партій у діяльності органів місцевого самоврядування та зумовлює їх низький вплив на формування і реалізацію державної політики в органах виконавчої влади. Це стосується як представницьких органів (Верховна Рада, органи місцевого самоврядування), так і всієї виконавчої вертикалі — від Кабінету Міністрів до місцевих державних адміністрацій.

Переважна більшість громадян не довіряє політичним партіям, які не мають розвиненої мережі регіональних і місцевих осередків, а отже, і відповідних організаційних ресурсів для проведення як повсякденної партійної роботи, так і передвиборчої кампанії, а звітність партій за виконання висунутих ними політичних та соціально-економічних програм не має системного характеру та використовується переважно як технологічний засіб PR-кампанії напередодні виборів. Тому громадяни орієнтуються на харизматичних або хоча б відомих лідерів, а не на політичні партії, а тим паче не на громадські об'єднання.

Сучасні партійні лідери, як правило, є політиками малодосвідченими. Їм не вистачає професіоналізму, знайомства з основами партології, світовим досвідом політичної діяльності, її технологій та методики. Крім цього, помітним є й такий недолік, як низький рівень загальної культури і освіти. Багато хто з нинішніх партійних діячів погано знає історію, національні традиції, соціальну психологію, слабо орієнтується в сучасних економічних, політичних та соціокультурних процесах.

¹ Див.: Чувардинський, О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – С. 22.

Низький рівень їх політичної культури зумовлює тимчасовість політичного лідерства, швидкоплинність їх політичного буття. Політичні інтереси переважної більшості українців реалізуються мимо партійних структур і партійної участі¹.

Громадянське суспільство в нашій країні успішно еволюціонує від нав'язаної Україні «західної» чи навіть «американської» моделі, яка передбачає відокремлення громадянського суспільства від держави в «східну», котра відповідає психоісторичному досвіду державотворення українського народу. До того ж, за думкою деяких дослідників, українська модель громадянського суспільства поки що значною мірою політизована, навіть надмірно, що склалося історично, оскільки громадські рухи та організації спочатку створювалися з орієнтацією на політичні цілі, а після проголошення незалежності України еволюціонували у політичні партії.

Особливо відчутно політизацію недержавних організацій напередодні виборчих кампаній, коли основні політичні гравці створюють «під себе» так звані «низові структури суспільної підтримки» у вигляді коаліцій і форумів недержавних організацій. Ці структури відіграють роль імітатора допомоги з боку політичної сили певним групам населення, що є достатньо ефективним прийомом виборчих кампаній, обслуговуючи не суспільні, а вузькогрупові чи навіть патронажно-персональні інтереси.

За роки незалежності в нашій країні сформувалися десятки тисяч всеукраїнських, регіональних та місцевих громадських організацій. Вони виникли як незалежні (неурядові, недержавні) громадські об'єднання з метою відображення і захисту прав і свобод громадян. Беручи участь у роботі цих організацій, громадяни здобувають знання, навички та цінності демократичного громадянства. Тому місцеві добровольчі організації є суспільними лабораторіями, де громадяни прямо вчаться демократії. Однак, незважаючи на багаточисельність та різноманіття цих інститутів громадянського суспільства, в нашій країні вони малочисельні за кількістю учасників. Для порівняння: у США існують сотні тисяч центральних, штатних, регіональних та місцевих асоціацій (політичних, культурних, релігійних, військово-патріотичних тощо), які охоплюють 2/3 населення США. Це і є соціальна база громадянського суспільства.

¹ Див.: Чувардинський, О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – С. 24.

Громадські організації діють за такими напрямками життєдіяльності суспільства, як соціальний і правовий захист населення, освіта, охорона здоров'я, культура, екологія, цивільний контроль над Збройними Силами України та ін. Особливо помітними серед них є жіночі та молодіжні рухи, благодійні організації, профспілки.

Більшість владних організацій сприймають недержавні організації як свого ворога або принаймні недружню силу. Фактично третій сектор розглядає себе як опозицію влади. Звичайно, недержавні організації повинні лобювати інтереси певних груп перед владою, і в цьому лобюванні вони можуть і повинні опонувати державним органам. Проте відчутного впливу на політичний процес громадські об'єднання все ще не мають; в українській політиці домінують «тіньові структури» — кулуарні форми узгодження дій елітними та псевдоелітними групами. Громадяни ж, які входять в об'єднання значною мірою формально, несуть із собою здебільшого «старі» цінності політичної культури; нові європейські норми впроваджуються досить повільно і в обмежених вимірах.

Так, попри високі показники охоплення населення профспілками, які в ідеалі мають опікуватися проблемами праці (прийняття на роботу, скарги на умови праці, остаточні і тимчасові звільнення з роботи, дискримінація щодо жінок та меншин, використання нових технологій і гнучкий графік роботи, адекватна заробітна платня, додаткові виплати і пільги тощо), членство в них не визначає орієнтацію громадян на солідарний захист своїх соціально-трудова і соціально-економічних прав і інтересів. Лише незначна частина порушень прав працівників у справах з питань трудових відносин може бути оскаржена як в судовому, так і в досудовому порядку. На половині підприємств країни відсутні комісії з вирішення трудових спорів. Влада через законодавство обмежує діяльність профспілок, відмовляється залучати їх до вироблення урядового курсу та виконання вимог профспілок, стримує профспілки від застосування акцій протесту, в тому числі через судове переслідування ініціаторів та учасників страйків та ін.

Однак тут йдеться про деструктивну опозицію недержавних організацій, слід говорити про конструктивний пошук діалогу, оскільки у своєму формуванні уяви «влади-ворога» недержавні організації часто зневажають співробітництвом із державою. У той же час сама влада також бачить в опозиційних недержавних організаціях лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції третього сектору. Таким чином, утворюється замкнуте коло, в якому сторони не

чують і не хочуть чути одне одного¹. Це у свою чергу викликає суперечності між необхідністю інтенсивного розвитку громадянських інститутів та вимогою (за умов творення національної державності) зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади, що призводить до загрози громадсько-політичної конфронтації. На думку фахівців, «...окремі конфлікти вже давно утворили систему, переплелися та поєдналися, сформувавши своєрідний зсув, який загрожує як державі, так і суспільству»².

Однією з необхідних передумов формування правової демократичної держави та громадянського суспільства в Україні є існування вільних, незаангажованих ЗМІ. Залучення громадян до суспільного життя та політики, їхня громадська активність та політична компетентність, здатність робити усвідомлений, обґрунтований вибір та ухвалювати раціональні рішення залежать від доступу громадян та утворюваних ними партій і організацій до всієї можливої інформації про діяльність урядів, парламентів, інших офіційних інституцій, не кажучи вже про перебіг виборів та поведінку учасників електорального процесу. Передумовою існування та діяльності вільних ЗМІ є забезпечення свободи слова, зокрема професійного права журналістів на об'єктивність і висловлювання критичної точки зору. Невиконання ЗМІ своїх функцій у політичній системі здатне докорінно викривити її цілі та цінності, порушити її ефективність та підірвати життєздатність, перетворити демократію на ілюзію, у форму політичного панування правлячої еліти, підірвати соціально-психологічну стійкість суспільства шляхом створення і просування у масову свідомість негативних образів, чужих вітчизняній культурі ідеалів і цінностей та формування об'єкта маніпуляцій, слухняної і покірної особистості, яка не здатна адекватно сприймати ситуації в суспільстві.

Будь-яка влада намагається різними засобами контролювати діяльність ЗМІ і зробити їх своїм інструментом, потужною зброєю маніпулювання людьми, оскільки головне завдання влади — підпорядкування людей своїй волі. Якщо ЗМІ є залежними від держави, контролюються певними фінансовими чи політичними групами, вони стають знаряддям маніпуляції суспільною свідомістю, провідниками певної

¹ Барков, В. Специфікація громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / В. Барков, Т. Розова, О. Пищуліна // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm.

² Литвин, В. М. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів [Текст] / В. М. Литвин // Уряд. кур'єр. – 2002. – 23 лист. (№ 219). – С. 8.

ідеології і, що є найнебезпечнішим, — часто сприяють упровадженню чужих, не притаманних суспільству духовно-моральних і політичних цінностей, що руйнує духовний фундамент його існування.

Сьогодні стан забезпечення свободи слова в Україні близький до критичного. Посилиться контроль ЗМІ з боку влади та лояльних до неї фінансово-політичних груп. Як засіб політичної боротьби дедалі більше використовується політична цензура ЗМІ. Процес її впровадження набуває системного характеру. Через це ЗМІ, за незначним винятком, перетворюються на засоби масової пропаганди, маніпулювання суспільною свідомістю з метою забезпечення виживання влади та її окремих представників. Тим самим устанавлюється жорсткий контроль над висвітленням політичних подій каналами телебачення, в тому числі недержавними. Зважаючи на визначальну роль телебачення у формуванні громадської думки, такі дії влади посилюють її і без того потужні можливості маніпулювання суспільною свідомістю та послаблюють незалежність ЗМІ. Поза цією системою (своєрідними «острівцями» свободи слова) залишилися лише декілька загальнонаціональних друкованих видань, Інтернет-видання, окремі регіональні друковані ЗМІ та телерадіокомпанії, що мають обмежений вплив в інформаційному просторі та надають користувачам різноманітну правдиву інформацію.

Таким чином, українські ЗМІ, багато в чому залежні від влади, яка мало зацікавлена в розвитку громадянського суспільства, недостатньо інформують населення про сутність та цінності громадянського суспільства, діяльність його інститутів, позитивний досвід та досягнення країн Заходу, які живуть в умовах ефективного функціонування громадянського суспільства. Це є прикладом деструктивного впливу влади на розбудову громадянського суспільства в нашій країні, формування правової культури та політичної активності громадян.

Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини, вільному виборі нею різноманітних форм економічного і політичного життя, форм ідеології і світогляду, можливості пропагувати і обстоювати свої інтереси, погляди та переконання. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самостійно зайняти у суспільстві те становище, на яке вона заслуговує і яке найбільше відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу. Обсяг і реальність цих прав, власно кажучи, і підносять Україну до оцінювання, що дозволяє розглядати суспільство як громадянське, а державу — як правову. При цьому у взаємовідносинах останніх формується механізм розширеного відтворення соціокультурного і політико-економічного середовища, яке

у свою чергу через реалізацію громадянських прав і свобод формує людину в усіх її вимірах — як індивіда, особистість, громадянина.

Українська реальність дає аж занадто велику кількість прикладів деструктивних дій влади, порушень конституційних прав і свобод людини в нашій країні. Серед них навіть порушення фундаментальних природних прав людини (на життя, свободу і особисту недоторканність, рівність перед законом)¹.

Політико-правова слабкість держави, перманентна економічна криза та відсутність морально-духовної єдності суспільства змусили проблему забезпечення прав і свобод особистості поступитися місцем проблемі збереження державної незалежності та цілісності за рахунок посилення авторитарних тенденцій у політичному житті та звуження сфери реалізації ціннісного сенсу конституційних принципів, що ледве не призвело до втрати їх формально-правових складових. Реалізуючи принципи конституціоналізму, державні органи сформували механізм підтримання пересічними громадянами та народними представниками державних рішень не для самообмеження особистого свавілля, що стосується відносин свобод особистості, а для закріплення особистих владних позицій на шкоду інтересам індивідів та окремих соціальних груп. Унаслідок цього країну опанували масштабні тіньові афери. У горнилі корупції та хабарництва опинилися практично всі сфері життєдіяльності суспільства: правоохоронні органи, суди, заклади освіти та охорони здоров'я, державні установи.

Поки можновладці насолоджуються привілеями і наживаються на багатстві та ресурсах країни, поєднуються зі злочинним світом і ухиляються від відповідальності, закони перестають бути нормою, а конституційно-правовий інститут прав і свобод людини втрачає свій авторитет. Слабшають і втрачають свою нормативно-регулятивну силу правові імперативи, зростає кількість людей, що випадають з поля їхньої дії. Влада привчає суспільство до насильства та відвертого знущання над ним, утверджуючи в його свідомості принципи домінування масової свідомості над індивідуальною. Як це не парадоксально звучить, але суспільство починає отримувати «задоволення» від насильства влади над собою.

Дефіцит дієвих правових механізмів, здатних вичерпно і назавжди гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод громадян, відсутність надійного правозахисного механізму призводять до того, що насе-

¹ Див.: Карпачова, Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Текст] / Н. І. Карпачова. – К. : ОМБУДСМАН України, 2002. – 409 с.

лення починає орієнтуватися на неконституційні способи захисту своїх прав і свобод. Через те, мабуть, і маємо «куплені» мітинги, відсутність власної думки та позиції, повне нерозуміння того, що насправді відбувається та багато інших подібних речей. Населення країни втомилося від постійних передвиборчих баталій, конфронтації, махінацій із землею, на будівництвах, затримки заробітної плати, безробіття, зростання цін на всі товари та послуги, нехлюйства та відсутності сильної влади.

Більшість громадян країни вважає: кого б не обрав, той однаково не вболіватиме за інтереси суспільства, крім інтересів особистих, а пересічній людині не пробитись у владу, аби втрутитись у перебіг подій. Політична пасивність і відсторонення від політики є виявом такого психічного процесу і виражається в усвідомленні як «марнота будь-яких дій»¹. Громадяни вимушено при звичаїлися до життя в умовах подвійних стандартів та беззаконня, втомилися від безвідповідальності політиків, недемократичності і закритості існуючих політичних партій та короткозорості рішень, нездатності політиків виконати взяті на себе обіцянки. Всі ці обставини безпосередньо впливають на соціальне самопочуття суспільства та значною мірою визначають суспільно-політичну стабільність у державі.

Там, де суспільство байдуже ставиться до цінностей і норм демократії, не володіє навичками користування власними правами і свободами, боротьби за них, спостерігається невимогливість громадянськості, формується своєрідне пристосовництво до атмосфери вседозволеності, породжуваної тоталітаристським зневаженням людських прав. Ігнорування цієї проблеми створює загрозу повернення в тоталітарне минуле або ж перспективу новітніх збочень, на подолання яких потрібні будуть додаткові десятиліття.

Демократичний шлях розбудови громадянського суспільства асоціюється з найбільш високими показниками рівня життя. Проте без політичної інституціоналізації чи соціально-економічного розвитку широке і мобілізоване громадянське суспільство радше за все буде своєрідним непередбачуваним чинником, який відіграватиме потенційно дестабілізуючу роль. На сучасному етапі розвитку країни не всі основні конституційні принципи щодо прав і свобод людини і громадянина в Україні втілено повною мірою, деякі з них все ще залишаються декларативними (це, зокрема, стосується ст. 48 Конституції України — права людини на достатній життєвий рівень). Стрімке по-

¹ Хазратова, Н. В. Проблема неусвідомлюваного у ставленні особистості до держави [Текст] / Н. В. Хазратова // Психологія масової політичної свідомості та поведінки / за ред. В. О. Васютинського. – К. : ДОК-К, 1997. – С. 67–82.

гіршення рівня життя в нашій країні за період незалежності створило загрозу існуванню величезних верств¹.

Бюрократизм чиновників, традиційна судова тяганина, висока вартість адвокатських та інших правових послуг часто створюють непереборні перешкоди для громадян щодо захисту формально наданих їм Конституцією прав і свобод, через що більшість прав і свобод, у першу чергу соціальних та економічних, втрачають свою практичну цінність. Так, після останньої світової фінансової кризи було змінено структуру зайнятості в Україні. Загострилася проблема невідповідності між пропозицією та попитом на робочу силу, яка впливатиме на економічну ситуацію в нашій країні. Безробіття стало реальним, через що суспільство занепокоєне перспективою масового вивільнення робочої сили. У так звану зону ризику вже потрапили сотні тисяч фахівців з різних галузей діяльності, передусім працівники бюджетної сфери (медики, освітяни, діячі культури та ін.).

Конституція України (ст. 43) гарантує кожному право на працю, її вільний вибір, своєчасну та гідну заробітну плату. Але державна влада не створює належних умов для повного здійснення громадянами цього права: нібито проводячи ринкові і демократичні реформи, вона насправді задовольняє великі приватні інтереси на шкоду свободі та демократичному розвитку, потурає олігархізації не тільки економіки, а й політики. Деякі громадяни не мають житла і надій на його отримання найближчим часом (хоча ст. 47 Основного Закону надає право на житло), не говорячи вже про те, що певні соціальні верстви далекі від достатнього життєвого рівня. Через зростання цін збільшується частка продовольчих продуктів у структурі споживання населення при зменшенні обсягів товарообігу в його натуральному вираженні, що породжує новий виток зниження платоспроможності споживачів, рівня їх життя. Крім того, оплата праці в Україні залишається однією з найнижчих у світі, що свідчить про дуже низьку вартість праці, яка не дає можливості працюючим забезпечити належний рівень споживання своїй родині. Тому зараз приблизно 7 млн наших співвітчизників, які змушені були залишити родини, країну і виїхати за кордон у пошуках заробітку, аби прогодувати сім'ї і забезпечити достаток дітям, працюють на економіку і розвиток Росії, Польщі, Греції, Чехії, Італії, Німеччини та багатьох інших країн.

¹ Див.: Карпець, О. Анатомія української деструктивності. Частина 1. Науково-публіцистичний трилер [Електронний ресурс] / О. Карпець. – Режим доступу: <http://www.svoboda.com.ua/?Lev=archive&Id=2890>.

Тотальна бідність населення країни, поляризація бідності і багатства, збагачення чиновників, перетворення ринкової структури на ринок для бідних і багатих, корупція, тіньові капітали, відмивання грошей тощо відкинули українське суспільство на узбіччя цивілізаційного розвитку, призвели не тільки до пригніченості споживчого попиту, зубожіння населення країни і його розчарування, а й до руйнації здобутків попередніх поколінь, корозії моральних принципів суспільства, відмови від духовних цінностей та ідеалів, підірвали нашу стратегічну перспективу. Під балачки про «ринкові реформи» олігархобюрократія знищує ринок, масового приватного власника, суспільну думку тощо як формально законними, так і бандитськими методами із залученням державного апарату.

Народ методично і умисно позбавляють моральності, ідеології, культури, національних цінностей і ведуть до зубожіння нації. За будь-якої ситуації спостерігаються порушення свободи слова, висвітлення подій з необхідного владі боку. У країнах, подібних до Росії чи України, де з встановленням демократії рівень життя драматичним чином упав, уся розбудова громадянського суспільства схожа на будівництво карткового будиночка: хоча ми можемо говорити про прогрес у русі до громадянського суспільства, ми повинні усвідомлювати, що нічого серйозного тут не зможе відбутися доти, доки не зростуть економічні можливості і економічна стабільність¹.

У той же час в країнах розвиненої демократії соціально-відповідальний бізнес підтримує високі соціальні стандарти на власному підприємстві і вкладає кошти у розвиток соціуму, підтримуючи в такий спосіб розвиток громадянських інституцій, адже тільки вони можуть проконтролювати ефективність влади і швидко реагувати на нові виклики і проблеми². Тому негативні наслідки, які виявилися за роки соціально-економічних перетворень, у тому числі реалізація нинішніх так званих «непопулярних» засобів, призвели до розчарування в самій демократії і навіть до руйнування вже розпочатих у суспільстві демократичних орієнтацій³.

¹ Див.: Енкарнасьйон, О. Місіонери Токвіля [Електронний ресурс] / О. Енкарнасьйон // Число І. – 2001. – № 21. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/enkarnacion.htm>.

² Див.: Громадянське суспільство або як жити краще? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hgi.org.ua/info3_v.

³ Див.: Кочубей, Л. Громадянське суспільство як необхідна передумова демократичного розвитку в Україні [Електронний ресурс] / Л. Кочубей. – Режим доступу: <http://politolog.at.ua/publ/1-1-0-3>.

Лише через стосунки власності людина може виявити свою соціальну активність. Де не існує поваги до власності, там не може бути вільної і рівної ринкової економіки. Де немає вільної і рівної ринкової економіки, там не може бути і тієї політичної системи, що закладає основи правової державності. Іншими словами, де немає громадянського суспільства, там немає і не буде правової держави. Громадянське суспільство прагне такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але незалежна від неї. Залучення громадськості до процесу ухвалення рішень є показником розвитку демократії у будь-якій країні. Неможливість для значної частини громадян брати участь у розв'язанні проблем сьогодення є чинником, що стримує розвиток та становлення України як правової держави.

Аналіз стану суспільства показує недосконалість механізмів запровадження громадських ініціатив та нагальну потребу в запровадженні ефективних моделей співпраці як між різними секторами суспільства, так і у межах самих секторів. Однією з основних причин такого становища є ще значна закритість влади від населення як на центральному, так і на місцевому рівні. Процес ухвалення рішень не є прозорим, а діяльність влади не завжди зрозуміла для населення. Закритість влади від громадськості, особливо при ухваленні управлінських рішень, є значним гальмом на шляху демократичних перетворень. Але саме громадськість повинна примусити владу відкритися завдяки своїй активності та зацікавленості. Хоча, треба відмітити, це процес двосторонній. Держава має створити умови для участі громадськості у діяльності своїх інститутів та організацій, в першу чергу законодавчі.

Досвід багатьох країн з розвинутою демократією засвідчує, що мобілізація цільового, творчого, комунікативного потенціалів окремих громадян та їх спільнот — громад різного типу і спрямування створювала підґрунтя для економічного та соціального прогресу цих країн¹. Наприклад, відомі політичні діячі США єдині у закликах до більшої участі організацій громадянського суспільства в забезпеченні людей соціальними послугами, надання яких свого часу вважалося головним обов'язком держави. На початку 2000-х рр. вони закликали розширити залучення бізнесу, церкви та решти благодійних установ у систему охорони здоров'я, догляду за дітьми і освіти, засноване на переконаності у тому, що це не тільки піде на користь

¹ Див.: Шестакова, А. Розбудова громадянського суспільства – першочергове завдання громадськості України [Електронний ресурс] / А. Шестакова. – Режим доступу: http://varianty.org.ua/projects/total/2005/civil_society/Shestakova.htm.

загалу, а й сприятиме реальному поліпшенню якості та ефективності суспільних служб¹.

Відносно нашої країни необхідно зазначити, що ще з часів Російської імперії та Радянського Союзу українцям насаджувалися психологія патерналізму, пасивність та орієнтація на державні структури. Минув досить короткий строк з часу визнання незалежності України. Коли на Заході створилися всі умови для безперешкодного розвитку громадянського суспільства, Схід не надавав індивідам такої свободи, як результат — історична нерозвиненість громадянського суспільства і психологічна орієнтація на державні структури, які символізують колектив, громадську єдність. Патерналістське, статичне ставлення громадян України до держави сприяло формуванню *вертикальних зв'язків* патрон — клієнт, де прохачами виступають індивіди, очікуючи, доки держава надасть їм певних матеріальних благ. Головна причина цього — бідність більшості населення країни і відсутність сформованого та дієздатного середнього класу, який є запорукою стабільності суспільства. Натомість у громадянському суспільстві Заходу формувалися міцні *горизонтальні зв'язки*, нароблявся соціальний капітал. Отже, таке суспільство поєднане між собою зв'язками взаємодії та співпраці, а не вертикальними зв'язками влади та залежності².

Сучасна практика формування громадянського суспільства і становлення його інститутів в Україні вказує на значні деформації, що виникають у розвитку цього процесу. Йдеться про взаємну недовіру влади та недержавних організацій, а також про недостатній вплив громадських організацій на суспільство³. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як про центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Цьому заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, коли соціальні інститути були ізольовані від зовнішнього світу, жорстко зафіксовані і опиралися будь-яким змінам, функціону-

¹ Див.: Енкарнасьйон, О. Місіонери Токвіля [Електронний ресурс] / О. Енкарнасьйон // Число І. – 2001. – № 21. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/enkarnacion.htm>.

² Див.: Четверикова, Л. Становлення громадянського суспільства і формування соціальної держави в Україні [Текст] / Л. Четверикова // Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (матеріали конф., Львів, 12 лют. 2005 р.). – Л. : ЦДП, 2005. – С. 61.

³ Див.: Барков, В. Специфікація громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / В. Барков, Т. Розова, О. Пишуліна // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm.

вали на пануванні мовчазної політичної стратегії, міфологемах, які не потребували доведення та не відображали реальних потреб, інтересів, об'єктивних законів розвитку суспільства.

Крім того, в орієнтаціях значної частини населення виявляються старі уявлення про можливості права (Конституція, мовляв, — це тільки політичний документ, а життя диктує свої вимоги). Люди схильні пристосовуватися до обставин, бо не мають достатньої правової захищеності, поваги до своїх конституційних прав з боку держави, а тим більше можливості притягувати до відповідальності порушників закону. Покладання на «зв'язки» при захисті особистих інтересів та на «керівництво» при розв'язанні суспільних проблем, так само, як і мовчазне сприйняття зловживань, у тому числі під час виборів та референдумів, свідчить про те, що політико-правова культура громадянськості в Україні залишається недостатньо розвиненою.

Усе це створює ситуацію, коли пересічний громадянин боїться влади, шукає прикриття у «сильних світу сього», а функціонування інститутів громадянського суспільства за умов недостатньо розвиненої політико-правової культури може бути витіснене на периферію. Нерозвиненість демократичної культури громадянського суспільства в Україні поки ще не надає громадянину можливості контролювати державу. Тому пересічній людині в Україні бракує глибокого відчуття особистої самостійності та відповідальності, правильного уявлення про свободу, усвідомлення меж компетенції держави і компетентності громадянського суспільства.

Без влади жити не можна, але й з будь-якою владою також. Суспільство з необхідністю виробляє певні механізми впливу на владу. Воно стає громадянським тільки тоді, коли набір, розвиток та конфігурація недержавних об'єднань здатні приструнити державу, змусити її стати активним захисником інтересів громадян, бути правовою державою¹.

Отже, громадянське суспільство може існувати тільки за умов демократії. Демократія сягає розквіту в тих країнах, де закон ефективно захищає право громадян вступати в асоціації в ім'я загальних громадянських цілей і формувати групи (наприклад, незалежні профспілки, релігійні, правозахисні організації, групи захисників навколишнього середовища, групи, що виступають за надання соціальної підтримки

¹ Див.: Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность [Текст] : кол. моногр. / науч. ред. И. Ф. Кононов. — Луганск ; Женева ; Цюрих : Альма-матер, 2002. — С. 36.

незахищеним категоріям населення, незалежні видавництва, професійні асоціації і т. д.), що відбивають їхні загальні думки, цінності та інтереси. Водночас високий рівень розвитку і функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки правова демократична держава. Саме тому згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» створення громадянського суспільства віднесено до пріоритетних національних інтересів (ст. 6)¹. Проте не треба переоцінювати можливості громадянського суспільства в ролі важливого інструмента стримування бажання влади до одержавлення усього життя суспільства (яке в яскравій формі відбувається в тоталітарній державі). Держава завжди має більше механізмів впливу на громадянське суспільство. Послаблюють вплив громадянського суспільства на владу його внутрішні суперечності, розмаїття суб'єктів з різними інтересами, цілями тощо.

Влада повинна бути спрямована на стійкий розвиток політичної системи, всіх її структур, всього громадянського суспільства. Стабільність політичної системи забезпечується стійкістю самої влади, її здатністю до саморозвитку, самовдосконалення, демократичного перетворення. Стабільність влади — одна з найголовніших основ як існування, так і рівномірності, ритмічності, стійкості функціонування політичної влади, зміцнення і розвитку правової основи функціонування політичної системи суспільства, постійне демократичне оновлення політичного життя суспільства, вільний розвиток усіх елементів політичної системи на основі стабільної визначеності влади і еволюції її розвитку; захист політичних прав і свобод громадян. Найбільш стабільною владою є та, що побудована на інтересах людей. Особиста зацікавленість спонукає до добровільного виконання розпоряджень. У такому разі контроль і застосування санкцій стають зайвими.

Коли руйнуються умови стабільності, влада втрачає можливість управляти країною, її накази не діють на тих, ким вона раніше управляла, або нова влада, що прийшла, не склалася, не має підтримки з боку більшості населення, їхніх організаційних структур, а її накази не мають сили — влада відіграє роль дестабілізатора функціонування політичної системи суспільства, його політичного життя і, врешті-решт, стає нестабільною. За браком стабільності та порядку в суспільстві знижується рівень захищеності особистості, девальвується авторитет держави,

¹ Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.

у суспільстві зростають тривога, невпевненість та соціальне напруження. У такій ситуації політична система все більше втрачає можливості впливу на політичні процеси. Тому в державі повинні бути запобіжники неправового, нецивілізованого, деструктивного впливу на інститути громадянського суспільства — Конституція, система законодавства із захисту прав і свобод людини, некорумпована судова система тощо.

Перспективи громадянського суспільства, його стійкої та мирної взаємодії з державою залишаються важливою проблемою не тільки України, а й кожної пострадянської країни. Перспективи у розвитку відкриваються лише тоді, коли держава і громадянське суспільство не тільки вступають у діалог, а й налагодять між собою сталу взаємодію, що припускає участь громадянського суспільства у справах держави, її захисту і реалізації запитів та інтересів людей, подолання деструктивних впливів на суспільство з боку влади.

Однією з головних умов протидії політико-правовим деструкціям влади є *належний розвиток громадянського суспільства*. Життєздатне громадянське суспільство може протистояти застою і є антиподом тоталітарному режиму. Чим більше розвиненим є громадянське суспільство, з міцною економікою, постійним зростанням добробуту населення, цілісною національною системою освіти, культури, науки, охорони здоров'я, незалежними, технологічно забезпеченими ЗМІ, досконалою сферою судового захисту прав і свобод людини, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпечність узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак держави правової.

Розвитку громадянського суспільства також сприятимуть активізація процесу формування дієвих інститутів громадянського суспільства, різних форм громадського самоврядування і самодіяльності; створення можливостей для участі громадян в управлінні державними і суспільними справами; створення умов для самопізнання, саморозвитку та самореалізації кожного громадянина; налагоджена ідейно-виховна робота, пропагандистське забезпечення підтримання політики керівництва країни задля формування життєвої позиції громадян, їхньої

соціальної активності, поваги до права і закону; піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки у наявності демократичних настанов і процедур та поінформованості населення, а й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, готовності до постійного вдосконалення політичної системи відповідно до змін конкретно-історичних умов виховання патріотизму на основі поваги до національної історико-культурної спадщини; різнобічна участь влади в розв'язання різноманітних проблем, які виникають на шляху побудови громадянського суспільства. За таких умов відбудуться висунення нових лідерів, формування оновленої політичної еліти.

З метою запобігання деструктивним діям та рішенням влада повинна вдосконалювати механізм виконання своїх функцій та створення впливових засобів забезпечення власної діяльності, оптимізувати структури управління, розумно розмежувати повноваження, права і відповідальність у всій владній вертикалі; скоротити нераціональні витрати, пов'язані із функціонуванням органів влади та органів, що забезпечують їхню діяльність; сприяти налагодженню механізму контролю за діями влади з боку суспільства.

Тому для подолання деструктивного впливу на розвиток громадянського суспільства потрібні злагоджені і ефективні дії влади, політикуму, бізнесу та громадськості; дії, що ґрунтуються на визначених і узгоджених суспільних пріоритетах і усвідомленні місця та ролі України у світі.

3.4. Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз

Більшість науковців, які досліджують проблему корупції, схилиються до того, що вона є наслідком слабкості інститутів громадянського суспільства. Проте існує й інша думка, яку артикулює в своїй праці «Держава, громадянське суспільство та корупція» російський соціолог С. Кордонський, який бачить громадянське суспільство на пострадянських теренах як сильне, але неорганізоване і не прагне бути організованим. Уявляється, що українська корупція — це система дій членів громадянського суспільства, яка дозволяє їм домагатися своїх цілей

усупереч державним нормам, правилам та законам і використовує чиновників — працівників державного апарату для задоволення своїх потреб.

Незважаючи на суттєву різницю у ставленні до співіснування корупції і громадянського суспільства, незаперечним є той факт, що досягнення реальних результатів у діяльності з протидії корупції можливе лише за умов формування у суспільстві «критичної маси» чіткого та несуперечливого неприйняття корупції на рівні як сприйняття (оцінювань), так і реальної поведінки. Численні дослідження, що проводилися в Україні протягом останніх десяти років, не дають підстав для висновку про існування реального неприйняття корупції як домінанти масової свідомості. Натомість фіксуються досить неоднозначний феномен «функціонального ставлення» до корупції та феномен «подвійних стандартів» (тобто корупція засуджується як суспільна проблема, однак припускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій). Така неоднозначність характерна для населення України загалом і перш за все для найбільш соціально активних його прошарків.

У більшості досліджень корупції рівень антикорупційного потенціалу громадянського суспільства вимірюється за оцінюваннями таких показників: сприйняття та ставлення до корупції, ступінь громадського супротиву, ефективність ЗМІ та громадських організацій в протидії корупції. У цьому підрозділі ми наводимо дані соціологічних досліджень цих та інших показників, розкриваючи в такий спосіб значущість різних інститутів громадянського суспільства у протидії корупції.

Поширеність корупції в Україні. На думку дослідників, жодна з країн світу не має повного імунітету від корупції — вони відрізняються лише її обсягами, характером її виявів та масштабом впливу на соціально-економічну та політичну ситуації. У тих країнах, де корупція поширена значною мірою, вона із соціальної аномалії перетворюється на правило і виступає звичним засобом розв'язання проблем, стає нормою функціонування влади і способом життя значної частини членів суспільства. У країнах, де корупція зустрічається порівняно рідко, вона у громадській свідомості асоціюється з великим злом для держави та її громадян і не справляє суттєвого впливу на суспільне життя¹.

За результатами дослідження Проекту протидії корупції в Україні (UPAC) «Корупція та корупційні ризики в державних адміністративних

¹ Див.: Зелена книга державної політики [Текст] / С. В. Дрьомов, Ю. Г. Кальниш (кер. авт. кол.), Д. Б. Клименко, Г. О. Усатий, Л. М. Усаченко ; за ред. Ю. Г. Кальниша. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2010. – 88 с.

органах: громадська думка населення України, підприємців, експертів»¹, у березні 2009 р. 79,1 % населення України оцінили рівень корупції в країні як високий. Крім того, близько 82 % опитаних погоджуються з тим, що корупція є звичним явищем в органах влади. За даними загальнонаціонального опитування 2010 р. в межах проекту «Боротьба з корупцією в Україні»², за рік у корупційних практиках взяли участь, за власними оцінюваннями, 30 % респондентів. Ці оцінки збігаються з даними Центру Олександра Разумкова, згідно з якими корупційний досвід протягом року мали 28,2 % опитаних³. Якщо не брати до уваги конкретний період, то корупційний досвід протягом життя мали 56 % опитаних. Важливо зазначити, що оцінки сприйняття поширеності корупції не завжди корелюють з оцінками досвіду участі у корупційних практиках. Існують установи, з якими пересічні громадяни рідко або взагалі не взаємодіють (наприклад, суди, прокуратура, Верховна Рада тощо), але високо оцінюють корупційність цих органів.

Традиційно найбільш корумпованими, за оцінками сприйняття, вважаються заклади освіти, охорони здоров'я та ДАІ. Однак за кількістю контактів з установами, які вилилися в корупційні практики, найбільш корумпованими виявляються прокуратура, Бюро технічної інвентаризації (БТІ) та ДАІ. Відсоток респондентів, які мали корупційний досвід у закладах освіти та охорони здоров'я, є значно меншим порівняно з названими інституціями. Корумпованими називають і ті інститути громадянського суспільства, які традиційно вважаються найбільш ефективними у протидії корупції, — це ЗМІ і громадські організації.

Особливості сприйняття та ставлення до корупції. Сприйняття корупції та ставлення до її поширеності є одним із головних індикаторів антикорупційного потенціалу громадянського суспільства. У громадській свідомості існує чітке уявлення про корупцію як гостру соціальну проблему, проте динаміка оцінок стурбованості корупцією має нелінійний характер. Пікові значення стурбованості корупцією

¹ Звіт підготував Фонд «Демократичні ініціативи».

² Загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності $n = 2027$ респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 р., в межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

³ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Олександра Разумкова з 20 по 28 липня 2009 р. Було опитано 2006 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками.

фіксуються у періоди загострення політичних та соціально-економічних конфліктів. Але важко сказати, чим саме це може бути пояснено, — реальними умовами життя чи тим, що дана обставина штучно актуалізується під час політичних дебатів ключових політичних сил.

Упереджене ставлення населення до корупції в окремих сферах пояснюється такими особливостями масової свідомості. По-перше, персоналізацією корупції. Ця тенденція виражається в асоціюванні корупції у певній сфері з певною відомою персоною, яка опинилася в центрі корупційного скандалу (наприклад, з Павлом Лазаренком), або з узагальненим образом (наприклад, «депутати», «політики», «судді», «влада» тощо). Але найчастіше такий стереотип створюється внаслідок досвіду низької якості публічних послуг або неефективності дій чиновників.

По-друге, корупція на побутовому рівні часто сприймається як компенсація низьких зарплат чиновників, які разом з громадянами є заручниками складної бюрократичної тяганини.

По-третє, поширеним є стереотипне маркування окремих сфер як корумпованих (наслідок інформаційного тла). Серед таких інституцій виділяються заклади освіти, медичні установи, суди, правоохоронні органи, органи самоврядування різних рівнів.

По-четверте, оцінювання ситуації залежить від суми хабара та характеру питання, яке вирішується в результаті корупційної угоди.

По-п'яте, характерним для сприйняття корупції у сферах освіти та охорони здоров'я є проблеми її розуміння населенням. Так, близько 60 % опитаних адекватно розуміють корупцію, яка передбачена чинним законодавством, тоді як 20 % бачать корупцію там, де, за законом, вона відсутня¹.

Крім того, існує потенційна залежність феномену стурбованості корупцією від загальних оцінювань курсу влади. Так, у дослідженні червня 2010 р. було зафіксовано найбільш високий відсоток респондентів, що визнають курс розвитку країни правильним (43 %), з одночасним досить суттєвим зниженням питомої ваги осіб, що відносять корупцію до найбільш важливих суспільних проблем (Центр Олександра Разумкова).

Дані досліджень вказують на наявність подвійних стандартів у сприйнятті корупції населенням. У масовій свідомості існує суперечливе поєднання сприйняття корупції, з одного боку, як соціально

¹ Загальнонаціональне опитування населення України (обсяг вибіркової сукупності $n = 2027$ респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 р., у межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

небезпечного, злочинного явища, а з другого — як невід’ємної частини життя, звички. Так, звичку більшості населення використовувати корупцію у повсякденному житті вважають перешкодою антикорупційній боротьбі 74 % населення.

Феномен подвійних стандартів виявляється у розриві ціннісного рівня і поведінкового (засуджую, але беру (даю) хабарі); засудженні поведінки інших та виправданні власної поведінки; схильності вважати корупцією лише дії чиновників у ситуації вимагання (чи умисного створення умов для підведення особи до думки про необхідність здійснення корупційного платежу); виправданні поведінки хабародавця; поділі корупції на «велику» та «побутову».

Важливо зазначити, що корупція в Україні поширена не тільки на теренах державної сфери, а й у приватному секторі, що свідчить про глибинну дисфункцію соціальних інститутів. Способи ведення бізнесу априорі несуть в собі корупційну складову у відносинах з державними органами та контрагентами. Так, на думку опитаних підприємців¹, «застосування корупційних практик є засобом збереження бізнесу». Близько половини підприємців фактично не вважають корупційною поведінкою «відкати», які є класичним виявом корупції у приватному секторі — особа отримує власний зиск, використовуючи своє службове становище і завдаючи шкоди підприємству або організації, в якій працює. Дуже показовим є те, що лише близько половини підприємців готові запропонувати своєму співробітнику звільнитися за умови викриття ситуації «відкату». Тобто для більш ніж як для половини бізнесменів ситуація, коли вчиняється підкуп, не є екстраординарною. Так, 18 % підприємців взагалі сприймають ситуацію «відкату» як щось природне.

Причини та наслідки корупції. Головні **причини** корупції в Україні пов’язані з її інституційним характером: розвинена система неформальних контактів перетворилася на сталі традиції використовувати корупцію на різних рівнях соціальних відносин. Корупція як функціональна поведінка поширюється в ситуації відсутності політичної волі з боку політичної влади, толерантного ставлення до неї з боку громадськості, замовчування її як проблеми з боку ЗМІ, свавілля з боку судів, правоохоронних та фіскальних органів, які перетворюють ресурси контролю на предмет корупційного обміну.

¹ У межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні» опитано 304 респонденти в період з 1 червня по 1 липня 2010 р. Глибинні інтерв’ю проводилися в п’яти регіонах України, 13 областях, АР Крим та м. Києві. Було опитано власників та вищих посадових осіб (директор, заступник директора, керівник структурного підрозділу).

Уявлення про причини корупції в Україні є різними у представників різних соціальних груп. До п'ятірки найбільш очевидних для населення¹ причин високого рівня корупції в Україні входять: корумпованість судів та суддів (82 %); недоторканність народних депутатів та суддів (81 %); корумпованість правоохоронних органів («вони більше заробляють собі гроші, ніж борються з корупцією») (80 %); надто гуманне ставлення до корупціонерів («слабкість покарання») (77 %); звичка більшості населення використовувати корупцію (терпимість до корупції) (74 %); відсутність політичної волі, тобто небажання політичної влади вести боротьбу з корупцією (74 %).

Наслідками поширеності корупції в суспільстві є такі явища: загроза реалізації прав і свобод громадян; заперечення принципів верховенства права; відсутність свободи слова, оскільки корумпована влада переважно зацікавлена в неадекватному, некоректному висвітленні мас-медіа корупційних процесів у країні; недосконалість системи державного управління від найнижчого до найвищого рівня, яка досі дозволяє чиновникам на власний розсуд розпоряджатися національними ресурсами; недовіра громадян до влади через зневірення населення в справедливість у розв'язанні наявних проблем і потреб; низький антикорупційний потенціал, оскільки у суспільній свідомості наявні функціональне ставлення до корупційних практик і стереотип про неможливість подолання корупції; падіння міжнародних рейтингів України і погіршення інвестиційного клімату.

Серед песимістичних сценаріїв розвитку ситуації з корупцією в Україні: зростання соціально-політичного напруження; подальші криміналізація та тінізація економіки; підрив фінансово-економічної системи країни; девальвація моральних цінностей вітчизняного суспільства; падіння міжнародного іміджу країни, погіршення її політичних, економічних, соціальних і правових позицій на світовій арені; втрата можливостей вступу країни в престижні світові організації; міжнародна політична та економічна ізоляція тощо².

Саме тому життєва необхідність подальшого розвитку держави — протидія корупції. Це питання є важливим для суспільного прогресу, нормального життя та запобігання іншим викликам і загрозам. По-

¹ Загальнонаціональне опитування населення України (обсяг вибіркової сукупності $n = 2027$ респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 р., у межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

² Див.: Зелена книга державної політики [Текст] / С. В. Дрьомов, Ю. Г. Кальниш (кер. авт. кол.), Д. Б. Клименко, Г. О. Усатий, Л. М. Усаченко ; за ред. Ю. Г. Кальниша. — К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2010. — 88 с.

тужний потенціал України в економічній, політичній, правовій та соціальній сферах дає надію на поліпшення антикорупційної ситуації в нашій країні.

У світовій практиці існують три стратегії протидії корупції: *стратегія усвідомлення*, *стратегія попередження* та *стратегія верховенства закону*. Вивчення досвіду зарубіжних країн щодо їх застосування дозволяє виявити найбільш прийнятні та дієві для України важелі протидії корупції, визначити національну антикорупційну стратегію, що враховує кращий досвід розвинених країн. Така стратегія має будуватися на реальній практичній взаємодії державних і громадських структур в Україні, оскільки ключовим партнером у боротьбі з корупцією завжди є громадянське суспільство. Водночас дані соціологічних досліджень показують, що громадянське суспільство в Україні також деформоване корупцією.

Антикорупційний потенціал. Виходячи з того, що головним принципом стратегії боротьби з корупцією є публічність, індикаторами антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в міжнародних дослідженнях виступають: рівень громадського супротиву корупції; потенціал ЗМІ та громадських організацій; розвиток інституту добродесних інформаторів (вістблорерів).

Громадський супротив корупції (рівень протестного потенціалу). Антикорупційна активність може мати різні форми (від уникнення корупційно небезпечних ситуацій до блокування руху на автошляхах). Тому доцільно, на наш погляд, розділити їх на внутрішні (особистісні) та зовнішні (публічні) форми антикорупційної протидії. До перших належать ті, що відображають внутрішнє ставлення громадянина, його настанову діяти в корупційно небезпечній ситуації: а) позиція уникати контактів, що передбачають корупційну взаємодію. Для цієї позиції характерна мінімізація контактів з державними установами та установами, що вважаються маркованими як корупційні; б) принцип відмови від хабара, настанова використовувати виключно законні методи в разі необхідності звернення за адміністративною послугою, навіть ціною власного часу. В дослідженні «Стан корупції в Україні» 2010 р. частка респондентів, що мають принципову позицію «ніколи не давати хабар», складає 15 %.

Зовнішні форми протесту є публічними і спрямовані на те, аби притягнути увагу або мобілізувати громадськість навколо боротьби з корумпованим чиновником. Назване дослідження показало, що найбільш вірогідними формами протесту проти дій корумпованого

чиновника, за оцінюваннями населення, можуть стати: збирання підписів, підписання петицій; участь у громадських обговореннях і залучення ЗМІ; звернення до депутата; участь у роботі громадських організацій; створення або активна участь в Інтернет-спільнотах. Судові позови, як і повідомлення правоохоронних органів про факти корупції; участь у діяльності політичних партій; повідомлення в правоохоронні органи чи керівництву про корупційні дії колег; блокування рухів на автошляхах та залізницях більшість населення не готові обрати як спосіб протесту (рис. 3.1).

Рис. 3.1. В яких акціях протесту проти дій корумпованого чиновника Ви найімовірніше за все візьмете участь? (за оцінюваннями населення)

Дослідження «Стан корупції в Україні» 2010 р. вказує на те, що вибір респондентами форм протидії має ціннісне забарвлення, тобто демонструє бажану в суспільстві форму поведінки. І навпаки, форми, що не обрані як імовірні, є досить поширеними (наприклад, використання ресурсів Інтернет-спільнот, участь у діяльності політичних партій). Подібна тенденція може свідчити і про те, що низька підтримка таких форм, як акції протесту, демонстрації та страйки, є деклара-

тивною поведінкою. Насправді протестна активність за умов сильного стимулу чи добре організованої акції може виявитися стихійно. Низька підтримка форм протидії корупції пов'язана з причинами, які були виявлені під час аналізування результатів дослідження: негативне ставлення до протестної активності у суспільстві взагалі; відсутність або низька поінформованість про дієві форми протесту; відсутність підтримки (громадськості, журналістів, НУО, опозиції); низький рівень довіри до структур та органів, що повинні вести боротьбу з корупцією. Так, 58 % опитаних своє рішення приховати факт корупційної вимоги пояснюють недовірою до відповідних органів; відсутністю колективного осуду корупційних практик, наявністю у суспільстві стереотипів, що схильні виправдовувати корупційні практики, функціональним ставленням до корупції; відчуттям марності протестної активності; відчуттям небезпечності.

Антикорупційний потенціал ЗМІ. Засоби масової інформації є одним із головних суб'єктів антикорупційної боротьби. Водночас ефективність їхньої діяльності досить сильно залежить від їх прозорості та незалежності. Слово «прозорість» для мас-медіа означає здатність (спроможність) забезпечувати відкритий та видимий рух інформації — так, аби читач залишався впевненим і мав підстави повністю довіряти тому, за яких умов потрапляє інформація в редакцію, як обробляється (з якими мотивами) та в якому вигляді (з якими акцентами) подається в матеріалі. Проблема прозорості ЗМІ є сьогодні очевидною як для міжнародних експертів, так і для пересічних українців, які втрачають довіру до інформаційних джерел. Слід зазначити, що в міжнародному рейтингу свободи преси за 2012 р., який публікує організація «Репортери без кордонів», Україна посіла 126 місце серед 179 країн світу¹; позиції України погіршилися на 10 позицій порівняно з минулим роком, але це дещо кращий показник порівняно з 2010 р., коли вона опинилася на 131 місці, однак гірший від 2009 р., коли вона була на 89 позиції.

Здатність українських ЗМІ бути учасниками боротьби з корупцією є темою, яку досить активно обговорюють політики, експерти та в медіа-середовищі. Якщо узагальнити думки, які висловлюються з цього приводу, то можна дійти до певних характеристик, які попередньо надають уявлення про стан ЗМІ в Україні та їх антикорупційний потенціал.

¹ «Репортери без кордонів»: в Україні рівень свободи ЗМІ впав до найнижчої позначки з часів Помаранчевої революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/71004>.

Передусім антикорупційному потенціалу ЗМІ заважає їх переважно цілковита залежність від власників. Такі ЗМІ з'являлись як певні політичні проекти певних осіб і переважно ними залишилися. Такими власниками є не тільки приватні особи, а й держава або муніципальні органи (щодо друкованих ЗМІ). Останнє взагалі ставить питання про можливість відносити ці засоби до категорії ЗМІ. Держава не в змозі знайти ефективний механізм роздержавлення міських та районних друкованих ЗМІ. Значна кількість таких ЗМІ в Україні є саме міськими та районними. Досить незначний прошарок українських ЗМІ можуть формуватися та працювати на основі власної редакційної політики.

Крім того, звертає на себе увагу та обставина, що антикорупційні розслідування в ЗМІ є нечастими, переважно замовними і мають характер політичних або бізнес-«сутичок». Це означає, що поява відповідних матеріалів у ЗМІ спрямована на досягнення «крапкового» (вибіркового) результату (перед виборами, перед призначенням на посаду, перед отриманням державного замовлення тощо), після чого буде забуто.

Є досить поширеною думка, що самостійні журналістські розслідування корупції зустрічаються рідко. ЗМІ переважно користуються результатами судових процесів чи інформацією правоохоронних органів. Отже, ЗМІ переважно не є первинним джерелом інформації про корупцію. Окремі дослідження свідчать про досить поширене використання ЗМІ правоохоронними органами, які є єдиними коментаторами досудового та судового слідства.

Слід також зазначити, що правоохоронні органи не реагують на повідомлення у ЗМІ про корупцію¹. Отже, держава втрачає можливість бути офіційним отримувачем інформації від ЗМІ про корупцію. З точки зору українського законодавства така ситуація не є нормальною, оскільки згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України повідомлення у ЗМІ є джерелом інформації про злочин, що підлягає перевірці.

Останнім часом в Україні пролунали заяви політиків про корумпованість самих українських ЗМІ чи окремих журналістів. Ця тема не є новою для експертного середовища, але дуже рідко виходить від політиків, а тим паче — оприлюднюється. Журналістське середовище зустріло такі заяви не лише вороже, а і з погрозами бойкотувати цих політиків. Врешті-решт тему було дуже швидко закрито.

¹ Дані глибинних інтерв'ю з журналістами (10) та формалізованого інтерв'ю з журналістами (100) у межах проекту «Стан корупції в Україні» 2010 р.

Отже, українські ЗМІ — це потужний, але цілком не реалізований антикорупційний потенціал суспільства. ЗМІ не виконують свою функцію щодо добросовісного обговорення теми корупції, яка турбує громадськість. Держава в свою чергу свідомо чи несвідомо мінімізує реальні можливості участі ЗМІ у боротьбі з корупцією.

Антикорупційний потенціал громадських організацій. Важливим напрямом боротьби з корупцією є контроль з боку громадянського суспільства за державними органами влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами тощо. Провідну роль у такому контролі мають відігравати інститути громадянського суспільства — громадські організації. У свою чергу активна діяльність громадських організацій у сфері протидії корупції є запорукою становлення громадянського суспільства. В Україні зареєстровано значну кількість громадських організацій — від регіональних до всеукраїнських, що, однак, не характеризує масштаби їхньої діяльності. Як масштаби, так і результати діяльності є суперечливими.

Існує велика різниця між формально зареєстрованими організаціями і реально діючими. На початок 2013 р. в Україні було зареєстровано 74,5 тис. громадських організацій¹. Проте, за висновками декількох національних досліджень, активну діяльність проводили не більше 3–4 тис. НУО, що складає приблизно 5 % зареєстрованих організацій. У країнах з демократичними традиціями показник кількості НУО на 10 000 населення набагато перевищує відповідні показники для України, що визнається однією з суттєвих перешкод на шляху демократичних реформ.

Якісний стан НУО виявляється у тому, що останнім часом поширилися випадки, коли під виглядом громадських організацій працюють структури, спрямовані на отримання прибутку (фактично бізнес приховується під організаційно-правовою формою громадської організації); вони фінансуються бізнес-структурами або політичними партіями для лобіювання певних інтересів (і є цілком залежними від своїх «господарів»); створюються під реалізацію певних проектів і припиняють своє існування після «засвоєння» коштів, державних чи грантових. Досить поширеним явищем є створення «кишенькових» благодійних фондів при певних владних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Це дає підстави для висновку

¹ Див.: Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 289.

про існування своєрідного «*фіктивного громадянського суспільства*», тобто про використання властивих для нього інституцій усупереч їх цілям. Ці обставини впливають на антикорупційний потенціал НУО.

За наведеною аналогією близько 200 українських неурядових організацій декларують свою антикорупційну спрямованість. Однак їх діяльність не стала реальним чинником, що впливає на ситуацію у сфері виявлення фактів корупції та боротьби з нею. Рівень обізнаності населення щодо антикорупційної діяльності НУО, за даними дослідження «Стан корупції в Україні» 2010 р.¹, є доволі низьким: лише п'ята частина (20 %) респондентів відзначила, що їм відомо про таку діяльність; решта або не знає про неї (69 %), або не змогла дати певну відповідь (11 %).

Серед найбільш поширених видів антикорупційної діяльності, про які відомо населенню, були названі антикорупційна просвітницька діяльність НУО (41 % з числа тих, хто взагалі щось чув про діяльність неурядових організацій). Майже удвічі меншій частині населення відомо про проведення громадських розслідувань щодо корупційних діянь (22 %), участь у громадських радах при органах влади (19 %), громадський контроль за розслідуванням корупційних злочинів (18 %).

Фактична залежність НУО від політичних партій особливо чітко виявляється в період виборчих кампаній.

Постійно (8 %) та дуже часто (23 %) громадські організації створюються під певні проекти, і після їх завершення фактично не працюють. У діяльності громадських організацій досить поширеною є часткова «тінізація» діяльності (наприклад, виплата зарплатні у «конвертах» — постійно (14 %) або часто (13 %)). Ще одним досить поширеним феноменом є те, що НУО стає фактичним «прикриттям» бізнесу і працює заради прибутку — за думкою 25 % представників неурядових організацій, тобто вони використовуються як спосіб ухилення від податків.

Представники самих громадських організацій оцінюють рівень обізнаності населення щодо їхньої антикорупційної діяльності як доволі низький: жоден з опитаних не відповів, що громадяни «обізнані дуже

¹ У межах проекту «Стан корупції в Україні» проводилось опитування представників неурядових організацій. Загалом було опитано 111 представників НУО усіх організаційно-правових форм за винятком політичних партій. Для формування вибірки було використано перелік організацій, які наприкінці 2009 р. виявили бажання увійти до громадської ради при Уповноваженому Кабінету Міністрів України з антикорупційної політики. Інтерв'ю проводилися в таких регіонах України: м. Київ, Львівська, Івано-Франківська, Харківська, Донецька, Полтавська, Херсонська області, АР Крим.

добре», третина — обізнані (3 % — добре обізнані, 30% — обізнані певною мірою), що фактично свідчить про низьку самооцінку власної діяльності. Низький рівень поінформованості про діяльність громадських організацій спричинений в першу чергу незначною кількістю контактів населення з ними: лише 18 % респондентів з масиву населення у межах проекту «Стан корупції в Україні» контактували з громадськими організаціями (12 % — особисто, 6 % — через інших осіб).

Важливо відзначити, що Інтернет (соціальні мережі та інші форми спілкування) поступово витісняє НУО як спосіб об'єднання громадян для досягнення певних цілей. В умовах політичного тиску на громадські організації та зростання ваги «фіктивного третього сектору» Інтернет-спільноти (на базі соціальних мереж) стають все більш привабливими, особливо для молоді.

Громадські організації згідно з існуючими у масовій свідомості стереотипами разом із правозахисниками мають найбільший антикорупційний потенціал порівняно з органами влади, іншими суб'єктами політичного та суспільного життя. Однак можливість реалізації цього потенціалу залежить від багатьох чинників, більшість з яких в умовах сучасної України мають негативну спрямованість, обмежуючи можливості НУО та зменшуючи їх авторитет у громадськості. Про це, зокрема, свідчить те, що 10 % опитаних визнають: НУО фактично інтегровані в чинну корумповану систему і зацікавлені у збереженні існуючої ситуації. Отже, для України все більш характерним стає феномен «замовної громадської активності».

У взаємодії НУО та органів державної влади переважають «неформальні» складові¹, що базуються на особистих відносинах. Менше значення мають інституційні взаємодії, наприклад, через механізми, прямо передбачені законодавством, — громадські слухання, діяльність громадських рад, інформаційні запити тощо. В цьому є певні ризики, оскільки багато НУО створюються як «кишенькові» організації певних політиків, місцевих керівників та ін. За таких умов можливість реального та дієвого громадського контролю суттєво обмежується. За оцінюваннями опитаних експертів, серед активних (реальних) НУО питома вага таких організацій складає приблизно третину.

¹ У межах проекту «Стан корупції в Україні» опитано співробітників правоохоронних органів. Усього було опитано 730 правоохоронців. Опитування було проведено в п'яти регіонах України: 23 областях, АР Крим та м. Києві. Під час формування вибірки було визначено підрозділи (департаменти, управління тощо), що належать до спеціалізованих антикорупційних підрозділів у відповідних правоохоронних органах.

«Спеціалізація» певних організацій на антикорупційній тематиці загалом є позитивним моментом, однак в умовах українських реалій це може створювати певні ризики. Так, активісти НУО не завжди здатні юридично коректно визначити проблеми, на розв'язання яких спрямована їх діяльність. Так, за даними зазначеного опитування, значна частина опитаних активістів, що позиціонують себе як антикорупційні, слабо обізнані у новому антикорупційному законодавстві, часто навіть просто не знають про нього. Нерідко антикорупційні НУО самі стають ланкою неформальних структур кримінальної спрямованості, де вони виконують функцію «громадського прикриття», активно використовуючи маніпуляцію громадською думкою для дискредитації органів, що протидіють таким формам злочинної діяльності.

Отже, ідеологія превентивної протидії корупції не стала домінуючою в середовищі НУО, де практично домінують ті самі репресивні моделі, що і в суспільстві загалом. У цьому вбачається одна з найбільш суттєвих проблем участі НУО у протидії корупції. Кількість організацій, що сприймають сучасні підходи до протидії корупції, є незначною.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що рівень корумпованості є одним із індикаторів розвитку суспільства. Неможливо заперечувати те, що корупція притаманна усім країнам, незалежно від політичного устрою чи рівня економічного розвитку¹. Але той випадок, що корупція стала ледве не візитною карткою України у світі, ставить це питання у перший ряд найбільших і найболючіших проблем української дійсності. Та, можливо, найкритичнішим нині є те, що для багатьох громадян України корупція стала звичайною, ледве не повсякденною формою соціальної поведінки. Корупція в політиці, судах, бізнесі та державному управлінні спричиняє загальну зневіру пересічних українців у тому, що правовим шляхом можна вирішити хоч якесь питання, і в свою чергу взагалі підриває їхню віру в легітимність існування такої дуже «специфічної» держави.

Низький антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні виявляється і в тому, що на сьогодні ураженими корупцією вважаються навіть ті інститути громадянського суспільства, які традиційно вважалися спроможними контролювати і впливати на її рівень, — ЗМІ та громадські організації. Населення і самі журналісти визнають, що ЗМІ в Україні є непрозорими та заангажованими, залежними від власників, журналісти доволі часто публікують замовні матеріали.

¹ Див.: Мілер, В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд в посткомуністичній Європі [Текст] : пер. з англ. / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна. – К. : К.І.С., 2004. – 328 с.

Громадські організації також піддаються певним корупційним ризикам — створюються з певною метою або під конкретний проект, залежні від політичних партій та (або) донорів чи створюються державними органами, «грішать» «відкатами» у відносинах з донорами, ведуть діяльність, яка не передбачена статутними документами, і не здійснюють ту, що передбачена статутом.

За українських критичних умов боротися з корупцією можливо лише методами гласності, відкритості та доступності інформації. А за відсутності в Україні правової держави і громадянського суспільства поки що єдиним надійним методом такої боротьби може стати публічне поширення інформації про корупцію. І в такому разі, коли інформація про корупцію набере значного поширення у суспільстві, буде дуже непросто ухилитися від реагування на неї. На думку експертів, Україна з усіх пострадянських країн має найоптимістичніші шанси щодо успішної протидії корупції. Проте для цього потрібні комплексні та злагоджені дії як державної влади, так і громадянського суспільства, оскільки корупція має здатність легко та швидко пристосовуватися до змін.

3.5. Профілактика соціальних відхилень у громадянському суспільстві

Конституція України визначає, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Крім того, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. На жаль, наша країна ще й досі не досягла наведених конституційних стандартів. Єдиний можливий шлях досягнення цього — побудова громадянського суспільства, цілями якого є: 1) формування громадянської позиції кожної конкретної людини; 2) побудова гідного суспільства на всіх рівнях життєдіяльності індивіда (держава, родина, школа); 3) відчуття європейської спільноти і водночас збереження національних особливостей; 4) забезпечення всіх громадян реальним правом отримувати знання і навички, необхідні для повноцінного життя і діяльності у громадянському суспільстві¹.

¹ Див.: Кравченко, С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 141.

Проте динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні, кризова ситуація у багатьох сферах громадського життя неминуче призводять до збільшення девіацій, що виявляються в поведінкових формах, які відхиляються від соціальних норм. Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова і художня творчість) підсилюються девіації негативні — насильницька і корислива злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, проституція, аморальність.

Людство не знає такого суспільства, в якому всі його члени поведуться відповідно до загальних нормативних вимог. Соціальні відхилення є складовою людської життєдіяльності в цілому, її об'єктивних чинників (середовище — потреби) та чинників суб'єктивних (усвідомлення об'єктивних потреб у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових настанов та реалізації їх у вчинках, поведінці, діяльності). Розглядаючи їх як деяке цілісне динамічне утворення (процес), можна виділити з усього різноманіття взаємозв'язків цього утворення з суспільним життям у цілому чотири важливі компоненти: соціальні цінності, соціальні інститути, соціальні норми та соціальні відносини. Всі вони охоплюють різні сфери суспільного життя. В різних історичних умовах і стосовно різних форм поведінки соціальні відхилення виявляються по-різному. Однак є і деякі загальні закономірності процесу їх розвитку. Сумарно його можна подати у такому вигляді.

1. Початковою ланкою соціальних відхилень звичайно є зміна ціннісних орієнтацій у тих чи інших верствах населення (соціальних групах), що спричинено, як правило, змінами в об'єктивних соціально-економічних умовах їх життя.

2. Зміна орієнтацій дедалі поширюється і, з одного боку, спричиняє зростання кількості міжособистісних конфліктів, а з другого — веде до порушення соціальних норм, які регулюють відповідні відносини.

3. Якщо цей процес не контролюється і не породжує необхідної соціальної реакції, він поглиблюється у таких напрямках: соціальна норма фактично не діє; виникає «тіньова нормотворчість»; порушується функціонування відповідних соціальних інститутів; воно замінюється неформальними зв'язками.

4. Відбуваються істотні, часом необоротні, зміни та деформації у системі суспільних відносин: зростають соціальні суперечності, які в свою чергу продукують поведінку, що соціально відхиляється, в різ-

них формах; спостерігається погіршення структури та динаміки анти-суспільних явищ.

Вивчення природи, видів, причин, тенденцій соціальних відхилень має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин та інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їхнього застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Всі ці заходи спрямовані на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію та гуманізацію нашого суспільства.

За всіх часів суспільство намагалося придушувати, усувати небажані форми людської життєдіяльності та їхніх носіїв. Методи і засоби визначалися соціально-економічними відносинами, суспільною свідомістю, інтересами правлячої еліти. Проблеми соціального «зла» завжди привертали увагу вчених. Філософи і юристи, медики і педагоги, психологи і біологи розглядали й оцінювали різні види соціальної патології: злочинність, пияцтво і алкоголізм, наркотизм, проституцію, самогубства тощо.

Негативні форми соціальних відхилень (дисфункціональні) завдають шкоди суспільству та особистості. Розглянемо їх на прикладах таких соціальних відхилень, як наркоманія та проституція.

Поширення наркоманії супроводжується комплексом проблем: розповсюдженням інфекційних хвороб (ВІЛ/СНІД, як свідчить статистика, до 80 % хворих на СНІД — ін'єкційні наркомани), втратою працездатного населення, погіршенням фізичного та морального здоров'я нації, занепадом культури тощо. Особлива небезпечність наркотизації населення пов'язана з тим, що, як правило, основна маса наркоманів — це молодь. Саме вона з нестійкими ціннісними орієнтаціями та відсутністю усталеного інтегрального статусу стає головною жертвою наркоманії. Молодь — не тільки майбутнє, а й великий виробничий потенціал країни, значна частина якої перебуває у репродуктивному віці. Наркоман, ураховуючи його емоційний та психологічний стан, виключений як з виробничих відносин, так і з репродуктивного процесу. До того ж, навіть у разі вагітності наркоманки або від наркомана дитина народжується з біологічними та психічними вадами, у тому числі з наркозалежністю.

Аналізуючи соціальну небезпечність і шкоду, яку заподіює наркоманія суспільству, можна визначити таке: у широкому соціальному

плані наркоманія завдає матеріальної шкоди, часто спричиняє травми на виробництві і правопорушення, загалом зменшує здатність населення вести здоровий спосіб життя; хвороба на наркоманію, або в цілому наркотизм, є соціальною хворобою, яка загрожує здоров'ю нації і населення, впливаючи на демографічний, соціальний та економічний стани держави.

Комплекс суспільно небезпечних моментів такого соціального відхилення, як проституція, полягає у:

а) соціальному аспекті: проституція є паразитичною формою, яка виражається передусім в ухиленні від праці, тобто формою, що створює своєрідний альтернативний спосіб життя, який не передбачає як основну норму трудовий процес (пов'язана з алкоголізмом, наркоманією);

б) медичному аспекті: поширення венеричних захворювань і СНІДу; жінки, які займаються проституцією, зрештою втрачають своє здоров'я, не можуть бути повноцінними матерями і відповідно народжувати в остаточному результаті повноцінних, здорових дітей;

в) морально-психологічному аспекті: проституція неминуче призводить до втрати справжніх природних, біологічних та психологічних людських якостей, деградації особистості та моральної патології;

г) правовому аспекті: проституція тісно пов'язана з такими злочинними діями, як крадіжки, поширення порнографії і наркотиків, утримання будинків розпусти, звідництво, залучення до проституції неповнолітніх, хуліганство, зараження венеричними захворюваннями та СНІДом¹.

Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів соціальних відхилень. В Україні вже давно існує нагальна потреба у розробленні дієвої стратегії в галузі профілактики негативних соціальних відхилень з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Під профілактикою розуміється система комплексних державних, громадських, соціально-економічних і медико-санітарних, психолого-педагогічних і психологічних заходів, кінцевою метою яких є попередження негативних соціальних відхилень у поведінці громадян.

Загальними **вимогами** при плануванні профілактичних заходів є такі: *обґрунтованість* — включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації; *повнота* — охоплення профілактич-

¹ Див.: Мінченко, С. Кримінологічна характеристика наркоманії та проституції: сучасний стан і тенденції [Текст] / С. Мінченко // Право України. — 2009. — № 9. — С. 117–118, 121.

ними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості; *конкретність* — формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм та методів профілактичної і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців; *своєчасність* — визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період; *реальність* — тобто включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи.

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу слід ураховувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямовано; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту.

Заходи профілактики соціальних відхилень, які проводить суспільство, мають бути диференційовані за місцем і часом. Важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи треба впливати взагалі. Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити примусово, — вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є й відносини, на які можливо і потрібно впливати вже зараз і найрішучішим чином, оскільки для цього існують усі умови.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що спричиняють різного роду негативні явища — злочини, інші правопорушення, пияцтво, алкоголізм, наркоманію, проституцію, дитячу бездоглядність та бродяжництво тощо.

Аналізуючи причини виникнення соціальних відхилень у нашій країні, можна зазначити: «Погіршення економічної ситуації в державі, стрімкі зміни умов господарювання і ринкової кон'юнктури зумовили посилення соціального фактора вчинення правопорушень. Основними причинами виникнення проблеми є: недосконалість нормативно-правового, організаційного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення профілактики правопорушень; нена-

лежний рівень комплексних запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх вчинення; низький рівень правової культури населення, роз'яснювальної роботи з формування відповідального ставлення громадян до питань дотримання законності, особистої участі в охороні громадського порядку, профілактики правопорушень та боротьби із злочинністю; відсутність дієвого механізму участі громадськості у забезпеченні правопорядку в державі; недостатня увага органів державної влади до питань організації дозвілля молоді, її зайнятості та відпочинку; недосконалість механізму взаємодії правоохоронних органів з місцевими органами влади з питань розроблення конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності профілактики правопорушень»¹.

Несприятлива економічна ситуація, безробіття, зростання безпритульності та маргіналізації населення роблять вагомий внесок у справу розвитку проституції. Рівень проституції, яка поряд зі злочинністю є постійним супутником суспільства, залежить від його морального стану, що сьогодні навряд чи можна назвати задовільним. Очевидні прорахунки в морально-етичному вихованні молоді, стрімке падіння авторитету родини і школи. Повсюдно панує атмосфера недотримання законів, всюдозволеності, нав'язування еталонів контркультури, основними «цінностями» якої є насильство, тотальний секс, розбещеність, а головними героями — вбивці, повії, гангстери, статеві збоченці. Все це призводить до спотворення уявлень про місце жінки у суспільстві, таких понять, як дошлюбна чистота, честь і гідність. Свою частку в таку пропаганду вносять деякі ЗМІ, які «ненав'язливо» роз'яснюють, що проституція в усіх її виявах є одним із видів соціально допустимої поведінки. Звичайно, стимулюють проституцію і різке розшарування суспільства, поява скоробагатків, здатних витратити на повій великі гроші, а також пасивність правоохоронних органів у боротьбі з цим негативним явищем².

Економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми торкнулися в першу чергу найбільш соціально незахищеної категорії населення — дітей. Умови, що на сьогодні склалися, призвели до такого соціально-

¹ Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>.

² Див.: Васильченко, Л. В. Кримінологічна характеристика проституції та її профілактика [Текст] / Л. В. Васильченко // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 6. – С. 31.

го явища, як безпритульність і бездоглядність дітей. Діти, що покинуті батьками або самі покинули сім'ю, в якій не створено нормальних умов для життя та повноцінного розвитку, займаються бродяжництвом, жебракуванням, крадіжками, систематично вживають алкогольні напої, токсичні і наркотичні речовини та часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до протиправної діяльності. Життя і здоров'я таких дітей постійно перебувають під загрозою, а збільшення їх чисельності також становить певну загрозу для суспільства.

«До основних причин, що загострюють проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності, належать: скрутне матеріальне становище сімей з дітьми; криза сімейних цінностей, неспроможність сім'ї виконувати виховні функції і, як наслідок, значне зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують притулку (90 відсотків таких дітей втрачають сім'ю не через смерть батьків, а через відмову дорослих піклуватися про долю дитини); недосконалість сучасної системи опіки та піклування; неспроможність державної системи виховання забезпечити соціальну адаптацію дітей, що перебувають в інтернатах, з урахуванням потреб та умов розвитку суспільства (п'ята частина вихованців у притулках для неповнолітніх — це діти, які щороку втікають із загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування); безвідповідальність батьків, що спонукає дітей перетворюватися на жебраків, бездоглядних, втягує їх у кримінальне середовище»¹.

Отже, відхилення від соціальних норм, незважаючи на велике різноманіття, мають деякі загальні причини, які підтримують їх існування, а часом призводять до їх зростання та поширення. Хоча всі причини у своєму конкретному вияві можуть бути різними, а часом і протилежними в різних суспільствах, за своєю сутністю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і призводять до форм поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Найбільше девіація виявляється в періоди перетворень суспільних систем, коли руйнуються старі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають орієнтири. Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому міс-

¹ Концепція Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/503-2005-%D1%80>.

ці, а виростає з низки елементів попередньої, зруйнованої системи. По-друге, процес розвитку самої нової соціальної системи звичайно нерівномірний, а це спричиняє диспропорції у співвідношенні деяких її елементів і призводить до відставання деяких з них та до тих чи інших дефектів функціонування. По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що розвивається, до зовнішніх і внутрішніх умов її існування. Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не встигати за суспільними, духовними або економічними потребами, які нещодавно виникли. Все це у сукупності й виступає конкретним джерелом різних негативних явищ.

Соціально-профілактична діяльність являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи в усіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній. Зрозуміло, що ця діяльність може бути розвинута, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про природу соціальних відхилень, їх причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна і організаційна бази. Слід звернути увагу і на законотворчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Соціально-профілактична діяльність має розвинуті організаційні форми. Насамперед існує загальна і спеціальна профілактика соціальних відхилень. Під загальносоціальним запобіганням розуміється комплекс соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, організаційних заходів, спрямованих на розвиток господарства, підвищення матеріального рівня життя населення, культури і свідомості громадян. Не можна переступити через історичні етапи розвитку суспільства, наприклад, штучно прискорити процеси подолання економічних і соціальних суперечностей або ж негайно змінити існуючий на сьогодні рівень свідомості людей. Тому поряд із довгостроковими, перспективними загальносоціальними заходами необхідні також профілактичні заходи більш вузького, конкретного характеру, що іменуються спеціальним запобіганням. Йдеться про такі заходи, що прово-

дяться державними органами і громадськими організаціями саме для запобігання конкретним актам соціальних відхилень — злочинам, пияцтву, наркоманії тощо.

Не розглядаючи спеціальні запобіжні заходи більш конкретно, відзначимо лише, що вони вельми різноманітні і класифікуються по-різному. Наприклад, з урахуванням виду відхилення і характеру соціальної норми, що порушується, заходи спеціального запобігання можуть бути поділені на правові, моральні, організаційні, технічні та ін. Якщо брати до уваги стадії (етапи) запобіжного впливу, то слід виділити такі заходи: контрольно-наглядові; впливи на ситуації, що склалися (виправлення несприятливих обставин); виховного впливу на особистість (індивідуальна профілактика) та ін. Дещо інакше ті самі заходи можна згрупувати таким чином: нейтралізуючі; компенсуючі; попереджуючі виникнення обставин, що сприяють соціальному відхиленню; ті, що усувають обставини; наступний контроль за проведеною профілактичною роботою та її результатами. Можна також виділити заходи профілактичного захисту і профілактичного впливу; групової та індивідуальної профілактики; самопрофілактики; виховні і примусові; регламентовані і не регламентовані законом.

Профілактична діяльність державних органів, громадських організацій, трудових колективів передбачена законом. Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, аби соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми, а з другого — на ранніх стадіях формування антигромадського вчинку (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликане гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила шкідливих для суспільства дій.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежене щонайменше у трьох аспектах. По-перше, воно обмежене часом отримання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо людина ще не вчинила аморального або іншого антигромадського проступку, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежене фізичними (технічними), соціальними та психологічними можливостями щодо усунення причин і умов, які сприяють відхиленням від соціальних норм (напри-

клад, якщо підліток росте в несприятливій родині, то змінити поведінку всієї цієї родини у більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо). По-третє, воно обмежене правовими і моральними рамками припустимого втручання в особисте життя (усі заходи впливу регламентовано законом).

Дотримання прав і законних інтересів громадянина — необхідна вимога законності; їх порушення є шкідливим і з профілактичної точки зору, бо здатне призвести лише до зниження престижу соціальної норми і засобів соціального контролю, збільшення соціальних відхилень.

Одним із напрямів профілактичної роботи щодо запобігання соціальним відхиленням є інформаційний, спрямований на поширення правових та інших нормативних знань серед населення. Серед шляхів та способів розв'язання проблеми профілактики соціальних відхилень, зокрема правопорушень, позначено: провадження просвітницької діяльності, спрямованої на виховання негативного ставлення до антиправних діянь; здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня моральності в суспільстві, правової культури громадян, утвердження здорового способу життя, запобігання виявам екстремізму, расової та релігійної нетерпимості¹.

Важливість інформування людей про нормативні вимоги, які до них ставлять держава і суспільство, у цілому є очевидною і визнається усіма. І це зрозуміло: знання норм являє собою необхідний елемент загальної і правової культури людини, виступає передумовою її соціальної, громадянської активності. Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної правової держави безпосередньо пов'язана з розвитком правової культури. Саме правова культура та правове виховання населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві.

Правовий прогрес, якого прагне Україна, запроваджуючи в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю тільки за умови, що політична і правова реформи поєднуюватимуться з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більш того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою.

¹ Див.: Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>.

«Потребують вирішення на державному рівні питання дальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право. Це може бути забезпечено, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення.

Національна програма правової освіти населення (далі — Програма) передбачає дальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.

Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Мету Програми передбачається досягти шляхом: утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті; визнання правової освіти населення одним із основних чинників формування високої правосвідомості і правової культури окремих громадян та всього суспільства; активної участі в організації і здійсненні заходів із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, видавництва та видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами і установами; органічного поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою

освітою; розроблення сучасної методологічної бази для реалізації усіх напрямів і форм правоосвітньої діяльності; надання правової освіти навчальними закладами як державної, так і інших форм власності, на платній або безоплатній основі; поліпшення умов для здійснення творчої, благодійної та іншої суспільнокорисної діяльності у сфері правової освіти; залучення громадян до участі в удосконаленні системи правової освіти; сприяння самоосвіті населення з питань права і держави; забезпечення відкритості правової інформації, доступу всіх верств населення до її джерел; систематичного і безперервного поширення серед населення знань про право і державу, в тому числі шляхом оприлюднення в офіційних виданнях, інших засобах масової інформації нормативно-правових актів, видання офіційних збірників актів законодавства та коментарів до них, широкого розповсюдження правової літератури; безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань; всебічного міжнародного співробітництва з питань правової освіти.

Реалізація Програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства»¹.

Головну увагу в процесі формування правової культури суспільства потрібно зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості; визначенні теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи. В Україні має постійно підвищуватися необхідність активного формування правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету — побудову громадянського суспільства.

¹ Про Національну програму правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України від 18.10.2001 № 992-2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні. Адже громадяни — це єдиний чинник, здатний утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України та законодавство.

Виховання правової культури передбачає повагу до правової основи державного і громадського життя, законів та інших правових актів; розуміння ролі права і переконання у необхідності точного дотримання його норм і принципів; непримиримість до будь-яких порушень законності тощо: вимога знати, поважати і виконувати закони належить до основоположних у вихованні насамперед молоді, з тим аби перетворити повагу до права і закону в особисте переконання людини, особливо молоді.

Однак, на думку деяких дослідників, переоцінювання інформаційного підходу в запобіганні соціальним відхиленням теж небажане: його місце має визначатися тим, в якому ступені незнання норм і яких саме впливає на формування поведінки, що відхиляється. Соціальні норми — не єдиний чинник, що визначає поведінку людей; вони лише один із багатьох соціальних чинників, взятих або не взятих до уваги людиною при виробленні нею лінії своєї поведінки. Роль нормативної інформації не однакова і залежить від того, про які норми йдеться. Хоча в сучасних умовах моральні принципи не здатні замінити конкретних правових положень, але вони нерідко несуть не менше, ніж норми права, інформаційне, а тим більше емоційне і ціннісне «навантаження». Та й у самій правовій системі розуміння загальних принципів часто набагато ефективніше орієнтує суб'єкта, ніж знання конкретних норм.

Таким чином, у відомих межах, як це не парадоксально, може мати місце незнання конкретних норм права, що стосуються основних, найбільш природних цінностей суспільства, — життя, здоров'я та гідності людини, честі жінки, колективної безпеки тощо, — і це не вплине негативно на поведінку. Інформація про вимоги стосовно названих цінностей міститься в соціальних нормах інших видів. Більш того, саме у зв'язку з даними цінностями незнання правил поведінки спостерігається дуже рідко. Основні моральні, естетичні та інші вимоги, правила і традиції прищеплюються людині задовго до її знайомства із законодавством. Тісний взаємозв'язок соціальних норм різних видів, що належать до таких цінностей, яскраво виявляється в характері та еволюції відхилень від них. Злочинці у більшій своїй частині вдаються до порушень кримінального закону після низки порушень моральних, естетичних, адміністративних та інших норм.

Прогресивні сили в усіх країнах виступають за широке інформування населення про чинні закони, що особливо стосується прав і свобод людини. Ці зусилля висвітлюються й у рішеннях міжнародних форумів. Як і в якому ступені ці досить правильні заклики втілюються в реальність — залежить від політичного ладу держав — членів ООН, юридичних концепцій, культурних традицій, які панують у них. На жаль, діяльність держави з протидії злочинності як одному із найнебезпечніших видів соціальних відхилень «не має належного наукового забезпечення, нові технології та методики розробляються повільно та безсистемно, а наявні розробки впроваджуються недостатньо активно»¹.

Говорячи про соціальні норми в цілому, можна висловити загальне положення про те, що ступінь впливу знання або незнання конкретних соціальних норм на поведінку залежить від того, якою мірою зміст даних норм відбито, «продубльовано» в інших соціальних нормах та інших видах соціальної інформації. Цим визначається і значення соціальної нормативної інформації у профілактиці поведінки, що відхиляється. Справа полягає й у ставленні особи до норм, до цінностей, які охороняються нормами, до суспільства, його інтересів, до людей. Досить важливу роль у визначенні спрямованості вчинку відіграють навички правової поведінки, без яких знання норми є умоглядним, пасивним і може взагалі залишитися нереалізованим. На жаль, цьому елементу формування поведінки ні теорія, ні практика поки що не приділили достатньої уваги.

Можна виділити питання про те, як і про що треба інформувати населення, прагнучи підвищення рівня його соціально-нормативної поінформованості, а також політичної і правової культури. Слід мати на увазі, що нормативна інформація сама по собі не усуває причин соціальних відхилень, особливо злочинів; вона лише спрямовує позитивну поведінку в бажаному напрямі, попереджає про можливі санкції, знижує імовірність помилок і дає можливість особі не стати жертвою будь-яких незаконних дій.

У численних публікаціях з теми нормативної пропаганди серед населення містяться досить корисні рекомендації про необхідність сполучення правового навчання з правовим вихованням; взаємозв'язок політичного, правового і морального виховання мас, особливо молоді. Уявляється, що основні зусилля мають бути зосереджені на таких п'ятьох напрямках:

¹ Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції [Текст] : Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 11.09.2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.

1) підвищення рівня свідомого ставлення до норм, включаючи роз'яснення соціально-політичної, економічної та історичної основ конкретних норм і принципів права, моралі, традицій тощо; розкриття їхніх об'єктивних передумов і суспільної необхідності. Диференційоване пояснення змісту норм з урахуванням ступеня знань адресата, — важлива умова підвищення їхньої ролі у мотивації проступків. Це завдання має вирішуватися в процесі навчання і виховання на усіх рівнях — у школі, ВНЗ, на лекціях юристів тощо;

2) демонстрація стабільності норми і невідворотності її застосування, у тому числі шляхом надавання більш широкої гласності випадкам порушення соціальних норм, особливо посадовими і матеріально відповідальними особами, а також випадкам тяжких злочинів корисливого і насильницького характеру. Ця інформація повинна супроводжуватися принциповим, суворим оцінюванням як вчиненого, так і особи порушника, моральним осудом його дій, аналізуванням причин і умов порушення. Такого роду інформація, зрозуміло, не повинна мати нічого спільного із сенсаційною «кримінальною хронікою», що породжує у населення лише почуття страху і невпевненості у своїй безпеці. Правова пропаганда мусить затверджувати думку про те, що правопорушення повинні і можуть бути усунені при створенні сприятливих соціально-економічних умов, згуртованості і єдності громадян у нетерпимому ставленні до антисоціальної поведінки;

3) підвищення престижу юридичної системи, у тому числі більш повне висвітлення ЗМІ роботи юристів різних професій і спеціальностей. Зрозуміло, об'єктивне уявлення про ефективність їхньої діяльності досягається насамперед унаслідок практичного поліпшення роботи відповідних ланок правової системи, принципового підбору і виховання кадрів, підвищення їхньої відповідальності за доручену справу;

4) більш широке поширення нормативної інформації довідкового характеру серед населення. Це інформування і про права і обов'язки конкретних представників влади, і про правила оформлення документів, і про порядок роботи установ служби побуту тощо. Слід використовувати також позитивний зарубіжний досвід;

5) конкуренція інформаційних впливів. Соціально-позитивна інформація, яка поширюється засобами правової і моральної пропаганди, повинна зменшувати, а ще краще цілком нейтралізувати небажаний вплив відомостей про право, мораль, отриманих із випадкових джерел — від випадкових осіб, знайомих, з кіно тощо.

«Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення.

Основними напрямками державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури; недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культури насильства, жорстокості, поширення порнографії; впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі; підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидавництва, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва; заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх національних телерадіокомпаніях; встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі; приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі»¹.

Велику роль у профілактиці соціальних відхилень відіграють ЗМІ, які є невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Однак, ставши основним джерелом інформації для значної частини суспільства, ЗМІ в сучасних умовах справляють подвійний вплив на спосіб життя людини, особливо молоді. Вони є чинником, що, з одного боку, стимулює формування здорового способу життя, а з другого — провокує розвиток шкідливих звичок, сприяє виникненню психологічного дискомфорту тощо. В сучасних умовах на формування мотивації девіантної поведінки, особливо неповнолітніх, значний вплив можуть справляти ЗМІ, в яких нерідко пропагуються стандарти поведінки, несумісні з ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, зокрема культ сили та жорстокості.

З огляду на масштаби впливу ЗМІ на аудиторію існує можливість провести з їх участю низку заходів профілактичного характеру, а саме: 1) розкривати найширшим верствам населення причини і умови, що сприяють здійсненню соціальних відхилень; 2) формувати у читачів,

¹ Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 105.

радіослухачів, теле- і кіноглядачів необхідні позитивні настанови і так звані стереотипи поведінки в різноманітних ситуаціях; 3) роз'яснювати населенню чинне законодавство і аналізувати практику його застосування; 4) поширювати досвід взаємодії правоохоронних органів і громадськості при здійсненні профілактичної роботи.

Залучення ЗМІ до запобігання соціальним відхиленням є одним із найбільш перспективних напрямів, враховуючи специфічність та масштаби їх впливу на громадян. Профілактичні дії мають охоплювати всі аспекти проблеми, а саме: залучення ЗМІ до пропаганди здорового способу життя, поваги загальнолюдських цінностей, а також підвищення рівня культури, насамперед правової (започаткування циклу теле- та радіопередач з цієї проблеми, розширення її інформаційного висвітлення в пресі, розроблення відповідних методичних рекомендацій); переорієнтація ЗМІ, насамперед телебачення, із акцентування на продукцію, що містить елементи агресії та насильства, на пропаганду кращих зразків національно-культурного і мистецького здобутку¹.

Інформаційний напрям профілактики соціальних відхилень уявляється необхідним і плідним, хоча і має обмежений характер соціального впливу. Головне залежить від ставлення особи до цінностей суспільства, які лежать поза нормативною (правовою) сферою, хоча нею й охороняються. Нормативна свідомість, цінності, інтереси та потреби формуються обставинами реального життя. На вдосконалення об'єктивних умов життя в першу чергу і мають бути спрямовані відповідні зусилля, що вже виходять за рамки інформаційного напрямку.

Найдавнішим з усіх напрямів запобігання соціальним відхиленням є той, який пов'язаний із застосуванням санкцій. Його головна форма — покарання злочинця на підставі кримінальних законів, тому умовно його можна було б назвати юридичним. Можливості запобігання злочинності лише шляхом покарання злочинців піддаються науково обгрунтованому сумніву. У соціальному та історичному планах це спричинено двома обставинами.

Перша обставина — за останні роки все більше стали виявлятися практична неефективність, неспроможність виправлення злочинців тільки або головним чином шляхом застосування тюремного ув'язнення, заслання та інших суворих карних покарань. На сучасному етапі

¹ Див.: Бугера, О. Роль засобів масової інформації як одного з чинників профілактики протиправної поведінки неповнолітніх [Текст] / О. Бугера // Право України. — 2005. — № 4. — С. 94–95.

перетворень у багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства, появи нових видів протиправних діянь, погіршення якісних характеристик злочинності у цілому та деяких її кількісних показників (навіть із віднесенням у кримінально-правовій статистиці до категорії рецидивістів лише осіб, з яких судимість не знята і непогашена), залишається значною кількістю рецидивних злочинів.

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є дослідження рецидивної злочинності та розроблення заходів її протидії. Це зумовлено тим, що дана злочинність є одним із найнебезпечніших різновидів злочинних виявів, специфічним блоком у загальній структурі всієї злочинності, виділеним за особливою характеристикою суб'єкта злочину.

На державному рівні прийнято низку програмних документів і законодавчих актів, в яких проблемі запобігання впливу криміногенних чинників на звільнених від відбування покарання осіб приділяється найпильніша увага. Серед таких, зокрема, слід назвати Закон України від 17 березня 2011 р. № 3160-VI «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 р. З наведених документів однозначно випливає, що система протидії рецидивній злочинності в Україні, включаючи соціальну адаптацію як її важливішу складову, повинна базуватися на ґрунтовному аналізуванні кримінологічної характеристики та чинників рецидивної злочинності, особи злочинця-рецидивіста. Важливе значення серед засобів запобігання рецидивній злочинності мають питання кадрового, матеріально-технічного та іншого ресурсного забезпечення цієї діяльності. Особливої уваги потребує ресоціалізація неповнолітніх девіантної поведінки як комплексного напрямку державної соціальної політики¹.

Зростання злочинності і алкоголізму, наркоманії і аморальних учинків, високий відсоток рецидивів з боку осіб, що вже відбули покарання за раніше вчинені правопорушення, утрата поваги до норм права і діяльності юридичних органів — усе це не могло не викликати негативного ставлення до юридичних методів запобігання соціальним відхиленням.

¹ Див.: Дубовик, К. Е. Державна політика України відносно ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки [Текст] / К. Е. Дубовик // Теорія та практика державного управління. — Х. : ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. — Вип. 1 (13). — С. 174–179.

Друга обставина — поступове поширення в суспільстві більш повних і глибоких уявлень про справжні причини і механізми соціальних відхилень; розуміння того, що негативні явища породжені не «злою волею» окремих людей або, у всякому разі, що сама ця «зла воля» має здебільшого більш глибокі причини, викорінювання яких вимагає тривалих зусиль і не може бути досягнуте шляхом лише одного покарання винних.

Переглядаються й оцінювання ефективності різного роду примусових заходів. Учені, а також реалістично мислячі практики-юристи стали всі частіше звертати увагу на безрезультатність кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю, визнаючи, що спроби боротися зі злочинами після їх вчинення (так само, як і зусилля «виправити» засуджених злочинців) не можна назвати успішними. У зв'язку з цим у 60–70-х рр. ХХ ст. стало поступово розширюватися застосування заходів, не пов'язаних з реальним позбавленням засуджених волі, дещо скоротилися строки вироків, стали створюватися соціальні програми запобігання правопорушенням. Гадали, що тим самим ефективність впливу кримінальної юстиції буде підвищена. Однак усе це не поліпшило стану справ зі злочинністю та іншими соціальними відхиленнями в суспільстві. Негативні явища зростають у все більших масштабах.

Сучасна моральна концепція злочину як «зла», в якому винна «аморальна свідомість» самої людини, відображена в дебатах з теми про покарання, що відроджують концепцію відплати, кари. Явно концепція «віддавання» виходить з того, що злочин — акт вільної, не детермінованої волі, отже, покарання є «спокутне очищення» провини. Таким чином, теорія «відплати», кари, яка багато століть була долею церкви і моралістів, входить тепер у лексикон теоретиків і практиків юриспруденції. Прихильники відплати заперечують значення виправної функції покарання. Вони пропонують звести покарання до його головної сутності — «віддавання за заслугами». У практичному відношенні відроджувана теорія відплати вже спричинила в США, Великій Британії та деяких інших європейських країнах різке зростання тюремної репресії.

Покарання, так само як і більш загальний інститут — установлення і застосування санкцій за поведінку, що відхиляється від норми, реалізується в рамках, обумовлених його різноманітними, а у деяких випадках і суперечливими цілями і можливостями. Вкажемо у зв'язку з цим на деякі наукові і практичні проблеми. Одна з них — оптимальне

співвідношення між загальним і спеціальним запобіганням як функціями покарання. Спеціальне запобігання — це вплив на самого винного, загальне запобігання — вплив на інших членів суспільства. З погляду завдань виправлення і перевиховання людини, яка порушила соціальну (правову) норму, суворість покарання має визначатися насамперед перспективами застосування даної міри до цієї особи: наприклад, якщо вона може бути виправлена без ізоляції від суспільства, то позбавлення волі призначати не слід. Але з погляду завдань загального запобігання злочинам з боку інших членів суспільства, здавалося б, чим суворіше покарання, тим воно ефективніше. Така суперечність повинна вирішуватися, на думку деяких дослідників, єдиним шляхом: будь-яке покарання насамперед має бути справедливим. Це означає, що воно повинно повною мірою відповідати тяжкості вчиненого, ступеню провини та даним про особу злочинця. Розуміння спеціального запобігання, пов'язаного із завданням виправлення і перевиховання винного, висунуті, як видно, на перший план.

Помітимо, що справедливе покарання має і максимальне значення для загального запобігання. Якщо оточуючі переконані у справедливості міри, призначеної винному, вона впливає на їх свідомість більш ефективно, ніж суворе, але недостатньо обґрунтоване застосування санкцій. Покарання, що застосоване з урахуванням цих обставин, повинно, по можливості, йти за кожним фактом виявленого соціального відхилення. Саме у цьому полягає вимога невідворотності покарання. Невідворотність відповідальності у запобіганні соціальним відхиленням сприяє закріпленню в суспільній і індивідуальній свідомості вимог відповідної соціальної норми, відповідального ставлення до цих вимог, підвищення дієвості засобів соціального контролю.

Справедливість покарання пов'язана не тільки з його розміром, а й з підставами його застосування. Мета виправлення особи, яка порушила соціальну норму, може бути досягнута тільки при правильній організації його виконання. Вивчаючи соціально-психологічні механізми дії покарання, О. Ратінов сформулював низку узагальнень, досить істотних з погляду підвищення ефективності запобігання соціальним відхиленням: а) мотивуюче значення покарання тим інтенсивніше, чим ближче момент його застосування; б) попереджувальна роль покарання тим вище, чим неминучіше воно уявляється суб'єкту; в) стимулююча сила покарання тим вище, чим більшого блага позбавляється злочинець у результаті його застосування; г) успіх превентивної мотивації покарання знаходиться в зворотній залежності

від ступеня поширеності і стійкості заборонних форм поведінки; д) успіх превентивної мотивації залежить від домірності каральної санкції і заборонної поведінки; е) ступінь мотиваційного впливу покарання залежить від того, наскільки заборонену дію суб'єкт вважає для себе прийнятною, бажаною та належною¹. Ці узагальнюючі висновки можуть бути поширені й на інші види санкцій, що застосовуються при відхиленнях від соціальних норм.

Наукові дослідження і юридична, а також педагогічна практика засвідчують, що передбачена правовими нормами система покарань потребує удосконалення. Можливою і доцільною є подальша модернізація застосування санкцій у таких напрямках: а) реалізація загальної лінії на підвищення їх ефективності; розширення заходів стимулювання суспільно-корисних дій з урахуванням підвищення культури і свідомості населення; б) більш повна і послідовна диференціація та індивідуалізація відповідальності з урахуванням ступеня важкості вчиненого, особи винного, причин вчинку і можливостей виправлення і перевиховання суб'єкта, у першу чергу без ізоляції від суспільства; в) розширення можливостей заміни юридичних покарань заходами суспільного впливу на основі принципів справедливості і законності; г) гуманізація методів виправлення і перевиховання винних, більш повне поєднання їх із заходами культурного і педагогічного впливу. Слід відмітити, що реформа кримінального законодавства України враховує напрями, розроблені наукою.

У площині профілактики правопорушень лежать і засоби попередження проституції. Соціальний розвиток в Україні дав поштовх для розгляду проблеми легалізації проституції як актуального явища, котре врешті-решт повинно бути розв'язане відповідно до європейських поглядів та підходів. Ставлення світової спільноти до проституції характеризується трьома моделями законодавчого регулювання. Перша — законодавча заборона проституції. Ця модель поширена загалом у країнах, де чинні закони шаріату. Друга — законодавче визнання проституції як явища, а це означає, що проституція та добровільне заняття нею не караються законом. Покаранню підлягають лише окремі форми сприяння проституції, тобто сутенерство, втягнення та примушення до заняття проституцією тощо. Так вважає більшість європейських країн. Третя — характеризується тим, що в країні до про-

¹ Ратинов, А. Р. Социально-психологические аспекты юридической теории и практики [Текст] / А. Р. Ратинов // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – С. 228–230.

ститутції ставляться не як до явища, а як до професії, і проституція визнається видом певної діяльності. Всі заходи, зокрема діяльність, спрямована на її розвиток, визнаються легальними¹.

Українське суспільство, на думку дослідників, зокрема В. Варивода та С. Константінова², поділилося на прихильників легалізації проституції, які аргументують свою позицію тим, що дотепер не вдалося знайти дійових способів її знищення, і на противників цього «зла», які вимагають заборонити будь-яку форму продажу жіночого тіла, прийняти суворі закони проти сутенерів і торговців «живим товаром». Противники легалізації проституції відкидають саму ідею її втілення з декількох причин. Радикально налаштовані феміністки і прихильники прав людини стверджують, що обов'язкова реєстрація та перевірка здоров'я є формою дискримінації як повій, так й їх клієнтів. Крім того, не кожні повія і клієнт пройдуть систему реєстрації, і велика частина працюючих у секс-індустрії однаково залишиться за межами правового контролю. Оскільки одна з цілей правового регулювання секс-сектору полягає у запобіганні поширенню захворювань, то й ця мета не буде досягнута. Саме тому легалізація проституції не є ефективним способом регулювання стану здоров'я і захисту незареєстрованих повій, які найчастіше піддаються сексуальній експлуатації. Переконавання, що примусовий медичний огляд запобігатиме і контролюватиме поширення СНІДу чи інших захворювань, не має сенсу: в суспільстві існує багато інших груп ризику, які є переносниками хвороб.

Противники легалізації також уважають, що ця процедура не знизить зростання проституції, а навпаки, призведе до її значного поширення і криміналізації. Один із аргументів полягає у тому, що легалізація секс-індустрії призводить до обмеження можливостей у визначенні складу злочину, закритті і покаранні торговців «живим товаром», тому що значно ускладнює процес доведення (наприклад, примушування або насильство у справах, які мають найчастіше латентний характер), що сприятиме лише діяльності транснаціональних злочинних організацій.

Нарешті, аргумент, на якому наполягають багато жіночих і правозахисних організацій, полягає у тому, що легальне визнання прости-

¹ Див.: Мінченко, С. Кримінологічна характеристика наркоманії та проституції: сучасний стан і тенденції [Текст] / С. Мінченко // Право України. – 2009. – № 9. – С. 120.

² Варивода, В. Адміністративно-правова протидія проституції: вирішення проблеми [Текст] / В. Варивода, С. Константінов // Право України. – 2005. – № 7. – С. 61–64.

туції, яке порушує права людини, перетворює жіноче тіло і жіночу сексуальність на офіційно узаконений товар для продажу і отримання прибутку для секс-індустрії. Тому, як не розмежовувати різні способи втягнення у проституцію: добровільні чи примусові, вільні чи насильницькі, вона однаково залишається формою дискримінації, а легалізація проституції немов би узаконює дискримінацію.

Автори протилежної точки зору¹ вважають, що легалізація проституції, яка в Україні і без того практично легалізована, поставить її під контроль держави. Система правового регулювання толерантна до існування проституції. У той же час ця система, по-перше, запобігає криміналізації даного явища: експлуатація, насильство, втягнення дітей у проституцію, незаконне переміщення людей і наслідки, що випливають із цього, та інші злочини; по-друге, легалізація поставить під контроль організовану злочинність та її тіньові доходи. Наступне те, що повії набувають правового статусу і зможуть звертатися у суди у випадках шантажу, насильства чи зґвалтування. Не є таємницею, що багато жінок, які працюють у секс-секторі, не можуть звернутися до органів міліції чи до суду зі скаргами на жорстоке знущення з боку клієнтів, тому що вони відразу ж будуть звинувачені у проституції, а насильство щодо них розглядатиметься як засіб, що примушує виконати роботу.

Легалізація чи правове регулювання проституції забезпечує реєстрацію і ліцензування секс-сектору, контроль над діяльністю власників закладів з надання сексуальних послуг, офіційний контроль над громадським порядком і громадським здоров'ям. Недарма ідею легалізації проституції підтримують багато працівників медицини і суд-медексперти. Вони вважають, що легалізація проституції дозволить знизити ризик захворюваності як самих повій, так й їх клієнтів. Якщо клієнти також офіційно реєструватимуться, то можна буде відстежувати джерела поширення венеричних захворювань (у зв'язку з епідемією сифілісу і СНІДу, яка охопила Україну).

Питання про легалізацію проституції дуже важливе, оскільки проблему прав людини важко відокремити від питань моральності, кримінальності та загрози громадському здоров'ю. Сутність проблеми легалізації проституції полягає у виборі підходів до її визначення. Якщо наполягатимемо тільки на існуючому підході в українській юриспруденції, то вся відповідальність за існування проституції та її наслідки

¹ Див.: Легалізація проституції: хто «за»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volginfo.ru/vmk/2002/55/2>.

і далі покладатиметься лише на самих повій. Численні прихильники проституції і ті, хто отримує від неї прибутки, виявляються поза юридичною відповідальністю.

Тому спори навколо «за» і «проти» легалізації проституції були б більш зваженими, якби у законах, спрямованих проти неї, враховувався дискримінаційний підхід. У цьому разі до сфери законів потрапили б особи, що експлуатують проституцію з метою отримання прибутків чи іншої матеріальної вигоди. Як свідчать українська і міжнародна практика правоохоронних структур, багато жінок-повій заарештовуються і піддаються покаранню у виді штрафів, депортації, тюремного ув'язнення, судового переслідування тощо.

У випадку дитячої проституції та її комерційної експлуатації питання більш зрозуміле: продаж і вивезення дітей, дитяча проституція, сексуальна експлуатація дітей і дитяча порнографія є обмеженням прав людини і безумовною формою рабства. Відповідно до класифікації Міжнародного департаменту праці дитяча проституція класифікується як «невідповідна форма праці». Будь-яка її форма має бути визначена як примусова. Тому ця проблема повинна бути чітко зрозуміла як суспільством, так і владними структурами, покликаними запобігати проституції та боротися з нею.

Уряди, які легалізують проституцію як «секс-зайнятість», матимуть величезну економічну частку в секс-індустрії. Поступово це призведе до збільшення їх залежності від секс-сектору. Якщо повії вважатимуться працівниками, сутенери — бізнесменами, а клієнти — споживачами секс-послуг, відповідно легалізуючи проституцію як економічний сектор, тоді уряди можуть зняти із себе відповідальність за надання жінкам пристойної і придатної роботи, а також за торгівлю ними.

Замість легалізації проституції, на думку деяких дослідників, зокрема В. Варивода та С. Константінова¹, держава могла б скоротити попит шляхом покарання чоловіків, що купують жінок як повій, і підтримати розвиток альтернатив для жінок, зайнятих у проституції. Замість отримання доходу в економіку через оподаткування секс-індустрії уряди могли б вкладати кошти у майбутнє жінок, експлуатованих у проституції, шляхом надання економічних ресурсів з конфіскованого майна секс-індустрії, аби розробити реальні альтернативи для жінок, зайнятих у проституції.

¹ Варивода, В. Адміністративно-правова протидія проституції: вирішення проблеми [Текст] / В. Варивода, С. Константінов // Право України. – 2005. – № 7. – С. 61–64.

Серйозним злом для кожної окремої особи, а також соціальною та економічною небезпекою для всього людства є наркоманія. Особливо небезпечним є те, що вона має тенденцію до швидкого поширення. Нині у багатьох країнах світу активізувалась боротьба проти наркоманії. І це зрозуміло: наркоманія для злочинних угруповань є засобом наживи, отримання нетрудових доходів, накопичення значних капіталів, які в результаті наркобізнесу легалізуються і використовуються в інших злочинних цілях.

Фундамент для побудови української правової моделі протистояння наркотизму закладено положеннями міжнародно-правових актів. В ООН створено комісії з боротьби з незаконним обігом наркотиків, Міжнародний комітет з контролю наркотичних засобів, Всесвітня організація медичної охорони, Інститут соціального розвитку, Інститут у справах боротьби зі злочинністю, відділ наркотичних засобів секретаріату ООН та ін. У 1971 р. при ООН було затверджено спеціальний фонд для фінансування і координації діяльності різних організацій, які ведуть боротьбу з наркоманією. Проводять роботу в цьому напрямі й міжурядові та неурядові організації: Міжнародне бюро у справах наркотиків, Інтерпол, Ліга спілки Червоного Хреста, Міжнародні та Європейські ради у справах боротьби з алкоголізмом і наркоманією. Декілька науково-дослідних центрів різних країн стали базовими для Всесвітньої організації охорони здоров'я з вивчення проблем наркоманії: Національний інститут з проблем зловживання наркотиками в США, Фонд дослідження проблем наркоманії в Канаді, Мексиканський центр вивчення лікувальної залежності, науково-дослідний інститут охорони здоров'я в Таїланді. Для боротьби з цим явищем країни — учасниці ООН у 1988 р. у Відні прийняли Конвенцію щодо боротьби з наркоманією. Україна також є учасником цієї Конвенції.

Україна, яка стала на шлях демократичних перетворень, побудови громадянського суспільства, вживає всіх заходів щодо подолання такого соціально небезпечного зла, як наркоманія. Зокрема, Верховна Рада України прийняла низку законів, у тому числі «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (1995 р.), «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (1995 р.) та ін., що спрямовані на боротьбу з наркоманією. Чинне законодавство охоплює майже всі відомі на сьогодні форми наркоманії. Саме на правових методах лежить весь вантаж виконання міжнародно-правових зобов'язань щодо зниження темпів незаконного виробництва, попиту та обігу

наркотичних засобів і психотропних речовин, зменшення загрози здоров'ю людей та запобіганню похідних злочинів.

«Державна політика у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів спрямовується на: визначення основних принципів та напрямів державного регулювання відносин у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; встановлення державного контролю за обігом в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та додержанням законодавства про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори; запобігання відтоку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів із законного (легального) обігу; зменшення шкоди від наслідків незаконного вживання наркотичних засобів, психотропних речовин; встановлення єдиного порядку ліцензування видів діяльності з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; координацію діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; зменшення кількості правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; обмеження реклами наркотичних засобів і психотропних речовин; створення умов для проведення наукових досліджень, впровадження нових технологій у сфері розроблення, виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; розвиток міжнародного співробітництва у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів»¹.

Характерною рисою сучасного етапу вдосконалення існуючих норм українського антинаркотичного законодавства, на думку дослідників, зокрема Л. Волонтир², Є. Курінного³, є пошук чіткої державної стратегії протидії наркоманії, оптимальної і ефективної правової моделі розв'язання проблем наркотизму. Основною складністю їх чіткої відсутності в Україні є доктринальна та законодавча невизначеність у співвідношенні ліберальних та репресивних заходів, покликаних виконувати функцію основних важелів правового механізму.

¹ Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори [Текст] : Закон України // Верхов. Рада України : Офіц. вид. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – С. 5–6.

² Волонтир, Л. Проблема співвідношення ліберальних та репресивних методів українського законодавства у боротьбі проти наркотизму [Текст] / Л. Волонтир // Сучасний вимір держави та права. – Миколаїв : ТОВ «Фірма „Ліон”», 2008. – С. 231–234.

³ Курінний, Є. В. Питання принципів організації протидії незаконному обігу наркотиків в Україні [Текст] / Є. В. Курінний // Наук. вісн. Юрид. акад. МВС. – 2005. – Спецвип. – № 2 (25). – С. 116–117.

Слід відштовхуватися від того, що світовій практиці на сьогодні відомі три стратегії у розв'язанні проблеми наркотизму: репресивна («війна з наркотиками» — War on Drugs), ліберальна («зменшення шкоди» — Harm Reduction) та рестриктивна (обмежувальна)¹. Якщо опиратися на досвід цивілізованих країн, вбираючи найкраще, то Україна повинна враховувати таке.

«Репресивна стратегія розглядає наркоспоживачів як асоціального типа, відповідального за своє власне незавидне становище»². Вона є характерною для країн із тоталітарним правовим режимом, які не проводять відмінності між наркоманом і наркоспоживачем та вбачають розв'язання наркотичної проблеми у кримінальному покаранні, ізоляції та примусовому лікуванні. Хоча це і найпростіший спосіб, до якого схиляються деякі науковці, але далеко не ефективний, і для нашої країни основні негативні наслідки такого підходу відомі.

За ліберальною стратегією увага законодавця спрямовується на лікування, психологічну і медичну допомогу та профілактичну роботу, а не на репресивне пригнічення наркозалежних осіб шляхом покарання. Ця стратегія у законодавстві та антинаркотичних практиках передбачає скасування заборони на вільний продаж і відкрите споживання легких наркотиків, тобто тягне за собою обмежену легалізацію наркоспоживання. Цінність ліберальної стратегії для суспільства полягає у тому, що вона підкреслює недостатність ефективності заборони як засобу подолання наркотизму і не розглядає її як єдино можливий спосіб розв'язання наркотичної проблеми. Разом з тим, хоча ліберальна стратегія і спрямована на права «особистості», її застосування в Україні, де реагування має значною мірою залежить від сили адміністративної та кримінальної заборони через низьку правову культуру, є поспішним. Тому деякі вітчизняні науковці вважають лібералізацію передчасною і наголошують на силовій протидії наркобізнесу і соціально-психологічній профілактиці наркоманії.

Поєднання заходів репресивного характеру із соціально-медичним профілактичним впливом демонструє рестриктивна модель, яка розмежовує правове становище хворої людини — наркомана і наркоспоживача. Тут репресивні заходи спрямовані головним чином на переслідування осіб, що наживаються на проблемі наркотизму, припинення незаконного обігу наркотиків. Основним об'єктом превентивної

¹ Див.: Комлев, Ю. Ю. От социологического изучения феномена к обновлению антинаркотических практик [Текст] / Ю. Ю. Комлев // Социолог. исслед. – 2005. – № 6. – С. 98.

² Там само.

роботи з метою обмеження попиту на наркотики є наркоспоживач. Ця модель не дає повної гарантії подолання наркотизму, але завдяки поєднанню ефективного контролю та обмеження зупиняє його поширення та скорочує масштаби. Її успішно апробовано у Швеції. Досить сказати, що в Нідерландах — країні з ліберальним законодавством стосовно наркотиків — на 100 000 населення вчиняється 260 тяжких злочинів, у Швеції, де реалізується рестриктивна модель антинаркотичної політики, їх всього 45¹. Вільна від крайнощів «пресу» та «вільного доступу», рестриктивна стратегія, на думку Л. Волонтир², найбільш прийнятна для України.

Крім того, що зазначені акти наголошують на необхідності координації превентивних та репресивних заходів, визначенні їх оптимального співвідношення у профілактичній діяльності, цінним для правового механізму країни, яка обирає рестриктивну правову модель подолання наркотизму, можна вважати положення міжнародних правових актів про спрямованість суворої кримінальної репресії в першу чергу проти торгівців наркотиками, що нелегально розповсюджують наркотичні засоби з метою отримання прибутків. Наприклад, ст. 22 Конвенції про психотропні речовини (1971 р.) рекомендує саме щодо цих осіб застосовувати суворі види покарання, такі як тюремне ув'язнення або інший спосіб позбавлення волі. Щодо осіб, які зловживають наркотичними засобами і психотропними речовинами, положення Конвенції є поміркованими і радять застосовувати заходи, спрямовані на лікування, виховання, поновлення працездатності особи, повернення її у суспільство з подальшим наглядом. До осіб, які зловживають відповідними речовинами і вчинили правопорушення, пов'язані з їх нелегальним обігом, міжнародно-правовим актом державі надається альтернативний вибір застосувати заходи лікування, реабілітації і соціальної реінтеграції або як заміну засудження та покарання, або як доповнення до покарання.

Слід зазначити, що невизначеність правової моделі подолання наркотизму в Україні створює труднощі у формулюванні правових положень антинаркотичних законів. На сьогодні можна притягти особу залежно від ситуації до кримінальної чи адміністративної відповідальності за незаконні дії із наркотичними засобами і психотропними ре-

¹ Див.: Халлберг, Т. Роль СМІ в боротьбі против наркотиков [Електронний ресурс] / Т. Халлберг. – Режим доступу: <http://www.spbumag.nw.ru/2003/16/7.shtml>.

² Волонтир, Л. Проблема співвідношення ліберальних та репресивних методів Українського законодавства у боротьбі проти наркотизму [Текст] / Л. Волонтир // Сучасний вимір держави та права. – Миколаїв : ТОВ «Фірма „Ліон”», 2008. – С. 232.

човинами. Приготування до їх немедичного застосування (придбання, зберігання, виготовлення) власне і є цими діями. Поряд з цим перебування особи у стані наркотичного сп'яніння ще не свідчить про вчинення нею яких-небудь протиправних дій із наркотиками. Слушними є зауваження науковців про те, що наявність загрози притягнення до кримінальної відповідальності за споживання може позбавити суспільство надії на добровільне звернення наркоманів до медичних закладів і проходження курсу лікування, що спровокує поширення наркоманії. До того ж, до осіб, які вчиняють незаконні дії із наркотиками без мети збуту, останнім часом судді застосовують засудження з випробуванням, котре не усуває згубного впливу наркомана на суспільство. Отже, застосування заходів кримінальної репресії ні шляхом позбавлення волі, ні шляхом умовного засудження є неефективним. Але встановлення адміністративної відповідальності за немедичне споживання наркотичних засобів і психотропних речовин до осіб, які не є наркоманами, — доцільне і необхідне. Впливом же на наркозалежних осіб може бути лише застосування до них законодавчих положень про примусове або добровільне лікування. Аби уникнути відповідальності, наркоманам доведеться звертатися до медичних закладів за допомогою, ставати на облік і проходити курс лікування. Суворі ж репресії слід спрямовувати на осіб, що виготовляють та збувають наркотичні засоби. Тільки такі методи правового впливу демонструватимуть розмежувальне ставлення держави до хворої людини — наркомана і наркоспоживача, відображатимуть репресивно-обмежувальні принципи рестриктивної правової стратегії подолання наркотизму.

При обранні напрямів і засобів боротьби із незаконним обігом і розповсюдженням наркотиків важливо враховувати сучасну українську дійсність і ситуацію, що склалась у сфері боротьби зі злочинністю і правопорушеннями в цілому по країні. Адже відповідно до Конвенції ООН сторони можуть застосовувати більш суворі заходи, ніж ті, які передбачені Конвенцією, якщо, на їх думку, такі заходи виявляються доцільними або необхідними для запобігання або припинення незаконного обігу наркотиків. На жаль, зараз Україні доводиться обирати за принципом найменшого зла.

Наближення України до рестриктивної правової моделі подолання наркотизму на сьогодні заявлено в Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки. Подальша лібералізація кримінально-правових норм

за принципом декриміналізації можлива за умови створення та функціонування у рамках зазначеної Концепції відповідних лікувальних та реабілітаційних центрів, інших соціальних інститутів, здатних взяти на себе функції поступового витіснення немедичного вживання наркотиків із життя суспільства. Початкова стадія узгодження репресивних та ліберальних методів правової моделі подолання наркотизму у правотворчому процесі має починатися з удосконалення правової термінології, узгодженості правових норм, що покликані стримати особливо небезпечні наслідки наркотизму, і супроводжуватися послідовністю правової політики.

У більш віддаленій історичній перспективі слід передбачати процес поступового відмирання системи інститутів, що припускають суворий примусовий вплив на фізичну і моральну сутність особистості. Зрозуміло, ці майбутні зміни не можуть відбуватися у відриві від стану і результатів запобігання злочинності як крайньому і найбільш небезпечному вияву соціальних суперечностей. Відмовитися від суворих заходів державного примушування можна лише тоді, коли самі соціальні відхилення набудуть в основному характеру ексцесів, що не мають масового поширення і високого ступеня суспільної небезпечності. Необхідно враховувати не тільки різну природу норм, які діють у суспільстві, а й їх різну соціальну значущість, а отже, різний ступінь суспільної шкідливості відхилень від них. Не менш важлива і така обставина, як соціальний ефект тієї чи іншої санкції. А цей ефект змінюється зі зміною соціально-економічної, політичної або іншої ситуації. Потрібна гнучка нормативна політика, яка б ураховувала зміни у суспільному розвитку.

Одним із напрямів профілактики соціальних відхилень є медико-біологічний, який не замінює, а доповнює інші. Оскільки йдеться про відхилення соціальні, а не біологічні, то основа запобігання їм має соціальний характер. Однак деякі соціальні відхилення можуть містити медико-біологічні елементи (аспекти). У цих випадках і необхідне сполучення різних методів впливу, включаючи медичні. Вчинок людини, що порушує соціальну норму, може бути пов'язаний з медико-біологічними чинниками. Такими є пияцтво і алкоголізм, наркотизм і самогубство; нерідкими є правопорушення осіб, що мають фізичні або психічні недоліки.

Біологічний, точніше психофізіологічний, елемент функціонування організму в багатьох випадках ураховується правом. Його, наприклад, відображено у кримінально-правових нормах про відповідальність за злочинну необережність, за злочин, вчинений у стані афекту. При ство-

ренні цих норм урахувалося, що можуть бути перекручені такі елементи психіки суб'єкта, що не залежать від його волі, як сприйняття ситуації, точність і швидкість реакції, адекватність ухвалення рішення та ін. В усіх подібних випадках ці чинники мають суттєве значення, будучи пов'язаними з межами людських можливостей. Однак треба відмітити, що все ж таки вони не є вирішальними, оскільки осудна людина здатна утриматися від злочинних дій. Коли ж під впливом психофізіологічних причин вона цього зробити не здатна, такий стан суб'єкта розглядається як неосудність, що тягне за собою застосування заходів не соціального (юридичного), а медичного характеру.

Тип реакції суспільства на соціальні відхилення теж неоднаковий і може включати медико-біологічний елемент. Це залежить головним чином від того, з яких причин було порушено соціальну норму. Якщо соціальну норму порушено з соціальних причин, то реакція має бути соціальною (у тому числі правовою) за своїм змістом. Якщо сталося порушення біологічної (фізіологічної) норми, і притому з біологічних причин (наприклад, патологічне сп'яніння через індивідуальну реакцію організму), то і захід впливу буде біологічним (медичним). У змішаних випадках (порушення соціальної норми через біологічні причини і навпаки) реакція також може бути змішаною, комплексною. Поряд із соціальною реакцією на поведінку можлива і медико-біологічна реакція. Однак оскільки йдеться про порушення соціальних норм, медико-біологічні впливи можуть мати лише допоміжний характер, доповнюючи на основі і у рамках закону соціальні заходи. Слід звернути увагу на неприпустимість змішання соціального за своєю природою вчинку — вживання і навіть зловживання алкоголем з алкоголізмом як хворобою, що вимагає медичного втручання.

Для боротьби з таким соціальним злом, як наркоманія, крім зазначених правових методів, передбачаються заходи медично-правового характеру: обов'язкове медичне обстеження осіб, стосовно яких є достатні дані, аби припустити, що вони вживають наркотичні засоби в немедичних цілях; привід і примусову госпіталізацію для проходження медичного обстеження у разі ухилення від нього; офіційне попередження лікарем-психіатром і наркологом хворих на наркоманію про обов'язкове проходження ними курсу лікування в наркологічному закладі органів охорони здоров'я; направлення на лікування наркоманів, які злісно ухиляються від обов'язкового лікування від наркоманії, у встановленому законом порядку; направлення таких осіб на примусове лікування у зазначених закладах у разі відновлення ними немедичного вживання наркотиків або ухилення від добровільного лікування.

Практично медико-біологічний підхід у поєднанні з іншими, описаними вище, здійснюється в таких випадках: вчинення правопорушень за наявності неврозів, психопатій та інших психічних аномалій, що не виключають осудності; зловживання спиртними напоями і ранні стадії алкоголізму; наркоманія в ранніх стадіях, пов'язана з порушенням соціальних норм; стресові стани, небезпечні в суїцидному відношенні. Невипадково в зазначених випадках усюди йдеться про ранні стадії або слабкі форми хворобливих станів. У цих випадках у суб'єкта ще зберігається можливість контролю за власною поведінкою; отже, на нього можна впливати і шляхом виховних, профілактичних заходів, а також, якщо необхідно, застосуванням санкцій. Паралельний медичний вплив необхідний для того, аби зняти патологічні нашарування, зміцнити здатність організму протистояти стресовій ситуації, хворобі, що розпочинається. Якщо ж хвороба розвилася настільки значно, що контроль суб'єкта за своєю поведінкою фактично втрачений, то соціальні (правові, моральні та ін.) заходи стають неспроможними; необхідні медичні засоби. Але в такому разі і саме відхилення в поведінці перетворюється із соціального на фізіологічне (соматичне) або психіатричне, тобто медичне.

Ефективна профілактика вживання наркотиків саме серед молоді, бо найчастіше наркотики починають вживати у підлітковому та юнацькому віці, неможлива без широкого залучення до цієї роботи батьків, учителів (викладачів), психологів навчальних закладів. Їхні зусилля серед іншого повинні бути спрямовані на раннє виявлення початку вживання молоддю психоактивних речовин. На думку С. Максименко¹, до найбільш очевидних причин малоефективної боротьби з наркоманією можна віднести: 1) розпорошеність зусиль, які на це спрямовуються, відсутність окремої державної установи, яка б займалася виключно профілактикою та допомогою людям у позбавленні від наркотичної залежності, мала б для цього необхідні повноваження, організаційні та фінансові ресурси, чітку та детальну програму дій і водночас координувала б дії інших державних та громадських організацій у цьому напрямі; 2) неефективність боротьби силових структур з наркобізнесом; 3) нестачу кваліфікованих фахівців; 4) невідповідність різноманітних державних та громадських програм, спрямованих на профілактику і подолання наркоманії, реаліям нашого суспільства та можливостям його розвитку на найближ-

¹ Максименко, С. Д. Актуальні питання профілактики наркоманії [Текст] / С. Д. Максименко // Практ. психологія та соціальна робота. – 2004. – № 10. – С. 2.

че десятиліття; 5) недостатню ефективність більшості із зазначених програм та окремих заходів. Останнє значною мірою пов'язано з їх недостатнім психологічним обґрунтуванням.

Психологічна обґрунтованість як певних програм у цілому, так і окремих заходів, спрямованих на профілактику наркоманії, має суттєве значення для їхньої ефективності та досягнення кінцевої мети. Адже саме таке обґрунтування дає можливість адекватно підібрати різні заходи, узгодити, визначити особливості їх використання залежно від поставлених завдань, особливостей певних цільових вибірок, на яких розраховано програми, і конкретних умов.

Як відзначають фахівці, діалектика співвідношення соціального і біологічного в розвитку і поведінці індивіда варіює в досить широкому діапазоні, один полюс якого — оптимальні варіанти норми, коли біологічне виступає переважно у вигляді тла, умов, а другий — патологія, коли збиткова (природжена або набута) біологічна основа особистості деформує соціальні якості індивіда або взагалі унеможливає їх формування. В останньому випадку біологічне переважає, але і питання про порушення соціальної норми стає проблематичним або зовсім знімається: йдеться про хворобу людини, її неосудність, а отже, про відсутність соціально значущого вчинку. Чіткий поділ соціальних і біологічних заходів впливу, зумовлений розходженням у природі і причинах різних форм відхилення від норми, має принципове значення. Коли йдеться про ставлення до злочинців, такий поділ пов'язується з вирішенням важливого питання кримінальної політики: які заходи впливу на особистість і за яких умов доцільно застосовувати в боротьбі зі злочинністю?

Демократичні і реакційні позиції з цього питання є протилежними; вони ґрунтуються на різному поясненні природи злочинності: якщо вона детермінована соціальними умовами життя людей, то медичні заходи навряд чи здатні вплинути на рівень і динаміку правопорушень; при іншому підході (тобто якщо вважати, що злочинність притаманна біологічній природі людини) медико-біологічні заходи гіпертрофуються, перетворюючись, власне кажучи, на єдиний засіб впливу, оскільки основним джерелом соціальних відхилень проголошується сама особистість. Деякі юристи, медики, соціологи вказують на величезну шкоду, яку заподіюють суспільству науково необґрунтовані «заходи боротьби» із соціальними відхиленнями медико-біологічним шляхом. Зазначений напрям завжди включався лише як елемент у системи різних заходів соціального, педагогічного, правового, економічного

характерів. Одночасно зазначалися умови допустимості застосування медико-біологічних засобів, а також вимоги, пропоновані до них, аби ці заходи не порушували права і законні інтереси громадян, не перетворювалися на знаряддя беззаконня і сваволі. У той же час підкреслювалася неприпустимість застосування заходів кримінально-правового впливу до тих осіб, чия поведінка спричинена хворобою і кого необхідно лікувати, а не карати. Отже, йдеться про поєднання соціально-профілактичного і медичного підходів.

Таким чином, соціальні відхилення є досить різноманітними, причини їх здійснення також різні, як різними є й норми, що порушуються. Неможливо використовувати одні й ті самі засоби для боротьби з усіма видами соціальних відхилень. Більш того, не можна навіть для боротьби з різними видами злочинів, у межах однієї лише цієї невеликої частини усіх відхилень використовувати ті ж самі методи.

В умовах становлення і розвитку демократичної правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика негативних соціальних відхилень — один із основних напрямів внутрішньої політики країни. Йдеться про вплив на процеси, що мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства.

Стратегічні напрями профілактики негативних соціальних відхилень спрямовані на активізацію всіх ланок громадянського суспільства, декриміналізацію культурних норм і свідомості значного прошарку громадян, вплив на мотивацію потенційних девіантів, зменшення чинників негативних соціальних відхилень, насамперед злочинності, спрямування зусиль держави і суспільства на діяльність, що збільшує ризик для злочинця бути спійманим і покараним, ускладнює вчинення злочинів, скорочення зисків від цього, зменшення стимулів злочинної діяльності.

Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна законодавча база. Основними напрямами державної політики у цій сфері є: визначення правових засад соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді; організація та проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, надання їм соціальних послуг; здійснення менеджменту в соціальній роботі з сім'ями, дітьми та молоддю; забезпечення дотриман-

ня мінімальних соціальних стандартів проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; утвердження здорового способу життя в сімейному, дитячому та молодіжному середовищах; проведення соціально-профілактичної роботи, реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості та насильства, залучалися до найгірших форм дитячої праці, соціальна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та членів їхніх сімей; інтеграція в суспільство дітей та молоді з функціональними обмеженнями; сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проєктів у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, визначеному законодавством; розвиток та підтримання волонтерського руху в сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; кадрове, науково-методичне, фінансове, матеріально-технічне, інформаційне забезпечення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; встановлення та зміцнення зв'язків з соціальними службами за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи¹. Отже, профілактика соціальних відхилень є обов'язковою умовою формування громадянського суспільства.

3.6. Правове виховання як найважливіша умова формування громадянського суспільства

Побудова в Україні демократичної, правової держави безпосередньо пов'язана з формуванням громадянського суспільства. У цьому контексті логічним є невичерпаний інтерес до проблеми громадянського суспільства, визначення його сутності, а також необхідних умов його формування. Про громадянське суспільство написано багато теоретич-

¹ Див.: Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>; Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.

них праць, які відображають суперечливі погляди на цей соціальний феномен. Одні вчені скептично оцінюють саму ідею громадянського суспільства як конкретну модель демократичного функціонування суспільства (хоча і визначають його привабливість як політичного гасла у наш час)¹. Інші, навпаки, вважають, що розв'язання всіх сучасних проблем людства залежить лише від розбудови громадянського суспільства². В науковій літературі широко дискутується питання й щодо розбудови «світового громадянського суспільства»³.

Зараз громадянське суспільство розглядається як система суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди та організації, що ними законно створюються, пов'язані між собою обопільними економічними та іншими інтересами і мають можливість вільно діяти відповідно до інтересів інших осіб і суспільства в цілому. Воно охоплює систему економічних, духовних, культурних, релігійних та інших відносин окремих індивідів, що добровільно об'єдналися в асоціації, корпорації для задоволення своїх духовних і матеріальних потреб. Розвиток громадянського суспільства можна визначити як процес створення таких суспільних умов, за яких будь-який громадянин, соціальна група могли б вільно розвиватися, не створюючи цим перешкод для розвитку інших громадян і соціальних груп.

Однією з найважливіших умов формування громадянського суспільства є правове виховання українських громадян. У теперішній час науковці приділяють значну увагу аналізуванню проблем правового виховання (О. Волошенюк, А. Гетьман, В. Гойман, В. Головченко, І. Голосніченко, Н. Козюбра, О. Костенко, М. Костецький, В. Медведєв, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Панов, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скрипник, С. Сливка, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Туманов, О. Ющик та ін.). Віддаючи належне проведеним науковим дослідженням, слід зазначити, що подальші розробки потребують вирішення питання змістовного наповнення системи правового виховання, визначення пріоритетних методів і засобів правовиховного впливу на різні про-

¹ Див.: Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] : пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – С. 13.

² Див.: Даренддорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политической свободы [Текст] / Р. Даренддорф. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – С. 31; Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию [Текст] : пер. с нем. / У. Бек. – М. : Прогресс – Традиция, 2001. – С. 249.

³ Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] : пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – С. 8.

шарки населення, здійснення правового поінформування громадян в умовах формування громадянського суспільства.

Поняття «правове виховання» з'явилося у XX ст., але право завжди вважалось елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ висунув думку: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. «Оскільки моральне зло йде від незнання, отже, знання — джерело моральної досконалості»¹.

Тоді ж в античних Греції та Римі склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. «У грецьких містах-держав у громадян уже з дитячих років виховувалася повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків. В Афінах право асоціювалося з розумом і справедливістю. Ще в більшому ступені культ права і пошана до закону склалися в римському суспільстві. Слідування республіканським законам було для римлян не тільки юридичним обов'язком, а й справою честі»².

Ідеї громадянського виховання, що розглядаються в тісному зв'язку з правом повинності, поширилися в епоху Відродження, особливо у Флорентинській республіці (XV ст.), поглядах представників школи «громадянського гуманізму» (П. Верджеріо, Л. Бруні та ін.). Виховання громадянського обов'язку пов'язувалося з підкоренням закону, праву. Ці традиції були розвинені в працях мислителів епохи Просвітництва. З кінця XVIII ст. у школах стали вводитися навчальні курси законознавства, а з кінця XIX ст. — громадянознавства.

Історія свідчить про те, що правове виховання є складовим елементом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку і вдосконалення державності знаходяться більш дієві способи і форми здійснення цієї функції, все більше відокремлюється і спеціалізується правове виховання як самостійний вид діяльності держави, її органів та її співробітників, а також органів місцевого самоуправління і громадських організацій та установ. Змінюються зміст і тактика, форми і способи впливу на правову свідомість мас і окремих громадян, але значною мірою стабільною (передусім у розвинених державах) є її сутність у вигляді уявлень про право і його сенс, цінності і функції³.

¹ Введение в философию [Текст] : учеб. для вузов : в 2 ч. / под общ. ред. И. Л. Фролова. — М. : Политиздат, 1989. — Ч. 1. — С. 107.

² История государства и права зарубежных стран [Текст] : в 2 ч. / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. — М. : Норма, 2003. — Ч. 1. — С. 136.

³ Див.: Голосніченко, В. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави [Текст] / В. Голосніченко // Право України. — 2005. — № 4. — С. 24.

На наш погляд, поняття «правове виховання» припускає свій двоаспектний розмір: у широкому і вузькому розуміннях. Правове виховання у широкому розумінні являє собою процес формування правової культури членів суспільства, включаючи вплив соціально-економічного укладу життя, політичного режиму, ідеологічної діяльності, системи законодавства і юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної і спеціальної освіти. Правове виховання у вузькому значенні — це один із видів соціальної діяльності, що виражається в організованій співпраці державних органів і громадських організацій, спрямованої на формування правової культури, виховання законотворчих громадян.

Правове виховання спрямоване на перетворення правових ідей і вимог в особисті переконання громадян і норму їх поведінки, розвиток їх правової культури і соціально-правової активності, навичок правомірної поведінки¹. Звідси випливає, що правове виховання як діяльність має трієсту ієрархію цілей: формування системи правових знань (найближча мета); формування правового переконання (проміжна мета); формування мотивів і звичок, правомірної, соціально активної поведінки (кінцева мета).

Правове виховання покликане сформувати у людини такі якості: знання місця права в суспільстві, його значення, напрямів і принципів правового регулювання; знання норм та інститутів різних галузей права в межах, необхідних для побутової, навчальної, трудової, суспільної діяльності; навички застосування права в конкретних ситуаціях, комплексні характеристики варіантів вчинків не тільки як правильних чи неправильних, поганих чи добрих, а й законних і незаконних; ставлення до права як до високої соціальної цінності, носія ідеї справедливості; ставлення до правозастосовної практики як до забезпечення життя закону; внутрішня готовність до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки; готовність сприяти правомірній поведінці інших осіб. При цьому важливо, аби перелічені якості людини були сформовані не тільки на інформаційному, а й на емоційному рівні, аби людина була солідарна з принципами і вимогами права, готова і вміла практично діяти для реалізації своєї правової позиції. Тому процес правового виховання повинен проходити певні стадії.

1. *Когнітивну стадію*, на якій індивіди знайомляться із здобутками правової культури, національним законодавством та юридичною діяльністю.

¹ Див.: Правовая культура молодёжи [Текст] / под ред. А. А. Молчанова. – М. : НОРМА, 2004. – С. 3–4.

2. *Емоційну стадію*, де формується позитивне психологічне ставлення до права і правомірної поведінки.

3. *Поведінкову стадію*, яка є стадією корекції соціальної поведінки за допомогою правових стимулів і правових обмежень.

Слід зауважити, що в сучасних умовах правове виховання, яке в концептуальному вигляді є діяльністю державних органів, спрямованою на формування правової культури, фактично перестала бути діяльністю, що підлягає державно-правовому регулюванню, тобто за своєю сутністю є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає її головний структуроутворюючий елемент, — цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації, що у свою чергу загрожує зведенням правовиховної діяльності як державної, так і всієї правоохоронної системи на рівень декларації нормативних актів¹.

Існуючий рівень правового виховання не відповідає сучасному етапу розвитку нашого суспільства. Державні установи, покликані розв'язувати цю проблему, діють розрізнено. Слабко залучаються у правовиховну діяльність суспільні установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда чинного законодавства. Окремі заходи, що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, потреб населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності та корупції.

Збільшення ефективності здійснення правового виховання здебільшого залежить від розроблення нових методик правовиховного процесу, адаптованих для різних соціальних груп українського суспільства. Процес правового виховання має бути наділений відповідними цільовими настановами для кожної з соціальних груп, що у свою чергу повинні бути забезпечені у відповідних програмних документах. Нарешті, необхідно затвердити базову програму з правового виховання, що містила б усі основні напрями реалізації правовиховної роботи, в розробленні і впровадженні якої мусять бути зацікавлені як держава, так і все суспільство².

Правове виховання невід'ємно пов'язане з правовим навчанням, метою якого є формування теоретичної основи правової культури, забезпечення необхідного рівня систематизації знань про право, розвитку

¹ Див.: Гречин, А. С. Социология правового сознания [Текст] / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ, 2001. – С. 68.

² Див.: Подберезський, М. К. Проблеми формування національної правової культури [Текст] / М. К. Подберезський. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – С. 45.

правових інтересів, відчуттів, правового мислення, формування наукового правового світосприйняття¹.

Держава і громадянське суспільство через свої інститути повинні надавати першочергового значення правовому вихованню і правовому навчанню всіх українських громадян. Система такого виховання і навчання має бути багаторівневою і безперервною. Для ефективного розв'язання проблеми формування правової культури українських громадян особливого значення набувають координація дій і методичне керівництво правовим вихованням та правовим навчанням з боку різноманітних інституцій, що покликані відігравати роль суб'єктів правового виховання і правового навчання в сучасних умовах. Серед них: комісія у справах неповнолітніх і захисту їх прав, органи управління соціальним захистом населення, органи управління освітою, органи опіки і піклування, органи у справах молоді, органи управління охороною здоров'я, органи внутрішніх справ, а також батьківські комітети, опікунські ради шкіл тощо. Разом з тим відповідно до Закону України «Про освіту» найважливіша роль у правовому вихованні і правовому навчанні українських громадян належить навчальним закладам освіти різного рівня і спрямування.

У цьому зв'язку здійснення правового виховання і правового навчання має розпочинатися саме з дошкільної освіти і виховання та здійснюватися у сім'ї. Дошкільні заклади освіти мають здійснювати правове виховання і правове навчання у тісній взаємодії з сім'єю, адже метою правового виховання і правового навчання у дошкільному віці є формування позитивного ставлення до правомірних дій, вчинків, а також негативного ставлення до правопорушень, злочинів, шкідливих звичок, інших виявів антигромадської поведінки.

Для реалізації цієї мети доцільним є створення серії підручників з правового виховання для дітей дошкільного віку. Вони можуть складатися з наочних картинок, коміксів, повчальних історій, мальованих посібників, теле-, відеопрограм, які приводять дитину до висновку про необхідність виконання норм права і моралі, поваги до інших людей, дбайливого ставлення до природи тощо².

У сучасних умовах особливого значення набуває формування правової культури шкільної молоді. Це зумовлено такими чинниками:

¹ Див.: Певцова, Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию [Текст] / Е. А. Певцова // Журн. рос. права. – 2009. – № 3. – С. 25.

² Див.: Мойсеєва, О. Правовий захист неповнолітніх [Текст] / О. Мойсеєва // Право України. – 2004. – № 9. – С. 58.

– розбудова правової держави вимагає інтенсивного створення її правової бази, прийняття нових законів, своєчасного інформування учнів про введення того чи іншого правового акта;

– останнім часом сфера правового врегулювання поширилася на підлітків з одинадцятирічного віку (створено службу у справах неповнолітніх, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спеціальні суди для неповнолітніх), що вимагає відповідної правової компетенції неповнолітніх ще до досягнення цього віку;

– на тлі девальвації моральних та загальнолюдських цінностей, зниження життєвого рівня населення стрімко відроджуються кримінальні «традиції та звичаї», які активно проникають у молодіжне середовище, омолоджується злочинність.

Нині в Україні кожен четвертий злочин вчиняється неповнолітнім. На обліку в інспекції у справах неповнолітніх перебувають понад 70 тис. хлопців та дівчат. Наукові дані засвідчують, що неповнолітні правопорушники є резервом злочинності в майбутньому. Близько 80–90 % злочинців (дорослих людей) вчиняли протиправні та кримінальні правопорушення у підлітковому віці. У середньому в Україні кожного дня підлітки вчиняють 104 злочини, з них 68 % становлять крадіжки особистого і державного майна. Майже щодня реєструють згвалтування. Упродовж останніх 10 років удвічі зріс рівень злочинності серед неповнолітніх у цілому по Україні¹.

Кожного року до кримінальної відповідальності притягується більше 10 000 неповнолітніх осіб. Майже кожний п'ятий з них за вчинений злочин позбавляється волі та відбуває встановлений судом строк покарання у виховних колоніях. В Україні діють 11 таких установ, в яких утримуються близько 2,8 тис. правопорушників. Неповнолітні мають низький рівень знань своїх прав. 98 % підлітків 13–14 років не знають ні своїх прав, ні обов'язків, ні нормативних актів, що покликані їх захищати, ні кола органів у справах неповнолітніх². У цьому зв'язку надзвичайно зростає значення правового виховання як найважливішої умови формування громадянського суспільства.

Правознавство має вивчатися з молодших класів і тим чи іншим чином викладатися протягом усього періоду навчання у школі. Учні мають розуміти важливість своїх правових знань і вміти застосовувати

¹ Див.: Мосол, Н. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю [Текст] / Н. Мосол // Імідж сучасного педагога. – 2010. – № 3. – С. 36.

² Див.: Мойсеєва, О. Правовий захист неповнолітніх [Текст] / О. Мойсеєва // Право України. – 2004. – № 9. – С. 58.

їх у повсякденному житті. Такий підхід дозволив створити систему безперервного правового виховання та навчання і певною мірою контролювати процеси формування правової культури учнівської молоді.

У початковій школі правове виховання і навчання мають бути зорієнтовані на формування початкової правової компетентності дитини, правомірної поведінки в реальних життєвих ситуаціях. Школярі повинні знати елементарні правила поведінки в освітньому закладі, на вулиці, у родині.

В основній школі підлітки повинні бути задіяні в органах самоуправління освітнього закладу, осягати знання про «шкільну нормотворчість», які активно реалізуються в 7–9 класах, коли учні отримують знання про закони країни, що регулюють конституційні, сімейні, кримінальні, адміністративні, громадянські правовідносини.

Правове виховання в старшій школі мусить бути спрямоване на формування внутрішньої впевненості учнівської молоді в необхідності дотримання норм права, на усвідомлення себе повноправним членом суспільства, який має гарантовані законом права і свободи, ознайомлення з системою правосуддя та специфікою професійної юридичної діяльності¹.

З метою вдосконалення процесу правового виховання програми загальноосвітніх шкіл (гімназій, ліцеїв) потребують внесення змін до тих пунктів, що стосуються вивчення учнями правознавства. Курсу «Основи правознавства», який вивчається у дев'ятому класі, а також курсів «Практичне право» і «Право людини», які вивчаються далеко не в усіх школах, замало для формування та постійного активного розвитку правової культури учнів українських шкіл. Серед навчальних дисциплін (тем), що можуть бути введені у програми загальноосвітніх шкіл, можуть бути такі: «Україна як член світового співтовариства: реальність і перспективи», «Механізми реалізації людиною і громадянином своїх прав і обов'язків», «Притягнення людей до відповідальності різних видів», «Проблеми реалізації норм права та шляхи їхнього розв'язання», «Участь підлітків і молоді у трудових відносинах». Із цих дисциплін (тем) доцільно створити окремі підручники або приділити їм значну увагу в підручниках із загальноправових тем².

¹ Див.: Певцова, Е. А. Формирование правового сознания школьной молодежи: состояние, проблемы и перспективы [Текст] / Е. А. Певцова // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 31–32.

² Див.: Бардінов, О. Формування правосвідомості школярів як проблема громадянського виховання [Текст] / О. Бардінов // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 57–58.

Особливе значення має позакласна правовиховна робота, яка проводиться у формі бесід, орієнтаційно-рольових ігор, диспутів, що спрямовані на формування правової свідомості, набуття правового досвіду, опанування навичок правомірної поведінки¹.

Великої уваги потребує правове виховання студентів як тієї частини молоді, що стоїть на порозі дорослого життя, готується до несення повної відповідальності за всі свої рішення та сторони життя. Зараз відмічають зниження рівня правової свідомості української студентської молоді «порівняно з періодом кількарічної давності, коли саме молодь становила найбільш масову й активну силу в боротьбі за незалежність України»². Сьогодні зарозуміле ставлення деякої частини студентів до себе і оточуючих виявляється у відкритій неповазі до людей, незалежно від їх віку або соціального статусу, що призводить до порушення не тільки дисципліни, а й прав і свобод людини і громадянина. З великим побоюванням треба ставитися до зростаючої бездуховності, особливо серед молоді. Без цілеспрямованого виховання (у тому числі правового) держава аж ніяк не може обійтися³.

Студентська молодь становить безпосереднє соціально-культурне опертя для інтелігенції. Через декілька років вона стане «ядром» української інтелігенції. Сьогоднішні студенти — це майбутні працівники у владних структурах, державні діячі, політики, фахівці в галузі ринкового господарювання, соціально-культурної сфери тощо. Отже, завтрашній рівень правосвідомості і правової культури суспільства багато в чому залежатиме від нинішнього рівня правосвідомості та правової культури студентської молоді. Тому правове виховання студентів у вищих навчальних закладах має бути організоване на високому рівні і бути продовженням виховання та навчання, розпочатого у сім'ях, дошкільних закладах і школах. Випускники ВНЗ (як правило, люди віком 21–23 років) уже повинні вміти впевнено і чітко використовувати норми базових нормативно-правових актів і механізми поведінки (певну послідовність дій) у значній кількості ситуацій, що мають юридичне значення. Серед них: улаштування на роботу і захист своїх трудових прав, купівля-продаж і оренда нерухомості та земельних

¹ Див.: Твердохліб, Л. Особистісно-центрована технологія формування правової культури учнівської молоді [Текст] / Л. Твердохліб // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 2. – С. 84–85.

² Головченко, В. Правові механізми формування правосвідомості студентів [Текст] / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100.

³ Там само. – С. 100–103.

ділянок, стосунки із правоохоронними органами та судом (у ролі затриманого, підозрюваного, свідка, позивача, відповідача тощо).

Вища освіта (неюридична) передбачає вивчення студентами в системі правової освіти, крім «Основ теорії держави і права», окремих спецкурсів та розділів навчальних дисциплін, факультативів, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю, а також навчального курсу основ конституційного права України. Однак на це відводиться доволі незначна кількість годин. З огляду на це Міністерство освіти і науки України повинно подбати про запровадження більш докладного вивчення окремих галузей права у вищих закладах освіти, що застосовуватимуться в майбутньому у відповідних сферах діяльності їх випускниками.

Важливе місце у підвищенні правової культури належить системі вищої юридичної освіти, яка покликана обслуговувати потреби демократичного суспільства¹. Вона спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців із професійним рівнем правової культури.

Правове виховання студентської молоді може розвиватися у декількох напрямках:

– залучення студентської молоді до держбудівного процесу. Практика свідчить, що студенти, які упродовж навчання у ВНЗ брали активну участь у підтриманні акцій, спрямованих на зміцнення законності і правопорядку, після закінчення навчального закладу в своїй більшості включаються у правоховну та державотворчу діяльність, залучають до неї своє оточення;

– залучення студентської молоді до участі в правоохоронних і правоосвітніх заходах державницького спрямування;

– участь у студентському самоврядуванні, зокрема, робота студентської молоді в комісії з дисципліни і порядку, участь у роботі факультетських та загальних рад ВНЗ тощо;

– виступи на конференціях, симпозіумах, перед студентською аудиторією, трудовими колективами на правові теми;

– активізація діяльності громадських організацій інтелігенції. На жаль, відкрита заполітизованість одних (наприклад, «Прометей»), організаційна аморфність других (наприклад, Конгрес української інтелігенції), корпоративний характер третіх (наприклад, «Просвіта»)

¹ Див.: Коваленко, С. І. Характеристика вищої юридичної освіти України [Текст] / С. І. Коваленко. – К.: Стило, 2005. – С. 37–39; Токарева, Л. Деякі питання вдосконалення процесу підготовки фахівців з правознавства на сучасному етапі [Текст] / Л. Токарева // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7/8. – С. 75–77.

гальмують активність дій інтелігенції у правовому вихованні молоді, що не сприяє підвищенню рівня її правової культури¹.

Зважаючи на необхідність поширення правового виховання на всі вікові та соціальні прошарки суспільства, важливим є формування правової культури працюючої частини українських громадян. Ця діяльність потрібна не тільки тому, що зазначена частина населення забезпечує стабільність функціонування і розвиток окремих галузей та країни в цілому, а й тому, що велика кількість працюючих жителів України має дітей і від якості їхнього правового виховання великою мірою залежить розвиток підростаючого покоління.

На місцях роботи людей мають бути фахівці, які проводили б курс підвищення правових знань працівників (юрисконсульти або інші особи, що можуть виконувати такі обов'язки). Доцільним є проведення занять з періодичністю 1–2 рази на місяць по 1,5–2 години². Завдяки такому підходу працівники зможуть отримувати нові юридичні знання, відновлювати у пам'яті знання, що були отримані ними раніше, та разом із лектором знаходити відповіді на свої запитання. Крім того, лектор як знавець правознавства матиме можливість давати батькам поради щодо створення та поліпшення системи правового виховання і правового навчання їхніх дітей.

Крім того, на телебаченні та у пресі мають бути створені спеціальні передачі та рубрики, в яких кваліфіковані юристи роз'яснювали б певні принципи права та положення нормативних актів, роблячи їх зрозумілими для пересічних громадян, роз'яснювали б, як саме люди мають поводитися у тих чи інших ситуаціях³. Такі передачі та рубрики мусять бути спрямовані на підвищення рівня правової культури кожного жителя України шляхом роз'яснення механізмів поведінки у типових ситуаціях, в які потрапляють люди, і ознайомлення з найбільш поширеними нормативно-правовими актами. У цьому зв'язку потрібне більш активне здійснення правової поінформованості українських громадян.

¹ Див.: Правове виховання молоді [Текст] / под ред. Н. И. Козюбри, В. В. Оксамытного, П. М. Рабиновича и др. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 269–270; Головченко, В. Особливості формування правової культури молоді [Текст] / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 122–123; Щербань, М. П. Правова культура: проблеми правового виховання студентської молоді [Текст] / М. П. Щербань // Вища освіта України. – 2010. – Дод. 2 (Т. 3). – С. 114.

² Див.: Кінаш, Ю. Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях [Текст] / Ю. Кінаш, А. Кутиркін // Право України. – 2007. – № 4. – С. 92.

³ Там само.

Через те, що незнання закону не звільняє від відповідальності, держава зобов'язана інформувати своїх громадян про всі нормативні рішення відповідними засобами, надавати їм правову інформацію, яка являє собою сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори і угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти та інші джерела інформації з правових питань¹.

Проведене по всій Україні опитування респондентів, які не мають юридичної освіти, засвідчує, що населення вкрай низько оцінює свої знання про відповідні законодавчі акти. Лише 1,5 % жінок і 38,8 % чоловіків вважають, що вони добре поінформовані про українські закони, а 38,7 % чоловіків і 37,3 % жінок знають їх тільки частково. Але найбільшу групу на сьогодні (41,4 % чоловіків і 44,9 % жінок) становлять ті, хто законів не знають, але прагнуть щось про них довідатись. І тільки 4,9 % чоловіків і 4,4 % жінок стоять на позиції «законів не знаю і знати не хочу»². У цьому зв'язку держава зобов'язана активно інформувати своїх громадян про правові приписи. Чим більше буде форм доведення до відома українських громадян правових розпоряджень і чим ефективніше вони реалізовуватимуться, тим краще населення знатиме законодавство своєї держави. Через забезпечення доступності законодавства формуються правосвідомість і правова культура українських громадян.

Процес забезпечення доступності законодавства умовно можна уявити як «рух назустріч один одному» законодавства і громадян. Рухійною силою цього зближення виступає держава, яка не тільки наближує закони до громадянина, а й у своїй діяльності отримує від особи рух у бік законодавства. Тому умови, що визначають доступність законодавства, пов'язані з удосконаленням державної діяльності, юридичною політикою держави, функціонуванням системи компетентних державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дійовому стані та забезпечують низку інших заходів у «зближенні законодавства і громадян». Ця діяльність визначається всією системою

¹ Див.: Беляков, К. Інформація в праві: теорія і практика [Текст] / К. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – С. 54.

² Вимір людського розвитку: права і свободи людини в Україні [Текст]. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 42–45.

суспільних відносин і виражається в практиці не тільки державних, а й громадських організацій, трудових колективів та самих громадян.

За своєю сутністю поняття «доступність законодавства» можна поділити на «зовнішню» та «внутрішню» доступність. Такий поділ є умовним і визначається самим процесом пізнання громадянином вимог закону. Усвідомити та зрозуміти необхідну юридичну інформацію громадянин може тільки за умови створення можливостей для пошуку правової норми, яка регулює ту чи іншу ситуацію. Відповідно під «зовнішньою» доступністю слід розуміти можливість легко і швидко знайти потрібну юридичну норму, а під «внутрішньою» — можливість свідомо зрозуміти інформацію про правові вимоги, що знаходяться у правовій нормі¹.

Крім того, поняття «доступність законодавства» характеризується такими двома аспектами, як технологічний, під котрим розуміють забезпечення максимальної легкості і надійності надходження повної інформації, та юридико-семантичний, який передбачає доступність матеріалів для його сприйняття і правильного розуміння громадянами. Згідно з таким розумінням умови доступності законодавства можна класифікувати на ті, що слугують забезпеченню зовнішньої та внутрішньої доступності. Зовнішні умови забезпечують доступність форми закону, тобто сприяють тому, аби громадянин зміг би безпосередньо отримати нормативний акт «у руки», а внутрішні умови слугують доступності змісту та сутності правового акта. Але в житті ці умови переплітаються, зливаються, їх важко відмежувати одне від одного, оскільки як форма, так і зміст є двома взаємопов'язаними сторонами одного явища².

У процесі забезпечення доступності законодавства держава ставить перед собою три завдання: забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, надійне функціонування каналів інформування про чинне законодавство і на цій основі формування високого рівня правової культури українських громадян.

Каналами інформування про чинне законодавство виступають різноманітні форми правового інформування українських громадян, в процесі функціонування яких вони ознайомлюються зі змістом законодавчих норм, зі всім комплексом правових знань, необхідних для правового виховання членів громадянського суспільства.

¹ Див.: Сидельников, И. П. Доступность закона. Правовое информирование граждан [Текст] / И. П. Сидельников. – Мн. : Наука и техника, 2002. – С. 19–21.

² Див.: Жаровська, І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми [Текст] / І. М. Жаровська. – Львів : ЛКА, 2007. – С. 13–14.

Серед різноманітних форм правового інформування громадян як пріоритетні можна виділити такі: правове інформування засобами масової комунікації, через Інтернет; правове інформування шляхом впливу юридичної практики; правове інформування через консультації юристів; правове інформування шляхом безпосереднього читання громадянами законів і юридичної літератури; правове інформування шляхом неофіційного міжособистісного спілкування на правові теми та ін. Охарактеризуємо деякі із них.

Одним із головних інформаційних каналів формування правової культури в процесі правового виховання українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами ЗМІ перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широке охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян.

Доступність правової інформації, що подається ЗМІ, пояснюється, по-перше, тим, що на протигагу офіційному виданню закону, який містить лише сам його текст, ЗМІ у більшості випадків супроводжують переказ правової норми роз'ясненнями того, як її тлумачити і застосовувати на практиці. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата без звернення будь-куди. У цьому зв'язку роль преси, радіо і телебачення в процесі правового виховання українських громадян важко переоцінити. Саме ЗМІ повинні систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя в Україні та за її межами; правові аспекти діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; здійснення прав і свобод громадян; профілактику правопорушень, особливо серед молоді і підлітків; боротьбу з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю¹.

Але ЗМІ часто-густо справляють деструктивний вплив на формування правової свідомості і правової культури українських громадян. Так, у ЗМІ іноді активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли дороблення і не отримали згоди у законодавця. Тим самим формується уявлення про низьку якість законодавчої бази і невисоку кваліфікацію законодавців. На радіо і телебаченні має місце негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичних передач, що виявляється у вибірковості подання правової інформації: «скандальні», непопулярні закони, як правило, отримують в ЗМІ найбільший

¹ Див.: Егорова, М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры [Текст] / М. С. Егорова // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 108–109.

розголос. Крім того, часто художні фільми і кримінальні хроніки пропагують стандарти правової поведінки, які несумісні із правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, що не сприяє формуванню правової культури членів громадянського суспільства.

Як уважає К. Тарасов, деструктивний вплив на молодь фільмів з елементами насильства полягає у значних масштабах їх трансляції та виражається у масовому сприйнятті молодіжною аудиторією, а також схильності до засвоєння досвіду насильства представниками так званої групи ризику, для якої насильство є прийнятним засобом розв'язання життєвих проблем¹. На думку О. Дроздова, існує кореляція між схильністю підлітків до перегляду «агресивної» телепродукції та агресивною поведінкою в реальному житті². Це стосується також телевізійної реклами, в якій сцени агресії та насильства іноді подаються в ігровій формі³.

Отже, існує нагальна потреба у посиленні захисту українських громадян, передусім дітей і молоді, від негативного впливу ЗМІ на їх правове виховання. Для її реалізації доцільно забезпечити створення циклу постійних правових радіо- та телепередач і надалі запроваджувати сторінки, рубрики на правову тему в друкованих виданнях. Конструктивним було б рішення Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо започаткування систематичних правоосвітніх телепрограм, показу документальних, кіно-, відеофільмів, у тому числі щодо деструктивних наслідків злочинів та інших правопорушень.

Суттєвим напрямом правового виховання громадян є використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, у першу чергу Інтернету. Мережа активно розвивається, напрями її використання поширюються. На червень 2012 р. кількість користувачів Інтернету складало майже понад 2,4 млрд осіб (34,3 % від усієї чисельності землян). З них понад 500 млн припадає на Китай (40 % населення), 245 млн на США (78 %), 137 млн на Індію (11,4 %), майже 93 млн користувачів Інтернету проживають у СНД. Серед країн СНД найрозвиненішою з погляду роботи в мережі та використання її

¹ Тарасов, К. «Агрессивная кинодиета» ТВ и студенчество [Текст] / К. Тарасов // Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 68–69.

² Дроздов, О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді [Текст] / О. Ю. Дроздов // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер.: Психологія. – 2005. – № 483. – С. 51.

³ Див.: Гордякова, О. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе [Текст] / О. Гордякова // Психол. журн. – 2008. – № 4. – С. 100–101.

можливостей є Росія — 68 млн осіб (46,7 %), Україна — 15 млн (33,3 %), Казахстан — 10 млн (58,8 %), Узбекистан — 5,5 млн (20 %), Азербайджан — 3,34 млн (36 %), Білорусь — 3,3 млн (40 %), Молдова — 1,5 млн (40 %), Грузія — 1,24 млн (27 %), Киргизстан — 1,1 млн (20 %), Вірменія — 1,1 млн (37 %), Таджикистан — 864 тис. (11,5 %), Туркменистан — 108 тис. (2,2 %)¹. Постійно зростають обсяги інформаційних ресурсів, що представлені в Інтернеті. Щодня з'являється більше 3 млн нових web-сторінок².

Переваги «світового павутиння» безперечні. Так, середнє число бібліографічних посилань на друковану статтю — 2,74, а на безкоштовну електронну версію — 7,3, тобто в 2,6 разу більше. Електронні статті цитуються в 4,5 разу частіше друкованих, причому це співвідношення швидко зростає³. Сьогодні Інтернет — це глобальна, багатофункціональна інформаційна мережа. Доступ до електронних баз даних, у тому числі правових, є відкритим для всіх категорій громадян незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології справляють значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян.

Можна визначити такі перспективні напрями правового виховання громадян України під впливом розвитку сучасних інформаційних технологій: створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних; видання електронних правових журналів; створення електронних правових бібліотек; проведення Інтернет-конференцій з актуальних проблем правознавства; створення та популяризація віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі⁴. Тим самим інформаційні технології значною мірою сприяють розвитку правової свідомості українських громадян, новому сприйняттю ними правової культури як комплексу світоглядних правових уявлень та знань.

Разом з тим треба зауважити, що суто інформаційна спрямованість мережі Інтернет з часом замінюється яскраво вираженим агітаційним,

¹ Список стран по числу пользователей Интернета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_числу_пользователей_Интернета.

² Див.: Королев, А. Современная молодёжь под прицелом СМИ [Текст] / А. Королев // *Alma mater*. – 2008. – № 2. – С. 7.

³ Там само.

⁴ Див.: Кушакова, Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: українські реалії [Текст] / Н. В. Кушакова // *Правова культура – основа державотворення в Україні* : зб. наук. пр. / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – С. 110–111.

популістським і навіть агресивним підходом. Проникнення матеріалів з Інтернету в традиційні ЗМІ стало звичним явищем, незважаючи на те, що в глобальній мережі може бути видано все, що завгодно. Інтернет-ЗМІ відрізняються від звичайних ЗМІ тим, що там можна публікувати новини не тільки дешево і оперативно, а й, що саме по собі примітно, анонімно.

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що подана в комп'ютерних мережах, дозволяє розміщувати тут матеріали з елементами насильства, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо. У низці країн спостерігається поява сайтів, що належать організованим кримінальним угрупованням і терористичним організаціям, через які ведеться не тільки обмін інформацією, а й пропаганда форм негативної, девіантної поведінки. У світовій мережі можна віднайти вияв відомих механізмів соціальної детермінації злочинності: шляхом певного соціального формування особистості; шляхом надання їй вказівок протиправного або суперечливого характеру; шляхом примушування особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує обрання саме злочинного варіанта поведінки¹.

У цьому зв'язку визріла необхідність нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж на правове виховання українських громадян. Потрібно з'ясувати жорсткі критерії, за якими можливо розміщувати в мережах певні види інформації; треба опрацювати механізми обмеження доступу до окремих сайтів (сторінок) для різних вікових категорій аудиторії Інтернет. Необхідно також законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст інформаційних матеріалів, які вони розміщують. Потрібно, аби протиправні процеси, що відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, зазнали адекватної протидії з боку правоохоронних органів. Надійним інформаційним каналом є безпосереднє читання законів, а також юридичної, спеціальної та науково-популярної літератури. Ним користуються громадяни, які бажають більш глибоко вивчити питання права в процесі самоосвіти.

Українське суспільство після багаторічної відсутності доступу до літератури юридичного спрямування відчуває зростання інтересу до правових знань, правової інформації, потребу в юридичній літературі. Але з року в рік все більше загострюється питання забезпечення гро-

¹ Див.: Винарик, Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества [Текст] / Л. С. Винарик. – Донецк : ИЭП, 2004. – С. 250–253.

мадян правовою літературою, яка б характеризувалася низкою ознак: якістю, актуальністю, доступністю. Так, у державному реєстрі видавництв, виробників, розповсюджувачів видавничої продукції літератури юридичного спрямування у 2005 р. випускали лише 83. За 11 місяців попереднього року ними видано 446 назв юридичної книги орієнтованим накладом близько 700 тис. примірників. Такі показники є досить незначними¹.

В умовах нестачі правової друкованої продукції помітну роль у правовому інформуванні українських громадян повинні відігравати бібліотеки, головне завдання яких у правовій просвіті — довести до читача друковане джерело правової інформації, допомогти відшукати його, вчасно поповнити книжкові фонди новою юридичною літературою, а також пропагувати його. Зараз потребують вирішення такі питання: виділення державних коштів для забезпечення бібліотечних закладів відповідними виданнями юридичного спрямування; розроблення програми поповнення фондів бібліотек юридичною літературою; недопущення скорочення існуючої мережі бібліотек, передусім у сільській місцевості; створення правоосвітнього всеукраїнського веб-сайту, доступ до якого здійснювався б з кожної бібліотеки через мережу Інтернет; створення як самостійної юридичної інституції Національної юридичної бібліотеки².

Значний вплив на правове виховання українських громадян справляє правове інформування під час юридичної практики, що має місце в межах правотворчого процесу і тлумачення законодавства, в процесі здійснення юридичних функцій такими органами, як суд, прокуратура, органи МВС, арбітраж, нотаріат, адвокатура, юридична служба.

Таким чином, здійснення правового виховання українських громадян сприяє формуванню їхньої правової культури, яка виступає найважливішою умовою для становлення і розвитку громадянського суспільства. З метою посилення впливу правового виховання на процес формування громадянського суспільства необхідно розвивати сімейне правове виховання, поширювати вивчення юридичних дисциплін в середній школі і ВНЗ, підвищувати доступність права для всіх українських громадян.

¹ Див.: Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права [Текст] / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 158.

² Там само. – С. 156.

Післямова

Здійснений авторським колективом соціально-політичний аналіз феномену громадянського суспільства в Україні свідчить про те, що процес його формування та розвитку йде достатньо повільно і має багато суперечностей, які ускладнюють життя українського народу. Безумовно, і політики, і пересічні громадяни дуже бажають жити у демократичній, правовій, соціальній державі при наявності розвиненого громадянського суспільства. Але бажання — бажаннями, а дійсність — дійсністю... Слід пам'ятати образний вислів О. Герцена, що «не можна плутати другий місяць вагітності з дев'ятим». Ми повинні усвідомити, що формування громадянського суспільства в Україні буде тривалим і дуже складним, бо така держава, в якій ми живемо, бо такий соціум ми створили, тому треба наполегливо працювати всім, аби досягти високої правової і політичної культури, відповідного рівня життя, консолідації нації навколо загальноукраїнських цінностей, довіри пересічних громадян до можновладців, толерантності і багато чого іншого, що зробить наше буття кращим, ставлення до оточуючого світу — добрим і відповідальним. Це дуже складний шлях, але його треба пройти.

З 50-х рр. ХХ ст. існувала еволюційна гіпотеза А. Алчяна, відповідно до якої країни поступово зближуються між собою за економічним розвитком. У 80-ті рр. ця гіпотеза була спростована Д. Нортом. У США були проведені дослідження економічного розвитку низки країн за два століття, при цьому як критерій був прийнятий показник ВВП на душу населення. Країни за цим показником були розділені на три групи: передові, розвинені і такі, що розвиваються. Між ними існує істотна відмінність, яка не є випадковою і, як правило, збільшується з перебігом історії. Країна зазвичай розвивається у рамках своєї групи. За ХХ ст. лише дві країни перемістилися з групи країн, що розвиваються, до групи передових — це Сінгапур і Японія. Зазвичай же країни, як

планети, рухаються за визначеними орбітами і рідко їх залишають. Ця проблема була названа «past dependency problem». Президент Інституту національного проєкту «Суспільний договір» (Росія) професор О. Аузан називає це «проблемою колії». Історія наводить приклади існування «проблеми колії»: Мексика, яка стала незалежною державою в той самий час, що і США, так і не стала промисловою країною; Єгипет, який ніколи не був колонією, до цих пір залишається слаборозвинутою країною тощо.

Група економістів під керівництвом П. Кіфера та Р. Ширлі за фінансової підтримки Світового банку провела дослідження, яке закінчила у 1994 р. Його мета — з'ясувати, які чинники впливають на економічний розвиток країни. Були обстежені 84 країни. Інтегральним показником була прийнята частка валового доходу на душу населення. У результаті було зроблено висновки: по-перше, кількість природних ресурсів, якими володіє країна, не є визначальним чинником для її економічного розвитку. Деякі країни, позбавлені мінеральних ресурсів, розвиваються краще, ніж країни, які такими ресурсами володіють у надлишку; по-друге, звичайні економічні чинники: рівень інфляції, збирання податків, відкритість для зовнішньої торгівлі мало впливають на економічне становище країни; по-третє, дуже великий вплив справляють діючі в країні правила: влада закону, ризик експропріації, загроза дефолту та недотримання урядом своїх контрактних зобов'язань, рівень корупції, якість бюрократії. Вчені констатували: основна роль у розвитку країни, в тому числі економічному, належить національній ідентичності. У рамках цієї ідентичності необхідним є накопичення не тільки економічного, а й соціального капіталу, що перевершує якусь «критичну масу» для того, аби країна могла «вискочити з накатаної колії». Культура народу, його традиції, цінності визначають деякі неформальні правила. Ці позаконституційні правила звичайно сильніше за формальні, тобто характер народу впливає на обрання майбутнього шляху.

Свій внесок в багаторічну дискусію про причини «проблеми колії» здійснив американський економіст індійського походження, Лауреат Нобелівської премії А. Сен, який у 1999 р. видав книгу «Розвиток як свобода». Дослідник вважає, що неправомірно розглядати зростання ВВП або особистих доходів населення як показник розвитку. Все це — тільки засоби для забезпечення більшої свободи для населення. Свобода вимагає скасування основних чинників «несвободи»: тиранії, соціальної нерівності, репресивних режимів, бідності, виключення

жінок із суспільного життя, релігійного обскурантизму, відсутності доступної системи охорони здоров'я та освіти тощо. Тільки одночасний прогрес в економічній, політичній та соціальній сферах забезпечує свободу в широкому сенсі цього слова як умову розвитку. А. Сен бачить і прямий, і зворотний зв'язок: «Те, чого можуть досягти люди, залежить від економічних можливостей, політичних свобод, соціального прогресу та супутніх умов: охорони здоров'я, освіти, заохочення особистої ініціативи та ін.». Забезпечивши людям свободу (усунувши «несвободи»), країна стає на шлях розвитку. Розвиток створює нові можливості для свободи як необхідної умови розвитку. «Розвиток — це свобода, і свобода — це розвиток», — каже Сен.

Американська дослідниця І. Тодер підкреслює, що там, де громадянське суспільство виявляється сильним, виникає горизонтальна схема суспільного договору і прокреслюється траєкторія руху країни, спрямована на розвиток економіки. Там, де громадянське суспільство виявляється слабким, держава поширює свій принцип ієрархії на відносини з економікою і суспільством. Такий зв'язок між громадянським суспільством і економічним розвитком країни. Ось чому таким актуальним є формування громадянського суспільства в Україні.

Інститути громадянського суспільства різноманітні і далекі від ідилічної згоди та єдності. Це зумовлено відмінністю корпоративних інтересів і цілей кожної складової. Демонструючи більш-менш внутрішню єдність, у взаєминах між собою вони виступають як незалежні асоціації громадян, і потрібні якісь умови, за яких ці асоціації, не зливаючись, обирають єдиний вектор взаємодій. Межі подібної єдності є рухливими, оскільки визначаються принципами існування громадянського суспільства: з одного боку, принципами самоорганізації та незалежності асоціацій, а з другого — принципом толерантності у взаєминах між собою. Можна умовно виділити декілька послідовних етапів успішного формування і розвитку інститутів громадянського суспільства.

По-перше, це свобода особистості. У цьому питанні очевидні значні успіхи. В основному зникли всі форми закабалення і приниження людини, якщо не зважати на наявні факти свавілля силових органів. По-друге, свобода розуму. Вільні громадяни поки що не стали в своїй більшості освіченими, вони не навчені розумно мислити і мудро планувати. У сфері громадянської освіти зроблено крок назад. Тому свобода особистості поки принесла більше шкоди, ніж користі: загострилися конфлікти на міжетнічній основі, пожвавився релігійний фанатизм.

тизм, збільшилося майнове розшарування, стала нормою цинічна антисоціальна поведінка і под. Велике свято, присвячене 1025-річчю хрещення Русі, ще раз підкреслило значення релігії у житті соціуму, а також думку про те, що поняття відповідального громадянського суспільства, в якому дотримуються конституційні права і свободи людини і громадянина, вимагає від церкви, спільноти та держави створення відповідних структур і певного (позитивного) діалогу, в процесі якого церква повинна пропонувати те, що люди вважають корисним для благополуччя свого існування. Тільки в такому разі невіруюча людина побачить, що за намірами, ідеями та цілями церкви приховується те, що є важливим також для неї.

Наступне — це непорушність закону. Свобода може існувати тільки тоді, коли бажання та примхи правлячого класу замінюються законодавчими актами, що спираються на визнаний Основний Закон. У цьому напрямі українській демократії належить ще чимало попрацювати. Численні суперечності і неузгодженості в законах — наслідок компромісів правлячих і олігархічних угруповань, кожне з яких тягне канат у свій бік. Суспільний вплив у цьому процесі зведено до нуля.

Формування громадянського суспільства неможливе без свободи слова. Успішне управління немислиме без свободи всіх форм вираження людських прагнень і поглядів. У даний час проголошена свобода слова реалізується за однієї умови: були б гроші. Народ же в більшій своїй частині отримує інформацію у вигляді «зливу» компромату, політичної та комерційної реклами.

Приватна власність у всій багатоманітності її конкретних форм робить громадян економічно незалежними від держави. Без безпеки приватної власності громадянське суспільство існувати не може. Людина бажає використовувати, контролювати, дарувати, продавати, здавати в оренду і заповідати свою приватну власність. Права користування особистою власністю закріплено законом за кожним громадянином. Але це не принесло відчуття безпеки через порушення принципу непорушності закону і занепад суспільних звичаїв. Однак інститут приватної власності і вся система майнових відносин можуть стати основою формування та функціонування громадянського суспільства лише за умови, коли в цій системі зв'язків і відносин локалізуються інтереси основної маси населення.

Утіленням права приватної власності в економічній сфері є принципи вільного ринку і вільної конкуренції. Саме тому ринкову економіку можна віднести до чинників формування громадянського суспіль-

ства. Беззаперечним є той факт, що ринкова економіка створює сприятливі умови для вільного вибору учасниками ринку сфери застосування своїх навичків та знань, вільного обрання економічної поведінки. Разом з тим ринкова економіка забезпечує реалізацію економічних інтересів окремих громадян і груп їх інтересів, зводячи на ринку роботодавців, власників засобів виробництва та найманих працівників — власників робочої сили. Проте деякі принципи, характерні для ринкової економіки, справляють деструктивний вплив на громадянське суспільство. До таких можна віднести «принцип егоїстичного індивідуалізму» (те, що вигідно індивіду, — вигідно суспільству) та «принцип раціональності поведінки суб'єктів» (полягає у прагненні максимізувати корисність), який в результаті може призвести до ігнорування інтересів найманих працівників.

Сформовані олігархічно-бюрократичні капіталістичні відносини в Україні характеризуються латентністю, корпоративністю, нерозвиненою специфікою правомочності власності. Вибудовано економіку як систему монопольних бізнесів, що дає змогу пострадянській бюрократії отримувати корупційну ренту. Українську економіку можна охарактеризувати як сировинну, неефективну та розтратну. До кризи 2008 р. Україна мала порядку 75 % ВВП 1990 р., наприкінці 2010 р. — лише 65 %. Ми єдина європейська пострадянська країна, яка не досягла рівня ВВП 1990 р.

Також важливим є право подавання петицій. Закон визнає за громадянами право бути почутими. У той же час не розв'язана проблема інформаційної відкритості влади та обмеження бюрократичних процедур. Громадянське суспільство повинно мати право управління. Однієї тільки можливості бути почутими недостатньо; сила петиції має забезпечувати реальний вплив на владу. Попереду ретельна робота над створенням дійсно демократичного механізму взаємодії громадянських інститутів та органів влади.

Наступне — загальне виборче право. Успішне управління передбачає наявність розумного, ефективного та загального контингенту виборців. Сьогодні до числа «розумного» і «ефективного» контингенту віднесені партійні вожді, що формують як мінімум половину всього депутатського корпусу, хоча, за опитуваннями громадської думки, партіям повністю довіряє лише два відсотки населення. У міру розвитку громадянського суспільства виборче право, залишаючись загальним, мусить зазнати суттєвих змін.

Громадянське суспільство повинно мати право контролю діяльності державних службовців. Жодна форма громадянського управління не буде корисною і ефективною, якщо громадяни не володіють і не користуються мудрими методами для керівництва та контролю діяльності посадових осіб і державних службовців. Зараз форми такого контролю відсутні. Це означає фантастичне зростання закритості влади відносно суспільства, що є причиною зловживань і злочинів у сфері управління.

Дуже важливою є наявність у суспільстві розумних та підготовлених представників. Існування демократії залежить від успіху представницького управління, що спричинено практикою обрання на державні посади тільки професійно підготовлених, інтелектуально компетентних, соціально лояльних і морально гідних громадян. Лише за таких умов може зберегтися обраний народом, існуючий за допомогою народу і діючий на благо народу уряд.

Список літератури

1. Абакумов, С. А. Гражданское общество и власть: противники или партнеры? [Текст] / С. А. Абакумов. – М. : Галерея, 2005. – 296 с.
2. Абакумов, С. А. Гражданское общество в России: (от Древней Руси до наших дней) [Текст] / С. А. Абакумов. – М. : Галерея, 2005. – 320 с.
3. Абакумов, С. Приоритетные национальные проекты и гражданское общество в России [Текст] / С. Абакумов // Полит. класс. – 2007. – № 1. – С. 67–72.
4. Абашидзе, А. Х. Неправительственные организации: международно-правовые аспекты [Текст] / А. Х. Абашидзе, Д. А. Урсин. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2002. – 160 с.
5. Абросимова, Е. А. Юридические аспекты деятельности некоммерческих организаций: вопросы и ответы [Текст] / Е. А. Абросимова. – М. : МОНБ «МАРС», 2000. – 230 с.
6. Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції [Текст] : зб. наук. пр. / Акад. прав. наук України ; Київ. регіон. центр ; О. Д. Крупчан (голова ред. кол.). – К. : ООО «АДЕФ-Україна», 2003. – 322 с.
7. Айвазян, А. А. Гражданственность и гражданское участие (теоретико-методологический анализ) [Текст] : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / А. А. Айвазян ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2001. – 19 с.
8. Акаева, Б. А. Гражданское общество, его традиции и перспективы в России и Кыргызстане [Текст] / Б. А. Акаева ; Дипломат. акад. МИД России. – М. : Науч. кн., 2005. – 181 с.
9. Александер, Дж. С. После неофункционализма: Деятельность, культура и гражданское общество [Текст] / Дж. С. Александер ; пер. с англ. Т. В. Дорофеевой // Социология на пороге XXI века. – М. : Интеллект, 1998. – С. 231–249.
10. Алексанян, А. С. К вопросу об определении понятия «гражданское общество» [Текст] / А. С. Алексанян // Вопр. философии. – 2006. – № 12. – С. 60–69.
11. Алексеева, Л. М. «Третий сектор» и власть [Текст] / Л. М. Алексеева // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 52–58.
12. Алексеев, Ю. Историко-культурна спадщина і формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / Ю. Алексеев // Київ. ін-т «Слов'янський університет». Вісник. – К., 1998. – Вип. 1 : Історія. Культура. Політологія. Міжнародні відносини. – С. 97–102.
13. Апхайер, Х. Гражданское общество и «третий сектор» [Електронний ресурс] / Х. Апхайер. – Режим доступу: www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Aphayer.html.

14. Амосов, О. Ю. Безприбуткові організації у громадянському суспільстві: регіональний аспект [Текст] / О. Ю. Амосов // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 2001. – № 2 (10). – С. 157–162.
15. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору [Текст] : Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права / Н. Боржеллі, А. Ткачук. – К. : Леста, 2002. – 116 с.
16. Ананьева, М. Современное состояние гражданского общества в России [Текст] / М. Ананьева // Власть. – 2008. – № 5. – С. 15–18.
17. Андресюк, Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи [Текст] / Б. П. Андресюк / НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К. : Інформ.-вид. центр, 1997. – 222 с.
18. Андресюк, Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні (політологічний аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Б. П. Андресюк ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослід. – К., 1998. – 30 с.
19. Андресюк, Б. П. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України [Текст] / Б. П. Андресюк. – К. : ЗАТ «Вид-во “Політична думка”», 2000. – 135 с.
20. Андрианов, Н. В. Гражданское общество как среда институционализации адвокатуры [Текст] / Н. В. Андрианов. – М. : URSS, 2011. – 299 с.
21. Анікін, В. І. Правова держава і громадянське суспільство в аспекті становлення конституціоналізму [Текст] / В. І. Анікін // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політол. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 84–85.
22. Антонюк, З. Побудова громадянського суспільства в Україні та християнське соціальне вчення [Текст] / З. Антонюк // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали міжнар. конф., 15–16 трав. 1998 р. – К., 1998. – С. 68–75.
23. Антонюк, З. Феномен Глузмана та громадянське суспільство України [Текст] / З. Антонюк // Дух і Літера. – К., 1998. – № 3–4. – С. 300–310.
24. Арато, А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований [Текст] / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3. – С. 48–57.
25. Аринин, А. Н. Зрелость гражданского общества [Електронний ресурс] / А. Н. Аринин. – Режим доступу: Nashgazeta.narod.ru/Nomera/0200/11111111.htm.
26. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644.
27. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
28. Атаманчук, Ю. М. Правова держава і громадянське суспільство [Текст] / Ю. М. Атаманчук // Вісн. Київ. ін-ту бізнесу та технологій. – 2008. – № 1. – С. 3–7.

29. Афонін, О. В. Проблеми книговидавництва України в контексті розвитку громадянського суспільства [Текст] / О. В. Афонін, Г. І. Глотова // Укр. акад. друкарства. Наук. зап. : наук.-техн. зб. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 152–154.
30. Бабинов, Ю. А. Гражданское общество и демократия участия [Текст] : сб. науч. тр. / Ю. А. Бабинов, А. А. Чемшит, В. Ф. Шрейдер ; Севаст. нац. техн. ун-т. – Севастополь : СевНТУ, 2006. – 417 с.
31. Багерстам, Э. Свобода прессы в демократическом обществе. Настольная книга по этике прессы [Текст] / Э. Багерстам. – Тарту : Вяллингби, 1992. – 91 с.
32. Базір, А. Сучасні тенденції реформування місцевого самоврядування в Україні [Текст] / А. Базір // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 44–50.
33. Байтеева, М. В. Гражданское общество и государство: генезис и проблемы развития [Текст] / М. В. Байтеева ; Рос. прав. акад. М-ва юстиции Рос. Федерации, Казан. юрид. ин-т (фил.). – Казань : Отечество, 2008. – 371 с.
34. Бакштановский, В. И. Гражданское общество: этика публичных арен [Текст] / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов ; Федер. агентство по образованию, Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Тюменский государственный нефтегазовый университет», Науч.-исслед. ин-т прикладной этики. – Тюмень : Нефтегаз. ун-т, 2004. – 268 с.
35. Балабан, Р. Якщо не ми, то хто ж?: Розвиток місцевого самоврядування [Текст] / Р. Балабан // Віче. – 2002. – № 11. – С. 27–32.
36. Балабан, Р. Політичні партії і місцеве самоврядування [Текст] / Р. Балабан // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 136–144.
37. Балабан, Р. У пошуках громадянського суспільства [Текст] / Р. Балабан // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер. Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 413–420.
38. Банчук, М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність [Текст] / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 46–50.
39. Барановський, Ф. Демократизація політичних відносин і розвиток громадянського суспільства в Україні – найважливіші чинники формування ефективної економічної політики [Текст] / Ф. Барановський // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер. Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 74–84.
40. Барановський, Ф. Громадянське суспільство і економічний розвиток держави: аспекти впливу [Текст] / Ф. Барановський // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер. Політологія і етнологія. – К., 2002. – Вип. 20. – С. 107–116.
41. Барков, В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития [Текст] / В. Ю. Барков. – Киев : Стило, 1998. – 220 с.

42. Барков, В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. Ю. Барков ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького – К., 1999. – 38 с.
43. Барков, В. Специфікація громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / В. Барков, Т. Розова, О. Пищуліна. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm#a1.
44. Бартагарієва, І. Природне право як ціннісно-нормативний концепт розвитку громадянського суспільства [Текст] / І. Бартагарієва // Схід. – 2011. – № 6 (113). – С. 89–92.
45. Басов, С. А. Гражданское общество и гражданские отношения: поиск смысла [Текст] / С. А. Басов // Социол. исслед. – 2012. – № 2. – С. 74–82.
46. Батанов, О. Деякі теоретичні проблеми співвідношення місцевого самоврядування та державної влади [Текст] / О. Батанов // Часопис Київ. ун-ту права. – 2002. – № 2. – С. 21–29.
47. Батанов, О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні [Текст] : монографія / О. В. Батанов ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Ін Юре, 2003. – 512 с.
48. Бацяеў, В. Ф. Грамадскія аб'яднанні беларусаў: станаўленне і развіццё [Текст] / В. Ф. Бацяеў // Весці НАН Беларусі. Сер. Гуманіт. навук. – 1999. – № 4. – С. 92–98.
49. Бебик, В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент [Текст] / В. Бебик // Політ. менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 140–147.
50. Безверхий, В. Б. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою в Україні: політологічний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. Б. Безверхий ; НАН України; Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 24 с.
51. Безродна, В. І. Проблеми формування громадського суспільства в Україні [Текст] / В. І. Безродна // Відродження української державності: проблеми історії та культури : матеріали міжнар. наук. конф. (13–16 трав. 1996 р.) / Ін-т історії України НАНУ, Ін-т нац. відносин і політології НАНУ, Ін-т українознавства та ін. ; ред. В. М. Запорожан (голова) та ін. – О., 1996. – Ч. 1. – С. 162–163.
52. Безродная, В. И. Особенности формирования гражданского общества в процессе политической модернизации Украины [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / В. И. Безродная ; Одес. нац. акад. связи им. А. С. Попова. – Одесса, 2003. – 196 л.
53. Безсмертний, Р. Влада громади: дійсність чи перспектива? [Текст] / Р. Безсмертний // Місц. самоврядування. – 1996. – № 1. – С. 11.
54. Безсмертний, Р. Самоврядування. Конституційна модель і проблеми повноцінного функціонування: державно-правова реформа [Текст] / Р. Безсмертний // Віче. – 1997. – № 11. – С. 48–56.

55. Безукладов, В. В. Гражданское общество и государство [Текст] / В. В. Безукладов // Учен. зап. Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского / редкол.: Н. В. Багров (гл. ред.) и др. – Симферополь : ТНУ, 2009. – Т. 22 (61), № 4. – С. 64–66.
56. Бекешкіна, І. Демократія, політична культура та громадянське суспільство в Україні [Текст] / І. Бекешкіна // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.). – К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 629–638.
57. Белокурова, Е. В. Государство и «третий сектор» в Германии: от неокорпоративизма к смешанной модели [Текст] / Е. В. Белокурова // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 45–54.
58. Бех, В. П. Гуманітарна політика держави – засіб досягнення злагоди в громадянському суспільстві [Текст] / В. П. Бех // На шляху до суспільної злагоди : зб. наук. ст. / упор. Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2001. – С. 37–42.
59. Бельська, Т. В. Взаємовідносини органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту [Текст] : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Т. В. Бельська ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2010. – 239 с.
60. Біденко, Ю. М. Громадянське суспільство: проблеми визначення та періодизації розвитку в українському контексті [Текст] / Ю. М. Біденко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ, 2011. – № 984: Питання політології. Вип. 19. – С. 127–133.
61. Біленчук, П. Д. Місцеве самоврядування в Україні: Муніципальне право [Текст] : навч. посіб. для студентів вузів / П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко, М. В. Підмогильний ; Європ. ун-т упр., безпеки та інформ.-прав. технологій, Т-во науковців по сприянню муніцип. реформі, Юрблагодій-консалтинг. – К. : Атіка, 2000. – 302 с.
62. Білорус, О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру [Текст] / О. Білорус, О. Зернецька // Віче. – 2000. – № 2. – С. 115–132.
63. Білоус, А. Соціокультурні чинники громадянського суспільства: Центральна Європа та Україна [Текст] / А. Білоус, Я. Пасько // Схід. – 2009. – № 8 (99). – С. 125–129.
64. Білоус, А. Морально-етична легітимація громадянського суспільства: Україна та Центральна Європа [Текст] / А. Білоус // Схід. – 2010. – № 1 (101). – С. 98–102.
65. Білоус, А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина I) [Текст] / А. Білоус // Схід. – 2011. – № 7 (114). – С. 140–144.
66. Білоус, А. Концепт громадянського суспільства в історії європейської філософської думки (частина II) [Текст] / А. Білоус // Схід. – 2012. – № 1 (115). – С. 146–149.

67. Більцій, Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності [Текст] / Ю. Більцій // Вісн. Центр. вибор. комісії. – 2008. – № 1. – С. 46–50.
68. Бляхман, Б. Я. Концепции гражданского общества в зарубежной литературе конца XX в. [Текст] / Б. Я. Бляхман // Филос. науки. – 2005. – № 6. – С. 18–38.
69. Бляхман, Б. Я. Гражданское общество: основные критерии формирования и функционирования [Текст] / Б. Я. Бляхман. – Кемерово : Кузбасс, 2005. – 548 с.
70. Богінич, О. Л. Громадянське суспільство в Україні: проблеми розвитку [Текст] / О. Л. Богінич // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу, 23 черв. 1999 р. – К., 1999. – С. 33–35.
71. Боднар, К. А. Гражданское общество и детерминанты оптимизации его развития в Украине [Текст] / К. А. Боднар // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук ; голов. ред.: В. М. Вашкевич. – К. : НВП «ВІР», 2010. – Вип. 32. – С. 213–220.
72. Бойко, Н. Л. Феномен соціально-психологічної залежності особистості і перспективи створення громадянського суспільства [Текст] / Н. Л. Бойко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – № 492 : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – С. 110–114.
73. Бойко, Н. Л. Соціальні відносини: проблеми маргіналізації і перспективи громадянського суспільства [Текст] / Н. Л. Бойко // Українське суспільство: десять років незалежності : соціол. моніторинг та комент. науковців. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 368–376.
74. Бойчук, М. А. Державна влада як фактор становлення громадянського суспільства у структурі соціального організму країни: теоретичний аспект [Текст] / М. А. Бойчук // Нова парадигма. Філософія. Соціологія. Політологія : журн. наук. пр. / НПУ ім. М. П. Драгоманова, творче об'єднання «Нова парадигма» ; гол. ред. В. П. Бех. – К. : НПУ, 2006. – Вип. 54. – С. 115–121.
75. Бойчук, М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії [Текст] / М. А. Бойчук. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006. – 207 с.
76. Бондар, А. Об особенностях исследования гражданского общества в России [Текст] / А. Бондар, В. Динес // Власть. – 2008. – № 12. – С. 3–7.
77. Бондаренко, В. Становлення громадянського суспільства і церква в Україні [Текст] / В. Бондаренко // Християнство: контекст світової історії та культури : наук. зб. / П. Л. Яроцький (голов. ред.). – К. : Гнозис, 2000. – С. 56–62.
78. Борденюк, В. Г. Муніципальна реформа: що, як і задля чого [Текст] / В. Г. Борденюк // Віче. – 1998. – № 7. – С. 63–64.
79. Борденюк, В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства [Текст] / В. Борденюк // Право України. – 2001. – № 12. – С. 24–27.

80. Борденюк, В. Добровільне об'єднання територіальних громад у конституційно-правовому вимірі [Текст] / В. Борденюк // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 4. – С. 58–66.
81. Борисенков, А. А. Гражданское общество как социальное явление [Текст] / А. А. Борисенков // Мир человека. – 2008. – № 4. – С. 35–53.
82. Борисов, И. В. К вопросу о способе определения гражданского общества [Текст] / И. В. Борисов // Личность. Культура. Общество. – 2009. – Т. XI, вып. 4. – С. 220–228.
83. Боровиков, А. П. Гражданское общество [Текст] : спецкурс / А. П. Боровиков ; С.-Петербург. вет. ин-т. Каф. философии и политологии. – СПб., 1994. – 53 с.
84. Бородкин, Ф. М. Третий сектор в государстве благоденствия [Текст] / Ф. М. Бородкин // Мир России. – 1997. – № 2. – С. 67–117.
85. Бредли, Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России [Текст] / Дж. Бредли // Обществ. науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 77–89.
86. Буник, М. Громадянське суспільство в контексті системного підходу [Текст] / М. Буник // Соціальні процеси та проблеми духовності : зб. наук. пр. – К. ; Севастополь, 1998. – С. 9–19.
87. Буник, М. Про громадянське суспільство в Україні [Текст] / М. Буник // Громадянське суспільство як здійснення свободи : зб. наук. пр. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 370–376.
88. Буник, М. Громадянське суспільство як модель суспільного ладу [Текст] / М. Буник // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. : філософські науки. – 2000. – Вип. 2. – С. 237–243.
89. Буник, М. З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / М. З. Буник ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 22 с.
90. Бурдьє, П. Социология политики [Текст] : пер. с фр. / П. Бурдьє ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
91. Буричко, З. О. Ліберальна держава і громадянське суспільство як механізми узгодження ідентичностей та регулювання політичних і соціальних відносин [Текст] / З. О. Буричко // Наук. праці : наук.-метод. журн. / редкол. серії: М. О. Багмет (голова) та ін. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – Вип. 143, т. 155. – С. 27–32.
92. Буряк, В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции [Текст] / В. В. Буряк. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. – 150 с.
93. Бухарин, Н. И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 90-е годы XX века – начало XXI века [Текст] / Н. И. Бухарин // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 26–49.

94. Вайнштейн, Г. Формирование гражданского общества в России: надежды и реальность [Текст] / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 5. – С. 22–34.
95. Василенко, И. В. Гражданское общество в России: история становления, истоки формирования, современное состояние [Текст] : монография / И. В. Василенко ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования «Волгоград. гос. ун-т», Науч.-образоват. центр «Модернизация многомерного социаль-ного-политического пространства современной России». – Волгоград : Волгоград. науч. изд-во, 2011. – 215 с.
96. Васильева, Т. А. Власть и гражданское общество: шаг навстречу [Текст] / Т. А. Васильева // Власть. – 2009. – № 8. – С. 11–13.
97. Васильев, Г. Ю. Засоби масової інформації як інструмент формування громадянського суспільства [Текст] / Г. Ю. Васильев, І. Г. Васильєва // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 4. – С. 161–166.
98. Ващук, О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О. М. Ващук ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. – К., 2004. – 17 с.
99. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // М. Вебер. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 134–200.
100. Вершинина, М. И. Формирование гражданского общества в России и политика Европейского Союза [Текст] / М. И. Вершинина // Соц.-гуманит. знания. – 2010. – № 5. – С. 38–49.
101. Викторov, В. В. Гражданское общество в России: рефлексия или реальность? [Текст] / В. В. Викторov // Вестн. рос. филос. общества. – 2012. – № 1. – С. 72–75.
102. Винников, О. Ю. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади [Текст] / О. Ю. Винников, Н. О. Соф'янц. Регіон. Центр «Сприяння». – Севастополь ; Донецьк : Вебер, 2001. – 95 с.
103. Винников, О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування [Текст] : монографія / О. Ю. Винников. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2002. – 176 с.
104. Витюк, В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция [Текст] / В. В. Витюк. – М. : Мысль, 1995. – 280 с.
105. Вінніков, О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика [Текст] / О. Вінніков // Громад. суспільство. – 2011. – № 2(16). – С. 25–27.

106. Власенко, О. Така строкага спільнота: поліетнічність і регіоналізм [Текст] / О. Власенко // Місц. самоврядування. – 1996. – № 1. – С. 49–56.
107. Власенко, О. В. Громадянське суспільство в Україні та становлення місцевого самоврядування [Текст] / О. В. Власенко // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу, 23 черв. 1999 р. : збірник. – К., 1999. – С. 35–38.
108. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа: вторая половина XX века [Текст] / отв. ред. Э. Г. Задорожный ; Ин-т славяноведения РАН. – М. : Наука, 2006. – 442 с.
109. Воднік, В. Д. Проблеми профілактики наркоманії в умовах побудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Д. Воднік // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 10. – С. 194–205.
110. Волков, Д. Рост общественной активности в России: становление гражданского общества или очередной тупик? [Текст] / Д. Волков // Вестн. обществ. мнения. – 2011. – № 2 (108). – С. 8–28.
111. Володин, А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика [Текст] / А. Г. Володин // Полис. – 2000. – № 3. – С. 104–116.
112. Волонець, В. Від політичних пристрастей до політичних дій: місцеve самоврядування в Україні [Текст] / В. Волонець // Віче. – 1994. – № 2. – С. 56–70.
113. Волохо, А. В. Современное гражданское общество: политологический аспект [Текст] / А. В. Волохо // Соц.-гуманит. знания. – 2012. – № 3. – С. 145–153.
114. Волочаева, О. Гражданское общество и интернет-коммуникация в контексте современного политического процесса [Текст] / О. Волочаева // Власть. – 2012. – № 11. – С. 18–22.
115. Волянська, О. В. Індикатори антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз [Текст] / О. В. Волянська // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 1 (15). – С. 217–225.
116. Ворожейкина, Т. Гражданское общество и религия [Текст] / Т. Ворожейкина, Е. Рашковский, А. Умнов // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1997. – № 7. – С. 74–81.
117. Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации [Текст] : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регион. пробл. ; отв. ред. Ю. И. Игрицкий, Л. Н. Шаншиева. – М. : ИНИОН РАН, 2010. – 198 с.
118. Все вирішує... співпраця [Текст] : посіб. для громад. організацій / Ресурс. центр розвитку громад. організацій «Гурт». – К. : Академія, 2000. – 167 с.

119. Вульф, Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения [Текст] / Л. Вульф ; пер. с англ. И. Федюкина. – М. : Новое лит. обозрение, 2003. – 560 с.
120. Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] : пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.
121. Габермас, Ю. Громадянство і національна ідентичність [Текст] / Ю. Габермас // Умови громадянства : зб. ст. ; відп. ред. Варт ван Стінберген. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – С. 49–70.
122. Гаджиев, К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1991. – № 7. – С. 19–35.
123. Гайнутдинова, Л. А. Гражданское общество и процесс глобализации [Текст] / Л. А. Гайнутдинова. – СПб. : Изд-во РХГА, 2009. – 359 с.
124. Галкина, Е. В. Становление гражданского общества в современной России: политологический анализ [Текст] / Е. В. Галкина ; под ред. Н. П. Медведева. – Ставрополь : ООО «Мир данных», 2008. – 264 с.
125. Галкина, Е. В. Демократия и гражданское общество: поиск оптимальных моделей и путей развития [Текст] / Е. В. Галкина // Власть. – 2009. – № 4. – С. 42–45.
126. Галкина, Е. В. Институционализация гражданского общества в контексте современных политических трансформаций [Текст] / Е. В. Галкина ; под науч. ред. Г. В. Косова. – Ставрополь : ООО «Мир данных», 2010. – 172 с.
127. Галушко, М. Формування соціальної держави та інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні [Текст] / М. Галушко // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 324–337.
128. Ганин, О. Н. Понятие гражданского общества: сущность и содержание [Текст] / О. Н. Ганин // Фундамент. исслед. – 2005. – № 2. – С. 93–94.
129. Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
130. Геєць, В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства [Текст] / В. Геєць // Віче. – 1995. – № 5. – С. 3–16.
131. Геллнер, Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники [Текст] / Э. Геллнер. – М. : МШПИ, 2003. – 240 с.
132. Герасина, Л. Н. Местное самоуправление как фактор становления гражданского общества в Украине [Текст] / Л. Н. Герасина, В. Я. Зимогляд // Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации : материалы науч. конф., 20–21 окт. 2009 г. / Моск. гуманит. ун-т ; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2009. – С. 3–12.
133. Герасина, Л. Н. Проблемы развития гражданского общества в Европе в условиях евроинтеграции [Текст] / Л. Н. Герасина // Гражданское об-

- цтво в епоху глобальної інформатизації : сб. матеріалів II Молодеж. науч. конф., Москва, 19–20 нояб. 2010 г. / Моск. гуманит. ун-т ; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2010. – С. 3–8.
134. Герасіна, Л. М. Громадянське суспільство і колізії в реалізації політичної влади [Текст] / Л. М. Герасіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 43–52.
135. Герасіна, Л. М. Політичні дискусії та колізії процесу євроінтеграції: позиції експертів, еліт і «груп інтересів» [Текст] / Л. М. Герасіна // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – 2009. – Вип. 18. – С. 24–32.
136. Герасіна, Л. М. Права і свободи людини як індикатор зрілості громадянського суспільства: соціолого-правовий вимір [Текст] / Л. М. Герасіна, І. В. Підкуркова // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 18–21.
137. Гершунский, Б. С. Гражданское общество в России: Проблемы становления и развития [Текст] : пособие для самообразования / Б. С. Гершунский. – М. : Пед. общество России, 2001. – 460 с.
138. Гетьманчук, М. Проблеми становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / М. Гетьманчук, Н. Гайворонюк // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 21 – С. 200–201.
139. Гетьманчук, М. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та перспективи розвитку [Текст] / М. Гетьманчук, А. Пап'як // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 22. – С. 158–159.
140. Глушенко, В. В. Гражданское общество как субъект формулирования и достижения национального интереса [Текст] / В. В. Глушенко // Нац. интересы: приоритеты и безопасность. – 2010. – № 10. – С. 2–9.
141. Гобозов, И. А. Общество и государство: их взаимодействие [Текст] / И. А. Гобозов // Философия и общество. – 2011. – № 2. – С. 5–22.
142. Голенкова, З. Т. Гражданское общество в России [Текст] / З. Т. Голенкова // Социолог. исслед. – 1997. – № 3. – С. 25–36.
143. Головатий, М. Нова парадигма освіти в Україні на шляху творення громадянського суспільства [Текст] / М. Головатий // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи : зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 253–256.
144. Головащенко, О. С. Громадянське суспільство і правова держава: проблема співвідношення [Текст] / О. С. Головащенко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. П. Битяк (голов. ред.) та ін. ; Акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. – Х. : Право, 2007. – Вип. 13. – С. 118–126.

145. Головащенко, О. Громадянське суспільство як основа у становленні правової держави в Україні [Текст] / О. Головащенко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3. – С. 126–128.
146. Головенько, В. А. Організації громадянського суспільства як партнер соціального діалогу [Текст] / В. А. Головенько // Укр. соціум. – 2012. – № 3 (42). – С. 145–164.
147. Гончарова, А. Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества [Текст] : монография / А. Н. Гончарова ; Краснояр. гос. ун-т, Юрид. ин-т. – Красноярск : КрасГУ, 2001. – 159 с.
148. Горбань, А. В. Гражданское общество: идея и ее осуществление [Текст] : монография / А. В. Горбань ; Нац. акад. природоохр. и курорт. стр-ва. – Симферополь : Ариал, 2011. – 395 с.
149. Горбань, А. В. Гражданское общество: современная философская парадигма [Текст] / А. В. Горбань // Труды Крым. акад. наук / Крым. акад. наук ; редкол.: В. С. Тарасенко. – Симферополь : Ариал, 2011. – С. 91–101.
150. Горбань, О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / О. В. Горбань ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Симферополь, 2011. – 36 с.
151. Горелов, Д. М. Вплив організацій української діаспори на розвиток громадянського суспільства в Україні [Текст] / Д. М. Горелов // Стратег. пріоритети. – 2011. – № 3 (20). – С. 32–38.
152. Горленко, В. В. Вплив держави на формування українського громадянського суспільства [Текст] / В. В. Горленко // Часопис Київ. ун-ту права. – 2010. – № 3. – С. 36–38.
153. Горова, О. Б. Громадянські права людини: історія і сучасність [Текст] / О. Б. Горова // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 4 : Юрид. і політ. науки. – С. 91–98.
154. Городецкая, И. Добровольческое движение в США [Текст] / И. Городецкая // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2001. – № 1. – С. 78–87.
155. Гостев, А. Н. Гражданское общество: контроль над деятельностью государства [Текст] / А. Н. Гостев, Т. С. Демченко ; Соврем. гуманитар. акад. – М. : Изд-во СГУ, 2011. – 192 с.
156. Гошко, А. Кардинальний шлях справжньої демократизації самоврядування України [Текст] / А. Гошко // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президентіві України. – 1998. – № 2. – С. 194–202.
157. Граб, В. Місцеве самоврядування: Закони і реальність [Текст] / В. Граб, Ю. Білик // Віче. – 1998. – № 5. – С. 32–40.
158. Гражданские инициативы и будущее России [Текст] / под ред. М. И. Либораквиной и В. Н. Якимца. – М. : Школа культ. политики, 1997. – 152 с.

159. Гражданские инициативы и предотвращение коррупции [Текст]. – СПб. : НОРМА, 2000. – 224 с.
160. Гражданское общество: зарубежный опыт и российская практика [Текст] : сб. науч. ст. / под ред. А. Я. Рубинштейна и А. Е. Лебедева. – СПб. : Алетейя, 2011. – 346 с.
161. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность [Текст] : кол. моногр. / науч. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск : Альма матер, 2002. – 284 с.
162. Гражданское общество: инструкция по применению. Где и как искать поддержку [Текст] / С. Дворжакова и др. ; под ред. К. Глоушкова; Центр по изучению демократии и культуры. – Х. : Павленко; ИНЖЭК, 2011. – 83 с.
163. Гражданское общество: истоки и современность [Текст] / под ред. проф. И. И. Кального. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 256 с.
164. Гражданское общество: истоки и современность [Текст] : кол. моногр. / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 492 с.
165. Гражданское общество: мировой опыт и проблемы России [Текст] / отв. ред. В. Г. Хорос ; ИМЭМО РАН. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 312 с.
166. Гражданское общество: первые шаги [Текст] / под ред. А. Ю. Сунгурова. – СПб. : НОРМА, 1999. – 272 с.
167. Гражданское общество: теория, история, современность [Текст] / отв. ред. З. Т. Голенкова ; РАН. Ин-т социологии. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1999. – 156 с.
168. Гражданское общество [Текст] : реф. сб. / РАУ. Науч.-информ. отд. ; отв. ред. Г. И. Иванов. – М. : РАУ, 1994. – 65 с.
169. Гражданское общество – в поисках пути [Текст] / под ред. А. Ю. Сунгурова. – СПб. : Гуманит.-полит. центр «Стратегия», 1997. – 204 с.
170. Гражданское общество в России: западная парадигма и российская реальность [Текст] / отв. ред. К. Г. Холодковский. – М. : ИМЭМО РАН, 1996. – 139 с.
171. Гражданское общество в России: история и современность [Текст] / Т. А. Замиралова, Д. И. Иванова, А. В. Кротов и др. ; под общ. ред. С. С. Чернова ; Центр развития науч. сотрудничества. – Новосибирск : ЦРНС, 2010. – 184 с.
172. Гражданское общество в России: проблемы формирования и развития [Текст] : материалы межвуз. науч.-практ. конф. 25 апр. 2003 / редкол.: Е. Ф. Кринко и др. – Майкоп : Аякс, 2003. – 181 с.
173. Гражданское общество в России: структуры и сознание [Текст] / отв. ред. К. Г. Холодковский ; ИМЭМО РАН. – М. : Наука, 1998. – 256 с.
174. Гражданское общество в современной Европе = Civil society in contemporary Europe [Текст] : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам ; редкол.: Т. Г. Пархалина (гл. ред.) и др. – М. : ИНИОН, 2003. – 236 с.

175. Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации [Текст] : материалы науч. конф., 20–21 окт. 2009 г. / Моск. гуманит. ун-т ; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2009. – 207 с.
176. Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации [Текст] : сб. материалов II Молодеж. науч. конф., Москва, 19–20 нояб. 2010 г. / Моск. гуманит. ун-т ; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2010. – 242 с.
177. Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации. Раздел: Политические процессы [Текст] : докл. и материалы III Междунар. молодеж. конф., Москва, 26 окт., 18–19 нояб. 2011 г. / Моск. гуманит. ун-т. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2011. – Ч. 1 : Правовые и социокультурные основы формирования гражданского общества / под ред. Т. А. Сошникова. – 2011. – 355 с.
178. Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации. Раздел: Политические процессы [Текст] : докл. и материалы III Междунар. молодеж. конф., Москва, 26 окт., 18–19 нояб. 2011 г. / Моск. гуманит. ун-т. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2011. – Ч. 2: Гуманитарные основы формирования гражданского общества / под ред. В. А. Луков. – 2011. – 157 с.
179. Гражданское общество в эпоху тотальной глобализации [Текст] : монография / науч. ред. И. И. Кальной, А. В. Горбань. – Симферополь : ИТ АРИАЛ, 2011. – 648 с.
180. Гражданское общество и публичная власть: проблемы взаимодействия и управления [Текст] : сб. материалов I Межвуз. науч.-практ. конф., Самара, 29 нояб. 2011 г. / Администрация гор. окр. Самара, Авт. муницип. образоват. учреждение высш. проф. образования «Самарская академия государственного и муниципального управления» ; под ред. Т. Н. Казанковой, М. М. Леонова. – Самара : Изд-во САГМУ, 2012. – 208 с.
181. Гражданское общество и реформа местного самоуправления в России [Текст] : сб. материалов III Рос. обществ.-науч. форума. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – 454 с.
182. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») [Текст] // *Вопр. философии.* – 2002. – № 1. – С. 3–50.
183. Гражданское общество против коррупции в России [Текст] : сборник / С.-Петерб. гуманит.-политол. центр «Стратегия» ; под ред. М. Б. Горного. – СПб. : НОРМА, 2002. – 373 с.
184. Гражданское участие: ответственность, сообщество, власть. Неконцептуальный сборник [Текст]. – М. : Изд-во «Аслан», 1997. – 111 с.
185. Грамадзянская супольнасць і праблемы нацыянальна-культурнай ідэнтыфікацыі ў Беларусі [Текст] : матэрыялы навук.-практ. семінара (Мінск, 30–31 мая 1996 г.) / навук. рэд.: В. Ф. Голубеў, П. А. Лойка. – Брэст : Выд-ва рэд. газ. «Шлях», 1996. – 71 с.

186. Грамадска-палітычныя аб'яднанні Рэспублікі Беларусь [Текст] / Ін-т сац.-паліт. даслед. пры Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ; Адк. рэд. Я. В. Матусевіч. – Мн. : ІСПІ, 2002. – 192 с.
187. Грамчук, А. В. Вплив світових тенденцій та становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / А. В. Грамчук // Політол. вісн. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 29–33.
188. Грамчук, А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Грамчук ; Одес. держ. морський ун-т. – О., 2001. – 183 с.
189. Грамши, А. Избранные произведения [Текст] : в 3 т. / А. Грамши. – М. : Изд-во иностр. лит., 1957. – Т. 1 : Ордине нуово (1919–1920). – 512 с.
190. Грамши, А. Избранные произведения [Текст] : в 3 т. / А. Грамши. – М. : Изд-во иностр. лит., 1957. – Т. 2 : Письма из тюрьмы. – 310 с.
191. Грамши, А. Избранные произведения [Текст] : в 3 т. / А. Грамши. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – Т. 3 : Тюремные тетради. – 565 с.
192. Грендиш, А. Громадянське суспільство та держава в Україні: проблеми взаємодії [Текст] / А. Грендиш // Социальные технологии: Актуальные проблемы теории и практики : междунар. межвуз. сб. науч. работ / Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко, Моск. гос. социал. ун-т и др. ; гл. ред.: О. Л. Скидин. – Запорожье : ЗИГМУ, 2007. – Вып. 36. – С. 79–83.
193. Гречка, М. Роль Соціал-демократичної партії України в становленні громадського суспільства [Текст] / М. Гречка // Проблеми теорії і практики державного управління і місцевого самоврядування : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. проф.-виклад. складу та слухачів Академії, 31 трав. 1996 р. – К. : Вид-во УАДУ, 1996. – С. 14–16.
194. Гриб, В. В. Взаимодействие государства и гражданского общества: правовые проблемы [Текст] / В. В. Гриб // История государства и права. – 2010. – № 23. – С. 24–26.
195. Гриб, В. В. Правовые формы воздействия институтов гражданского общества на органы государственной власти [Текст] / В. В. Гриб // Конституц. и муницип. право. – 2010. – № 12. – С. 14–15; 2011. – № 1. – С. 16–17.
196. Григорішен, В. Європейська Хартія про місцеве самоврядування і проблеми державної регіональної політики та місцевого самоврядування в Україні [Текст] / В. Григорішен // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президентові України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 9–12.
197. Грик, М. А. Щодо співвідношення категорій «громадянське суспільство» та «громадськість» у державному управлінні [Текст] / М. А. Грик // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 21. – С. 98–101.
198. Грин, Д. Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства [Текст] : пер. с англ. / Д. Дж. Грин. – М. : Новое изд-во, 2009. – 220 с.

199. Гринчук, І. Громадянське суспільство і політична еліта в сучасній Україні [Текст] / І. Гринчук // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи : матеріали наук. симпозіуму, 16–17 черв. 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 161–162.
200. Грица, Ю. І. Громадянське суспільство як засада сучасної демократії [Текст] / Ю. І. Грица // Гілея : наук. вісн. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 67 (№ 12). – С. 237–241.
201. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні: організація та проведення [Текст] : практ. посіб. / О. В. Літвінов, О. В. Тинкован, Н. М. Літвінова та ін. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2010. – 179 с.
202. Громадські організації: їх роль в суспільно-політичному житті України [Текст] : довід.-статист. матеріали / Ін-т нац. відносин і політології НАН України ; Нац. аграр. ун-т. – К., 1997. – 49 с.
203. Громадянське суспільство: досвід виборів та нова стратегія [Текст] : матеріали конф. 19–20 берез. 2005 р. (Київ) / уклад.: Г. Усатенко, О. Боронь. – К. : Україна, 2005. – 87 с.
204. Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем [Текст] : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 січ. 2011 р. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Чернів. філ. ; за заг. ред. О. В. Поляк, Н. Є. Килипенко. – Чернівці : Букрек, 2011. – 390 с.
205. Громадянське суспільство: історія та сучасність [Текст] : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 344 с.
206. Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики [Текст] : зб. ст. / Фонд «Освіта для демократії» ; упоряд. і наук. ред. С. Рябов. – К. : НАУКМА, 2008. – 156 с.
207. Громадянське суспільство – Україна 2001 [Текст] / ред. Т. Возняк. – Львів : Ред. журн. «І», 2001. – 279 с.
208. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Парламент. вид-во, 2006. – 410 с.
209. Громадянське суспільство в Україні [Текст] : зб. ст. учасників проекту «Студенти для Парламенту» / громад. орг. «Молодіж. Альтернатива» ; ред.-упоряд.: Н. Демчук, Л. Кудіна. – К. : Молодіж. альтернатива, 2004. – 57 с.
210. Громадянське суспільство в Україні [Текст] : Аналіт. звіт за результатами загальнонац. опитування недерж. організацій України / підгот. «Демократичні ініціативи» та СОЦІС на замовлення Світового Банку. – К. : «Вид. дім “Козаки”», 2003. – 64 с.
211. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення [Текст] / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін. ; відп. ред.

- С. В. Бобровник ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Логос, 1997. – 122 с.
212. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови [Текст] / Міжнар. фонд «Відродження» та ін. – К. : Ін-т ліберального суспільства, 2007. – 318 с.
213. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії [Текст] : матеріали методол. семінару (м. Київ, 27 січ. 2004 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; упоряд.: Є. В. Перегуда ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Ін-т держави і права, 2004. – 83 с.
214. Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування (проблеми теорії і практики) [Текст] : матеріали наук.-практ. укр.-пол. конф. (Львів, 4–5 бер. 2002 р.) / відп. ред. Б. Ковальчук. – Львів : Добrorочинний громадянський Фонд ім. Князя Осмосмисла ; Наук. т-во ім. Шевченка, 2003. – 415 с.
215. Громадянське суспільство і права людини [Текст] : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – 248 с.
216. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення [Текст] : зб. наук. пр. / МВС України. Нац. акад. внутр. справ України ; за ред. Є. М. Моїсєєва. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 78 с.
217. Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні [Текст] // Політ. менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 176–183.
218. Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред. А. С. Лобанова. – Кривий Ріг-Забже : Вид. дім, 2008. – Вип. 3. – 397 с.
219. Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах [Текст] : матеріали засідання Дискусійного клубу укр. наук.-пед. інтелігенції 22 листоп. 2002 р. / ред. Н. А. Шип. – К. : УАЗТ, 2002. – 67 с.
220. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східно-європейський досвід [Текст] : зб. наук. пр. / за заг. ред. А. Карася – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 382 с.
221. Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України [Текст] : аналіт. доп. / за заг. ред. Н. В. Грицяк. – К. : НІСД, 2009. – 25 с.
222. Грудцына, Л. Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России [Текст] / Л. Ю. Грудцына ; под ред. Н. А. Михалевой. – М. : Деловой двор, 2008. – 352 с.
223. Грудцына, Л. Ю. Политические партии, гражданское общество и государство [Текст] / Л. Ю. Грудцына // Законодательство и экономика. – 2011. – № 10. – С. 12–21.

224. Гудков, Л. Постсоветский человек и гражданское общество [Текст] / Л. Гудков, Б. Дубин, Н. Зоркая // Знание – сила. – 2012. – № 10. – С. 40–45.
225. Даль, Р. О демократии [Текст] / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
226. Даль, Р. Демократия и ее критики [Текст] : пер. с англ. / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
227. Даниляк, О. О. Проблеми законодавчого забезпечення діяльності громадських організацій в Україні [Текст] / О. О. Даниляк, І. В. Ус, В. В. Шутович // Стратег. пріоритети. – 2011. – № 3 (20). – С. 27–31.
228. Даніл'ян, О. Г. Формування громадянського суспільства у посттоталітарних країнах як умова їх переходу до правової державності [Текст] / О. Г. Даніл'ян // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політол. читань). – Х. : Право. – 2001. – С. 54–55.
229. Дарендорф, Р. Економічні можливості, громадянське суспільство та політична свобода: переосмислення суспільного розвитку: (Авторизоване резюме статті «Квадратура круга») [Текст] / Р. Дарендорф // Соціальна доктрина церкви : зб. ст. – Львів, 1998. – С. 127–141.
230. Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы [Текст] / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Пантина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 284 с.
231. Дегтярьова, І. О. Домінанти державної політики розвитку місцевого самоврядування в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.04 / І. О. Дегтярьова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2005. – 21 с.
232. Демидов, В. Громадянське суспільство в Україні: економічні та соціально-політичні фактори становлення [Текст] / В. Демидов // Політ. студії : зб. наук. ст. – Чернівці, 1997. – С. 21–27.
233. Демидов, В. Місце самоврядування: інститут держави чи громадянського суспільства? [Текст] / В. Демидов // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи : матеріали наук. симпозіуму, 16–17 черв. 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 24–29.
234. Демидов, В. А. Концептуальні засади громадянського суспільства [Текст] : конспект лекції зі спецкурсу «Громадянське суспільство» / В. А. Демидов ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : ЧНУ, 2003. – 31 с.
235. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы [Текст] / Н. И. Бухаркин и др. ; ред. В. С. Баковецкая ; Рос. акад. наук. Ин-т междунар. экон. и полит. исслед. РАН. – М. : Наука, 2005. – 181 с.
236. Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава [Текст] : матеріали XIII Харк. міжнар. Сковородинівських читань, м. Харків, 30 вер. – 1 жовт. 2005 р. / гол. ред. кол. О. М. Кривуля ; Харк. міське

- т-во «Філософська освіта», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харк. екон.-прав. ун-т, Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2005. – 328 с.
237. Демченко, С. В. Медіаполітична система в сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель) [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. В. Демченко ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 202 с.
238. Дергачов, О. Деякі соціальні та політичні проблеми формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / О. Дергачов // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер. Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 23–56.
239. Держава і громадянське суспільство [Текст] // Політ. менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 173–175.
240. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі [Текст] : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко ; за заг. ред. В. Бебика. – К. : ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.
241. Дзодзиев, В. Проблема становлення демократического государства в России [Текст] / В. Дзодзиев. – М. : Ad Marginem, 1996. – 303 с.
242. Дилигенский, Г. Что мы знаем о демократии и гражданском обществе [Текст] / Г. Дилигенский // Pro et Contra. – 1997. – № 4. – С. 5–21
243. Діденко, Н. Г. Конституція України – важлива передумова становлення та розвитку громадянського суспільства [Текст] / Н. Г. Діденко // Матеріали наук.-практ. конф. «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи», 25 черв. 1997 р., Київ / упоряд. Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 1998. – С. 128–131.
244. Діденко, Н. Г. Підприємництво як фактор розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / Н. Г. Діденко // Підприємництво і право : зб. наук. пр. – К. : Ін-т приват. права і підприємництва АПрН України, 1998. – С. 191–196.
245. Діденко, Н. Г. Громадянські об'єднання в Україні [Текст] / Н. Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – 115 с.
246. Діденко, Н. Г. Філософські засади розбудови громадянського суспільства [Текст] / Н. Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2007. – 93 с.
247. Дімітров, Ю. Правове регулювання легалізації (офіційного видання) неприбуткових організацій в Україні: Процес реєстрації громадських чи благодійної організації у запитаннях та відповідях [Текст] / Ю. Дімітров. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2000. – 28 с.
248. Дмитриев, Ю. А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества [Текст] / Ю. А. Дмитриев // Государство и право. – 1994. – № 7. – С. 46–54.

249. Добропас, І. Громадянське суспільство: витоки, основні етапи формування [Текст] / І. Добропас // Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Вісник. Сер.: Філол. науки. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 82–86.
250. Довгунь, Т. Роль і значення освіти в процесі творення громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / Т. Довгунь // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти : зб. доп. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 20–21 жовт. 1998 р. : у 2 т. / АПН України, Вінниц. держ. техн. ун-т. – Вінниця, 1998. – Т. 1. – С. 48–52.
251. Довгунь, Т. Вплив гуманістичних орієнтирів на взаємодію громадянського суспільства та церкви [Текст] / Т. Довгунь // Християнство і особа : наук. зб. – К. ; Тернопіль, 2000. – С. 79–84.
252. Довгунь, Т. Громадянське суспільство та нація: варіанти взаємодії [Текст] / Т. Довгунь // Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Наук. зап. Сер.: Філософія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 7. – С. 78–83.
253. Довідник громадських організацій України [Текст]. – К. : Ресурс. центр розвитку громад. організацій «Гурт», 1997. – 384 с.
254. Додіна, Є. Є. Державний контроль за порядком створення громадських організацій [Текст] / Є. Є. Додіна // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2001. – № 2. – С. 136–139.
255. Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации (2011 г.). – М. : Обществ. палата Рос. Федерации, 2012. – 144 с.
256. Доля, І. М. Інститут місцевого самоврядування в політичному процесі сучасної України [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. М. Доля ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2006. – 16 с.
257. Дробот, І. О. Громадянське суспільство і правовий ресурс гарантування місцевого самоврядування [Текст] / І. О. Дробот // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України ; за заг. ред.: А. О. Чемерис. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2004/2005. – Вип. 6/7. – С. 457–469.
258. Дробязко, С. Г. Генезис гражданского общества и основные этапы его развития [Текст] / С. Г. Дробязко // Экономика. Управление. Право. – 2002. – № 1. – С. 21–23.
259. Дубентон, А. Громадянське суспільство в Україні: на варті демократії [Текст] / А. Дубентон // «І». Незалеж. культурол. часопис. – 2001. – Число 22. – С. 55–71.
260. Дымерец, Р. Понятие «гражданское общество» – историческая ретроспектива [Текст] / Р. Дымерец // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 26–32.
261. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
262. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / В. А. Смолій, Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко та ін. ;

- редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. Укр. акад. іст. наук. Нац. аграр. ун-т. – К., 2000. – 223 с.
263. Елштайн, Д. Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці [Текст] / Д. Б. Елштайн. – К. : Альтернативи, 2002. – 344 с.
264. Ефимов, О. И. Гражданское общество и государство: проблемы взаимодействия (социально-философский анализ) [Текст] / О. И. Ефимов ; Комиссия по изучению комплекс. пробл. человека, культуры и о-ва Науч. совета РАН «История мировой культуры», Ассоц. «Междисциплинарное о-во социальной теории». – М. : АНО «Независ. ин-т гражд. о-ва», 2012. – 21 с.
265. Євтушенко, О. Місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства та демократичної політичної системи [Текст] / О. Євтушенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 21 – С. 66–70.
266. Жадан, І. В. Проблеми громадянської освіти в Україні [Текст] / І. В. Жадан // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матеріали методол. семінару АПН України, 12 лист. 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. – С. 57–61.
267. Загидуллин, Р. А. Правовые основы функционирования силовых структур в гражданском обществе России [Текст] / Р. А. Загидуллин. – Хабаровск : ХГТУ, 2001. – 144 с.
268. Загородній, Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід [Текст] / Ю. Загородній // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 92–104.
269. Загородній, Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень [Текст] / Ю. Загородній // Політ. менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 10–19.
270. Задоянчук, О. І. Громадянське суспільство [Текст] / О. І. Задоянчук ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Знання, 1999. – 18 с.
271. Задоянчук, О. І. Політологічний вимір громадянського суспільства [Текст] / О. І. Задоянчук // Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Сер.: Філософія. Політологія. – К., 1999. – Вип. 29. – С. 72–75.
272. Задоянчук, О. І. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. І. Задоянчук ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 16 с.
273. Захаров, Є. Недержавні організації в Україні та їх взаємостосунки з органами влади [Електронний ресурс] / Є. Захаров. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1084631241&r=20>.
274. Зачепа, А. М. Громадянське суспільство і сучасна українська армія [Текст] / А. М. Зачепа // Військ.-наук. вісн. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 138–143.

275. Зеленько, Г. Проблема інституалізації громадянського суспільства у пост-соціалістичних країнах [Текст] / Г. Зеленько // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / редкол.: І. Курас, М. Михальченко, Ф. Рудич та ін. – К., 2003. – С. 285–290.
276. Зеленько, Г. Перспективи громадянського суспільства в Україні [Текст] / Г. Зеленько // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер. «Політологія і етнологія». – К., 2002. – Вип. 20. – С. 69–76.
277. Зеленько, Г. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / Г. Зеленько // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 247–262.
278. Зеленько, Г. Подолання відчуження держави і суспільства в Україні як передумова розвитку громадянського суспільства [Текст] / Г. Зеленько // Кроки до громадянського суспільства : наук. альманах. – К. : Укр. Акад. універсології, 2004. – С. 178–183.
279. Зеленько, Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України [Текст] / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
280. Зеленько, Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України) [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Г. І. Зеленько ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 388 с.
281. Зидентоп, Л. Демократія в Європі [Текст] : пер. с англ. / Л. Зидентоп ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
282. Зимогляд, В. Я. Теоретико-методологічні проблеми формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 2. – С. 165–175.
283. Зимогляд, В. Я. Проблема політичних прав людини у громадянському суспільстві [Текст] / В. Я. Зимогляд // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 35–37.
284. Зимогляд, В. Я. Формирование гражданского общества в Украине: общее и особенное [Текст] / В. Я. Зимогляд // Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации [Текст] : сб. материалов II Молодеж. науч. конф., Москва, 19–20 нояб. 2010 г. / Моск. гуманит. ун-т; редкол.: В. А. Луков (отв. ред.) и др. – М. : Моск. гуманит. ун-т, 2010. – С. 29–38.
285. Зимогляд, В. Я. Громадянське суспільство: особливості й умови формування в Україні [Текст] / В. Я. Зимогляд // Переяславская рада: еѐ

- историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф., 15–16 дек. 2011 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. – Харьков : НТУ «ХПИ», 2011. – С. 450–455.
286. Зимогляд, В. Я. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як політична проблема [Текст] / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 1 (11). – С. 234–242.
287. Зимогляд, В. Я. Громадянське суспільство: основи становлення і розвитку [Текст] / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 286–297.
288. Зиновьев, А. А. Запад. Феномен западнизма [Текст] / А. А. Зиновьев. – М. : Центрполиграф, 1995. – 461 с.
289. Золотарьова, Ю. І. Громадянське суспільство та соціальна нерівність [Текст] / Ю. І. Золотарьова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2 (16). – С. 337–344.
290. Зубченко, О. С. Електоральна культура: поняття, сутність, структура [Текст] / О. С. Зубченко // Грані. – 2005. – № 2. – С. 77–82.
291. Зырянов, С. Г. Гражданское общество в современной России: состояние и перспективы развития (региональный аспект) [Текст] / С. Г. Зырянов, О. В. Осипов ; Урал. акад. гос. службы, Челяб. ин-т (фил.). – Челябинск : ЧИ УрАГС, 2010. – 160 с.
292. Ивченко, А. Г. Гражданское общество в историко-философском и современном политическом дискурсе [Текст] / А. Г. Ивченко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук ; голов. ред.: В. М. Вашкевич. – К. : НВП «ВІР», 2010. – Вип. 32. – С. 242–251.
293. Іванюк, М. І. Громадянське суспільство: концепт, генеза становлення в Україні [Текст] / М. І. Іванюк // Політол. вісн. : зб. наук. пр. / Політол. центр при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка; редкол.: Ф. М. Кирилюк (відп. ред.) та ін. – К. : ХХІ століття: діалог культур, 2005. – Вип. 18. – С. 209–215.
294. Іванюк, М. Розбудова інститутів громадянського суспільства: як це було [Текст] / М. Іванюк // Громад. суспільство. – 2012. – № 1 (19). – С. 7–9.
295. Івченко, О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності [Текст] / О. Г. Івченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Знання України, 2011. – 380 с.
296. Идентичность и толерантность в многоэтническом гражданском обществе [Текст] : материалы III междунар. семинара, 11–14 мая 2004 г., г. Алушта / гл. ред. Т. А. Сеноюшкина ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Норвеж.

- гуманіст. асоціація, Ін-т стран Востока и Африки Междунар. славянського ун-та (г. Харків), Республ. комітет по інформації, Крым. отделение общества конфликтологов Украины, Сеть культурного обмена и межэтнического доверия, Культурно-етнографический центр «Алушта». – Симферополь, 2004. – 272 с.
297. Ильин, М. В. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство [Текст] / М. В. Ильин, Б. И. Коваль // Полис. – 1992. – № 1. – С. 193–201.
298. Інгрем, Ричард Т. Десять основних обов'язків органу врядування неприбуткової організації [Текст] : пер. з англ. / Ричард Т. Інгрем. – К. : Вид. дім «Києво-Могиля. Акад.», 2003. – 35 с.
299. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>.
300. Ирхин, Ю. В. Гражданское общество и власть: проблемы взаимодействия и контроля в современной России [Текст] / Ю. В. Ирхин // Соц.-гуманит. знания. – 2007. – № 5. – С. 3–24.
301. Історична еволюція концепції громадянського суспільства [Текст] : метод. рек. до спецкурсу для студ.-політологів ден. та заоч. форми навч. / уклад. В. А. Демидов ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : ЧНУ, 2003. – 44 с.
302. Кабаченко, Н. В. Політичні аспекти формування громадянського суспільства і легальної опозиції в Україні [Текст] / Н. В. Кабаченко // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. – К., 1996. – С. 125–128.
303. Кагляк, Я. Громадянське суспільство: аспект правосвідомості [Текст] / Я. Кагляк // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 358–374.
304. Калініченко, М. М. Політико-владний потенціал громадянського суспільства в сучасній теорії політики [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / М. М. Калініченко ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 213 с.
305. Калініченко, М. Влада громадянського суспільства [Текст] / М. Калініченко. – Суми : Університ. книга, 2006. – 175 с.
306. Кальной, И. И. Гражданское общество: истоки и современность [Текст] / И. И. Кальной. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 256 с.
307. Кальной, И. И. Самоуправление как фактор развития гражданского общества [Текст] / И. И. Кальной, В. Ф. Шрейдер // Социал.-гуманит. знания. – 2007. – № 5. – С. 73–85.
308. Кампо, В. Європейська модель. Дострибнути чи дозріти [Текст] / В. Кампо // Віче. – 2003. – № 2. – С. 40–43.

309. Кампо, В. Конституційно-правові гарантії захисту місцевого самоврядування [Текст] / В. Кампо // Проблеми формування добросовісного, належного місцевого самоврядування : зб. матеріалів та документів / за заг. ред. М. Пухтинського. – К. : Атіка, 2008. – С. 296–301.
310. Капустин, Б. Г. Гражданство и гражданское общество [Текст] / Б. Г. Капустин ; ввод. ст. В. Малахова ; прил. Т. Х. Маршалла (пер. с англ. Ю. Дергунова). – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2011. – 222 с.
311. Карась, А. Україна і Європа: пункти дотику і розбіжності (до питання про громадянське суспільство) [Текст] / А. Карась // Нова Україна і нова Європа: час зближення : матеріали міжнар. семінару, проведеного у Львові 3–6 лист. 1996 р. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Центр гуманіт. дослід. ; М. Зубрицька (ред.). – Львів, 1997. – С. 68–79.
312. Карась, А. Етика свободи і солідарності в громадянському суспільстві [Текст] / А. Карась // «І». Незалеж. культурол. часопис. – 2001. – Число 21. – С. 111–139.
313. Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
314. Кин, Джон. Демократия и гражданское общество [Текст] : пер. с англ. / Джон Кин ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс – Традиция, 2001. – 400 с.
315. Кирдина, С. Т. Гражданское общество: уход от идеологемы [Текст] / С. Т. Кирдина // Социол. исслед. – 2012. – № 2. – С. 63–73.
316. Кириченко, С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст [Текст] / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 43 с.
317. Кириченко, С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави [Текст] / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 84 с.
318. Кириченко, С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. О. Кириченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 266 с.
319. Кирюшко, М. Церква і проблеми формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / М. Кирюшко // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 152–163.
320. Кисельов, С. О. Традиційне та інноваційне в уявленнях про громадянське суспільство в Україні [Текст] / С. О. Кисельов, О. В. Кундеревич // Наук. зап. НаУКМА : Політ. науки. – 2006. – Т. 57. – К. : КМ «Academia», 2006. – С. 5–10.
321. Кисляковская, И. В. Субъект ответственности: нация или гражданское общество? [Текст] / И. В. Кисляковская // Україна в контексті євроінте-

- грації : матеріали доповідей і виступів Міжнар. наук.-теорет. конф., 1–3 груд. 2005 р. – Суми : СумДУ, 2005. – С. 71–72.
322. Кімлічка, В. Лібералізм і права меншин [Текст] / В. Кімлічка. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 173 с.
323. Кін, Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення [Текст] / Дж. Кін : пер. з англ. О. Грищенко ; літ. ред. О. Грищенко – К. : К. І. С., 2000. – 192 с.
324. Кіндратець, О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства [Текст] / О. Кіндратець // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 42–49.
325. Клименкова, Т. А. Общественная организация как феномен современного общества. Взгляд из России [Текст] / Т. А. Клименкова. – М. : Преображение, 1996. – 155 с.
326. Клименкова, Т. А. Специфика управления человеческими ресурсами в третьем секторе [Текст] / Т. А. Клименкова ; под ред. М. И. Либоракиной. – М. : Школа культур. политики, 1997. – 152 с.
327. Клімова, Г. П. Правове інформування українських громадян засобами масової комунікації [Текст] / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 1 (15). – С. 198–206.
328. Князев, В. Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення [Текст] / В. Князев, Ф. Канак // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 3–26.
329. Князев, В. Трансформація політичних інститутів в умовах формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Князев // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук : матеріали «круглого столу», Київ, 13 квіт. 2001 р. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 22–26.
330. Кобзар, Ю. Інформаційне законодавство: Європейський вектор розвитку [Текст] / Ю. Кобзар // Віче. – 2003. – № 2. – С. 51–55.
331. Ковалева, Н. В. Мониторинг состояния гражданского общества в России [Текст] / Н. В. Ковалева, И. В. Мерсиянова, Л. И. Якобсон // Личность. Культура. Общество. – 2008. – № 5–6. – С. 224–230.
332. Коваль, І. В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. В. Коваль ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 195 с.
333. Ковальчук, Т. І. Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно-правові аспекти) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Ковальчук ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995. – 18 с.

334. Кожевников, С. Н. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России [Текст] / С. Н. Кожевников // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер.: Право. – 2002. – № 1. – С. 37–46.
335. Козьминых, А. В. Роль института адвокатуры в реализации правозащитной функции гражданского общества [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / А. В. Козьминых ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 187 л.
336. Колісніченко, А. І. Громадянське суспільство і законодавча влада в Україні [Текст] / А. І. Колісніченко // Наукові праці: наук.-метод. журн. / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»; ред.-вид. рада: Л. П. Клименко (голова) та ін. – Миколаїв : МДГУ, 2006. – Т. 54, Вип. 41. – С. 22–27.
337. Колобова, С. Гендерные и образовательные факторы развития гражданского общества в современной России [Текст] / С. Колобова, Е. Шичкова, Ю. Шерстнева // Власть. – 2010. – № 6. – С. 32–36.
338. Колодій, А. Вибори 98 і становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / А. Колодій // Укр. варіанти. – 1998. – № 1. – С. 2–12.
339. Колодій, А. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні [Текст] / А. Колодій // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Л., 1998. – С. 49–50.
340. Колодій, А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] / А. Ф. Колодій // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вер. – 1 жовт. 2000 р.). – К., 2001. – С. 513–551.
341. Колодій, А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявленн про нього (формування ідеалу) [Текст] / А. Колодій // «І». Незалеж. культурол. часопис. – 2001. – Число 21. – С. 6–32.
342. Колодій, А. Ф. «Соціальний капітал» у контексті соціальних перетворень в Україні [Текст] / А. Ф. Колодій // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні : тези наук. конф. / за ред. А. Ф. Карася. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 54–55.
343. Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.
344. Колодій, А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови [Текст] / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12–17.
345. Коломойцев-Рыбалка, В. Э. Взгляд в будущее. Гражданское общество: научные критерии и украинская перспектива [Текст] / В. Э. Коломойцев-Рыбалка. – Киев: Молодь, 2002. – 335 с.
346. Кондратюк, А. Взаємозумовленість реорганізації політичного та адміністративного реформування в процесі становлення громадянського суспільства

- ства [Текст] / А. Кондратюк // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні: Стан і перспективи розвитку політичних наук : матеріали «круглого столу», Київ, 13 квіт. 2001 р. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 88–93.
347. Коновалова, А. Н. Гражданское общество в реформируемой России: проблемы, механизмы взаимодействия, международные аспекты [Текст] / А. Н. Коновалова, В. Н. Якимец. – М. : ГУУ, 2002. – 89 с.
348. Кобышев, С. О. Проблема отношений государства и общества [Текст] / С. О. Кобышев // Философия и общество. – 2010. – № 3. – С. 94–100.
349. Копейчиков, В. В. Громадянське суспільство і шляхи його формування в Україні [Текст] / В. В. Копейчиков, А. Ю. Олійник // Реферативний огляд діючого законодавства України та практики його застосування / Регіон. центр Акад. прав. наук України, Юрид. фірма «Салком». – К., 1996. – С. 5–24.
350. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку [Текст] / упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 288 с.
351. Корені трави-2: Участь громадськості у формуванні політики [Текст] : у 2 ч. / упоряд.: Г. Усатенко, О. Боронь. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2004. – Ч. 1. – 195 с.; Ч. 2. – 303 с.
352. Корнієнко, В. В. Проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях [Текст] / В. В. Корнієнко // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. – К., 2001. – С. 38–45.
353. Корнієнко, В. В. Проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях [Текст] / В. В. Корнієнко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 52–64.
354. Корнієнко, М. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики [Текст] / М. Корнієнко // Укр. право. – 1995. – № 1. – С. 68–77.
355. Корнієнко, М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль [Текст] / М. Корнієнко // Місц. самоврядування. – 1997. – № 3–4. – С. 37–41.
356. Корнієнко, М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль [Текст] / М. Корнієнко // Хроніка 2000. – 1998. – № 27–28. – С. 508–512.
357. Корнілов, Ю. П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз) [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ю. П. Корнілов ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 205 с.
358. Корнілова, В. О. Зародження традицій громадянського суспільства в діяльності земств (70–90-ті рр. ХІХ ст.) [Текст] / В. О. Корнілова, Т. Л. Степаненко, Л. В. Федоренко // Вісн. Харк. ун-ту. № 401: Історія України. Вип. 2. До 80-річчя укр. революції. – Х., 1998. – С. 238–246.

359. Корпань, О. В. Правові проблеми організації самоврядування в Україні [Текст] / О. В. Корпань. – К. : Оріяни, 2001. – 141 с.
360. Косик, С. Розвиток місцевого самоврядування в Україні [Текст] / С. Косик // Економіка. Фінанси. Право. – 2002. – № 4. – С. 32–33.
361. Косілова, О. І. Політичні функції громадянського суспільства [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / О. І. Косілова ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 190 с.
362. Костенко, А. М. Громадянське суспільство: концептуальні підходи та соціальна реальність [Текст] / А. М. Костенко, А. О. Ковбасюк // Концепт реальності у філософії, літературі й науці : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., м. Суми, 24–25 лют. 2011 р. / редкол.: В. М. Вандишев, А. С. Лебідь. – Суми : СумДУ, 2011. – С. 109–111.
363. Костенко, О. Б. Праворозуміння в контексті проблеми діалектики громадянського суспільства і держави [Текст] / О. Б. Костенко // Правова держава : щорічник наук. пр. – К., 1998. – Вип. 9. – С. 317–319.
364. Костенко, О. Б. Розуміння взаємозв'язку держави і громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегелем (Франкфуртський період творчості) [Текст] / О. Б. Костенко // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 1998. – Вип.: Юрид. науки. – С. 23–26.
365. Костенко, О. Б. До питання про діалектику громадянського суспільства і держави (деякі сучасні контексти) [Текст] / О. Б. Костенко // Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Сер.: Юридичні науки. – К., 2001. – Вип. 44. – С. 18–25.
366. Костенко, О. Б. Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г. В. Ф. Гегеля до «Філософії права») [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Б. Костенко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 204 с.
367. Костирев, А. Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. Г. Костирев ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 205 с.
368. Коцюбинський, В. Й. Привласнення як феномен становлення громадянського суспільства (Соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / В. Й. Коцюбинський ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 1999. – 385 с.
369. Кочетков, А. П. Некоторые тенденции развития современного гражданского общества [Текст] / А. П. Кочетков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 2012. – № 2. – С. 53–69.
370. Кочубей, Л. Громадянське суспільство та виборчий процес в Україні [Текст] / Л. Кочубей // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 325–337.
371. Коэн, Д. Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] : пер. с англ. / Д. Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 783 с.

372. Кравченко, Н. Б. Створення і утвердження раціональної економіки в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / Н. Б. Кравченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 165–178.
373. Кравченко, С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 140–143.
374. Кравченко, Т. Сучасна сім'я як інститут громадянського суспільства: реалії, проблеми [Текст] / Т. Кравченко // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 140–152.
375. Красин, Ю. А. Гражданское общество: путь к стабильности [Текст] / Ю. А. Красин, А. А. Галкин // Диалог. – 1992. – № 3. – С. 73–76.
376. Красносільська, А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Текст] / А. Красносільська // Громадянське суспільство. – 2012. – № 1 (19). – С. 4–6.
377. Кратюк, В. В. Громадянське суспільство та розвиток інститутів демократичної влади [Текст] / В. В. Кратюк // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 6: Юрид. і політ. науки. – С. 403–409.
378. Кратюк, В. В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.13 / В. В. Кратюк ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 193 с.
379. Кремень, В. Г. Формування культури громадянськості – важливе завдання становлення української держави і громадянського суспільства [Текст] / В. Г. Кремень // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 лист. 1997 р. – К., 1997. – С. 261–265.
380. Кресін, О. Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці (з методологічного семінару) [Текст] / О. Кресін // Право України. – 2004. – № 3. – С. 18–21.
381. Кресіна, І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року [Текст] / І. Кресіна // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 3–6.
382. Крестева, Ю. В. Інститут місцевого самоврядування в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ю. В. Крестева ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 185 с.
383. Кривега, Л. Д. Громадянське суспільство в Україні як цілісно-інтегративний стан соціальної свободи [Текст] / Л. Д. Кривега // Культурологічний вісник : наук.-теорет. щоріч. Ниж. Наддніпрянщини / Запоріж. держ. ун-т, Запоріж. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. 12 / редкол.: В. І. Воловик (голов. ред.) та ін. – С. 69–80.

384. Криворучко, Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення [Текст] / Д. Криворучко // Вісн. Укр. Акад. держ. управлін-ня при Президентіві України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 41–43.
385. Крижанівський, А. Ф. Громадянське суспільство і механізм дії права: проблеми співвідношення і взаємодії [Текст] / А. Ф. Крижанівський, О. О. Крезе // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад.; редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 21. – С. 22–27.
386. Крисаченко, В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку [Текст] / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : Знання, 2001. – 642 с.
387. Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : наук. альманах / В. П. Рубцов (ред.). – К. : Укр. Акад. Універсології, 2004. – 256 с.
388. Кроки до громадянського суспільства: Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни і світу [Текст] : наук. альманах / за ред. В. П. Рубцова та ін. – К. : Укр. Всесвіт. Координац. Рада, 2006. – 304 с.
389. Круглашов, А. Національна держава versus громадянське суспільство [Текст] / А. Круглашов // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи : матеріали наук. симпозиуму, 16–17 черв. 1999 р / Буков. політол. центр; Бюро зі співробітництва в Україні Фонду Ф. Еберта ; Ю. Макар (ред.). – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – С. 9–20.
390. Крутій, О. М. Діалогова взаємодія органів влади та громадськості як умова демократизації державного управління [Текст] : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 / О. М. Крутій ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2010. – 474 с.
391. Ксендзюк, В. Н. Гражданское общество в поставторитарном режиме [Текст] / В. Н. Ксендзюк // Гуманіт. вісн. / Запоріз. держ. інж. акад. ; голов. ред.: В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : ЗДІА, 2002. – Вип. 8. – С. 203–205.
392. Кугутяк, М. Національна ідея і формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / М. Кугутяк // Державна політика в гуманітарній сфері : зб. матеріалів круглого столу, проведеного в Прикарпат. ун-ті ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 18–22.
393. Кузьменко, В. Л. На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія [Текст] / В. Л. Кузьменко, О. К. Романчук. – Л. : Універсум, 2001. – 152 с.
394. Кузьмин, Н. М. Гражданское общество и личность: проблемы образования в этнически гетерогенном российском обществе [Текст] / Н. М. Кузьмин // Вопр. философии. – 2010. – № 10. – С. 159–162.
395. Кузьмин, П. В. Гражданское общество: проблемы и трудности становления в современной Украине [Текст] / П. В. Кузьмин // Наук. праці : наук.-

- метод. журн. / редкол. серії: М. О. Багмет (голова) та ін. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – Вип. 150, т. 162. – С. 13–18.
396. Кузьмінський, В. О. Управління неприбутковою організацією [Текст] / В. О. Кузьмінський. – К. : Логос, 2006. – 170 с.
397. Куйбіда, В. Становлення демократичних засад місцевого самоврядування [Текст] / В. Куйбіда // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 14–21.
398. Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – 432 с.
399. Кулагін, Ю. І. Сім'я в соціальній структурі сучасного громадянського суспільства [Текст] / Ю. І. Кулагін // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність : тез. доп. міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, жовт. 1994 / Ін-т системних досліджень освіти, Спілка жінок України, Одес. держ. акад. харчових технологій ; редкол.: Г. І. Терещенко та ін. – К., 1994. – С. 149–151.
400. Кулік, В. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива [Текст] : дослідження / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К. : Центр дослід. пробл. громад. суспільства, 2000. – 460 с.
401. Культурный обмен и формирование толерантности в многоэтничном гражданском обществе [Текст] : материалы семинара, 17 июня 2003 г., г. Севастополь / гл. ред. Т. А. Сенюшкина, С. М. Панин ; Ин-т стран Востока и Африки Междунар. славянского ун-та, Программа расширенного доступа и обучения в Интернет (IATP) в Севастополе, Кафедра полит. наук Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского, Крым. отделение общества конфликтологов Украины, Ассоциация нац.-культур. обществ г. Севастополя. Сеть культур. обмена и межэтнич. доверия. – Симферополь, 2003. – 132 с.
402. Купрій, В. О. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики [Текст] : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / В. О. Купрій ; Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – К., 2007. – 213 с.
403. Курбатов, О. Г. Громадянське суспільство та місцеве самоврядування: на шляхах до народовладдя [Текст] / О. Г. Курбатов // Гуманіт. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. – 2008. – Вип. 35. – С. 224–232.
404. Кучерена, А. Г. Гражданское общество в России: проблемы становления и развития [Текст] : учеб. пособие / А. Г. Кучерена, Ю. А. Дмитриев. – М. : ЮНИТИ : Закон и право, 2009. – 255 с.
405. Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини та громадянина [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко ; відп. ред. Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 437 с.

406. Ладиченко, В. Методологічні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства [Текст] / В. Ладиченко // Право України. – 2007. – № 10. – С. 9–13.
407. Лазуріна, Н. Громадянське суспільство: до питання соціально-філософського аналізу [Текст] / Н. Лазуріна // Наук. зап. : зб. наук. пр. / редкол.: П. М. Кралюк (відп. ред.) та ін. – Острого: НУ «Острозька академія», 2011. – Вип. 8. – С. 441–452.
408. Лановюк, Л. П. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. П. Лановюк ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – 22 с.
409. Лавриненко, В. Г. Неурядові громадські організації та проєвропейська освіта в Україні [Текст] / В. Г. Лавриненко // Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття : матеріали міжнар. наук. конф. (19 квіт. 2005 р.). – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 20–22.
410. Лапина, В. Г. Систематизація концепцій і підходів к изучению гражданского общества [Текст] / В. Г. Лапина // Мир человека. – 2008. – № 4. – С. 53–60.
411. Лациба, М. Розвиток громадянського суспільства. Що для цього може зробити держава [Текст] / М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2011. – № 4 (18). – С. 4–8.
412. Левенець, Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства [Текст] / Ю. А. Левенець ; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.
413. Левин, И. Б. Гражданское общество на Западе и в России [Текст] / И. Б. Левин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 107–119.
414. Левін, О. М. Громадянське суспільство та інвестиційна політика [Текст] / О. М. Левин // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 127–129.
415. Лезнер, В. В. Громадянське суспільство: поняття, ознаки і принципи діяльності [Текст] / В. В. Лезнер // Наукові праці МАУП : зб. наук. пр. / редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. – К. : Персонал, 2009. – Вип. 3 (22). – С. 235–243.
416. Лейкі, Б. М. Врядування неприбуткових організацій: Підзвітність та повноваження – головні принципи врядування [Текст] : пер. с англ. / Б. М. Лейкі. – К. : Вид дім. «Києво-Моги́л. Акад.», 2003. – 56 с.
417. Леухіна, А. Віддзеркалення відносин держава – громадянин на взаємодії між державою та громадськими організаціями [Текст] / А. Леухіна // Вибори та демократія. – 2007. – № 2. – С. 106–112.
418. Литвин, В. Прорив до громадянського суспільства [Текст] / В. Литвин // Голос України. – 2005. – 26–27 січ. (№ 14–15).

419. Литвиненко, Ю. Н. Истинный мир (взгляд со стороны) [Текст] / Ю. Н. Литвиненко. – К. : Криниця, 1999. – Кн. 1 : Гражданское общество и государство / гл. ред. И. Л. Андриевская. – 204 с.
420. Личность. Экономика. Гражданское общество [Текст] / А. Н. Аринин, Г. К. Ашин, Л. В. Борисова и др. – М. : Соверо-принт, 2000. – 191 с.
421. Лоза, О. Однорідність соціальних функцій як підстава для зближення інститутів громадянського суспільства і місцевого самоврядування [Текст] / О. Лоза // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 2 (2). – С. 174–183.
422. Лойко, Л. Типологічне позиціонування національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства [Текст] / Л. Лойко // Політ. менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 51–60.
423. Луговська, О. В. Громадянське суспільство: фундаментальні цінності [Текст] / О. В. Луговська // Мультиверсум : філос. альманах : зб. наук. пр. / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; редкол.: В. В. Лях (голов. ред.) та ін. – К. : Укр. Центр духов. культури, 2007. – Вип. 62. – С. 36–44.
424. Лукашев, А. В. Анатомия демократии, или черный PR как институт гражданского общества [Текст] / А. В. Лукашев, А. В. Пониделко. – СПб. : Изд. дом «Бизнес – Пресса», 2001. – 272 с.
425. Лукин, В. Н. Гражданское общество в глобальном мире: политический анализ проблем и стратегий развития [Текст] / В. Н. Лукин. – СПб. : Наука, 2005. – 644 с.
426. Лук'яненко, Л. Г. Громадянське суспільство: що це і коли збудуємо? [Текст] / Л. Г. Лук'яненко. – К., 1994. – 16 с.
427. Луман, Н. Власть [Текст] / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
428. Луцишин, Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства [Текст] / Г. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 22. – С. 137–141.
429. Лысенко, Г. О субъектах гражданского общества в современной России [Текст] / Г. Лысенко // Власть. – 2011. – № 6. – С. 136–140.
430. Лэйн, Д. Гражданское общество в странах ЕС: идеология, институты и продвижение демократии [Текст] / Д. Лэйн // Полит. исслед. – 2012. – № 2. – С. 98–116.
431. Любченко, П. М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування [Текст] / П. М. Любченко. – Х. : Модель всесвіту, 2001. – 224 с.
432. Любченко, П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства [Текст] : монографія / П. М. Любченко. – Х. : Одиссей, 2006. – 352 с.
433. Магдюк, Л. Врахування гендерної диверсифікації стилів керівництва в державному управлінні як фактор сприяння позитивним змінам в гро-

- мадянському суспільстві [Текст] / Л. Магдюк // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 2 (2). – С. 142–147.
434. Магновський, І. Демократична, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість [Текст] / І. Магновський // Право України. – 2005. – № 7. – С. 25–29.
435. Мазур, О. Громадянське суспільство та електоральна практика: проблеми взаємовпливу [Текст] / О. Мазур // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К., 2002. – Вип. 3. – С. 142–152.
436. Мазур, О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи [Текст] / О. Мазур // Політ. менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 53–66.
437. Макаренко, Л. О. Демократизація громадського суспільства [Текст] / Л. О. Макаренко // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовт. 2000 р. – К., 2000. – С. 138–140.
438. Малкіна, Г. М. Громадянське суспільство та держава в Україні: інститути політичної відповідальності в системі взаємовідносин [Текст] / Г. М. Малкіна // Політол. вісн. : зб. наук. пр. / Політол. центр при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка ; відп. ред.: Ф. М. Кирилюк. – К. : ІНТАС, 2008. – Вип. 38. – С. 205–217.
439. Мамут, Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения [Текст] / Л. С. Мамут // Обществ. науки и современность. – 2002 – № 5. – С. 94–103.
440. Манаев, О. Т. Становление гражданского общества в независимой Беларуси: Социологические опыты, 1991–2000 [Текст] / О. Манаев ; предисл. С. Богданкевича и др. ; Независимый ин-т соц.-экон. и полит. исслед. – Мн. : ООО «ФилСерв плюс» : ООО «Инпредо», 2000. – 625 с.
441. Маркс, К. Избранные произведения [Текст] : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1980. – (Т. 1). – 640 с., 1980. – (Т. 2). – 547 с., 1981. – (Т. 3). – 643 с.
442. Мартыненко, В. В. Гражданское общество. От политических спекуляций и идеологического тумана к социальному знанию и осознанному выбору [Текст] / В. В. Мартыненко. – М. : Академия, 2008. – 348 с.
443. Марченко, Є. О. Громадянське суспільство як механізм реалізації ідеї справедливості [Текст] / Є. О. Марченко // Нова парадигма : журн. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Творч. об'єд. «Нова парадигма» ; редкол.: В. П. Бех (голов. ред.) та ін. – К. : НПУ, 2008. – Вип. 81. – С. 32–40.
444. Матвєєнко, І. В. Формуючі впливи держави на громадянське суспільство в процесі демократичного врядування: теоретичний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / І. В. Матвєєнко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Д., 2012. – 20 с.

445. Матвійчук, А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. В. Матвійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 185 с.
446. Матузов, Н. И. Гражданское общество: сущность и основные принципы [Текст] / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1995. – № 3. – С. 83–93.
447. Матушевская, Е. Г. Сущность современного гражданского общества: формирование новых подходов [Текст] / Е. Г. Матушевская // Страхование дело. – 2012. – № 6. – С. 13–22.
448. Медведчук, В. Держава і громадянське суспільство: український вибір [Текст] / В. Медведчук // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 375–384.
449. Медведчук, В. В. Громадянське суспільство: Український вибір [Текст] : монографія / В. В. Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 568 с.
450. Медвідь, Ф. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства [Текст] / Ф. Медвідь, М. Гордієнко // Політ. менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 44–55.
451. Медушевский, А. Н. Теория конституционных циклов [Текст] / А. Н. Медушевский. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2005. – 576 с.
452. Медушевский, А. Н. Теория правового государства и стратегия модернизации России [Текст] / А. Н. Медушевский // Законодательство. – 2010. – № 6. – С. 36–44.
453. Мельниченко, В. Напрями і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Мельниченко // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні: Стан і перспективи розвитку політичних наук : матеріали «круглого столу», Київ, 13 квіт. 2001 р. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 34–38.
454. Мельниченко, В. І. Розвиток громадянського суспільства в Україні як об'єкт державного впливу [Текст] / В. І. Мельниченко // Укр. соціум. – 2012. – № 3 (42). – С. 165–180.
455. Мерсиянова, И. В. Добровольные объединения граждан в местном самоуправлении: проблемы институционализации [Текст] / И. В. Мерсиянова. – М. : Academia, 2004. – 184 с.
456. Мерсиянова, И. В. Социальная база российского гражданского общества [Текст] / И. В. Мерсиянова // Обществ. науки и современность. – 2009. – № 4. – С. 35–45.
457. Мерсиянова, И. В. Сотрудничество государства и структур гражданского общества в решении социальных проблем [Текст] / И. В. Мерсиянова // Вопр. гос. и муницип. управления. – 2011. – № 2. – С. 5–24.
458. Миронов, Б. Н. Развитие гражданского общества в России в XIX – начале XX века [Текст] / Б. Н. Миронов // Обществ. науки и современность. – 2009. – № 1. – С. 110–126.

459. Михайлишин, В. Д. Україна на шляху до громадянського суспільства [Текст] / В. Д. Михайлишин // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – Дніпропетровськ, 1999. – № 1 (3). – С. 121–127.
460. Михайловська К. В. Місцеве самоврядування як форма народовладдя: особливості інституційної моделі в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. В. Михайловська ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009. – 203 с.
461. Михайловська, О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства [Текст] / О. Михайловська // Політ. менеджмент – 2005. – № 3. – С. 108–114.
462. Михайловська, О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні [Текст] / О. Михайловська // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 76–85.
463. Михальченко, М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства [Текст] / М. Михальченко // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 23–35.
464. Місцеве самоврядування [Текст] : практич. посіб. для депутатів місц. рад та активістів громад / за ред. А. Ткачука. – К. : Ін-т громад. суспільства ; ТОВ «ІКЦ ЛЕСТА», 2004. – 304 с.
465. Місцеве самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кравченко, Н. В. Кравченко, В. П. Лисюченко та ін. ; Л. Є. Подобєд (відп. ред.). – К. : Арарат-Центр, 2000. – 312 с.
466. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики, В. А. Шумілкина. – Х. : Одиссей, 2004. – 392 с.
467. Мішина, Н. В. Органи самоорганізації населення: минуле, сучасне, перспективи [Текст] : монографія / Н. В. Мішина. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2008. – 240 с.
468. Мішина, Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження [Текст] : монографія / Н. В. Мішина ; М-во освіти і науки України, Одес. нац. юрид. акад. – О. : Друк. дім, 2009. – 298 с.
469. Мішина, Н. В. Органи самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Н. В. Мішина ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2010. – 36 с.
470. Мокляк, М. М. Феномен популізму та його вплив на становлення громадського суспільства в Україні [Текст] / М. М. Мокляк, В. Ф. Баранівський // Суспільство. Держава. Армія : зб. наук. пр. – К., 1998. – Вип. 1 : Суспільні науки: філософія, соціологія, економічна теорія, політологія. – С. 13–18.

471. Молодежь и гражданское общество в Беларуси: новое поколение [Текст] / О. Манаев и др. ; под ред. и с предисл. О. Манаева ; Независимый ин-т соц.-экон. и полит. исслед. – СПб. : Невский простор, 2011. – 344 с.
472. Молодь – громадські організації – громадянське суспільство [Текст] : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 вер. 2001 р. : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», м. Київ / підгот.: Я. Лепетун та ін. – К. : Міленіум, 2001. – 98 с.
473. Молокова, М. А. Гражданское общество и модернизация [Текст] : монография / М. А. Молокова ; Минобрнауки России, Федерал. гос. бюджетное образ. учреждение высш. проф. образования «Юго-Запад. гос. ун-т» (ЮЗГУ). – Курск : Юго-Запад. гос. ун-т, 2011. – 495 с.
474. Моргун, В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект [Текст] / В. А. Моргун. – Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2003. – 431 с.
475. Морозко, Л. Жіноче політичне лідерство та проблеми становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / Л. Морозко // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України : збірка / наук. ред. В. О. Лозовий. – Х. : ХЦЖД, 1997. – С. 63–70.
476. Москаленко, Ю. Теоретичні засади формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / Ю. Москаленко // Молода нація : альманах. – 1997. – № 7. – С. 65–81.
477. Мостовий, Ю. І. Кадрове забезпечення управління трансформацією громадянського суспільства [Текст] / Ю. І. Мостовий // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 60–62.
478. Мотрошилова, Н. В. О современном понятии гражданского общества [Текст] / Н. В. Мотрошилова // Вопр. философии. – 2009. – № 6. – С. 12–32.
479. Мотузишен, Р. І. До питання про аргументи на користь громадянського суспільства [Текст] / Р. І. Мотузишен // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 62–65.
480. Музиченко, Г. В. Реалізація принципів демократії в сучасній системі місцевого самоврядування в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Г. В. Музиченко ; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2004.
481. На шляху до стратегічного партнерства: світовий банк і громадянське суспільство в Україні : Towards a Strategic Partnership: The World Bank and Civil Society in Ukraine [Текст]. – К. : Вид. дім «Козаки», 2004. – 8 с. + 8 р.
482. Навка, І. О. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / І. О. Навка // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук

- в педвузі : зб. наук. та наук.-метод. пр. – Горлівка, 1998. – Вип. 4, т. 1. – С. 373–376.
483. Наврузов, Ю. Адміністративне реформування та інститути громадянського суспільства: визначення індикаторів дієвості та ціннісних пріоритетів [Текст] / Ю. Наврузов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 1 (1). – С. 184–191.
484. Надтока, Г. Активізація діяльності релігійних організацій в контексті побудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / Г. Надтока // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії : наук. щоріч. – К., 1999. – С. 99–105.
485. Налетова, И. В. Гражданское общество и культура: особенности взаимодействия [Текст] / И. В. Налетова, А. В. Окатов ; М-во образования и науки РФ, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов : Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2012. – 138 с.
486. Нанивская, В. Как нам создать гражданское общество? [Текст] / В. Нанивская, В. Никитин // Новости НИСЭПИ. – 2002. – Март. – Вып. 1. – С. 8–11.
487. Настільна книга для неприбуткових організацій [Текст] / Ін-т громадян. суспільства / за ред. А. Ткачука. – 2-ге вид., виправ. і допов., адапт. до укр. законодавства станом на 01.08.2005 р. – К. : Ін-т громадян. сусп-ва : ІКЦ «Леста», 2005. – 288 с.
488. Національні стандарти основ громадянських прав і держави [Текст] / пер. з англ. О. Винникова ; ред. Є. Захаров. – Х. : Фоліо, 1998. – 162 с.
489. Недопитанський, М. Україна інформаційна: Утопія чи реальність? [Текст] / М. Недопитанський // Віче. – 2003. – № 2. – С. 44–46.
490. Нахчеванли, А. Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані [Текст] / А. Нахчеванли // Політ. менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 56–62.
491. Незнамова, Е. А. Местное самоуправление: прошлое, настоящее, будущее [Текст] : монографія / Е. А. Незнамова ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М. : РАГС, 2010. – 267 с.
492. Некряч, А. Розвинене місцеве самоврядування – важлива складова громадянського суспільства [Текст] / А. Некряч // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 85–100.
493. Некряч, А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи [Текст] : монографія / А. І. Некряч. – К. : Генеза, 2002. – 401 с.
494. Неправительственные правозащитные организации Российской Федерации [Текст] : справочник / под ред. О. О. Миронова. – М. : Республика, 2002. – 320 с.
495. Неприбуткові організації: Консультації, роз'яснення провідних спеціалістів податкових органів, нормативна база [Текст] / А. Бабак (голов. ред.). – Д. : Баланс-Клуб, 2005. – 112 с.

496. Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] : учебник для юрид. вузов и факультетов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
497. Нестеренко, Г. О. Громадянське суспільство як сфера самоорганізації соціуму [Текст] / Г. О. Нестеренко // Особистість у системі соціальних зв'язків : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (18–19 квіт. 2005 р.). – Х. : Вид-во НФаУ, 2005. – С. 278–281.
498. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України [Текст]. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 48 с.
499. Нечаев, Д. Н. Неправительственные организации как фактор политического развития России и ФРГ: Сравнительный анализ [Текст] : монография / Д. Н. Нечаев. – М. : Изд-во МГУ ; Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 453 с.
500. Нечипоренко, О. М. До проблеми шляхів та форм творення громадянського суспільства [Текст] / О. М. Нечипоренко, М. М. Новіков // Наук. вісн. / Дніпропетр. юрид. ін-т МВС України : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2001. – № 3 (6). – С. 269–276.
501. Нивен, П. Р. Сбалансированная система показателей для государственных и неприбыльных организаций [Текст] : пер. с англ. / П. Р. Нивен ; под ред. О. Б. Максимовой. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2005. – 336 с.
502. Никитина, Е. С. Особенности и основные этапы становления гражданского общества в России [Текст] / Е. С. Никитина // Власть. – 2010. – № 12. – С. 145–148.
503. Нікітін, В. О. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / В. О. Нікітін ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 186 с.
504. Новакова, О. Політична модернізація та громадянське суспільство: перспективи розвитку в Україні [Текст] / О. Новакова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К., 2002. – Вип. 3. – С. 131–142.
505. Новікова, Т. В. Розвиток місцевого самоврядування в Україні та Польщі [Текст] / Т. В. Новікова // Вісн. господар. судочинства. – 2003. – № 2. – С. 178–185.
506. Новоскольцева, Л. О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. О. Новоскольцева ; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 213 с.
507. Новохацький, В. Д. Громадянське суспільство і держава: український досвід [Текст] / В. Д. Новохацький // Трибуна. – 2003. – № 7–8. – С. 32–33.

508. Новохацький, В. Д. Інституціональна характеристика громадянського суспільства [Текст] / В. Д. Новохацький // Вісн. Київ. держ. ун-ту керівних кадрів культури і мистецтва. – 2004. – № 4. – С. 129–135.
509. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій [Текст]. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 388 с.
510. Обушний, М. І. Національна ідея в контексті побудови громадянського суспільства [Текст] / М. І. Обушний // Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Сер.: Філософія. Політологія. – К., 1998. – Вип. 27. – С. 50–53.
511. Обушний, М. Національна ідея в контексті побудови громадянського суспільства [Текст] / М. Обушний // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки, 22 січня 1919 р.) : збірник. – К., 1999. – С. 382–387.
512. Общественные движения в современной России: от социальной проблемы к социальному действию [Текст] / отв. ред. В. В. Костюшев, РАН, Ин-т социологии. – М. : Изд-во ИС РАН, 1999. – 172 с.
513. Общественный сектор и гражданское общество в Канаде [Текст] // Экономика и управление в зарубежных странах: (По материалам иностранной печати) : Ежемес. информ. бюл. – 2005. – № 7. – С. 11–19.
514. Онищук, В. М. Основні напрямки становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. М. Онищук // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави : зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадмін. «Аркасівського року на Миколаївщині». – Миколаїв ; Одеса, 2002. – Т. 2. – С. 197–199.
515. Онищук, А. Конфліктні ситуації у форматі «центр-регіони» [Текст] / А. Онищук // Віче. – 2003. – № 3. – С. 50–58.
516. Орлова, О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты [Текст] / О. В. Орлова ; Акад. прав. ун-т. – М. : МЗ Пресс, 2005. – 118 с.
517. Осипова, Н. П. Соціально ефективне право – ознака громадянського суспільства [Текст] / Н. П. Осипова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 99–108.
518. Основи громадянського суспільства [Текст] : словник для студ. вищ. навч. закл. / Н. Г. Джинчарадзе та ін. ; Ун-т суч. знань. – К. : Знання України, 2006. – 232 с.
519. Основи демократії [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; Акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 680 с.
520. Основные этапы формирования гражданского общества в странах Западной Европы и России в XIX–XX вв. [Текст] : сб. ст. – М. : Изд-во Ин-та всеобщ. истории РАН, 2007. – 260 с.

521. Остапенко, М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства [Текст] / М. Остапенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 135–143.
522. Оценка состояния и развития гражданского общества России: проблемы, инструменты и региональная специфика [Текст] / под ред. В. Н. Якимца. – М. : URSS, 2010. – 199 с.
523. Пайпс, Р. Собственность и свобода [Текст] / Р. Пайпс. – М. : Моск. школа полит. исслед., 2000. – 416 с.
524. Парламентаризм і громадянське суспільство в Україні [Текст] : матеріали громад. слухань / упоряд. М. Розумний, В. Холод. – Х. : Майдан, 2005. – 103 с.
525. Пасісниченко, В. Л. Громадянське суспільство та проблема легітимності [Текст] / В. Л. Пасісниченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / редкол.: В. С. Бакіров (відп. ред.) та ін. ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ, 2006 – Т. 1. – С. 110–115.
526. Пасісниченко, В. Л. Громадянське суспільство як складова сучасного публічного дискурсу [Текст] / В. Л. Пасісниченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; редкол.: В. С. Бакіров (відп. ред.) та ін. – Х. : ХНУ, 2011. – Вип. 17. – С. 66–72.
527. Пасько, І. Т. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси [Текст] / І. Т. Пасько, Я. І. Пасько / НАН України; Центр гуманіт. освіти. – Донецьк : Схід. вид. дім, 1999. – 184 с.
528. Пасько, О. Розвиток взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні в історико-філософському дискурсі [Текст] / О. Пасько // Схід. – 2011. – № 5 (112). – С. 119–123.
529. Пасько, Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Я. І. Пасько ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. – К., 1998. – 180 с.
530. Пасько, Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння [Текст] : монографія / Я. І. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
531. Патей-Братасюк, М. Г. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в сучасній Україні [Текст] / М. Г. Патей-Братасюк, Т. І. Довгунь. – Тернопіль : Мандрівець, 1999. – 254 с.
532. Патнам, Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Д. Патнам. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

533. Пахарев, А. Політичні партії перехідного періоду – важливі інститути становлення громадянського суспільства [Текст] / А. Пахарев // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 65–74.
534. Пахарев, А. Политическое лидерство и формирование гражданского общества: постсоветский период [Текст] / А. Пахарев // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2002. – Вип. 20. – С. 17–25.
535. Пахарев, А. Влияние политических элит и лидеров на процесс формирования и становления институтов гражданского общества [Текст] / А. Пахарев // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 66–79.
536. Пашков, М. Ю. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності [Текст] / М. Ю. Пашков // Політолог. читання. – 1992. – № 2. – С. 89–94.
537. Пащенко, В. Громадянське суспільство: предмет дослідження [Текст] / В. Пащенко // Наук. зап. Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 128–140.
538. Пащенко, В. Поняття «громадянськості» і теорія громадянського суспільства [Текст] / В. Пащенко // Політ. менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 118–126.
539. Пащенко, В. І. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. І. Пащенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослід. – К., 2005. – 202 с.
540. Пейн, Т. Избранные сочинения [Текст] / Т. Пейн ; под ред. М. П. Баскина. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 423 с.
541. Перевалова, Л. В. Проблеми формування правової культури сучасної молоді в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] / Л. В. Перевалова // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. науч. тр. : по материалам VI Междунар. науч.-практ. конф., 15–16 дек. 2011 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. – Х. : НТУ «ХПИ», 2011. – С. 497–501.
542. Перевезій, В. Відносини держави і церкви в контексті побудови громадянського суспільства [Текст] / В. Перевезій // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 84–92.
543. Перегудов, С. П. Гражданское общество как политический феномен [Текст] / С. П. Перегудов // Свобод. мысль. – 1992. – № 9. – С. 43–53.
544. Перегудов, С. П. Гражданское общество: «трехчленная» или «одночленная» модель [Текст] / С. П. Перегудов // Полис. – 1995. – № 3. – С. 58–69.
545. Песчанский, В. Становление гражданского общества в России: роль профсоюзов [Текст] / В. Песчанский // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 11. – С. 78–89.

546. Петренко, В. Комплекс підпорядкованості, або становлення ЗМІ в незалежній Україні [Текст] / В. Петренко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 22–23.
547. Петренко, Е. С. Российское гражданское общество сегодня: реконструкция по результатам крупномасштабных опросов [Текст] / Е. С. Петренко, Г. В. Градосельская // Мир России. – 2009. – № 1. – С. 117–143.
548. Петришин, О. В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави [Текст] / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 142–161.
549. Петришин, О. В. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4. – С. 3–12.
550. Петрушенко, Ю. М. Економічні результати діяльності інститутів громадянського суспільства [Текст] / Ю. М. Петрушенко // Економіка та менеджмент: перспективи розвитку : матеріали доп. II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 22–24 червня 2012 р. / за заг. ред.: О. В. Прокопенко. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 106–107.
551. Пікуля, Т. О. Механізм взаємодії громадянського суспільства і правової держави [Текст] / Т. О. Пікуля // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 4: Юрид. і політ. науки. – С. 355–362.
552. Плясецький, О. В. Громадянське суспільство і державні структури з регулювання національних відносин в Україні у 20–30 рр. ХХ ст. [Текст] / О. В. Плясецький // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства / за заг. ред.: П. П. Кононенко. – К. : Фоліант, 2005. – Т. 4. – С. 89–92.
553. Подберезкин, А. И. Гражданское общество и будущее Российского государства: в поиске эффективного алгоритма развития [Текст] / А. И. Подберезкин, С. А. Абакумов. – М. : Имидж-Пресс, 2004. – 435 с.
554. Подвойский, Л. Я. Проблема гражданского общества в России и за рубежом [Текст] / Л. Я. Подвойский // Вестн. рос. филос. общества. – 2009. – № 3. – С. 81–83.
555. Поздняков, Э. Российское гражданское общество. Иллюзии и реальность [Текст] / Э. Поздняков // Полит. класс. – 2006. – № 10. – С. 97–106.
556. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави [Текст] : у 2 т. / О. В. Скрипнюк та ін. ; за ред. акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка ; Нац. акад. прав. наук України. – К. : Логос, 2010. – Т. 1 : Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження. – 626 с.
557. Полішкарлова, О. О. Критерії структуризації політичного простору в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / О. О. Полішкарлова // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 11: Юрид. і політ. науки. – С. 561–565.

558. Полішкарлова, О. О. Ступінь розвитку громадянського суспільства як детермінанта якості демократичних перетворень [Текст] / О. О. Полішкарлова // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 14: Юрид. і політ. науки. – С. 415–419.
559. Полішкарлова, О. О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. О. Полішкарлова ; Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. – К., 2002. – 181 с.
560. Поліщук, І. О. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу [Текст] / І. О. Поліщук // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 42–49.
561. Поліщук, І. О. Формування демократичної традиції у політичній культурі українського народу [Текст] / І. О. Поліщук // Освіта регіону. – 2009. – № 4. – С. 76–81.
562. Поліщук, І. О. Політична культура в Україні: авторитарний рефлекс чи демократичний транзит [Текст] / І. О. Поліщук, О. М. Марега // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 101–110.
563. Поліщук, І. О. Електоральний процес в Україні і Польщі в посткомуністичний період: політико-культурний аспект [Текст] / І. О. Поліщук // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Краків ; Київ ; Житомир, 2012. – Вип. 2. – С. 178–190.
564. Полуріз, В. І. До питання про «політичні виміри» громадянського суспільства [Текст] / В. І. Полуріз // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (Проблеми дослідження та викладання) : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 26–27 квіт. 2000 р. / відп. ред. І. Й. Малий, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2000. – С. 22–23.
565. Поляруш, Б. Становлення громадянського суспільства в Україні: регіональні особливості [Текст] / Б. Поляруш // Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Вісник. Сер.: Філол. науки. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 87–94.
566. Потехин, В. Развитие взаимодействия гражданского общества как условие модернизации управленческой деятельности [Текст] / В. Потехин // Власть. – 2010. – № 8. – С. 59–64.
567. Прасюк, О. В. Електоральна громадська думка в Україні: сутність, детермінанти поставання та шляхи посилення дієвості [Текст] : монографія / О. В. Прасюк ; Нац. ун-т «Острозька академія», Ін-т глобал. стратегій упр. – Острог : ІГСУ : Нац. ун-т «Острозька академія», 2013. – 177 с.
568. Прилуцький, С. В. Судова влада і громадянське суспільство: взаємозв'язок, місце та роль у правовій державі [Текст] / С. В. Прилуцький // Правова держава : щоріч. наук. пр. – 2010. – Вип. 21. – С. 342–351.
569. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році [Текст] : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.

570. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
571. Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність [Текст] : зб. ст. / З. О. Возна та ін. ; ред. кол.: З. В. Священко, В. В. Сокирська ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, Ін-т філології та суспільствознавства, Іст. ф-т, Каф. всесвіт. історії та правознавства. – Умань : Жовтий, 2010. – 193 с.
572. Проблемы становления, развития и модернизации гражданского общества в Российской Федерации: исторический, экономический, юридический аспекты [Текст] : сб. материалов III междунар. науч.-практ. конф., 18 апр. 2012 г. / Междунар. лига развития образования и науки (Россия), Междунар. асоц. развития науки, образования и культуры России (Италия), Ин-т упр. (г. Архангельск), Иванов. фил., Науч. центр по проблемам взаимодействия власти и гражданского о-ва, Науч. журн. «На пути к гражданскому о-ву»; науч. ред. А. Н. Ежов. – Архангельск ; Иваново : Иван. филиал Ин-та управления, 2012. – 278 с.
573. Проблемы формирования гражданского общества в Беларуси [Текст] / В. И. Карбалевич, В. В. Ровдо, В. Ю. Чернов, В. И. Шабайлов. – Мн. : НЦСИ «Восток – Запад», 1996. – 80 с
574. Проект на підтримку розвитку неурядових організацій в Україні [Текст] : інформ.-довід. матеріали. – К. : Творчий центр «Каунтерпарт», 2001. – 146 с.
575. Прокопенко, Л. Структурні компоненти демократизації регіональної системи освіти в контексті побудови громадянського суспільства [Текст] / Л. Прокопенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 2 (2). – С. 126–133.
576. Прусєцький, В. Конституційно-правові засади регулювання місцевого самоврядування за українським та європейським законодавством [Текст] / В. Прусєцький // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч. 2). – С. 21–27.
577. Публичное пространство, гражданское общество и власть: опыт развития и взаимодействия [Текст] / редкол.: А. Ю. Сунгуров (отв. ред.) и др. – М. : Рос. ассоциация полит. науки; РОССПЭН, 2008. – 422 с.
578. Пул, Р. А. Человек и гражданское общество в истории социальной мысли [Текст] / Р. А. Пул // Социол. исслед. – 1991. – № 9. – С. 125–138.
579. Развитие института гражданского общества в субъектах Российской Федерации: этнокультурный и межконфессиональный аспекты [Текст] : сб. науч. тр. / под ред. И. В. Комадоровой, Е. В. Кузнецовой. – Набережные Челны : НЧФ НОУ ВПО «Университет управления “ТИСБИ”», 2012. – 741 с.
580. Рашковский, Е. Гражданское общество: религиозное измерение проблемы [Текст] / Е. Рашковский // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 5. – С. 116–129.

581. Рашковський, Є. Володимир Соловійов та громадянське суспільство [Текст] / Є. Рашковський // Дух і Літера. – 2001. – № 7–8. – С. 438–447.
582. Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть 1. Идея гражданского общества в социальной мысли [Текст] / Ю. М. Резник. – М. : СОЮЗ, 1993. – 167 с.
583. Резник, Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть II. Теоретико-методологические аспекты исследования [Текст] / Ю. М. Резник. – М. : Изд-во МГСУ «Союз», 1998. – 560 с.
584. Резник, Ю. М. Формирование институтов гражданского общества (социоинженерный подход) [Текст] / Ю. М. Резник // Социс. – 1994. – № 10. – С. 21–30.
585. Резнік, О. С. Політична самоідентифікація особистості в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / О. С. Резнік ; НАН України. Ін-т соціології. – К., 2001. – 213 с.
586. Резнік, О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення [Текст] / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 68–79.
587. Религия и гражданское общество: на пути к глобальному этосу [Текст] : материалы III междунар. семинара, 20–24 окт. 2003 г., г. Ялта / ред. Т. А. Сенюшкина ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Западно-Мичиган. ун-т (США), Ин-т Кеннана (США), Крым. отд. общества конфликтологов Украины, Сеть культурного обмена и межэтнического доверия, Программа расширенного доступа и обучения в Интернет (IATR) в Севастополе. – Симферополь, 2004. – 213 с.
588. Религия и гражданское общество: между национализмом и глобализмом [Текст] : материалы IV междунар. семинара, 9–11 нояб. 2004 г. / гл. ред. Т. А. Сенюшкина ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Западно-Мичиган. ун-т (США), Гос. ун-т Гранд Валлей, Мичиган (США), Гуманит. ин-т «Артек», Респ. комитет по информации, Восточно-укр. центр науки и религии, Крым. отделение общества конфликтологов Украины. – Симферополь : Таврия, 2005. – 300 с.
589. Религия и гражданское общество: через межкультурные коммуникации – к диалогу цивилизаций [Текст] : сб. науч. тр. V Междунар. семинара, 26–28 окт. 2005 г., г. Ялта / гл. ред. Т. А. Сенюшкина ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, Западно-Мичиган. ун-т (США), Крым. отделение Общества конфликтологов Украины, Сеть культурного обмена и межэтнического доверия, Программа расширенного доступа и обучения в Интернет (IATR). – Симферополь, 2006. – 288 с.
590. Рибалка, А. В. Національна система захисту прав людини – крок громадянського суспільства [Текст] / А. В. Рибалка // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 106–107.

591. Рибалка, С. В. Політико-інституційні чинники реформування системи місцевого самоврядування в сучасній Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. В. Рибалка ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2010. – 18 с.
592. Римар, М. В. Роль системи освіти у забезпеченні соціального захисту молоді в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] / М. В. Римар, І. П. Магазинщикова // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі : зб. наук. пр. – Тернопіль ; Севастополь ; Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 1. – С. 309–312.
593. Рогачева, Л. И. Развитие гражданского общества в России в начале XXI века: трудности и перспективы [Текст] / Л. И. Рогачева // Власть. – 2010. – № 2. – С. 19–22.
594. Рогачева, Л. И. Общественные организации и гражданское общество [Текст] / Л. И. Рогачева // Власть. – 2010. – № 4. – С. 27–29.
595. Рожкова, Ю. А. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Ю. А. Рожкова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 16 с.
596. Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) [Текст] / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко, О. П. Рєнт та ін. – К., 1999. – 255 с.
597. Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє [Текст] / О. П. Айвазовська, О. Ю. Вінніков, Г. М. Голубовська-Онсімова та ін. ; за ред. М. Лациби ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 84 с.
598. Розвиток правової держави і громадянського суспільства в Україні: проблеми теорії і практики [Текст] : зб. наук.-метод. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2011. – 292 с.
599. Розова, Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – 336 с.
600. Роль та місце правової держави у формуванні та розвитку громадянського суспільства [Текст] : зб. матеріалів круглого столу, 3 квіт. 2007 р. / ред. О. Г. Козинець ; Чернігів. держ. ін-т права, соціальних технологій та праці, кафедра історії та теорії держави і права, конституційного та адміністративного права. – Чернігів : Чернігів. обереги, 2007. – 76 с.
601. Романенко, Л. М. Гражданское общество в России уже есть, но... [Текст] / Л. М. Романенко // Социс. – 1994. – № 4. – С. 12–17.
602. Романенко, Л. М. Метаморфозы российской модели гражданского общества: диалектика стихийного и сознательного [Текст] / Л. М. Романенко // Соц.-полит. журн. – 1995. – № 3. – С. 37–44.
603. Романенко, О. В. До питання участі інститутів громадянського суспільства в формуванні пенітенціарної політики в Україні [Текст] / О. В. Ро-

- маненко // Пробл. пенітенціар. теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 11–14.
604. Руденкин, В. Н. Возможно ли в России гражданское общество? [Текст] / В. Н. Руденкин // Вестн. Урал. отд-ния Рос. акад. наук : Наука. Общество. Человек. – 2010. – № 3. – С. 131–138.
605. Рудич, Ф. М. Становлення інституту громадянського суспільства в Україні як фактор консолідації [Текст] / Ф. М. Рудич // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні : матеріали круглого столу, 23 черв. 1999 р. : збірник. – К., 1999. – С. 62–64.
606. Рудич, Ф. Політична система України: тенденції реформування, становлення інститутів громадянського суспільства [Текст] / Ф. Рудич // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 9–22.
607. Рудич, Ф. Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст [Текст] / Ф. Рудич // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2002. – Вип. 20. – С. 5–14.
608. Рудич, Ф. М. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст [Текст] / Ф. М. Рудич // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 8–22.
609. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принцип политического права [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 125 с
610. Рутар, Г. Розвинене громадянське суспільство як фактор ефективності політичного управління [Текст] / Г. Рутар // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – Вип. 23. – С. 123–128.
611. Рябев, В. В. Гражданское общество и политическая культура: (Метаморфозы постсоветской России) [Текст] / В. В. Рябев ; Федер. агентство по рыболовству, Мурман. гос. техн. ун-т. – Мурманск : МГТУ, 2004. – 219 с.
612. Рябека, О. Г. Організації громадянського суспільства та їх роль у функціонуванні державного управління: політологічний аналіз [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Рябека ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 249 с.
613. Рябов, С. Громадянське суспільство та політична культура [Текст] / С. Рябов // Україна в сучасному світі: конференція випускників програм наукового стажування у США, м. Ялта, 12–15 вер. 2002 р. / ред. кол. О. В. Гарань та ін. ; Kennan Institute ; Woodrow Wilson International Center for Scholars. – К. : Стило, 2003. – С. 273–283.
614. Рябов, С. Г. Міркування про громадянське суспільство в контексті дилеми приватного та державного [Текст] / С. Г. Рябов // Наук. зап. Т. 69 :

- Політичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; редкол. тем. вип.: С. Г. Рябов (гол. ред. і упоряд.), О. В. Гарань, В. П. Горбатенко та ін. ; рецензенти В. І. Головченко, В. П. Горбатенко. – К. : Києво-Могилянська акад., 2007. – С. 69–75.
615. Рябов, С. С. Громадянське суспільство, політична культура та перспектива демократії [Текст] / С. С. Рябов // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть : зб. наук. пр. / редкол.: С. С. Рябов та ін. – К. : Вид. дім «KM Academia», 2001. – С. 183–185.
616. Рябов, С. С. Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору [Текст] / С. С. Рябов // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні : тези наук. конф. / за ред. А. Ф. Карася. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 14–15.
617. Рябов, С. С. До проблеми визначення поняття «громадянське суспільство» [Текст] / С. С. Рябов // Наук. зап. НаУКМА, Т. 20 : Спец. вип., Ч. 1. – К. : KM «Academia», 2002. – С. 258–261.
618. Рябчук, М. Між громадянським суспільством і новим етатизмом (Становлення демократії і (чи) розбудова держави) [Текст] / М. Рябчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів : Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1995. – Вип. 2. – С. 201–217.
619. Рябчук, М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» [Текст] / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 272 с.
620. Сабирова, Н. С. Государство и личность в гражданском обществе [Текст] / Н. С. Сабирова // Власть. – 2011. – № 11. – С. 123–126.
621. Сабирова, Н. С. Гражданское общество и правовое государство [Текст] / Н. С. Сабирова // Власть. – 2012. – № 5. – С. 91–93.
622. Савинков, Л. Л. Гражданское общество: опыт философского анализа [Текст] : монографія / Л. Л. Савинков ; М-во образования и науки Рос. Федерации, ФГБОУ ВПО «Магнитогорский государственный университет». – Магнитогорск : Магнитогор. гос. ун-т, 2011. – 132 с.
623. Сагатовский, В. Н. Гражданское общество в философии Гегеля и Маркса [Текст] / В. Н. Сагатовский // Человек. Государство. Глобализация : сб. филос. ст. / под ред. В. В. Парцвания. – СПб. : С.-Петербург. филос. общество; Тбилиси : Ин-т политологии АН Грузии, 2005. – Вып. 3. – С. 238–259.
624. Саєнко, Ю. І. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози [Текст] / Ю. І. Саєнко, А. Ф. Ткачук, Ю. О. Привалов. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1997. – 148 с.
625. Самокиш, С. О. Розвиток інформаційного простору – передумова формування громадянського суспільства [Текст] / С. О. Самокиш // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 71–73.

626. Сахань, О. М. Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження [Текст] / О. М. Сахань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 209–219.
627. Сахань, О. М. Проблема становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення прав і свобод людини [Текст] / О. М. Сахань // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 54–56.
628. Сахань, О. М. Незалежні засоби масової інформації як протидія деструктивному впливу влади на розвиток сучасного українського суспільства [Текст] / О. М. Сахань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 142–153.
629. Свиридова, Е. А. Гражданское общество в трехчастной модели социума [Текст] / Е. А. Свиридова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ, 2011. – № 952. Сер.: Філософія. Філософські перипетії. – Вип. 43. – С. 111–116.
630. Сейлеханов, Е. Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы [Текст] : монографія / Е. Т. Сейлеханов. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2009. – 296 с.
631. Селіванов, В. «Громадянське суспільство» та деякі погляди на нього у західній політології [Текст] / В. Селіванов, Г. Щедрова // Право України. – 1995. – № 11. – С. 22–30.
632. Семенов, А. М. Громадянське суспільство: освітня демократія та демократизація освіти (координати соціального моделювання) [Текст] / А. М. Семенов // Філософ. науки : зб. наук. пр. / ред. В. П. Лисий. – Львів : Нац. ун-т «Львівська Політехніка», 2003. – С. 55–61.
633. Семьоркіна, О. М. Громадянське суспільство – світові традиції та досвід України [Текст] / О. М. Семьоркіна // Учен. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского / редкол.: Н. В. Багров (гл. ред.) и др. – Симферополь : ТНУ, 2009. – Т. 22 (61), № 4. – С. 13–18.
634. Сергеев, В. С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства (теоретико-методологічний аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01 / В. С. Сергеев ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2011. – 32 с.
635. Сердобинцев, К. С. Гражданское общество в отечественной социальной мысли: специфика понимания и обоснования [Текст] / К. С. Сердобинцев // Соц.-гуманит. знания. – 2010. – № 6. – С. 99–107.
636. Сердобинцев, К. С. Проблема модернизации и развития гражданского общества в России: диалектика «Я» и «Мы» // Соц.-гуманит. знания. – 2011. – № 3. – С. 110–119.

637. Сердобинцев, К. С. Государство, правоохранительная система, гражданское общество, индивид: проблемы взаимодействия в России [Текст] / К. С. Сердобинцев // Соц.-гуманит. знания. – 2011. – № 6. – С. 58–67.
638. Сердобинцев, К. С. Дифференциация власти, собственности и управления – необходимое условие модернизации и развития гражданского общества в России [Текст] / К. С. Сердобинцев // Вопр. философии. – 2012. – № 4. – С. 3–13.
639. Сиражудинова, С. В. Гражданское общество, традиционализм и ислам на Северном Кавказе [Текст] : монография / С. В. Сиражудинова. – Ростов-н/Д : Изд-во ООО «АзовПечать», 2012. – 200 с.
640. Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы [Текст] : сб. науч. тр. / Рос. акад. наук, Ин-т науч. информации по обществ. наукам, Центр науч.-информ. исслед. глоб. и регион. проблем, Отд. Вост. Европы ; редкол.: Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН РАН, 2008. – 140 с.
641. Сіленко, А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / А. О. Сіленко ; Південноукр. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2000. – 386 с.
642. Сіленко, А. Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства [Текст] / А. Сіленко // Політ. менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 40–55.
643. Скворець, В. О. Громадянське суспільство: продукт демократичної держави чи суб'єкт творення життєустрою народу? [Текст] / В. О. Скворець // Гуманіт. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. : зб. наук. пр. / голов. ред.: В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : ЗДІА, 2008. – Вип. № 33. – С. 177–190.
644. Скворець, В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / В. О. Скворець ; Запоріж. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. – Запоріжжя, 2007. – 206 с.
645. Скворець, В. О. Громадянське суспільство як основний суб'єкт процесу суспільного відтворення [Текст] / В. О. Скворець // Ноосфера і цивілізація: філос. журн. Донец. нац. техн. ун-ту / Держ. вищ. навч. закл. «Донецький національний технічний університет» ; редкол.: Р. О. Додонов (голов. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНТУ, 2008. – Вип. 6 (9). – С. 146–155.
646. Скринник, М. Ідеї та вартості громадянського суспільства в українському просвітництві [Текст] / М. Скринник // Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Вісник. Сер.: Філософ. науки. – Львів : ЛНУ, 1999. – Вип. 1. – С. 95–103.
647. Скринник, З. Громадянське суспільство як соціальний вимір функціонування ринкових механізмів [Текст] / З. Скринник // Вісн. Львів. ун-ту : зб. наук. пр. / відп. ред.: В. Мельник. – Львів : ЛНУ, 2007. – Вип. 10. – С. 90–99.

648. Скупинская, И. В. Гражданское общество: демократия по-украински [Текст] / И. В. Скупинская // Актуальні проблеми соціогуманітарних і фундаментальних технологій : матеріали методол. семінару № 2, 25 квіт. 2007 р. / ДЗ «Луганський інститут праці та соціальних технологій» ; уклад.: М. В. Орешкін, Т. А. Головань. – Луганськ : ЛІПСТ, 2007. – С. 7–9.
649. Скрипнюк, О. В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку [Текст] / О. В. Скрипнюк // Наук. зап. НаУКМА. Т. 18 : Політ. науки. – К. : Вид. дім «Києво-Моги́л. Акад.», 2000. – С. 37–45.
650. Скрипнюк, О. В. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму [Текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12–17.
651. Скрипнюк, О. В. Сучасна вітчизняна правова наука: теоретико-методологічні проблеми розвитку демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства України [Текст] / О. В. Скрипнюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 6. – С. 13–26.
652. Сміт, Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал [Текст] / Дж. Сміт // Ї. – 2001. – Число 21. – С. 47–65.
653. Смоленский, М. Б. Гражданское общество в условиях российского конституционализма: аспекты правовой культуры [Текст] : монография / М. Б. Смоленский. – М. ; Ростов-н/Д : МарТ, 2003. – 252 с.
654. Смолянюк, В. Ф. Громадянське суспільство і політична опозиція в державотворчому контексті [Текст] / В. Ф. Смолянюк // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: І. Ф. Курас, В. П. Андрущенко та ін. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти і науки України, 1996. – С. 129–133.
655. Смоляр, Л. Творення громадського суспільства як умова розвитку жіночого руху [Текст] / Л. Смоляр // Вдосконалення системи державного управління соціально-економічними та політичними процесами в регіоні: (На прикладі півдня України) : зб. наук. пр. – О., 1998. – С. 247–252.
656. Сморгунова, В. Ю. Гражданское общество и формирование гражданских добродетелей: теоретико-правовые проблемы [Текст] : монография / В. Ю. Сморгунова ; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб. : Изд-во РГПУ, 2004. – 399 с.
657. Соколов, А. Е. Гражданское общество России. Россия – моя радость и моя печаль [Текст] : размышления / А. Е. Соколов. – М. : Спорт и культура-2000, 2010. – 339 с.
658. Соколов, А. Н. Гражданское общество: проблемы формирования и развития: философские и юридические аспекты [Текст] / А. Н. Соколов,

- К. С. Сердобинцев ; под общ. ред. В. М. Бочарова ; М-во внутр. дел Рос. Федерации, Калинингр. юрид. ин-т. – Калининград : КЮИ, 2009. – 218 с.
659. Солових, В. П. Органи публічної влади і формування відкритості громадянського суспільства [Текст] / В. П. Солових // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 31–33.
660. Соломатова, С. Н. Ценностные ориентации россиян в процессе формирования гражданского общества в современной России [Текст] / С. Н. Соломатова // Соц.-гуманит. знания. – 2007. – № 6. – С. 69–80.
661. Соскін, О. І. Формування політичної системи – основа структуризації громадянського суспільства [Текст] / О. І. Соскін // Політична консолідація державотворчих сил України: проблеми, перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11 лют. 1998 р.). – К., 1998. – С. 31–35.
662. Сосна, В. П. Громадянське суспільство і держава: основа взаємовідносин [Текст] / В. П. Сосна // Суспільство. Держава. Армія : зб. наук. пр. – К., 1998. – Вип. 1 : Суспільні науки: філософія, соціологія, економічна теорія, політологія. – С. 90–94.
663. Сохань, Л. В. Громадянське суспільство та еліта – два полюси системи влади [Текст] / Л. В. Сохань // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 50–55.
664. Соціально-економічні аспекти формування громадянського суспільства в Україні [Текст] : кол. моногр. – Умань : Видавець «Сочінський», 2009. – 284 с.
665. Соціально-політичні орієнтації та громадянська позиція молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / О. М. Балакірева, В. І. Мельниченко, Я. В. Немирівський та ін. // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : зб. наук. публ. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 173–179.
666. Співак, В. М. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення та трансформації [Текст] / В. М. Співак // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 613–620.
667. Становление гражданского общества в России. Правовой аспект [Текст] / под ред. О. И. Дыбулевской. – Саратов : ПАГС, 2002. – 192 с.
668. Становський, К. Третій сектор в демократичному суспільстві [Текст] / К. Становський. – Львів : Товариство Лева, 1999. – 20 с.
669. Стеблецова, Н. Н. Гражданское общество: состояние и тенденции развития в регионе [Текст] / Н. Н. Стеблецова ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Орлов. регион. акад. гос. службы. – Орел : Изд-во ОРАГС, 2011. – 186 с.
670. Стегній, О. Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (за результатами національного соціологічного дослідження) [Текст] / О. Г. Стегній. – К. : Наук. думка, 1996. – 110 с.

671. Степаненко, В. Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте [Текст] / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5–21.
672. Степаненко, В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8–21.
673. Степаненко, В. «Кому потрібне громадянське суспільство?»: Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні [Текст] / В. Степаненко / Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання : наук. зб. / Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Привалов ; відп. ред.: Ю. Саєнко. – К. : Стило, 2002. – С. 334–341.
674. Степаненко, В. П. Проблеми формування громадянського суспільства: інститути, практики, цінності [Текст] / В. П. Степаненко // Українське суспільство: десять років незалежності : соціологічний моніторинг та коментарі науковців. – К. : ІС НАН України, 2001. – С. 169–182.
675. Степаненко, І. В. Теоретичні перспективи осмислення проблеми громадянського суспільства [Текст] / І. В. Степаненко // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 76–80.
676. Степаненко, І. В. Концептуальна невизначеність громадянського суспільства в Україні: можливості подолання [Текст] / І. В. Степаненко // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вер. – 1 жовт. 2000 р.). – К., 2001. – С. 581–597.
677. Степаненко, М. Д. Проблема самоідентифікації державних службовців у громадському суспільстві [Текст] / М. Д. Степаненко // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х., 1999. – № 2 (4): спец. вип. – С. 34–37.
678. Стратегии формирования гражданского общества в России [Текст] : материалы Второго науч.-обществ. форума «Гражданское общество в России как демократический проект» (21–23 февр. 2002 г.) / под ред. В. Г. Марахова. – СПб. : Изд-во НИИХ СПбГУ, 2002. – 303 с.
679. Стрінський, Р. Перспективи формування національної спільноти як громадянського суспільства [Текст] / Р. Стрінський // Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Наук. зап. Сер.: Філософія, економіка. – Тернопіль, 2000. – Вип. 4. – С. 50–54.
680. Строган, А. Взаємозалежність і взаємообумовленість громадянського суспільства та правової держави [Текст] / А. Строган // Право України. – 2007. – № 10. – С. 14–17.
681. Строган, А. Проблема свободи особистості в громадянському суспільстві та правовій державі [Текст] / А. Строган // Юрид. Україна. – 2007. – № 11. – С. 25–30.
682. Строган, А. Соціальні права людини та громадянина як невід’ємний елемент побудови правової держави і громадянського суспільства [Текст]

- / А. Строган // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11. – С. 137–140.
683. Сунгуров, А. Ю. Организации-посредники в структуре гражданского общества. Некоторые проблемы политической модернизации России [Текст] / А. Ю. Сунгуров // Полис. – 1999. – № 6. – С. 34–48.
684. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ) / Укр. акад. держ. управління при Президентіві України ; В. І. Луговий (голов. ред.). – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 1. – 423 с., Т. 2. – 470 с., Т. 3. – 380 с.
685. Танчин, І. Національна ідея та формування громадянського суспільства: проблема міжрегіональної взаємодії [Текст] / І. Танчин // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи : матеріали наук. симпозіуму, 16–17 черв. 1999 р. / Буков. політол. центр. Бюро зі співробіт. в Україні фонду Ф. Берта ; редкол.: Ю. Макар (голова) та ін. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – С. 20–24.
686. Тимошенко, В. І. Суб'єктивний фактор громадянського суспільства [Текст] / В. І. Тимошенко // Держава і право. – 2010. – № 47. – С. 14–21.
687. Тимошенко, О. М. Громадянське суспільство в контексті історіософської концепції М. Грушевського [Текст] / О. М. Тимошенко // Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Сер.: Філософія. Політологія. – К., 1999. – Вип. 29. – С. 52–54.
688. Тимченко, С. М. До визначення дефініції та принципів громадянського суспільства [Текст] / С. М. Тимченко // Вісник / Запоріж. юрид. ін-т. – Запоріжжя, 2001. – № 4 (17). – С. 16–30.
689. Тимченко, С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Тимченко ; Запоріж. юрид. ін-т. – Запоріжжя, 2001. – 232 с.
690. Тимченко, С. М. Громадянське суспільство і права держава в Україні [Текст] : сб. науч. тр. / С. М. Тимченко. – Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. – 193 с.
691. Тинкован, О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання [Текст] / О. Тинкован // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ УАДУ, 2002. – Вип. 4 (10). – С. 47–54.
692. Тишкун, Ю. Проблема взаємозв'язку громадянського суспільства і державної бюрократії в Україні: деякі сучасні аспекти історіографії дослідження [Текст] / Ю. Тишкун // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 21. – С. 167–171.
693. Тишкун, Ю. Я. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії [Текст] : дис. ... канд.

- політ. наук : 23.00.02 / Ю. Я. Тишкун ; Нац. ун-т «Львівська Політехніка», Ін-т гуманіт. і соц. наук. – Львів, 2008. – 190 с.
694. Тищенко, Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Текст] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослід. – К. : Агентство Україна, 2010. – 75 с.
695. Ткаченко, О. Місцеве самоврядування в Україні на сучасному етапі: проблеми становлення і перспективи розвитку [Текст] / О. Ткаченко // Голос України. – 1999. – 21 серп. – С. 3–5.
696. Тодика, Ю. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства [Текст] / Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України : зб. наук. пр. – Х., 1999. – № 2 (17). – С. 3–11.
697. Токвіль, А. де. Про демократію в Америці [Текст] : у 2 т. / А. де Токвіль ; пер. з фр. Гр. Філіпчука та М. Москаленка. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
698. Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики» [Текст] : пер. з лат. / Тома Аквінський. – К. : Основи, 2000. – 794 с.
699. Требин, М. П. Украина на пути построения гражданского общества [Текст] / М. П. Требин // Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации : материалы молодеж. междунар. науч. конф. / отв. ред. Вал. А. Луков. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2009. – С. 12–21.
700. Требин, М. П. Украинская модель взаимодействия государства и гражданского общества: основные направления формирования [Текст] / М. П. Требин // Гражданское общество в эпоху глобальной информатизации : сб. материалов II Молодеж. науч. конф. Москва, 19–20 нояб. 2010 г. / отв. ред. Вал. А. Луков. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2010. – С. 15–20.
701. Требін, М. П. Стан та розвиток громадянського суспільства в Україні за роки незалежності [Текст] / М. П. Требін // Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності : матеріали засідання за круглим столом (м. Харків, 31 серп. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, В. О. Лозового. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. – С. 64–72.
702. Требін, М. П. Феномен громадянського суспільства: філософсько-політологічний аналіз [Текст] / М. П. Требін // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 23–25.
703. Требін, М. П. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства [Текст] / М. П. Требін // Особистість. Суспільство. Право : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Полтав. юрид. ін-ту. Полтава, 15 бер. 2012 р. :

- у 2 ч. Ч. 1 / редкол.: А. П. Гетьман, О. П. Бушан, О. Р. Дашковська та ін. – Х. : Точка, 2012. – С. 80–86.
704. Требін, М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: зародження концепту [Текст] / М. П. Требін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 1 (11). – С. 216–224.
705. Требін, М. П. Концепт громадянського суспільства в соціально-філософській думці [Текст] / М. П. Требін // Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журн. / за ред. проф. С. М. Пазиніча. – Х. : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2012. – Вип. № 7. – С. 89–102.
706. Требін, М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: розвиток концепту в XX столітті [Текст] / М. П. Требін // Гілея : наук. вісн. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 67 (№ 12). – С. 597–603.
707. Третій сектор в Україні: проблеми становлення [Текст] / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін. – К. : Укр. ін-т соц. дослід., 2001. – 173 с.
708. Третьяк, В. П. Форсайт и развитие гражданского общества [Текст] / В. П. Третьяк // Экон. стратегии. – 2010. – № 9. – С. 78–85.
709. Троцко, Г. В. Українські дитячі та молодіжні громадські організації [Текст] : навч. посіб. / Г. В. Троцко, І. М. Трубавіна, Т. М. Хлебникова ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1999. – 206 с.
710. Тузиков, А. Р. Демократия и гражданское общество в России [Текст] / А. Р. Тузиков // Соц.-гуманит. знания. – 2004. – № 5. – С. 194–206.
711. Узун, Ю. В. Концепт «громадянське суспільство» в історії та теорії політичної думки [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Ю. В. Узун ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2002. – 206 с.
712. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Текст] / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
713. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг [Текст] / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ : ТОВ «Фоліант», 2010. – 635 с.
714. Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави-3 [Текст] : зб. наук. пр. / упоряд.: Г. О. Усатенко, О. В. Боронь. – К. : Фонд «Європа XXI» : Нац. фонд підтримки демократії (США), 2005. – 350 с.
715. Фаулер, Алан. В поисках равновесия. Руководство по повышению эффективности неправительственных организаций в сфере международного развития [Текст] / Алан Фаулер. – Лондон : INTRAC, 2001. – 351 с.
716. Федотов, А. С. Гражданское общество: проблемы развития и современные формы [Текст] : монография / А. С. Федотов ; под ред. Г. В. Дыльнова ;

- М-во образования Рос. Федерации, Саратов. гос. соц.-экон. ун-т. – Саратов : СГСЭУ, 2004. – 203 с.
717. Фергюсон, Адам. Опыт истории гражданского общества [Текст] / Адам Фергюсон ; пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
718. Філик, Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Філик ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 200 с.
719. Фініков, Т. В. Розвиток недержавного сектору вищої освіти як важливий елемент створення громадянського суспільства [Текст] / Т. В. Фініков // Вчен. зап. Ін-т економіки, управління та госп. права. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 64–68.
720. Фісанов, В. Неформальні асоціації як осередки громадянського суспільства (чи можлива модель солідаризму?) [Текст] / В. Фісанов // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи : матеріали наук. симпозіуму, 16–17 черв. 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 29–31.
721. Флибберг, Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества [Текст] / Б. Флибберг // Социолог. исслед. – 2000. – № 2. – С. 127–136.
722. Флибберг, Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества [Текст] / Б. Флибберг // Вопр. философии. – 2002. – № 2. – С. 137–156.
723. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи [Текст] / Укр. акад. держ. управління при Президентові України / В. І. Луговий (заг. ред.), В. М. Князев (заг. ред.). – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 252 с.
724. Франк, С. Л. Духовные основы общества [Текст] / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
725. Фукуяма, Ф. Великий разрыв [Текст] / Ф. Фукуяма ; ред. пер. с англ. А. В. Александрова. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 476 с.
726. Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левин. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2005. – 588 с.
727. Фукуяма, Ф. Доверие [Текст] / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. Д. Павлова и др. ; ред. пер. К. М. Колопотин. – М. : АСТ; Хранитель, 2006. – 730 с.
728. Фукуяма, Ф. Америка на распутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие [Текст] / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. А. Георгиев. – М. : АСТ, 2007. – 288 с.
729. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
730. Хантингтон, С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

731. Харламова, Ю. О. Ключевой фактор «нестановления» гражданского общества в современной России [Текст] / Ю. О. Харламова // Власть. – 2010. – № 3. – С. 37–38.
732. Ховард, М. М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе [Текст] / М. М. Ховард ; пер. с англ. И. Е. Кокарева. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 190 с.
733. Ходаківський, М. Д. Громадянське суспільство і держава: аспекти взаємодії [Текст] / М. Д. Ходаківський // Держава і право : щоріч. наук. пр. мол. вчених. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 5–10.
734. Ходаківський, М. Д. Громадянське суспільство як категорія етнополітології [Текст] / М. Д. Ходаківський // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 689–692.
735. Хом'яков, Л. Парадокси громадянського суспільства в Україні [Текст] / Л. Хом'яков // Сучасність. – 2003. – № 12. – С. 55–74.
736. Хорос, В. Г. Гражданское общество: общие подходы [Текст] / В. Г. Хорос // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1995. – № 11. – С. 49–59.
737. Хорос, В. Г. Гражданское общество: как оно формируется (сформируется ли) в постсоветской России [Текст] / В. Г. Хорос // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1997. – № 3. – С. 87–98.
738. Хоскинг, Дж. Предпосылки образования гражданского общества в период «застоя» [Текст] / Дж. Хоскинг // Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М. : Наука, 1994. – С. 604–614.
739. Хуснутдінов, О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку) [Текст] / О. Я. Хуснутдінов. – К. : ФПУ, 2000. – 47 с.
740. Хуснутдінов, О. Процес формування громадянського суспільства в Україні як передумова становлення правової держави [Текст] / О. Хуснутдінов // Вісн. Укр. акад. держ. управління при Президентіві України. – 2001. – № 12. – С. 91–94.
741. Цвих, В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика [Текст] : монографія / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
742. Цвих, В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. Ф. Цвих ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 36 с.
743. Цельев, О. В. Особа, суспільство, держава: проблеми взаємозв'язку та обмежень в умовах громадянського суспільства [Текст] / О. В. Цельев // Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення : зб. наук. пр. / ред. Є. М. Моїсєєв. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – С. 11–23.

744. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах [Текст] / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна, прим. И. Н. Веселовского и В. О. Горенштейна, ст. С. Л. Утченко ; отв. ред. С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
745. Цокур, Є. Становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / Є. Цокур // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 135–144.
746. Цуницька, О. В. Паритетна демократія як основоположний принцип формування громадянського суспільства [Текст] / О. В. Цуницька // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / відп. ред. Л. І. Кормич. – О. : Астропринт, 1998. – Вип. 3–4. – С. 9–12.
747. Черепанов, В. О. Механізми становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. О. Черепанов // Державна служба і громадянин: реалізація конституційних прав, свобод та обов'язків : наук. зб. / кер. Г. І. Мостовий. – Х. : УАДУ (ХФ), 2000. – С. 83–87.
748. Черниш, В. М. Незалежний нотаріат – необхідна умова становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. М. Черниш // Наук. зап. Київ. ін-ту туризму, економіки і права : щорічник. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 178–188.
749. Черноног, Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Р. А. Черноног ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 181 с.
750. Черноусова, Л. Н. Гражданское общество и добродетель [Текст] / Л. Н. Черноусова ; Хакас. респ. ин-т повышения квалификации и переподгот. работников образования. – Абакан : РОСА, 2011. – 132 с.
751. Чернявская, Ю. Н. Особенности экономической модели гражданского общества в современной России [Текст] / Ю. Н. Чернявская // Нац. интересы: приоритеты и безопасность. – 2012. – № 35. – С. 48–55.
752. Чешков, М. Возможности и пределы понятия «гражданское общество» применительно к развивающемуся миру [Текст] / М. Чешков // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 6. – С. 77–87.
753. Чувардинський, О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція [Текст] / О. Чувардинський // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 69–75.
754. Чувардинський, О. Групи інтересів у громадянському суспільстві [Текст] / О. Чувардинський // Політ. менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 78–87.
755. Чувардинський, О. Громадянське суспільство в Україні: історичні корені [Текст] / О. Чувардинський // Політ. менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 158–164.
756. Чувардинський, О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2008. – 398 с.

757. Шамхалов, М. А. Местное самоуправление: между государственной властью и гражданским обществом [Текст] / М. А. Шамхалов // Власть. – 2011. – № 3. – С. 41–44.
758. Шведа, Ю. Р. Багатопартійність і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] / Ю. Р. Шведа // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. сусп. наук. – Львів, 1993. – Вип. 31. – С. 48–53.
759. Шевченко, О. К. До формування громадянського суспільства в Україні та Росії [Текст] / О. К. Шевченко // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір : наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони ; Укр. нац. ін-т укр.-рос. відносин. – К., 1998. – С. 39–45.
760. Шейко, С. В. Вплив сучасних політологічних концепцій свободи волі людини на формування громадянського суспільства в Україні [Текст] / С. В. Шейко // Стратегія українського державотворення: Філософсько-політологічний та економічний аналіз: Філософія, економіка, політика, освіта : зб. наук. пр. – К. ; Полтава, 2000. – С. 129–146.
761. Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні [Текст] : матеріали круглого столу, 23 черв. 1999 р. / Всеукр. громад. об'єд. «Народна солідарність за соціальний захист та взаємодопомогу» та ін. – К., 1999. – 74 с.
762. Шляхтун, П. П. Політичний режим як форма взаємодії держави і громадянського суспільства [Текст] / П. П. Шляхтун, О. І. Задоянчук // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. – К., 1999. – Вип. 30. – С. 62–65.
763. Шоркин, А. Д. Гражданское общество как особый вид обществ [Текст] / А. Д. Шоркин // Гражданское общество: истоки и современность : кол. моногр. / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – СПб. : Юрид. центр ПРЕСС, 2006. – С. 339–348.
764. Шурдукова, І. Громадянське суспільство: пошуки відкритості [Текст] / І. Шурдукова // Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. Наук. зап. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 337–344.
765. Шушпанова, И. С. Гражданское общество в социологическом измерении [Текст] / И. С. Шушпанова // Социол. исслед. – 2008. – № 11. – С. 59–63.
766. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство: проблеми, перспективи становлення [Текст] / Г. П. Щедрова // Політол. вісн. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 142–149.
767. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу [Текст] / Г. П. Щедрова ; Ін-т систем. досліджень освіти. – К., 1994. – 50 с.
768. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян [Текст] / Г. П. Щедрова ; Ін-т систем. досліджень освіти. Східноукр. держ. ун-т. – К., 1994. – 109 с.
769. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній

- Україні [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Г. П. Щедрова ; Східноукр. держ. ун-т. – Луганськ, 1996. – 368 с.
770. Щедрова, Г. Громадянське суспільство в сучасній Україні в пошуках свого визнання [Текст] / Г. Щедрова // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослід. НАН України. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2001. – Вип. 16. – С. 56–65.
771. Щедрова, Г. Громадянське суспільство: тенденції становлення і проблеми дослідження [Текст] / Г. Щедрова // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослід. НАН України. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2002. – Вип. 20. – С. 14–16.
772. Щедрова, Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії [Текст] / Г. Щедрова // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослід. НАН України. Сер.: Політологія і етнологія. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 234–246.
773. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти [Текст] : монографія / Г. П. Щедрова. – Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2009. – 308 с.
774. Юрьев, С. С. Правовое регулирование деятельности некоммерческих организаций в Российской Федерации [Текст] / С. С. Юрьев. – М. : БИНОМ, 1999. – 247 с.
775. Юшкин, Ю. И. Гражданское общество в современной России [Текст] / Ю. И. Юшкин // Гос. власть и местное самоуправление. – 2011. – № 2. – С. 22–28.
776. Яковлев, В. В. Концепція інституту матеріальної відповідальності у трудовому праві в умовах створення громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. В. Яковлев // Державна служба і громадянин: реалізація конституційних прав, свобод та обов'язків : наук. зб. / кер. Г. І. Мостовий. – Х. : УАДУ (ХФ), 2000. – С. 205–210.
777. Яковлев, Д. В. Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Д. В. Яковлев ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2003. – 16 с.
778. Якубовський, О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії [Текст] / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська ; Нац. акад. держ. управління при Президенті України ; Одес. регіон. ін-т держ. управління. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2004. – 198 с.
779. Яременко, О. Аспекти взаємовідносин місцевих органів державної виконавчої влади та політичних партій в умовах побудови громадянського суспільства [Текст] / О. Яременко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 3 (3). – С. 243–248.
780. Ярошенко, В. М. Громадянське суспільство – теорія та практика [Текст] / В. М. Ярошенко // Наукові праці : наук.-метод. журн. / редкол. сер.:

- М. О. Багмет (голова) та ін. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2011. – Вип. 150, т. 162. – С. 101–110.
781. Ярулін, И. Ф. Гражданское общество: история и современность [Текст] : монография / И. Ф. Ярулін ; Хабаров. гос. техн. ун-т. – Хабаровск : ХГТУ, 1997. – 125 с.
782. Яськів, Б. І. Становлення громадянського суспільства в Україні: поствиборчий фактор суспільно-політичних реалій (за матеріалами соціологічних досліджень) [Текст] / Б. І. Яськів // Рівн. держ. ін-т культури. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зап. – Рівне, 1998. – Вип. 3. – С. 36–42.
783. Яцунська, О. Місцеве самоврядування. Історико-правові аспекти світового та українського досвіду [Текст] / О. Яцунська // Віче. – 2000. – № 7. – С. 39–48.
784. Abramson, Alan J. Mapping New Worlds: Selected Research on the Nonprofit Sector Around the Globe [Text] / Alan J. Abramson. – Washington, DC : Aspen Institute, 2001. – vi, 84 p.
785. Ackerman, S. R. From Elections to Democracy in Central Europe. Public Participation and the Role of Civil Society [Text] / Susan Rose Ackerman // East European Politics & Societies. – 2007. – Vol. 21, Issue 1 (Winter). – P. 31–47.
786. Adam, F. Political Elite, Civil Society, and Type of Capitalism. Estonia and Slovenia [Text] / Frane Adam, Matevž Tomšič, Primož Kristan // East European Quarterly. – 2008. – Vol. 42, Issue 1 (Spring). – P. 43–67.
787. Adamová, K. Pojmy «pozice a role» v občanské společnosti [The concepts of «positions» and «roles» in civil society] [Text] / Karolina Adamová, Ladislav Krizhovský // Politologická Revue. – 1995. – Vol. 1. – P. 39–51.
788. Adamson, W. Gramsci and the Politics of Civil Society [Text] / W. Adamson // Praxis International: A Philosophical Journal. – 1987. – Winter 1987–88. – P. 320–339.
789. Agbaje, A. In Search of Building Blocks: The State, Civil Society, Action and Grassroots Development in Africa [Text] / Adigun Agbaje // Africa Quarterly. – 1990. – Vol. 30, No. 3/4. – P. 24–40.
790. Ahrne, G. Civil Society and Civil Organizations [Text] / Göran Ahrne // Organization. – 1996. – Vol. 3, No. 1. – February. – P. 109–120.
791. Akram-lodhi, A. H. State, Civil Society and Sardar Sarovar [Text] / A. Haroon Akram-lodhi // Contemporary South Asia. – 2008. – Vol. 16, Issue 2 (Jun). – P. 231–235.
792. Alexander, J. C. The Paradoxes of Civil Society [Text] / Jeffrey C. Alexander // International Sociology. – 1997. – No. 12. – P. 115–133.
793. Alexander, J. C. The Civil Sphere [Text] / Jeffrey C. Alexander. – Oxford : New York : Oxford University Press, 2006. – 816 p.
794. Alexander, J. C. Global Civil Society [Text] / Jeffrey C. Alexander // Theory, Culture & Society. – 2006. – Vol. 23, Issue 2/3 (Mar-May). – P. 521–524.

795. Amstutz, M. Civil Society Constitutionalism [Text] / Marc Amstutz, Andreas Abegg, Vaios Karavas // *The Power of Contract Law Indiana Journal of Global Legal Studies*. – 2007. – Vol. 14, Issue 2 (Summer). – P. 235–258.
796. Anderson, C. J. How Ethnic and Linguistic Heterogeneity Influence the Prospects for Civil Society. A Comparative Study of Citizenship Behavior [Text] / Christopher J. Anderson, Aida Paskeviciute // *Journal of Politics*. – 2006. – Vol. 68, Issue 4 (Nov). – P. 783–802.
797. Anheier, H. K. *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy* [Text] / Helmut K. Anheier. – L. : CIVICUS London : Sterling, VA : Earthscan Publications, 2004. – 224 p.
798. Bartelson, J. Making Sense of Global Civil Society [Text] / J. Bartelson // *European Journal of International Relations*. – 2006. – Vol. 12. – September. – P. 371–395.
799. Beiner, R. *Liberalism, Nationalism, Citizenship: essays on the Problem of Political Community* [Text] / Ronald Beiner. – Vancouver : UBC Press, 2003. – 240 p.
800. Bernard, M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe [Text] / Michael Bernard // *Political Science Quarterly*. – 1993. – Vol. 108, No 2. – P. 307–326.
801. *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath* [Text] / ed. by S. Antohi, V. Tismaneanu. – Budapest ; N. Y. : CEU Press, 2000. – 414 p.
802. Bohrer, R. E. Electoral Participation, Ideology, and Party Politics in Post-Communist Europe [Text] / Robert E. Bohrer, Alexander C. Pacek, Benjamin Radclif // *The Journal of Politics*. – 2000. – Vol. 62, No. 4. – P. 1161–1172.
803. Brown, L. D. *Creating Credibility: Legitimacy and Accountability for Transnational Civil Society* [Text] / L. David Brown. – Sterling, VA : Kumarian Press, 2008. – 182 p.
804. Budge, I. *Explaining and Predicting Elections, Issue Effect and Party Strategies in 23 Democracies* [Text] / I. Budge, D. Farlie. – L. : Allen and Urwin, 1983. – 255 p.
805. Burrage, M. *Class Formation, Civil Society and the State: a Comparative Analysis of Russia, France, UK and the US* [Text] / Michael Burrage. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2007. – 454 p.
806. Buzan, B. *From International to World Society?* [Text] / Barry Buzan. – N. Y. : Cambridge University Press, 2004. – 320 p.
807. Cahoone, L. E. *Civil Society: The Conservative Meaning of Liberal Politics* [Text] / Lawrence E. Cahoone. – Malden : Blackwell Publ., 2002. – 328 p.
808. Cernat, L. *Europeanization, Varieties of Capitalism and Economic Performance in Central and Eastern Europe* [Text] / Lucian Cernat. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2006. – 240 p.

809. Civil Society: a Reader in History, Theory and Global Politics [Text] / ed.: John A. Hall and Frank Trentmann. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2005. – 320 p.
810. Civil Society and Global Finance (Warwick Studies in Globalisation) [Text] / ed.: Albrecht Schnabel and Jan Aart Scholte. – N. Y., L. : Routledge, 2002. – 320 p.
811. Civil Society and the State. New European Perspectives [Text] / ed. by John Keane. – L. ; N. Y. : Verso, 1988. – 426 p.
812. Civil Society in China (Studies on Contemporary China) [Text] / ed.: Timothy Brook and B. Michael Frolic. – N. Y. : M. E. Sharpe, 1997. – 244 p.
813. Civil Society in Democratization [Text] / ed.: Peter Burnell, Peter Calvert. – London : Portland : Frank Cass, 2004. – 256 p.
814. Civil society in the countries in transition [Text] : comparative analysis and practice / ed. N. Skenderovic Cuk, M. Podunavac. – Subotica : Agency of Local Democracy : Open University, 1999. – 577 p.
815. Colas, D. Civil Society and Fanaticism: Conjoined Histories [Text] / Dominique Colas. – Stanford : Stanford University Press, 1997. – 512 p.
816. Colas, A. Global civil society: analytical category or normative concept [Text] / Alejandro Colas // Global Civil Society: Contested Futures / ed. G. Baker, D. Chandler. – N. Y., L. : Routledge, 2005. – P. 17–33.
817. Colton, T. J. Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia [Text] / T. J. Colton. – Cambridge (Mass.) : Harvard Univ. Press, 2000. – xi, 324 p.
818. Comparative Perspectives on Civil Society [Text] / Robert A. Dible (ed.). – Lanham, MD : Lexington Books, 2008. – xix, 319 p.
819. DeWiel, B. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx [Text] / Boris DeWiel // Past Imperfect. – 1997. – Vol. 6. – Edmonton, AB. : University of Alberta. – P. 3–42.
820. Eberly, D. The Rise of Global Civil Society: Building Communities and Nations from the Bottom Up [Text] / Don Eberly. – N. Y. : Encounter Books, 2008. – 300 p.
821. Gellner, E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals [Text] / E. Gellner. – L. : Penguin, 1994. – 225 p.
822. Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, Vol. I [Text] / Lester M. Salamon, Regina List, S. Wojciech Sokolowski and Associates, Stefan Toepler, Helmut K. Anheier. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 1999. – 511 p.
823. Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, Vol. 2 [Text] / ed.: Lester M. Salamon and S. Wojciech Sokolowski. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 2004. – 368 p.

824. Havel, V. Open letters [Text] : Selected writings, 1965–1990 / V. Havel ; ed. by P. Wilson. – N. Y. : Knopf, 1991. – 415 p.
825. Havel, V. Civil Society after Communism. Rival Visions [Text] / Vaclav Havel, Vaclav Klaus, Petr Pithart // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7, No 1. – P. 12–23.
826. Heinrich, V. F. CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society, Volume 1: Country Profiles [Text] / V. Finn Heinrich. – Bloomfield, CT. : Kumarian Press, 2007. – 500 p.
827. Henderson, S. Importing Civil Society: Foreign Aid and the Women’s Movement in Russia [Text] / Sarah Henderson // Democratizatsiya. – 2000. – Vol. 8, No 1. – Winter. – P. 65–82.
828. Hintz, A. Civil Society Media and Global Governance: Intervening into the World Summit on the Information Society (Medien & Politik) [Text] / Arne Hintz. – Munster. : Lit Verlag, 2010. – 320 p.
829. Hoving, J. H. F. Corporate Ethics: In Everyone’s Self-Interest [Text] / John H. F. Hoving // World & I. – 1995. – January. – P. 422–437.
830. Huntington, S. P. The Third Wave: The Democratization in the Late Twentieth Century [Text] / Samuel P. Huntington. – Norman : University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.
831. Information and Democratic Process [Text] / ed.: John A. Ferejohn, James H. Kuklinski. – Urbana ; Chicago : University of Illinois Press, 1990. – 431, [3] p.
832. Issues in Democratic Consolidation [Text] / ed. by Scott Mainwaring, Guillermo A. O’Donnell, J. Samuel Valenzuela. – South Bend, Indiana : University of Notre Dame Press, 1992. – 384 p.
833. Kaldor, M. Global Civil Society: An Answer to War [Text] / Mary Kaldor. – Malden, Massachusetts : Polity, 2003. – 200 p.
834. Kaldor, M. Idea of Global Civil Society [Text] / Mary Kaldor // International Affairs. – 2003. – Vol. 79, No 3. – P. 583–593.
835. Kallscheuer, O. On Labels and Reasons: The Communitarian Approach – Some European Comments [Text] / Otto Kallscheuer // Toward a Global Civil Society / Michael Walzer, Editor. – Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. – P. 133–145.
836. Keane, J. Civil Society: Old Images, New Visions [Text] / John Keane. – Stanford : Stanford University Press, 1999. – 201 p.
837. Keane, J. Global Civil Society? [Text] / John Keane. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 236 p.
838. Křen, J. Dvě století Střední Evropy [Text] / J. Křen – Praha : Argo, 2005. – 1109 s.
839. Larsson, S. O. Standardizing civil society [Text] : interpreting organizational development in the tension between instrumentalism and expressivism / Ola Segnestam Larsson. – Stockholm : Santérus, 2011. – 280 p.

840. Legacies of the Collapse of Marxism / ed. by John H. Moore. – Fairfax, Virginia : George Mason University Press, 1994. – xix, 255 p.
841. Marin, Constantin. Societatea civilă: abordări clasice și reconsiderări moderne [Text] : autoref. al tezei de doctor în științe politice : 23.00.01 / C. Marin ; Universitatea de stat din Moldova. Fac. de relații internaționale, științe politice și administrative. – Chișinău, 2002. – 37 p.
842. McFaul, M. Post-Communist Politics. Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe [Text] / Michael McFaul. – Washington, D.C. : The Center for Strategic and International Studies, 1993. – 132 p.
843. Murrell, P. What is Shock Therapy? What Did It Do in Poland and Russia? [Text] / P. Murrell // Post-Soviet Affairs. – 1993. – April-June. – Vol. 9, No 2. – P. 111–140.
844. Plattner, M. F. The uses of «Civil Society» [Text] / Marc F. Plattner // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6, No 4. – P. 169–173.
845. Przeworski, A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America [Text] / Adam Przeworski. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 210 p.
846. Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization [Text] / ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc. : Sage, 1998. – 256 p.
847. Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule [Text] / ed. by Kevin McDermott and Matthew Stibbe. – Oxford ; N. Y. : Berg, 2006. – 210 p.
848. Rueschemeyer, D. Capitalist Development and Democracy [Text] / Dietrich Rueschemeyer, Evelyn Huber Stephens, John D. Stephens. – Chicago : Chicago University Press, 1992. – ix, 387 p.
849. Salamon, L. M. Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector [Text] / Lester M. Salamon, S. Wojciech Sokolowski. – Bloomfield, CT : Kumarian Press, 2004. – 335 p.
850. Schmitter, P. Dangers and Dilemmas of Democracy [Text] / P. Schmitter // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5, No 2. – P. 50–59.
851. Schmitter, P. Civil Society: East and West [Text] / P. Schmitter // Consolidating Third Wave Democracies: Themes and Perspectives / L. Diamond, M. Plattner, Y. Chu, H. Tien (eds.) – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 239–266.
852. Seligman, A. The Idea of Civil Society [Text] / Adam Seligman. – New York : Free Press, 1992. – 241 p.
853. Shlapentokh, V. Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia [Text] / V. Shlapentokh // Europe-Asia Studies. Formerly Soviet Studies. – 1996. – Vol. 48, No. 3. – P. 393–397.
854. Stark, D. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe [Text] / D. Stark // East European Politics and Societies. – 1992. – Vol. 6, No 1. – P. 17–54.

855. Sustainable Democracy [Text] / Adam Przeworski et al. – New York : Cambridge University Press, 1995. – 155 p.
856. Szacki, J. Liberalism after Communism [Text] / J. Szacki. – Budapest : Central European University, 1996. – 224 p.
857. Sztompka, P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society [Text] / P. Sztompka // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / ed. by J. C. Alexander. – Guildford, Surrey : Biddles Ltd., 1998. – P. 191–210.
858. Terry, S. M. Things About Post-Communist Transitions: How Different Are They? [Text] / Sarah Meiklejohn Terry // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52, No 2. – P. 333–337.
859. The Power of the Powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe / ed. by John Keane. – N. Y. : M. E. Sharpe, 1985. – 228 p.
860. Toward a Global Civil Society [Text] / Michael Walzer, Editor. – Providence, Oxford : Berghahn Books, 1995. – 341 p.
861. Vogel, B. The formation of active civil societies in post-communist States: The challenges and opportunities of a political foundation [Text] / Bernhard Vogel // European View. – 2008. – Vol. 7, No 1. – P. 129–138.
862. Zimmer, A. Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit-Organizations Work [Text] / Annette Zimmer, Eckhard Priller, Matthias Freise. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 736 p.
863. Zivilgesellschaft zwischen Liberalismus und Kommunitarismus [Text] / hrsg. E. Brix, P. Kampits. – Wien : Passagen Verl., 2003. – 237 s.
864. Zivilmacht Europa – Supermacht oder Partner? [Text] / Dt. Fassung R. Paqué; hrsg. M. Kohnstamm, W. Hager. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1973. – 367 s.

Наукове видання

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ**

Монографія

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 18.11.2013.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 33,5. Обл.-вид. арк. 32,9. Вид. № 943.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98